تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

منتدى إقرأ الثقافي
للكتب (كوردى - عربي - فارسي)
www.iqra.ahlamontada.com

2006

- داگیرکردنەوەی ئەفسەرەکانی تورکیا لەبەرەی ئەوانەکەی کوردەوە
- بنیاتی دەوڵەت: لیبرالیزم و توتالیتاری
- ئاشتبوونەوە
- بەرەو فەلسەفەی لێبووردەیی
- ئاین، لێبووردەیی، توندوتیژی
- عەلمانییەت
- سەرەتاکانی رۆشنگەری لای کورد
- ئەفلاتون و پۆست مۆدێرنیزم
- زانستە کۆمەڵایەتییەکان و سەرلەنوێ بونیادنانەوەی کۆمەڵگا
- اخوان الصفا

توێژینەوە

گۆڤارێکە بایەخ بە کۆمەڵگا, سیاسەت و مەعریفە دەدات

ژمارەی (١) ساڵی یەکەم, نیسانی ٢٠٠٥

سەرەکی ئەنجوومەنی ئیدارە و نووسین

ئاسۆ کەریم

سەرنووسەر

ئازا حەسیب قەرەداخی

• گۆڤاری توێژینەوە لەلایەن (بنکەی توێژینەوە)
لە (دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی) دەردەچێت
هەولێر - کوردستان

ناوی گۆڤار : توێژینەوە

ژمارە (١) ساڵی یەکەم- نیسانی ٢٠٠٥

تایپ: هاوار

هەڵەچنی: فازڵ عمر رەشید, دلاوەری رەحیمی

نەخشەی بەرگ و دەرهێنانی هونەریی: هونەر مەرجان, سلێمان یاسین

سەرپەرشتیاری چاپ: هێمن نەجات

چاپخانەی پەروەردە - هەولێر

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

نرخی: ٢٠٠٠ دینار

ئەدرەس: هەولێر, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی, نزیك رۆژنامەی خەبات

تەلەفۆن: ٢٢٦٢٥٤٥

E-Mail: Mukriyani@yahoo.com
azahasib@ yahoo.com

تکا لە توێژەرەوان و نووسەران و وەرگێڕە بەڕێزەکان دەکەین ئەو بابەتانەی بۆمانی دەنێرن ئەگەر بە چاپی کۆمپیوتەر بێت باشترە, ئەگەر نا با بە خەتێکی جوان و شاش لە یەك دیوی لاپەڕەدا نووسرا بێت. بابەتە وەرگێڕدراوەکان دەبێت دەقە ئەسڵەکەی لەگەڵدا بێت و ئاماژەی تەواو بە سەرچاوە کرابێت.

ناوەڕۆك

ناساندن

هێورکردنەوەی دڵەڕاوکێکانی تورکیا

لەبارەی ئاواتەکانی کوردەوە....................	ئازا حەسیب قەرەداخی	ل٧-٤٤
بنیاتی دەوڵەت: فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی	ئاسۆ کەریم	ل٤٥-٦٦
ئاشتبوونەوە	ئەیوب مەولودی	ل٦٧-٨٥
بەرەو فەلسەفەی لێبوردەیی	موراد حەکیم	ل٨٦-٩٤
ئایین، لێبووردەیی و توندوتیژی	موسلح ئیروانی	ل٩٥-١٣٤
عەقلانییەت	چالاك سەلاح	ل١٣٥-١٥٠
سەرەتاکانی رۆشنگەری لای کورد	بەهات حەسیب قەرەداخی	ل١٥١-١٧٨
نەتەوایەتی و پۆست مۆدێرنیزم	ئەکرەمی میهرداد	ل١٧٩-٢١٤
زانستە کۆمەلایەتییەکان و		
سەرلەنوێ بونیاتنانەوەی کۆمەڵگا	ئەڤین ئیبراهیم	ل٢١٥-٢٣٨
أخوان الصفا	هاشم عمر	ل٢٣٩-٢٧٩

لە ژمارەی داهاتوودا:

* مافی چارەی خۆنووسین و ریفراندۆم لە نووسینی (ئاسۆ کەریم).
* دیمانەیەك سەرنووسەر لەگەڵ بیرمەندی کورد دکتۆر (عەباسی وەلی) سازی کردووە.
* پلۆرالیزم و توندوتیژی لە روانگەی (هانا ئارنت)ەوە شێرکۆ سەردار کردوویەتی بە کوردی
* چەمکی گەشەپێدان.. گەڕانەوەی رێز بۆ مرۆڤ (شەماڵ نوری) کردوویەتی بەکوردی

ناساندن

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی لە چوارچێوەی کارەکانیدا ئەم گۆڤارە دەردەکات, بایەخ بە بابەتەکانی کۆمەڵگا, سیاسەت و مەعریفە دەدات.

ئەم گۆڤارە لە سەرەتادا دوو مانگ جارێ دەردەچێ, بەشدارییەکە لە پرۆسەی پێشکەوتن و گەشەی مەعریفە و رۆشنبیری لە کۆمەڵگای کوردستان لە رێی بڵاوکردنەوەی بابەتی نووسراو و وەرگێڕدراوەوە کە سیما و خەسڵەتە سەرەکییەکانی توێژینەوەی زانستییان هەبێ. جگە لە بایەخدان بە ئەسڵە فەلسەفییە کلاسیك و نوێیەکان و بەرهەمە هزرییەکانی مێژووی کۆن و هاوچەرخی مرۆڤایەتی لە کایە جۆراوجۆرەکاندا, ئەم گۆڤارە بایەخ دەدات بە لێکۆڵینەوە و کێومالّی زانیاری لەبارەی کێشە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و یاسایی و رۆشنبیرییەکانی کۆمەڵگای کوردستان.

ئەم گۆڤارە پشتئەستوورە بە تواناکانی توێژەرەوان و نووسەران و وەرگێڕە بەرێزەکانی خۆمان کە هاوکاری بکەن و پێکەوە لەم ئەرکەدا سەرکەوتوو بن.

ئەمەیان ژمارەی یەکەمی (توێژینەوە) یە و چاوەڕیی سەرنج و تێبینییەکانی ئێوەیە بۆ هەڵسەنگاندن و دەوڵەمەندکردنی بەو ئاراستەیەدا کە ژمارەکانی داهاتوو رووی لە سەرکەوتنی زیاتر بێ.

هێورکردنەوەی دڵەڕاوکێکانی تورکیا لەبارەی ئاواتەکانی کوردەوە

ئامادەکردنی:
ئازا حەسیب قەرەداخی

ئەنتەرناشیۆناڵ کرایسز گروپ (Crisis Group) ڕێکخراوێکی بێلایەنی فرەرەگەزە بەمەستی قازانج کار ناکات. بۆ ئیش کردن لە پێنج کیشوەرەکەدا ١٠٠ کارمەندی هەیە.

بارەگای سەرەکی گروپ لە برۆکسلە، نووسینگەی ڕاوێژکاریی لە واشنتۆن و نیۆیۆرك و مۆسکۆ و لەندەن هەیە. ئێستا لە ١٧ناوەندی مەیدانیی کاردەکات و توێژەرەکانیشی لە ٤٠ ناوچە کاردەکەن کە ئەگەری ئەوەیان لێ دەکرێ تووشی قیران بن.

ئەنجوومەنی بەڕێوەبەرایەتی ئەم ڕێکخراوە کەسایەتی بەرچاوی سیاسیی و دبلۆماسی و بزنس و ڕاگەیاندنی تێدایە کە مەبەستیانە بە بوونی خۆیان سەرنجی داڕێژەرانی سیاسەت لە سەرانسەری جیهاندا ڕاکێشن بۆ ئەو ڕاپۆرت و ڕاسپاردانەی کرایسز گروپ پێشکەشیان دەکات. سەرۆکی ئەم ڕێکخراوە سەرۆکی پێشووی فیللەندا (مارتی هتساری)ـەو بەڕێوەبەری کارگێڕییەکەیشی (گارپ ئیفانز) وەزیری پێشووی دەرەوەی ئوستralیایە.

کرایسز گروپ هاوکاری لە حکومەت و دامەزراوە خێرخوازەکان و کۆمپانیا و خەڵکی بەخشندە وەردەگرێ.

شێوازی کارکردنی گروپی کرایسز توێژینەوەی مەیدانییە و، تیمەکانی بۆ توێژینەوەی سیاسی لەو جێگە و دەوڵەتانەن، یان لەو نزیکانە دەبن کە ئەگەری هەڵگیرسانی شەڕ و پێکدادان و ئاژاوەیان لێ دەکرێ. بەپێی ئەو ڕاپۆرت و زانیارییانەی دەستی کرایسز دەکەوێ، ڕاپۆرتە توێژینەوەی شیکاریی ئامادە دەکرێ کە ڕاسپاردەیان تێدایە بۆ بڕیاردەرە نێودەوڵەتییە سەرەکییەکان و لایەنانی پەیوەندیدار بەو کێشە دیراسەکراوانەوە.

ئەم ڕێکخراوە بایەخی زۆری بە کورد و مەسەلەکەی داوە لە عێراقدا، بە تایبەتیش پاشی ڕووخانی ڕژێمی سەددام، زیاتریش لە سۆنگەی مەسەلەی کەرکووکەوە کە بە لای ئەوەوە " ئاڵۆزترین لایەنی ڕێکخستنەوەیە". تا ئێستا ئەم ڕاپۆرتانەی لەمبارەیەوە ئامادەکردووە:

١- ڕاپۆرتی ژمارە ١٠ لە١٩ی ئاداری ٢٠٠٣ دا بە ناونیشانی(جەنگی عێراق، هەنگاوی داهاتووی کوردەکان چییە؟).

٢- لاپەڕەکانی ١١ تا ١٧ لە ڕاپۆرتی ژمارە ١٩ کە لە١٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٣دا بە ناونیشانی (پرکێشییەکانی دەستوور لە عێراقدا) دەرچووە.

٣- ڕاپۆرتی ژمارە ٢٦ کە لە ٨ ی نیسانی ٢٠٠٤ دا بە ناونیشانی (کوردەکانی عێراق: بەرەو چارەسەرێکی مێژوویی) دەرچووە.

٤- راپۆرتی ژمارە ٣٥ ی کرایسز گروپ کە لە ٢٠٠٥/١/٢٦ دا دەرکراوە تایبەتە بە بارودۆخی قەیرانگرتووی عێراق بە ناونیشانی : (هێورکردنەوەی دڵەڕاوکێکانی تورکیا لەبارەی ئاواتەکانی کوردەوە).

ئەمەی لێرەدا بڵاوکراوەتەوە ئامادەکراوێکی گرنگترین لایەنەکانی ئەم راپۆرتەی چوارەمە بەو پەراوێزانەشەوە کە بۆ روونکردنەوە یان بەڵگەهێنانەوە لە راپۆرتەکەدا ئاماژەیان بۆ کراوە و زۆر گرنگ و پڕ زانیارین.

جێی خۆیەتی ئاماژە بەوە بکەم کە بڵاوکردنەوەی ئەم راپۆرتە, بەڵگەی ئەوە نییە خودی خۆم و گۆڤارەکەشمان هەموو شیکردنەوە و دەرەنجامەکان و پێشنیار و راسپاردەکانی دەسەلمێنین, بە تایبەتیش لەو لایەنانەوە کە دواتر ئێوەش دەیانخوێننەوە و پێشنیار دەکات کەرکوك بخرێتە ژێر سەرپەرشتی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە و نیمچە ئینتیدابێکی بەسەردا بسەپێنرێ و حاکمێکی نەتەوە یەکگرتووەکانی هەبێت, ئەو حاکمە دامودەزگاکانی پۆلیس و دادگا و خزمەتگوزارییەکان و ئەوانی دیکە "پێکەوەبنێت و بەڕێوەیان ببات و یاسا بسەپێنێ". سەرەڕای ئەو جیاوازییانەش بەلامانەوە گرنگ بوو کە بۆ خوێنەران و سیاسەتمەدارانی خۆمانی بگوازینەوە کە غەیری خۆمان چ جۆرە توێژینەوەیەك لەبارەی مەسەلەی کوردەوە دەکەن و چەندی بۆ ماندوو دەبن و چەندیشی بۆ خەرج دەکەن و سەر بە چەند شوێندا دەکەن و بە چ دەرەنجامێك دەگەن کە دواجار لە دارشتنی سیاسەتی دەوڵەتەکانیاندا سەبارەت بەم ناوچەیەو هەڵوێستیان لە مەسەلەی کورد رۆڵی کاریگەری هەنووکەیی و ئایندەیی دەبێت. بێگومان لەناو راپۆرتەکەشدا زانیاری گرنگ و نوێ و ئاماژەو هێمای پڕ مانای تێدایە لەبارەی جۆری بیرکردنەوە و جموجوڵ و پلانی هەموو ئەو لایەن و دەوڵەت و پێکهاتانەی راستەوخۆ بێت یان ناراستەوخۆ پەیوەندیدارن بە ئایندەی عێراق و کوردستانەوە کە بۆ ئێمە بایەخی زۆریان هەیە و دەبێت لە دارشتنی ستراتیج و پلانەکانی کاری سیاسی و دیبلۆماسی و پەیوەندییەکانماندا رەچاویان بکەین و وەك

بنەما بۆ تێگەیشتن لە توخمەکانی ناو بازنەی ململانێیەکانمان و بەرژەوەندییەکانمان بە هەند هەڵیانگرین.

١. پێشەکی

نەوت لە کرۆکی ئەو بارگرژییانەدایە کە بەردەوام لە کەرکوکدا روو لە زیادبوون و هەڵچوونی زیاترن. ئەمە قەیرانێکە لەوانەیە تا رادەی شەڕێکی بەربڵاو پەرە بگرێ لە نێوانی هەموو ئەو کۆمەڵانەی پێکهاتەی شارەکە و ناوچەکانی دەوروبەری, تەنانەت لەوانەیە بگاتە رادەی شەڕێکی ناوخۆیی و تورکیای باکوورەهاوسێی عێراقیش دەخالەتی تێدا بکات(١). کەچی هاوکات پرسیاری جدیش لەبارەی بڕ و جۆری نەوتەکەی کەرکووکیش هەیە. ئەوەی بە وردی زانراوە ئەوەیە لەم ناوچەیەدا بڕی ١٠ بلیۆن بەرمیل نەوتی یەدەگ لە ژێر خاکەکەیدایە و دەکاتە نزیکەی ١٠٪ کۆی یەدەگی عێراق(٢). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە بیرەنەوتەکانی کەرکووک و دەوروبەری دووەمە لە دوای بیرەکانی رومێلە لە باشووری عێراق(٣).

ئەم سامانە بەسەر ژیانی ئابووری ناوچەکەدا زاڵە و, کۆمپانیای نەوتی باکوور NOC لەدوای حکومەت گەورەترین ناوەندی دامەزراندنی دەستی کارە لە عێراقدا. بەم هۆیەشەوە کەرکووک بۆتە ناوەندی کێشکردنی کارگەران. هەروەها جێ نیشانەی بەرنامەکانی حکومەتەکانی پێشوو بووە کە بۆ ساڵانێکی زۆر ئیشیان لەسەر گۆڕینی هاوسەنگی دانیشتوانەکەیدا کردووە. لەم چوارچێوەیەشدا هەڵمەتی تەعریب کردنی ئەم شارە و دەورووبەری کراوە و بەهەر شێوەیەك بووە دەیان هەزار کورد و تورکمانی گوندەکانی ئەم شارە دوور خراونەتەوە یان ناچارکراون کە لە کۆمەڵگا زۆرەملێکاندا بژین و مافی موڵکایەتی زەوییان نەبێ(٤). هەروەها کوردەکان لەناو خودی شاری کەرکووک دەرکراون یان وەکوو تورکمانەکان رێگەیان پێ دراوە بمێننەوە بەو مەرجە کە ئینتیمای ئیتنی و نەتەوەییان بگۆڕن بۆ عەرەب. ئەم کارە بە زاراوەی بەعسیان پێی گوتراوە "تصحيح قوميه". پارێزگای کەرکووک کە ناوەکەی ئەمیشیان گۆڕی بوو بۆ

"التأميم" دووچاری تصحيح قوميەيەكی تايبەت بە خۆی بووە بەوەی رژێم بەشی گەورەو فراوانی خاكەكەی، كە كورد و توركمان زۆرینەی دانیشتوانەكەی بوون، لكاندوویەتی بە پارێزگای دیكەوە(٥).

٢- قەیرانی پەرەگرتوو لە كەركووك

أ- سیاسەتی گەڕانەوە

لەماوەی سالانی ٢٠٠٣ و ٢٠٠٤ دا ئەو كورد و توركمانانەی پێشتر راگوێزرابوون و لە كەركوك و دەوروبەرەكەی دەركرابوون، ئەو دەرفەتەیان قۆستەوە كە رژێم رووخێنرا بگەرێنەوە بۆ زێدی خۆیان، یان ئەگەر گوند و ناوچەكانیان وێرانكرابن یاخود مینرێژ كرابن ئەوا بچنەوە ناو كەركوك و لەژێر دەواردا بۆ ماوەی چەندین مانگ لە بێبەشی و پیسوپۆخڵیدا بژین(٦). گوندییەكان هەر ئەوەندە نییە كە ماڵ و حاڵیان نەماوە بگەڕێنەوە سەری بەڵكو لەوەش زیاتر بەشێكی زۆر كەمیان حەزیان بەوە ماوە بچنەوە سەر كاری كشتوكاڵ كە ساڵانێكی زۆرە لێی دوورخراونەتەوە(٧).

گەڕانەوەی بە لێشاوی ئەمان بۆتە هۆی تێكچوونی پارسەنگی دیموگرافی شارەكە و، رێكخراوی نێودەوڵەتی كۆچ(IOM) لە ئەیلوولی ٢٠٠٤دا رایگەیاندووە كە ١٢هەزار و١٣٥خێزانی كورد و٣هەزار و ٩٢٥خێزانی توركمان گەڕاونەتەوە بۆ كەركووك و دەوروبەر(٨).

گەڕانەوەی راگوێزراوەكان لە كاریگەرییەكانی سیاسەت بێبەش نەبووە، ئەمە لەپاڵ ئەوەدا كە هەردوو حزبە كوردییە سەرەكییەكە- پارتی دیموكراتی كوردستان و یەكێتی نیشتمانی كوردستان ئیدارەی شارەكە و دامودەزگا ئەمنییەكانیان قۆرخ كردووە، بووەتە هۆكارێكی سەرەكی ئەو بارگرژییەی لەنێوانی كورد و توركماندا هەیە سەرباری ئەوەی كە هەردووكیان قوربانیی دەستی رژێمی پێشوون. بە قسەی دانیشتوانە غیرە كوردەكەی كەركوك بێتKDP و PUK هانی كوردە دوورخراوەكانیان داوە لە پارێزگا كوردییەكان و تەنانەت لە ئێران و توركیاشەوە بگەڕێنەوە بۆ كەركوك ئەگەرچی

کەرکووکیش نەبن بۆئەوەی بەر لە سەرژمێری یان هەڵبژاردن یاخود ریفراندومێکی پێشبینیکراو بۆ چۆنێتی بەڕێوەبردنی ناوچەکە ژمارەی کورد لە شارەکە زیاد بکات(٩).

بە پێچەوانەی ئەوەشەوە حزبە کوردییەکان دەڵێن ئەوان هەوڵیانداوە نەهێڵن گەڕانەوە بە لێشاو بێ و، ئەوەیشی گەڕاوەتەوە ئەگەر هەموویشی نەبێ بەڵام زوربەی هەرەزۆریان خەڵکی رەسەنی شاری کەرکوک و پارێزگاکەن.

لەوانەیە بەڵگە و بنەما بۆ قسەی هەردوو تەرەفەکە هەبێ، لەلایەکەوە بەڵگەی ئەوە هەیە کە لە کۆتایی هاوینی ٢٠٠٤دا کاریگەرییەکی زۆری سیاسەت لەسەر پرۆسەی گەڕانەوە هەیە. کاتێك ساڵی نوێی خوێندن دەستی پێکرد و خێزانە کوردەکان زانیان منداڵەکانیان ناتوانن درێژە بە خوێندن بدەن چونکە قوتابخانەو مامۆستا و کەرەستەو کتێبی کوردی کەمن، ئەو کەلوپەلە کەمەی هەیان بوو پێچایانەوە و گەڕانەوە بۆ هەولێر یان سلێمانی. لە هەمان ماوەدا راگەیەنرا کە ئەو سەرژمێرییەی بڕیاربوو لە ١٢ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤دا بکرێ دواخراوە بۆ کاتێکی نادیار و ئیتر ئەوەی کە دەبێت کورد دەستبەجێ بگەڕێنەوە بۆ کەرکووك خاو بۆوە. لەسەر ئەم بنەمایەیە کە غەیرە کوردەکانی کەرکووك دەڵێن:" سەرنج بدەن حزبە کوردییەکان بۆ ئەوەیان نەبوو کورد بگەڕێتەوە لە کەرکووك بژین بەڵکو هەر بۆ ئەوەیان بوو لە سەرژمێرییەکەدا لە کەرکووك تۆمار بکرێن"(١٠).

لەلایەکی ترەوە ئەو کوردانەی لە نەهامەتییەکی زۆردا لە کەرکووك دەژین و ئەوانەشیان کە راگوێزرابوون و هێشتا لە پارێزگاکانی دیکە دەژین بە سوێوە گلەیان لە سەرکردایەتی کورد دەکرد کە نەیتوانیوە پشتگیری لۆجیستی و سیاسی و مرۆیی بۆ گەڕانەوەی ئەمان دابین بکات، لەکاتێکدا ئەمان زۆریان خەون بەوەوە بینیوە کە عەرەبە هاوردەکان دەربکرێن و ئەمان بگەڕێنەوە بۆ کەرکووك. ئەمەش لەلانی کەمیدا نیشانەی ئەوەیە کە حزبە کوردییەکان بە تەحەفوزەوە کاردەکەن چونکە لەلایەنی نوێنەرانی کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە بە وردی چاودێری دەکرێن(١١).

گەڕانەوەی کوردە ڕاگوێزراوەکان, بە زۆری نەبووە هۆی ناکۆکی و شەڕ لەگەڵ عەرەبە نیشتەجێیەکاندا لەسەر موڵکایەتی(١٢). زوربەی کوردە دەرکراوەکان لە بنەڕەتەوە کرێچی بوون نەك خاوەن موڵك, ئەوانەش کە دەرکراون بەرلەوە بە چاوی خۆیان دیتوویانە کە ماڵەکانیان وێرانکراوە یان فریا کەوتوون داویانە بە خزمێکی خۆیان. وەلێ گوندە کوردییەکان هەموویان کاولکراون و نەهێلراون(بە(١٢) قوتابخانە و مزگەوت و بیری ئاوەکانیانەوە). هەندێ حاڵەت نەبێ کە عەرەبە هاوردەکان خانووی سادەو ساکاریان لەو شوێنانە دروست کردۆتەوە کە کوردەکان گەڕانەوە وێرانیان کردن. ڕژێمی پێشوو کە دەستی بەسەر موڵکی کوردەکاندا دەگرت دەیکرن بە دامودەزگای گشتی لەوانەش نووسینگە و بارەگای حزبەکەی, کەواتە هەر لە بناغەوە ناکۆکییەك نەماوە سەبارەت بە موڵکایەتی ئەوانە بەڵکو کێشەیەك هەیە ئەویش کێشەی گەڕانەوەیە بۆ سەر ماڵێك کە نەماوە. زوربەی عەرەبە هاوردەکان گواستوویانەتەوە بۆ گەڕەکی دیکە(١٣). ئەو حاڵەتانەش کە عەرەبەکان (بە شێوەیەکی ڕەوا بووبێ یان ناڕوا) موڵکیان دەستکەوتبێ کە بە ئەسڵ هی کورد یان تورکمان بووبێ پاشی رووخانی رژێم دانیان بەوەدا ناوە کە بەهانەکانیان لاوازە و ئامادەن چۆڵی بکەن (هەندێ جار لەژێر فشاردا ئەم ئامادەییەیان نیشانداوە) (١٤).

تا هەنووکە کێشەی سیاسی و مرۆیی پەیوەندیدار بە گەڕاندنەوەی دەیان هەزار کوردی دەرکراوەوە هەیە کە مەسەلەیەکی کڵپەکردووە و بە شێوەیەکی مەترسیدار بارگرژی دەنێتەوە, دەبێت دان بە بوونیدا بنرێ و چارەسەر بکرێ.

ب- مەترسی بەرپابوونی ناکۆکی کۆمەڵایەتی

باڵادەستیی کورد لە کەرکووك لە سەرلەنوێ ناونانەوەی شەقام و دامودەزگاکاندا دەردەکەوێ (بۆنموونە نەخۆشخانەی صدامیان گۆڕیوە بە ئازادی), ئاڵای کوردستانیان هەڵکردووە, حزبە کوردییەکان دەستیان بەسەر خانوبەرە گشتییەکان و بارەگاکانی حزبی بەعسدا گرتووە و, ئەوەندش ئیجرائی رەمزی و راشکاوانەیان کردووە کە بوونەتە

هۆی ناڕەزاییەکی زۆری ناوەندە غەیرە کوردەکان(١٥). حزبە کوردییەکان و نوێنەرانی دیکەی کورد لە ئەنجوومەنی پارێزگا و فەرمانگەکان و لیژنەی عەقاراتی عێراقی و لیژنەی دوورخراوەکان (غەیرە کوردەکان ئەم نوێنەرایەتییە بە زۆر لەقەڵەم دەدەن) دەستیان بەسەر ژیانی سیاسیدا گرتووە و, بەرپرسە کوردەکانیش بە ئاشکرا ئەوە رادەگەیەنن کە نیازیانە دەست بەسەر کەرکوکدا بگرن و بیلکێنن بە ناوچە کوردییەکەوە(١٦).

کلدانە ئاشووریيە مەسیحییەکان رۆڵێکی بنەڕەتی دەگێڕن لە هێورکردنەوەی بارگرژییەکاندا. بە بێ لایەنانە خۆیان هێشتۆتەوە و سێ گەورەکۆمەڵە رکابەرەکە ترسیان لێیان نییە, بێدەنگن و هەرکاتێکیش داوایان لێ کرابێ ناوبژییان کردووە (١٧). تەنانەت چاودێرێکی رۆژئاوایی دەڵێ:" کە کۆمەڵەکانی ناو کەرکوك لەسەر هیچ رێکبکەون لەسەر ئەوە رێکدەکەون کە مەسیحییەك نوێنەرایەتییان بکات"(١٨).

یەکێك لە رکابەرە سەرەکییەکانی کورد تورکمانە کە هەندێکیان بۆ نموونە ئەو چوار حزبە نوێنەرایەتیان دەکەن کە پێیان دەوترێت " نیشتمانی" و لە بەرەی تورکمانیدا کۆبوونەتەوە. ئەم بەرەیە دەستکردی تورکیایە و بە زۆری تورکمانە سوننە مەزهەبەکانی تێدایە و لە لایەنی زۆرینەی تورکمانەوە بە چاوی گومانەوە سەیر دەکرێ چونکە گومان لە کۆڵەگە نیشتمانییەکانی رێکخراوێك دەکەن کە بیانی دروستی کردبێ. هەرچەندە هەندێ لە تورکمانە شیعەکانیش هاتوونەتە ریزی ئەم بەرەیەوە بەڵام بەشە هەرە زۆرەکەی بە سەرۆکایەتی رابەری روحییان ئایەتوڵا عوزما عەلی حسین سیستانی حزبی خۆیان دامەزراندووە و وا پێ دەچێ لەوەوە رێنمایی وەرگرن(١٩).

عەرەبەکان تەواو لێکترترازاون و دابەشی دوو پۆل بوون. یەکەمیان عەرەبە رەسەنەکانی کەرکوك کە لە ناوچەکانی الحديدى و عبيد و الجبوردان, دووەمیشیان عەرەبە هاوردەکان کە رژێمی بەعس هێناونی و لێرە نیشتەجێی کردوون. ئەوانەی یەکەم سوننەن و دووەمیشیان شیعەی باشوورن.

دانیشتووانە رەسەنەکەی کەرکووك هەر هەموویان لەسەر ئەوە کۆکن کە دەبێ عەرەبە هاوردەکان هەرچییەکیان لە موڵك و ماڵ بە ناهەقی دەست کەوتووە بیگەڕێننەوە بۆ خاوەنەکانیان. هەروەها زوربەشیان لەسەر ئەوە کۆکن کە دەبێ خۆشیان بگەڕێنەوە بۆ سەر زێدی رەسەنی خۆیان جا لەهەر جێیەك بێت و خانووی لەوێ هەبێت یان نەبێت (لانی زۆر وا پێ دەچێت خانووبەرەیان نەمابیت). بەڵام سەرەڕای ئەم کۆکییە ئەمان لەبارەی چۆنێتی و کاتی گەڕاندنەوەی ئەم هاوردانە رای جیاوازیان هەیە. کوردەکان سوورن لەسەر ئەوەی ئەمڕۆ بەر لە سبەی بگەڕێنرێنەوە, دەکرێ قەرەبووش بکرێنەوە و ئامرازەکانی گواستنەوەشیان بۆ مەیسەر بکرێ, بەڵام بە دڵنیاییەوە دەبێت بەر لە هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی پارێزگاکان یان سەرژمێریی یان ریفراندوم بێ. کەچی لەلایەکی دیکەوە عەرەبی رەسەن و تورکمانیش هەن چونکە خانووەکانی خۆیان بەمان بەکرێ داوە و هێزێکی هەرزانی کارن کە لە ئایندەیەکی نزیکدا پێویستیان پێیان دەبێت بۆ ئیش کردن لە بینا و ئاوەدانکردنەوەدا, لەمانەش گرنگتر ئەوەیە کە بەشداری دەنگدان دەکەن لە هەڵبژاردنەکاندا و لە توانای کورد کەم دەکەنەوە.

هەوڵی کوردەکان هەر بۆ ئەوەندە نییە کە دیفاکتۆیانە یان شەرعییانە زاڵ بن بەسەر شارەکەدا, بەڵکو ئەوان دەیانەوێ دەسەڵاتیان بەسەر زوربەی هەرە زۆری شوێنەکانی پارێزگاکەدا هەبێ. ئەوان کار بۆ ئەوە دەکەن کە ئەو دابەشکردنە ئیدارییەی رژێم کردوویەتی هەڵیوەشێننەوە و پارێزگاکە بگەڕێننەوە سەر سنوورە ئیدارییەکەی پێش ساڵی ١٩٧٥و بەمەش ژمارەی کورد لە پارێزگاکە زیاد بکەنەوە. ئەم جموجووڵە بە ئاشکرا لەو ناوچانەدا دیارە کە پارێزگاکانی هەولێر و سلێمانی لە کەرکوك جیادەکەنەوە. ئەم ناوچانە ئەرزی حەرام بوون و رژێمی پێشوو هەموو خەڵکە کوردەکەی لێ دەرکردبوون و بە تەواوەتی چۆڵ کرابوون و پێی دەوترا "هێڵی سەوز". ئێستا کوردەکان دەگەڕێنەوە و خانوو گوندەکانیان لەوێ ئاوەدان دەکەنەوە. دانیشتوانە غەیرە کوردەکەو تەنانەت حکومەتی کاتی عێراقیش تەماشای ئەم

جموجووڵە دەکەن و پێیان وایە جووڵە پێکردنێکی راستەقینە و تۆقێنەری هێڵی سەوزە بەرەو ناوەوەی کەرکوک(٢٠).

سەرباری ئەوانەش جەلال تاڵەبانی سەرۆکی یەکێتی نیشتمانی کوردستان(PUK) هەمیشە ئەوە دووپات دەکاتەوە کە دەبێت دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان زۆر زیاتر لە کەرکووکیش تێپەڕێت تا دەگاتە پارێزگای دیالە. مەڵبەندی یەکێتی نیشتمانیش لە خانەقین بەوە تۆمەتبارە کە " پاکتاوی رەگەزیی پێچەوانە"ی پیادە کردووە وەختێ سەدان خێزانی شیعەی عەرەبی لە ٢٠٠٣دا دەرکردووە.

ئەم رەفتارە یەکلایەنانە هاوسەنگی دیمۆگرافی تێکدەدەن و بارگرژییەکە توند و تیژتر دەکەنەوە.

٣- هەڵوێستی هەڕەشەییانەی تورکیا

گۆڕانکارییەکانی ناو کەرکوک زەنگی خەتەریان لەناو تورکیا لێدا کە کوردێکی زۆری لێ دەژی. تەنانەت لە کاتی خۆ ئامادەکردن بۆ جەنگی ئازادی عێراق تورکیا بە شێوەیەکی گەورە لە ئەگەری جموجووڵی کورد نیگەران بوو کە بەرەو کەرکوک ببزوێ, دواتر ئەم ئەگەرە بە هاوپەیمانێتی کورد و ئەمەریکا یەکلابۆوە کە روودەدات, بۆیە پەرلەمانی تورکیا رازی نەبوو لە تورکیاوە هیچ ئاسانکارییەك بۆ ئەمەریکا بکرێ کە بەرەی باکوور لە دژی سەدام بکاتەوە(٢١). لەو کاتەوە ئیتر بە شێوەیەکی گشتی سیاسەتی تورکیا لەبارەی کەرکوك و باکووری عێراق و کوردەکانەوە تا رادەیەکی زۆر پەرچەکردارانەیە و کاردانەوەی زۆری پێوە دیارە(٢٢). تورکیا خۆیشی دەزانێ کە ئەگەر کار لە کارترازا زۆر زەرەر دەکات.

أ-بەرژەوەندی زیندوو و هێڵی سووری گۆڕاو

ئەو کاتەی لە پاشماوەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی دەوڵەتی تورکیا دروستکرا ناچارکرا کە واز لە هەموو داخوازییەکانی سەبارەت بە "ویلایەتی موسڵ" بهێنێت و,

هێزی زاڵی بەریتانیا کە دەیزانی چ سامانێکی سروشتی لەو ناوچەیەدا هەیە لکاندی بە دەوڵەتی نوێی عێراقەوە. بەم کارە هەر ئەوەی لێ نەکەوتەوە کە عێراق سامانێکی نەوتینەی دەست کەوت بەڵکو گەلی کوردیش پارچەپارچەتر کرا کە پێشتر بەپێی پەیماننامەی سیڤەر(Sevres) لە ١٩٢٠دا بەڵێنی ئەوەی پێ درابوو دەوڵەتی بۆ دروست بکرێ کەچی دوای سێ ساڵ بەپێی پەیماننامەی لۆزان لێی بێبەش کرا(٢٣).

ئەمڕۆ ١٢ تا ١٥ ملیۆن کورد لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیادا و، نزیکەی ٥ملیۆنیش لە باکووری عێراقدا دەژین کە سەرەڕای ئەوەی ئومێدیشیان کەم بۆتەوە بەڵام هەر خەون بەوەوە دەبینن کە دەوڵەتی سەربەخۆیان هەبێت. بوون و ڕۆڵی دەوڵەتی عێراق لە باشووری تورکیادا و ئاواتە نەتەوەییەکانی کورد لەمبەر و ئەوبەری سنوورەکەی دوو بزوێنەرە ستراتیجییەکەی تورکیا بوون کە پاڵیان پێوەنا ئەو ڕێبازەی هەبێ لە پەرەسەندنەکانی ساڵی ١٩٩١ و بە تایبەتیش لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٣دا. تورکیا سنووری بە ئەورووپاوەیە و دوا تخوبی هاوپەیمانێتی باکووری ئەتڵەسییە و چەند دەیەیەکە چاوی بڕیوەتە ڕۆژئاوا و خەون بەوەوە دەبینێ کە بە تەواوەتی تێکەڵی دامەزراوەکانی ڕۆژئاوا بێت بۆیە حەزی نەکردووە خۆی بگلێنێتە کێشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەڵام هەوڵیشی داوە کە بازرگانی و سەرمایەگوزارییەکانیشی بەو لایەدا فراوان بکات. سەرنج دەدەین کە شەڕی عێراق – ئێران لە (١٩٨٠–١٩٨٨) بەرپا بوو تورکیا زۆر بە وریاییەوە چاودێری دەکرد بەڵام بێلایەنانە مایەوە(٢٤).

ئەنقەرە وای دەبینێ کە هێزی عێراق و یەکێتی خاکەکەی لەو مەترسییانەی کەم کردۆتەوە کە دەشێ لە ڕێی گەمەکەرە هەرێمایەتییەکانەوە توشی ببێ بە تایبەتیش لەلایەنی ئێران و سعودیەوە. بەرپرسێکی گەورە لە وەزارەتی دەرەوەی تورکیا لە دیمانەیەکدا لەگەڵ کرایسز گروپ ڕۆژی ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤ ئەم مەسەلەیەی بەمجۆرە ڕوون کردەوە کە: "هەمیشە عێراق لە ناوچەکەدا توخمی هاوسەنگی بووە و دەوڵەتەکانی دیکەی ناچارکردووە کە لە حاڵەتی دیفاع دا بن.. نیگەرانیی هەرە گەورەی تورکیا لەوەیە کە عێراق لەبەریەك هەڵوەشێ یان نەمێنێ و تورکیاش بە ئومێدی ئەوە

نییە کە ئەو هاوسەنگییە بکات هەرچەندە ئەڵتەرناتیڤێکیش بۆ خۆی لە ناوچەکەدا نابینێتەوە.

تورکیا سیناریۆیەکی بە مۆتەکەی لە خەیاڵدایە سەبارەت بە عێراق ئەویش ئەوەیە کە یا ئەوەتا شەڕێکی ناوخۆیی لە عێراقدا بەرپا دەبێت و کورد لە باکوور دەوڵەتێك بۆ خۆیان پێکدەهێنن, یان شتێکی دیکەی لەوجۆرە کە کوردەکان بۆ ئەوەی ناوچەکەی خۆیان بپارێزن لە ناوەندی روخاو جیا دەبنەوە و ئینجا بەبیانووی مێژوویی و پێویستی ئابووری کەرکووکیشی پێوە دەلکێنن و کوردستانی سەربەخۆ پێکدەهێنن جا ئەگەر بەناویش وانەبێ بەڵام لە راستیدا وا دەبێت, وەلێ کوردەکان یەککگرتوو نین و ئەنقەرە پێی وایە پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان لەسەر حوکمڕانێتی ئەم قەوارە نوێیە دەبێتە شەڕیان و ئیتر لەوێش ئاژاوە بەرپا دەبێت. لەمەش زیاتر ئەنقەرە لەو بڕوایەدایە کە دروست بوونی دەوڵەتی کوردی با شلۆق و ناجێگیریش بێت, هانی شیعەکانی باشوور دەدات کە گەورەترین یەدەگی نەوتی عێراق لە ژێر خاکەکەیاندایە ئەوانیش سەربەخۆیی خۆیان راگەیەنن. ئەمەش دێوەزمەی ئازادبوونی شیعە زیندوو دەکاتەوە کە لە هەشتاکانی سەدەی بیستدا بارگرژی زۆری لە ناوچەکەدا دروستکردو و ئەو هۆکارەش بوو کە وای لە عەرەب کرد هاوکاری گەورە وزۆری عێراق بکەن لە جەنگەکەیدا لەگەڵ ئێران(٢٥).

چاودێرێکی تورکیش پێی وایە دروست بوونی دەوڵەتێکی کوردی لە باکووری عێراق کەرکوك چەقە ئابوورییەکەی بێت دەبێتە هۆی:" دە ساڵ ئاژاوە و ناجێگریی... بە هۆی نەوتەوە چونکە سەرکەوتنی ئابوورییانەی قەوارەیەکی وا دەبێتە جێ بایەخی کوردەکانی تورکیا"(٢٦). توێژەرەوەیەکی دیکە دەڵێ:" کوردەکانی تورکیا کە هەندێکیان لاگیری لە مەسعود بارزانی سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان دەکەن لانی زۆر مەیلیان بە لای برا کوردەکنی عێراقیاندا دەچێت کاتێ کە بایەخی ئابووری ئەوێ بەهۆی نەوت و بازرگانییەوە گەورە دەبێت و, خۆشگوزەرانی باکووری عێراق بە شێوەکی زەق ناکۆك دەوەستێ لەگەڵ هەژاری باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا"(٢٧). بە

واتایەکی دیکە مەترسییەکە لەوەدایە کە سەرکەوتنی کورد کلّپە لە هەستی جیاخوازی کوردان لە باشووری رۆژهەلاتی تورکیا هەلّدەستێنیّ(٢٨).

بەم هۆیانەوە دامەزراندنی دەولّەتێکی کوردی کە کەرکووکیش یەکێك بێت لە پێکهاتەکانی هێلّی سوورە بەلای تورکیاوە(٢٩). تا ئێستاش روون نییە کە ئایا دروست کردنی دەولّەتێکی کوردی سەربەخۆ بەبیّ کەرکووکیش (واتە لەسەر ئەو خاکەی کە حکومەتی هەرێمی کوردستان لە سالّی ١٩٩٢ەوە بەرێوەی دەبات) هەر جێی رەزامەندی نییە ؟ (٣٠).

هێلّە سوورەکانی تورکیا هەرگیز جێگیر نەبوون و زوو زوو گۆڕاون بە تایبەتیش کە ئەم ولاتە هەولّ دەدات ئەندامێتی یەکێتی ئەورووپای دەست بکەویّ. پێشتر تەنانەت فیدرالییەتیش بۆ تورکیا هێلّی سوور بوو کەچی پاش ئالوگۆڕەکانی دوای جەنگ و کە تورکیا خۆیشی زانی دەسەلاتێکی ئەو تۆی نییە کە کار لە پەرەسەندنەکانی ئەو دیو سنوور بکات, زۆر بێدەنگانە ئەم هێلّە سوورە هەلّگیرا.

بەرپرسێکی گەورە دەلّێت:" راستە ئێستا حکومەتی تورکیا بە رێگەچارەی فیدرالی رازییە. هێلّە سوورەکانمان کەمێك زیادەڕۆیی تێدا بوو. سەرلیستی ئەرکەکانی ئەمڕۆمان پاراستنی یەکپێتی خاکی عێراقە ئەمەش بە دیدی ئێمە مانای وایە بە فیدرالییەت رازین". لەمە زیاتر وتی کە دەبێت کەرکووك بارێکی تایبەت و ئیدارەیەکی جیاوازی هەبێت تەرتیباتی دەستووری بۆ کرابێت و لە ریفراندۆمێکی گشتیدا پەسەند بکریّ(٣١). دیبلۆماتێکی رۆژئاوایی هاوهەلّوێستە لەمبارەیەوە و دەلّیّ:" حکومەتی تورکیا وای لێهاتووە کە بە بیرۆکەی قەوارەیەکی کوردی لە باکووری عێراق رازی بێت, بەلام ناتوانێت بەوە رازی بێت کە دەولّەتێکی سەربەخۆی کوردی هەبێت زالّ بێت بەسەر سەرچاوەکانی وزەدا(واتە کەرکووکی تێدا بێت). دەولّەتێکی لەو جۆرە مەترسییەکی کوشندەیە بۆ ئاسایشی دەولّەتی تورکیا" ئینجا ئەو دیبلۆماتکارە رۆژئاواییە بە کرایسز گروپی وت:" لەوانەیە ئەم تێڕوانینە زیادەڕۆیی تێدا بێت بەلام جەنەڕالّە تورکەکان بەمجۆرەی دەبینن"(٣٢).

هەر لەم ڕێچکەیەدا بوو کە تورکیا پێی وابوو لێدوانەکەی بارزانی، سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان لە تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤دا کە وتی:(کوردەکان بۆ مافەکانیان لە کەرکوک دەجەنگن) بە شێوەیەکی زۆر تایبەت ئیستیفزازی بوو. هەروەها بەو جۆرە لێکدرایەوە کە ڕاگەیاندنی نیازی شەڕ کردنە لە پێناوی کەرکوک و هەنگاوێکە بۆنی ئەوەی لێ دەکرێ کورد هەوڵی سەربەخۆیی بدات(٣٣). هەرچەندە هەندێک بایەخی ئەم لێدوانەی بارزانییان کەم کردەوە بەو مانایەی کە هەڵوێستگەلێکن لە چوارچێوەی پێویستییەکانی هەڵبژاردندا، کەچی قسەیەکی واش بڵاو بۆوە کە پێدەچێ نیشانەی زاڵ بوونی سەربازانە بەسەر سیاسەتدا لە تورکیا، گوایە هێزێکی تورکیا کە لە ٢٠ هەزار سەرباز پێکهاتووە لەسەر سنوورن و ئامادەن بۆ جەنگ ئەگەر بارزانی قسەکانی خۆی جێبەجێ کرد(٣٤).

ب- گەمەکردن بە کارتی تورکمان

کاریگەری تورکیا لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەگەرەکانی پەرەسندنی بارودۆخی عێراقدا بە تایبەتیش بە هەڕەشەی لەشکرکێشی زۆر سنووردارە بەڵام بۆ نموونە دەتوانێ مەرزی خاپوور دابخات و ئابووری کورد بخنکێنێ. کارێکی لەمجۆرە زۆر زیاتر کاریگەر ئەبێت ئەگەر سووریا و ئێرانیش وەک تورکیا بکەن. هەروەها دەتوانێت ئەو بۆرییە نەوتە دابخات کە باکووری عێراق بە دەریای سپی ناوەڕاستەوە دەبەستێتەوە(٣٥).

بۆ پتەوکردن و فراوان کردنی تواناکانی مانۆڕی خۆی تورکیا پەرەی بە پەیوەندییەکانی داوە لەگەڵ تورکمانەکانی عێراق. ئەم جالییەیە لە ڕیشە و ڕەسەندا جیاوازن لە نەتەوەی تورک بەڵام زۆر بە توندی گوزارشت لە هەستی نەتەوایەتی لاگیری تورکیا دەکەن(٣٦).

هەرچەندە ژمارەی ڕاستەقینەی ئەم کۆمەڵە ئەتنییە نەزانراوە بەڵام بە دووەمین کەمایەتی دێت لە پاشی کورد(٣٧). یەکێک لە چاودێران دەڵێ:" لە تورکیا کەرکوک

هەمیشە وەك شارێكی توركمانی ناسراوە و كورد لە گوندەكان وەك دەخیل هاتوونەتە شارەكە(٣٨).

لەماوەی سالآنی سەدەی بیستدا نیگەرانی و دلەڕاوكێی توركمانەكان زیاتر بوو كە كوردەكان لەو شارانەدا جێگیر بوون كە پشت بە ئابووری پترۆڵ دەبەستن, هەروەها بە لووتبەرزیشەوە تەماشای كوردیان دەكرد. ڕۆژنامەنووسێكی تورك ئەم حالەتی خۆبەزلزانیینە چینایەتییەی توركمانەكان لە دژی كوردەكان بەوە تەفسیر دەكات كە دواجار توركمانەكان لە سەردەمی عوسمانیدا ئەسیاد و گەورەئەفسەر و بازرگان و پیشەوەر بوون كەچی زوربەی هەرە زۆری كوردەكان جووتیار و سەپان و سەربازی پیادە بوون(٣٩). پیرەمێردێكی توركمانیش دەڵێ:" كوردەكان وەك ئەفریقاییەكان لە ئەمەریكا ئەمان لە عێراق خزمەتكار و بەردەست بوون. وردە وردە لەم شارانە نیشتەجێ بوون و كە حكومەتی عێراقی گوندەكانیانی بۆردومان كرد بە ژمارەی زیاتر كۆچیان بۆ ناو شارەكان كرد(٤٠) و, لە هەنگاوێكیشدا كە بە هەنگاوێكی ئازاربەخشی دەزانین حكومەتی ئینتیداب زمانی خوێندنی لە توركییەوە كرد بە كوردی " زمانی خزمەتكاران"(٤١).

بە ڕای چندین چاودێر توركیا توركمانی وەك بەهانە بەكارهێناوە بۆ دەخالەت كردن لە عێراقدا تا بەرژەوەندییە زیندووەكانی لە باكوور بپارێزێ. لەمەدا ئیشی لەسەر ئەو تووڕەبوون و دلەڕاوكەیە كردووە كە لای توركمانەكان بەرامبەر لێشاوی كوردە گەڕاوەكان دروست بووە و بەكاری هێناوە بۆ وروژاندنی ئەو هەست و سۆزە لاگیرەی لە ناو توركیا هەیە بۆ دەخالەتی سەربازی. ڕۆژنامەنووسێكی تورك دەڵێ:" توركیا تەنیا دە ساڵ دەبێت بایەخ بە مەسەلەی توركمان دەدات بە تایبەتی كە شەڕی ناوخۆ لە كوردستان بەرپا بوو." هەروەها دەڵێ:" ئەوكاتە مەسەلەی توركمان بەلای هێزی ڕاستڕەوی توركیاوە ڕەهەندێكی ئایدیۆلۆجی وەرگرت(٤٢). بە گوتەی دیبلۆماتێكی ڕۆژئاواییش بێت:" ئەمە مانای وانییە كە بایەخدانی توركیا بە توركمان هەڵبەستراو بێت بەڵكو ئیستیغلال كرا. توركەكان بە درێژایی حوكمڕانێتی صدام و دەورانی تەعریب

دەرهەق بە تورکمانەکان بێدەنگ بوون و دەستپێشخەرییەکیان نەکردووە بۆ هەنگاوێکی تایبەت لەو بارەیەوە, کەچی ئەمڕۆ دەزانن مەسەلەکە لەلای جەماوەری تورکی جێ دەکاتەوە و, هەر لە راستیشدا فشارێکی راستەقینەش هەیە".

بەرەی تورکمانی عێراقی ئەو ئامڕازە سەرەکییەیە کە تورکیا بەکاری هێنا بۆ کردنەوەی دۆسێی تورکمانەکان. بەرە رێکخراوێکە دەزگاکانی ئاسایشی تورکیا بە پارە و پولی حکومەتی تورکیا لە ناوەڕاستی نەوەدەکانی سەدەی بیستدا دروستیان کرد(٤٣). بەرەی تورکمانی هەر هەوڵی ئەوەی داوە کە تورکمانەکان لەژێر یەك چەتردا کۆبکاتەوە بەو رێیە کە گوزارشت لە دڵەڕاوکەی ئەوان بکات و داوا لە تورکیا بکەن دەخالەت بکات . ئەندامێکی سەرکرداتی بەرەش وتی:" دەمانەوێ هێزەکانی تورکیا بێنە کەرکوکەوە چونکە کوردەکان ناکشێنەوە. چۆن دەکرێ بەوە رازی بین کە ئەوەی هی ئێمە بوو لێمان زەوت کراوە؟ ئەوان هەرگیزاو هەرگیز خۆبەخۆ لە کەرکووك ناکشێنەوە بەڵام کە تورکیا هات هەڵدێن(٤٤).

چونکە بەرە بە دەستی دەرەکی دروست کراوە تەنانەت لەناو خودی تورکمانەکانی عێراقیش دا رۆڵی ئەو لە باکوور مایەی مشتومڕ بووە(٤٥). بەڵام لەناو تورکیادا بە پێچەوانەوە وا پێدەچێ جەماوەر ئاگای لەوە نەبێت کە حکومەتەکەیان رۆڵی هەیە لە ئاژاوەنانەوەدا لە باکووری عێراق یان ئەم جەماوەرە هەر لە بناغەوە بایەخ بەم مەسەلەیە نادەن(٤٦).

جالیبەی تورکمان دەزانن رای باو ئەوەیە کە ریشەی بەرە ریشەیەکی بیانییە و, ئەم سیفەتە بەسەر هەموو تورکمانیشدا شکاوەتەوە, بۆیە تورکمانێکی هەڵسوڕاوی سەربەخۆ دەڵێت:" ئێمە پێویستمان بە تورکیایە کە بمانپارێزێ, بەڵام کە ئێمە ببینە لقێکی حکومەتی تورکیا ئیتر راستگۆییمان لە عێراقدا نامێنێ". (تحسین کهیە) ئەندامی یەکگرتووی ئیسلامی تورکمان نیگەرانی خۆی لەو ریعایەت کردنەی تورکیا بۆ بەرەی تورکمانی دەربڕی کە دەشێ لەشکرکێشی لێ بکەوێتەوە و وتی:" من دژی دەخالەتی سەربازی تورکیام, ئێمە عێراقین و دەبێت کێشەکانمان خۆمان چارەسەریان بکەین,

ئەگەر هێزەکانی تورکیا هاتنە عێراقەوە سوریا و ئێرانیش وا دەکەن. ئێمە تەنیا پێویستمان بە هاریکاری تورکیایە و هیچی دیکە نا".

ج- مشتومڕ لەبارەی لەشکرکێشییەوە

بە شێوەیەکی گشتی لە تورکیا وا تەماشای لەشکرکێشی تورکیا دەکەن بۆ ناو عێراق وەك پرۆژەوەلامێك بۆ دەستبەسەرداگرتنی پێشبینیکراو یان راستەقینەی کوردەکان بەسەر کەرکوکدا کە هەمووش لەسەر ئەوە کۆکن ئەم زالّ بوونە هەڕەشە لە مافەکانی تورکمان دەکات. لە راستیدا هەڵبەستنی "مەسەلە" ی تورکمان خۆی لە خۆیدا لەشکرکێشی تورکیا خێراتر دەکات.

دیبلۆماتێکی رۆژئاوایی لە ئەنقەرە بە کرایسز گروپی وت:" ١٥٠٠ تا ٣٠٠٠سەربازی هێزی تایبەتی تورکیا لە باکووری عێراقدان بەلام لەبارەی ئەرك و چالاکییەکانیانەوە زانیاری زۆر کەمە. ئەم هێزە لە نزیك سنوورە و لە ئاداری ٢٠٠٣ەوە بە بیانووی ئەوەوە هاتووە کە رێ لەو کوردانە بگرێ کە لەوانەیە وەکوو ١٩٩١ بەهۆی جەنگەوە کۆچڕەو بکەن بەرەو تورکیا. بەلام هەندێك راپۆرت ئاماژە بەوە دەکەن کە بەشێك لەم هێزە لە نزیك موسڵ و کەرکووك و تەلەعفەرە و ئەگەر پێویستی کرد زۆرتریش دەکرێ.

وەکوو چاوەڕوانکراو بوو, بەبوونی ئەم هێزە هەستی کوردەکان کڵپەی سەند.ئەوە بوو لە تەممووزی ٢٠٠٣ دا رووداوێك روویدا شەرمەزارییەکی زۆری بۆ تورکیا دروست کرد. پۆلیسی کورد لە سلێمانی ژمارەیەك چەکداری دەستگیر کرد چونکە گومانی لێ کردبوون کە خۆیان ئامادە کردووە بۆ تیرۆر کردنی پارێزگاری کەرکووك دوایی دەرکەوت هەموویان سەربازی هێزی تایبەتی تورکیان. پاش ئەم گورزە ئینجا حکومەتی تورکیا هەندێ دەسەلاتی لە سوپا سەندەوە سەبارەت بە و سیاسەتەی لە باکووری عێراقدا پیادە دەکرێ. بەلام تەواجودە سەربازییەکەی تورکیا لە باکووری عێراق هەوەکوو خۆی مایەوە. جارێکی دیکە لە تشرینی یەکەمی ٢٠٠٣دا ترووسکایی دەرفەتێکی دیکە دەرکەوت, بەتایبەتیش کە باری ئەمنی عێراق تێکچوو و ئەمەریکاش هەوڵی دەدا

دەوڵەتانی دراوسێ سەربازی خۆیان بنێرن بۆ هاریکاری کردنی لە سەقامگیریی وەزعەکەدا, ئەوە بوو پەرلەمان پێشنیارەکەی حکومەتی قبوڵ کرد کە ١٠ هەزار سەرباز رەوانەی عێراق بکات بەڵام ئەم پێشنیارە سەرکردە کوردەکانی زۆر تورە کرد بە هوشیار زێباری وەزیری دەرەوەی عێراق و هەندێ لە ئەندامانی ئەنجوومەنی حوکمیشەوە کە تورکیایان بەوە تاوانبار کرد کە پیلانی دارێژراوی لە کۆنەوەی هەیە بۆ داگیرکردنی کانە نەوتەکانی موسڵ و کەرکووک.

لە کاتی رووداوەکانی تەلەعفەردا لە ئەیلوولی ٢٠٠٤دا کە ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی ئەمەریکا هەوڵیان دەدا کارو کردارەکانی مقاوەمە راگرن بووە هۆی کوشتن و ئاوارەکردنی خەڵکی سڤیل, هێزەکانی تورکیا کە لەو ناوچەیە بوون بێلایەنانە مانەوە سەرەڕای ئەو دەگ و هەڵایەی لەناو تورکیادا بەرز ببوەوە کە گوایە لە تەلەعفەر " پاکتاوی رەگەزیی" لەدژی تورکمانەکان بەرپایە.

ئەم ئەزموونانە بەڵگەی ئەوەن کە باجی سیاسی بوونی هێزە تایبەتەکانی تورکیا لە باکووری عێراق کە گوایە نێردراون بۆ پاراستنی تورکمانەکان و لە راستیشدا ئامانجەکەی ئەوەیە رێ نەدەن دەوڵەتی کوردی دروست ببێ, باجێکی زۆرە و ئەم هێزانە رووبەڕووی مقاوەمەتێکی جەسوورانەی جەنگاوەرە کوردەکان دەبنەوە کە لە شەڕە جۆراوجۆرەکاندا شارەزاییەکی زۆریان کۆکردۆتەوە. هەروەها لەبەر رۆشنایی چاکبوونی پەیوەندی تورکیا لەگەڵ یەکێتی ئەورووپا ئەو گۆڕانکارییە گرنگانەی سەبارەت بە پێگەی نێودەوڵەتی تورکیا روویانداوە وا پێدەچێ هاندەر نەبن کە تورکیا خۆی لە کردەوەیەکی لەوە فراوانتری سەربازی بگلێنێ.

دیبلۆماتێك لەمبارەیەوە وتی:" مەیلی سەرکێشی تورکیا بۆتە پاشماوەیەکی رابردوو, تورکیا ئێستا دەزانێ کە لێی خۆش نابن. پروپوچی هەموو هەڕەشەکانی دەخالەت کردن لە باکووری عێراقیش سەلمێنران و, ئێستا چاودێرییەکی مەدەنی زۆر زیاتر لەوەی رابردوو بەسەر رەفتارەکانی سوپاوەیە و, سوپاش خەریکە متمانەی

سیاسی پەیدا دەکاتەوە, سوپا بیروڕای تایبەتی خۆی هەیە سەبارەت بە عێراق بەڵام سیاسەتێکی تایبەتی نییە".

هاوکات کۆبوونەوەیەکی چاودێران و توێژەرەوان لە ئەستەنبوول ئەی دووپات کردەوە کە:" داوای راستڕەوەکان کە تورکیا لەشکرکێشی بکات دیدوبۆچوونی سوپا عەکس ناکاتەوە و تورکیا هەروا بەردەوام لە هەموو بۆنەیەکدا باسی لەشکرکێشی دەکات بەڵام هەر خۆیشی باش دەزانێ کە لەسەر ئەرز باجەکەی یەکجار گەورە دەبێت واتە قوبرسێکی دیکەی تووش دەبێت(٤٧).

بەڵام هەمووان هەست بەم متمانەیە ناکەن و لێدوانەکانی حکومەت مەزەندەی بەیەکتر ناکۆك و هەندێ جار دڵەڕاوکەریش دروست دەکەن.

کردەوەی توندڕۆ تەنانەت کە لە رووکەشیشدا وا دیار بن کە ناعەقڵانین بەڵام لەوانەیە هەر کاردانەوەی تونڕۆ دروست بکات و زیانیش بە بەرژەوەندییە دوورخایەنەکانی تورکیا بگەیەنن. حکومەتیش, وەك یەکێك لە توێژەرەوان ئاماژەی پێکرد, هەموو شتێك دەکات بۆ پاراستنی تورکمانەکان لە کەرکووك ئەگەر کوردەکات جووڵان بۆ داگیرکردنی شارەکە و ئامادەشە " بەتەواوەتی دەرەنجامەکانی ئەم کردەوەیەی لە ئەستۆ بگرێ وەك چۆن لە قوبرس کردوویەتی". دیبلۆماتێکی رۆژئاواییش لەمبارەیەوە وتی:" زیان بە خۆ گەیاندن مەسەلەیەکە تورکەکان زۆر شارەزان تێیدا".

د- رەهەندی نێودەوڵەتی:

تورکیا لە ناو خودی خۆیدا سەبارەت بەوەی لە باکووری عێراق چی بکات دابەشە بەسەر چەند تەوژمێکدا, هەڵوێستی ئەمەریکاش کە تەنیا هێزێکە دەتوانێ هاوکار بێت بۆ دۆزینەوەی رێگەچارەیەکی ئاشتییانە بۆ کەرکووك بە هەڵوێستێکی نەگەتیف و رقهەڵسێن دەبینێت. بەلای تورکیاوە سیاسەتی ئەمەریکا لە باکووری عێراقدا نەبوونی سیاسەتە, چونکە لەلایەکەوە زۆر سەرقاڵی قەیرانی ئەوەدوای عێراقە(٤٨) و, لەلایەکی

دیکەشەوە قەرزاری کوردەکانە کە لە کاتی جەنگدا زۆریان هاریکاری کرد, هەروەها دوودڵە لەوەی پێش بە پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان بگرێ چونکە دوو حزبن ئایدیۆلۆجییەتی عەلمانیان هەیەو باشترین دوو خەیارن بۆ لە پەراوێزکردنی رەوتی ئیسلامی لە ناو کورداندا. هاوکات سیاسەتێکی چالاکی پیادەنەکردووە بۆ سووك کردنی ئەو بارگرژییەی لە کەرکووکدا هەیە (دوای دامەزراندنی ئەنجوومەنی حوکم لە ساڵی ٢٠٠٣ دا). هەرچەندە ئەمەریکا ٥٠ ملیۆن دۆلاری بۆ کوردە راگوێزراوەکانی کەکووك تەرخان کردووە بەڵام پێویستی بە نەخشەیەکی سەرتاسەری هەیە و لە حاڵی حازردا شتێکی ئەوتۆ دیار نیە کە ئەمەریکا بۆ کەرکووك ئیشێکی جدی بکات(٤٩).

بارودۆخەکە بەوجۆرە کە دیبلۆماتێکی رۆژئاوایی بە چڕ کراوەیی باسی دەکات بریتییە لەوەی کە:" تورکیا لەوە دەترسێ ئەمەریکا لە کێشەی کەرکووك بە ئاگا نەیەت تا ئەو کاتەی کار لە کار ترازاوە".

پرۆسەکەی تەلعەفەر ئاسەوارێکی نەگەتیڤی لەسەر پەیوەندی نێوان تورکیا و ئەمەریکا جێهێشتووە, ئەو کاتەی وڵاتە یەکگرتووەکان هێرشێکی ئاسمانی و پیادەیی لە ٩ی ئەیلوولی ٢٠٠٤دا بە رێخست بۆ ریشەکێشکردنی یاخی بووەکان وەزیری دەرەوەی تورکیا عبدالله گول ئەوەی مەحکوم کرد کە ناوی نابوو:" بەکار هێنانی زیادەڕۆیی هێز دژی مەدەنییەکان" و هەڕەشەی ئەوەیشی کرد کە ئەگەر پرۆسەکە بەردەوام بیت" حکومەتی تورکیا لە هەموو بوارەکاندا شەراکەتی خۆی لەگەڵ ئەمەریکا لەناو عێراقدا کۆتایی پێدەهێنێت"(٥٠).

هەمان دیبلۆماتی رۆژئاوایی دەڵێ:" حکومەتی تورکیا تێناگات بۆچی ئەمەریکا کە زۆر باسی جەنگ لە دژی تیرۆر دەکات هیچی نەکردووە لە دژی پارتی کرێکارانی کوردستانPPK کە لە حوزەیرانەوە ١٥٠٠ جەنگاوەری لە سنوور پەڕیونەتەوە"(٥١).

تورکیا پشتی بە ئەمەریکا بەستبوو کە بەڵێنەکانی بکاتە کردار و سەربازەکانی بنێرێت بۆ تێکشکاندنی پارتی کرێکارانی کوردستان وەك ئەوەی کە جەنگاوەرەکانی

ئەنسارولئیسلامی له ئاداری ٢٠٠٣ دا ریشەکێش کرد. بەر له سەردانەکەیشی بۆ تورکیا سەرۆك بۆش بەڵێنی دا یارمەتی حکومەتی تورکیا و عێراق بدات بۆ لەناوبردنی ئەو رێکخراوە و وتی:" پێکەوە کاردەکەین بۆ لەناوبردنی پارتی کرێکارانی کوردستان. ئێمە راوەدووی تیرۆرستان دەکەین و کە رێکخراوێکیشمان ناو نا تیرۆریست ئەوە ئێمە دەزانین چیمان وتووە(٥٢). کەچی ئەمەریکا بەڵێنەکەی بەدی نەهێنا.

له دوور مەودادا سەرکردایەتی تورکیا زۆر پشت بەوە دەبەستێ کە ئەندامێتی تورکیا له یەکێتی ئەوروپادا چارەسەرێکی بۆ کێشەی کورد بۆ دەدۆزێتەوە_ له تورکیا و له باکووری عێراقیش.

هەرچەندە ئەمەریکا رۆڵی لەوەدا هەبوو کە له ١٧ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٤دا یەکێتی ئەوروپا دەنگی بەوە دا کە دانوستانی وەرگرتنی تورکیا دەست پێ بکرێ(٥٣)، بەڵام خشتەیەکی زەمەنی بۆ ئەو دانوستانە دانەنراوە و دەرەنجامی دڵنیاکەرەوەشی دیار نییە بەڵام سەرچاوەیەکی سەرەکییە بۆ دڵنیایی دەروونیی تورکیا و پێی وایە کوردە هەژار و تورەکان روو له ئەوروپا دەکەن بۆ ئیش و سەرمایەگوزاریی و له داوی جیاخوازیی دوور دەکەونەوە کە دیاردەکانی پێشکەوتنی خزمەکانیان لەو دیو سنووری باشووریانەوە له عێراق دایدەنێنەوە(٥٤).

٤- گەڕان بە دوای دەروازەیەکدا

له رووبەڕووبوونەوەی هێزگەلێکدا کە تورکیا ناتوانێ کۆنترۆڵیان بکات، ئەمڕۆ ستراتیجیەتی خۆی بە جۆرێك ئاراستەکردووە بەرەو قەیرانی عێراق کە پابەند و گونجاو بێت لەگەڵ ئەو سەرکەوتنانەدا کە له بەغدا بەدەست دەهێنرێن(٥٥) بەو چارەسەرەشەوە بۆ کەرکووك کە بناماکەی دانوستانە له نێوانی هەموو لایەنەکانی عێراقدا. سەرەڕای ئەوەش تورکیا موجازەفە دەکات کە بۆ یەکجاری واز لەوە بهێنێت دەخالەتی سەربازی بکات له حاڵەتێکدا پەرەسەندنێکی هەڵە له عێراقدا روویدا یان عێراق دابەش دابەش کرا یان کوردەکان دەستیان بەسەر کەرکووکدا گرت وەك هەنگاوی یەکەم بۆ دامەزراندنی

دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان ((***سەرنج دەدەین کە کرایسز گروپ لەسەر ئەو رایەیە کە نابێت بۆ یەکجارەکی تورکیا واز لە خیاری لەشکرکێشی بهێنێت بە تایبەتی ئەگەر کورد ویستی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دابەزرێنێ. کرایسز گروپ پێی وایە کە تورکیا وا بکات موجازەفە دەکات – ئامادەکان)).***

لە لانی کەمیدا ئەزموونی عێراق لە دوای رووخانی رژێمی سەدامەوە ئەوەندەی دەشێ بە رێی راستدا بڕوات ئەوەندەش دەشێ کە بە رێی چەوتا بڕوات. لەم حاڵەتەدا کرایسز گروپ پێی وایە:

تورکیا پێویستی بە ئارامی هەیە لە کوردستانی عێراقدا (جا ئایندەی ئەم کوردستانە هەرچۆنێ بێت). تەنیا رێیەکیش بۆ ئاسانکردنی ئەمە ئەوەیە کە لەگەڵ سەرکردایەتی کوردی عێراقدا کاربکەن بۆ برەو دان بە بازرگانی و گەیاندنی پارە بۆ کاروباری سەرمایەگوزاری لە کوردستانی عێراقدا. دەکرێ ئەم کارە بەو جۆرە بکرێ ئەگەر بەرژەوەندییە هاوبەشەکان لەبەر چاو بگیرێن: تورکیا بۆ رێگرتن لە ئاژاوە پێویستی بە پەیوەندی باشە لەگەڵ کوردەکان, وەلێ قەوارەی ئابڵوقەدرا وو لاوازی کوردیش هیچ ئەڵتەرناتیڤێکی دیکەی نییە جگە لەوەی پشت بە تورکیا ببەستێ بۆ ئەوەی بیپارێزێ. هەڵبەت لەنێوانی باکوورێکی پڕ ئاشووب و ئاژاوە و, باکوورێکی ئارامدا کە حزبە کوردییەکان بەرشێوەی ببەن (تەنانەت ئەگەر سەربەخۆش بێت), هەر وەکوو چاودێرێکی تورک پێشبینی دەکات, تورکیا ئارامەکە هەڵدەبژێرێ(٥٦).

هەندێ لە خاوەن سەرمایەکانی تورکیا لەو بڕوایەدان سەرمایەگوزاری لە باکووری عێراق شیاوە چونکە نەوت ئەو توانایە دەبەخشێ بە کوردەکانی عێراق بە پێچەوانەی کوردەکانی تورکیاوە کە قەرزەکانیان بدەنەوە.

پەیوەندی تورک – کورد لە بواری ئابووریدا لەماوەی یەکساڵی رابردوودا باش بووە. لە تشرینی دووەمی ٢٠٠٣ دا تورکیا و عێراق پرۆتۆکۆلی هاریکارییان لە بواری کارەبادا مۆر کرد, لە ئابی ٢٠٠٤ دا هەدوو لا گفتوگۆیان لەبارەی دابەشکردنی ئاو و کردنەوەی مەرزێکی دیکە کرد, لە دوای جەنگیشەوە یەکەمین قەواڵەی ناردنە دەرەوەی

نەوتی خاوی کەرکووکیان مۆر کرد. زیاتر لە ١٠٠٠ کۆمپانیای تورکی لە عێراقدا کار دەکەن بە شێوەیەکی تایبەتی لە بواری بینا و گواستنەوەدا کە بە ترێلە تورکییەکان بە هەزاران تۆن شمەك بۆ سوپای ئەمەریکا دەگوازنەوە. هەن وای دەخەملێنن کە بڕی ئەم ئالوگۆڕە بازرگانییەی نێوان عێراق و تورکیا لە ٢٠٠٤ دا گەیوەتە ٢ بلیۆن دۆلار و تا ساڵی ٢٠٠٥ دەگاتە ٥ بلیۆن. لەگەڵ نزیك بوونەوەی تەواوبوونی فرۆکەخانەی نویٚ و تاوەری چاودێری لە هەولێر پارتی دیموکراتی کوردستان و تورکیا کەوتوونەتە گفتوگۆ لەبارەی گەشتی ئاسمانی لەنێوانی ئەستەنبول و باکووری عێراقدا. پەیوەندی تورکیاش لەگەڵ دوو سەرکردەکەی کورددا مەسعود بارزانی و جەلال تاڵەبانی ئەگەرچی گەرمیش نییە بەڵام کارکردنی جدی و هەندیٚ جار لوتفی پێوە دیارە سەرەڕای لێدوان و دیدگا بەیەکتر ناکۆکەکان(٥٧).

لە پێناوی باشتر بوونێکی چلۆنایەتی پەیوەندی نێوانیان دەبێت هەردوولا هەنگاو بنێن بۆ گۆڕینی رەوشەکە و دانانی میکانزمگەلێك کە رێگر بن لە سەرهەڵدانی ناکۆکی نویٚ.

بەرلە هەر شتیٚ دەبێت هەردوو لا لێدوانە حەماسییەکانیان راگرن. ئینجا تورکیا هاوکاری کردنی دارایی بەرەی تورکمانی راگریٚ کە بە هۆیەوە بەکارهێنانی مەسەلەی تورکمان وەك بەهانەیەك بۆ لەشکرکێشی کەم دەکاتەوە و دەرەنجام دەرفەتەکانی دەخالەتی فعلیش کەم دەکاتەوە. سەرکردایەتی کوردیش دەبێت لە مەسەلەی کەرکووکدا دان بە خۆدا بگریٚ و گەلەکەی بۆ چارەسەرێکی میانڕە و لە ئایندەدا بسازێنیٚ.

لەوانەیە دانانی چاودێرێکی تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە کەرکووك خزمەتی بەرژەوەندییەکانی هەردوولا بکات و، کاربکات بۆ هێورکردنەوەی بارگرژییەکان لە رێی گوێگرتن لە هەردوولا و چاودێری کردنی کارەکانی حکومەتی عێراق بۆ راستکرنەوەی ئەو زوڵمەی لە رابردوودا کراوە و خانووبەرە و قوتابخانە و خزمەتگوزارییە تەندروستییەکان بۆ گەڕاوەکان دابین بکات و گەشەی ئابووری و دروستکردنی

دامەزاوەکان دوور لە تایەفەگەری بەتایبەتیش پۆلیس برەو پێ بدات. لەبەر رۆشنایی ئەو بڕیارانەی لە کاتی پرۆسەی دەستووردا وەردەگیرێن دەکرێ بیر لە رۆڵێکی گەورەتری نەتەوە یەکگرتووەکان بکرێتەوە لە رێی دانانی چاودێرێکی خاوەن دەسەڵات کە بتوانێ یاسا بسەپێنێ و پۆلیسی فرە رەگەز دادگای هەبێ و خزمەتگوزاری دیکەش بە هاوکاری و پارەی دەرەوە دابمەزرێنێ (٥٨).

دواجار کە تورکیا خۆی ئامادە دەکات بۆ دانوستانەکانی چوونە ناو یەکێتی ئەورووپاوە چاکتر وایە بیر لەو میکانیزمانە بکاتەوە کە فشار و پاڵەپەستۆیەکەی لە باشووری رۆژهەڵات کەم بکاتەوە ئەوەش لە رێی دەرکردنی لێبوردنێکی گشتی و بەرفراوان بۆ جەنگاوەرەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان کە شمولی سەرکردایەتییەکەیشی بکات و داوا لەوانە نەکات کە خۆیان دەدەن بە دەستەوە ئیعتراف لەسەر هاوڕێکانیان نەکەن(٥٩).

بەرژەوەندی ئەمەریکا کە هاوپەیمانی ستراتیجی تورکیایەو , یەکێتی ئەورووپاش لەوەدایە کە هانی حکومەتی تورکیا بدەن کاری ئەوتۆ بکات دەرەنجامی پێچەوانەی ئەمانەی ئێستای لێ بکەوێتەوە لە باکووری عێراق و, هانی ئەوەی بدەن رۆڵێکی پۆزەتیف بگێڕێ لە بارودۆخێکدا کە رۆژ لە دوای رۆژ زیاتر کڵپە دەسێنێ. دەبێت ئەو دووانە بە پەلە ئیش بکەن بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کەرکووك و, پشتگیری پەیوەندی نێوان تورکیا و سەرکردایەتی کورد بکەن و هانی سەرمایەگوزاری بدەن لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیادا (بۆ ئەوەی کوردەکانی ئەوێ بە بەڵگە بیبینن کە تورکیا دەچێتە ریزی یەکێتی ئەورووپاوە چەند سوودی زۆرە), بەمەش نامەیەکی تۆکمە بۆ تورکیا دەنێرن کە ئەمان تەواو پابەندن بەوەوە کە رێگەچارە بۆ داوخوازییە ئەمنییە رەواکانی تورکیا بدۆزنەوە. ئەمەشیان لای خۆیەوە ئەو متمانەیە بە حکومەتی تورکیا دەبەخشێ کە پێویستی پێیەتی بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییە سیاسی و ئابوورییە تۆکمەکان بە سەرکردایەتی کوردەوە لە باکووری عێراق, لە رێی ئەم پەیوەندییەشەوە تورکیا دەکەوێتە بارێکی چاکترەوە کە رۆڵێکی پۆزەتیف لە مەسەلەی کەرکووکدا

بگێڕێ. هەر ئەمەیشە کە بەرژەوەندییەکانی تورکیا کاریگەرانەتر دەپارێزێ لە جیاتی هەڕەشەو گوڕەشەی پڕوپوچی لەشکرکێشی کە جگە لە نائارامی هیچ بەرهەمێکی دیکەی نییە.

٦- ڕاسپاردەکان

بۆ حکومەتی تورکیا:

١) بەیاننامە حەماسولقێنەکان لەبارەی کەرکووك و کورد و تورکمانەوە ڕاگرێ.

٢) هاوکاری دارایی بەرەی تورکمانی ڕاگرێ.

٣) پابەند بێت بە چارەسەری ئاشتییانەی مەسەلەی کەرکووکەوە و ڕێز لە هەر چارەسەرێك بگرێ کە عێراقییەکان خۆیان لە نێوان خۆیاندا لەسەری ڕێکدەکەون.

٤) سنوور و مەرزەکان لەگەڵ عێراقدا بەکراوەیی بهێڵێتەوە و بەردەوام ئیش بە بۆرییەکانی نەوتی کەرکووك- سیحان بکرێ.

٥) هانی سەرمایەگوزاری بدات لە باکووری عێراق و لەم کایەیەدا هەرچەندی دەکرێ ڕاستەوخۆ ئیش لەگەڵ سەرکردایەتی حزبە کوردییەکاندا بکات.

٦) پرۆژەی لێبووردنێکی گشتی بەرفراوان بۆ ئەندامانی پارتی کرێکارانی کوردستان دیراسە بکات کە شمولی سەرکردایەتی ئەو حزبەش بکات و گەڕاوەکان ناچار نەکات ئیعتیراف لەسەر هاوڕێکانیان بکەن.

بۆ سەرکردایەتی کورد لە عێراق:

٧) بەیاننامە حەماسخولقێنەکان لەبارەی کەرکووکەوە ڕاگیرێن.

٨) دەستبکەن بە ئامادەکردنی جەماوەری کورد بۆ چارەسەرێکی میانڕەوانەی تەوافقی بۆ ئامانجە نیشتمانییە کوردییەکان بە پلەیەکی پێشکەوتووی ئۆتۆنۆمییەوە لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقی لامەرکەزیدا و، شار و پارێزگای کەرکووکیش بارێکی تایبەتی هەبێ.

٩) واز لەو دامودەزگایانە بهێنرێ کە حزبە کوردییەکان پاشی جەنگ لە کەرکوک دەستیان بەسەردا گرتووە و هاوکاری ئەوە بکەن کە سەرلەنوێ دەسەڵات بە شێوەیەکی هاوسەنگ دابەشبکرێتەوە و ئەو ئەنجوومەنە سەرکردایەتیان بکات کە لە رۆژی ٣٠ کانوونی دووەمی ٢٠٠٥دا هەڵدەبژێردرێت.

١٠) پشتگیری سەرمایەگوزاری و بازرگانیکردن لەگەڵ دراوسێکاندا بکەن.

بۆ وڵاتە یەکگرتووەکان و یەکێتی ئەورووپا

١١) بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان حکومەتی تورکیا و سەرکردایەتی کوردی عیراق.

١٢) هاندانی سەرمایەگوزاری لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا.

١٣) پێشکەش کردنی داوانامەیەك بە ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی سەبارەت بە:

أ- دانانی نوێنەرێکی تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ چاودێری کردنی بارودۆخی کەرکوك (شارەکە و پارێزگاکەش)، بەو مەرجە کە هەر سێمانگ جارێ راپۆرتێك بدات بە ئەمینداری گشتی لەبارەی ئەو پەرەسەندن و رەفتارانەی هەڕەشە لە باری ئارامی بارودۆخەکە دەکەن.

ب- دیراسەی ئەوە بکات کە بە راوێژ لەگەڵ حکومەتی هەڵبژێردراوی عێراقدا سەرپەرشتیارێك لە نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بۆ کەرکوك دابنرێ، رێگە پێدراو بێت کە یاساو بسەپێنێ و لە رەگەزە جۆراوجۆرەکان هێزی پۆلیس و دادگا و دامەزراوی دیکە پێکەوە بنێت(*سەرنج دەدەین کە ئەم پێشنیارە بۆ جۆرێك لە ئینتیدابە بەڵام بەناوی سەرپەرشتیارەوە- ئامادەکار*).

ج- هەوڵبدات پارە و پولی لە دەوڵەتانەوە دەستبکەوێ بۆ ئاسانکردنی کاری سەرپەرشتییەکە.

ئەنقەرە، عەممان، برۆکسل

٢٦ کانوونی دووەمی ٢٠٠٥

پەراوێزەکان

[١]-بە پێی خەمڵاندنی پسپۆرانی نەوت بێت ئەوا بیرەنەوتەکانی کەرکوک کۆنترین بیری ناو عێراقن و بە زۆری دۆشراون. چ رژێمی پێشوو، چ حکومەتی کاتی ئێستا جەختیان لەوە کردووە نەوتەکەی ئێرە بەزۆری دەربهێنرێت. ئەمەش وادەکات پرسیاری جددی لەوبارەیەوە بکرێ کە ئایا ئەگەر کار وا بڕوات کەرکووک دەتوانێ بە هەمان توانا بۆ ماوەیەکی درێژ بەرهەمی نەوت بکات؟

[٢]- لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٤دا بەرهەمی رۆژانەی عێراق لە نەوتدا گەییە ٢,٨ملیۆن بەرمیل. ئاژانسی رۆیتەرزیش لە راپۆرتێکی خۆیدا رۆژی ٢٠٠٤/١١/١٧ نووسیویەتی بەهۆی ئەو هێرشانەوە کە یاخیبووەکان کردوویانەتە سەر بیر و وێستگەکانی ناردن و بۆریە نەوەتەکان رێژەی ناردنی نەوت لە کەرکووکەوە بۆ تورکیا و لەوێشەوە ناردنی بۆ پاڵاوگەی بایشی و ئینجا ناردنی بۆ بەندەری سیحانی تورکی لەسەر کەناری دەریای سپی ناوەڕاست لە ٧٠٠٠٠٠بەرمیلەوە کەم بۆتەوە بۆ ٣٠٠٠٠٠ بەرمیل. هەروەها یەکێك لە پسپۆرانی پیشەسازی نەوت بە گروپی کرایسزی راگەیاندووە کە بەرهەمی رۆژانەی ئێستای بیرەنەوتەکانی کەرکوك بە ٣٥٠ تا ٥٠٠ هەزار بەرمیل دەخەملێنرێ کە زۆری کەمترە لەو تێکڕاییە هەرە بەرزەی لە پێش شەڕدا واتە لە نەوەتەکاندا گەییە ٧٠٠ تا ٨٠٠ هەزار بەرمیل.

[٣]- برێکی زۆر نەوت لە کەرکووکدا هەیە بەجۆرێك کە ساڵی ٢٠٠٤ لە چوارچێوەی سەرلەنوێ ئاوەدانکردنەوەی قەرەهەنجیری وێرانکراو رێکخراوێکی نێودەوڵەتی غەیرەحکومی ویستبووی دوو بیری ئاو لێبدا نەوت ورووژمی هێنابوو. قەرەهەنجیر گوندێکی کوردییە سەر بە پارێزگای کەرکووکە و کەوتۆتە رۆژهەڵاتی کەرکووکەوە لە لە دووری ١٠کیلۆمەتر لەسەر شەقامی نێوان کەرکوك و چەمچەماڵ. ساڵی١٩٨٨ لە چوارچێوەی شاڵاوێکدا دژی شۆڕشگێڕانی کورد رژێمی پێشووی عێراق وێرانی کرد.

[٤]- زۆر لە خەڵکەکە رایانکردبوو بۆ قەزا و ناحیەکان کە وێران نەکرابوون کەچی رژێم لە نێوانی ساڵی ١٩٨٧تا١٩٨٩ ئەمانەیشی وێران کرد. هەندێکی دیکە رایان کردبوو بۆ سێ شارە کوردییەکە. بەڵام زۆربەی زۆرەکە بەناچاری بە کۆمەڵگاکان رازی بوونە کە خزمەتگوزارییەکانی تەندروستی و قوتابخانەیان تێدا بووە بەڵام چەندین باری خراپیشی هەبووە وەك بڵاوبوونەوەی بێکاری و دووری لە ناوەندب شارەکانەوە و جۆرێك لە بێ ئومێدی کە ئەو بارودۆخە چاك ببێ.

[٥]- دەتوانی بۆ زیاتر شارەزایی لە بارەی سیاسەتی تەعریبەوە کە رژێمی بەعس پیادەی کردووە بڕوانیتە راپۆرتێکی هیومان رایتس وۆچ بە ناونیشانی "عێراق: بەزۆر راکواستن و دەرکردنی کەمەنەتەوەییەکان" ئاداری ٢٠٠٣ لەسەر ئەم ئەدرەسە ئەلکترۆنییە:http://www.hrw.org/reprts/2003/iraq0303.tm

٦- بە پێی خەملاندنی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی کۆچ زۆربەی گەڕاوەکان بۆ پارێزگای کەرکوک ئەوانەن کە بۆ پارێزگاکانی باکووری عێراق دوورخرابوونەوە...زوربەی زۆری گەڕاوەکان نەچوونەتەوە زێدی ڕەسەنی خۆیان بەڵام وا بەنیازن. ئێستا لەژێر دەوار و لە خانووبەرەی کاول و یاریگا و کۆنە سەربازگاکاندا لەناو شاری کەرکووکدا دەژین. هەڵبەت کۆسپ و تەگەرە زۆرن کە ئەمان ناتوانن بگەڕێنەوە بە تایبەتی لە ڕووی ئەوەوە کە خزمەتگوزاری لە گوند و ناوچەکانی خۆیاندا نییە و زۆربەیشی مینرێژ کراون و لە هەندێکیشیاندا هێشتا عەرەبی هاوردە لە خانووەکانیاندا یان لەسەر ئەرزەکانیان ماون و دەرنەچوون.

٧- وەك فەرمانبەرێکی فریاگوزاری ڕۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤ بە کرایسیز گروپی ڕاگەیاند: زۆربەی گوندییەکان پاش ئەوەی بیست ساڵە لە ئۆردوگاکاندا دەژین چیتر گوندیی نەماون و بنەما گوندییەکانی ژیان و پەیوەندییان بە کاروبار و چالاکی کشتوکاڵەوە نەماوە. ئەمان لە هەوڵی ئەوەدان قوتابخانە بۆ منداڵەکانیان و خزمەتگوزاری ئاوو ئاوەڕۆ و تەندروستی دابین بکەن. ئەمان کە لە گوندێتی خۆیان داماڵراون خوویان بە ژیانی ئەو ئۆردوگایانەوە گرتووە کە ڕژێم بۆی بیناکردبوون.

٨- خەملاندنی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی کۆچ لە ئەیلوولی ٢٠٠٤دا لەمبارەیەوە بەمجۆرەیە: بە بەکارهێنانی ٦کەس وەك تێکڕایی ماماوەندیی بۆ هەرخێزانێك, دەکرێ بڵێین ٧٢هەزارو ٨١٠کورد و ٢٣هەزار و ٥٥٠تورکمان لەماوەی ساڵی ڕابردوودا گەڕاونەتەوە کەرکوک.

٩- یەکێك لە تورکمانە ئەندامەکانی ئەنجوومەنی پارێزگای کەرکوك کە سەربە بەرەی تورکومانی عێراقە دەڵێ لە سەردەمی صدام حسێندا تەنیا ٤٠٠ خێزانی کورد لە کەرکووك دەرکراون و گەڕەکی شۆرجەش هەرگیز تێکنەدراوە.(یەکێك لە ئەندامانی کرایسز گروپ لە نیسانی ١٩٩١دا بە سیفەتێکی دیکە چووبووە کەرکووك بە چاوی خۆی بینیبووی کە شۆفڵ گەڕەکی شۆرجەی لەناوبردبوو). هەر ئەو ئەندامە تورکومانە کە ناوی خضر غالب کهیە یە لە چاوپێکەوتنێکدا لەگەڵ گروپەکەمان لە ٢ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤دا گووتبووی زوربەی هەرە زۆری ئەو کوردانەی دێن بۆ کەرکووك هەر لە ئەسڵەوە خەڵکی ئێرە نین و بەشێکیان گوندیەکانی دەووبەرن و ئەوانی دیکە لە ئێران و تورکیا و سوریاوە هێنراون. ئەو کاتە گروپەکەمان لە حاڵێکدا نەبوو ئەم قسانە پشتڕاست بکاتەوە یان بە پێچەوانەوە بیسەلمێنێ وانییە بەڵام ئەو بەڵگانەی هەبوون بەڵێ دەیانسەلماند کە وایە هەندێ لەو کوردانە لە ئێرانەوە هاتبوون تەنانەت دەشێ هەر لەوێش لەدایك بووبن بەڵام لە ڕووی یاساییەوە مافی خۆیانە کە بە کەرکووکی لەقەڵەم بدرێن, چونکە بۆ نموونە گەنجێکی کوردی تەمەن بیست ساڵ لە دیمانەیەکدا ڕۆژی ١ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤ بە ئێمەی وت لە ئۆردوگایەکی نزیك شاری کرمانشاهی ئێران لەدایك بووە کە خێزانەکەی لە ١٩٧٤ەوە لەوێ جێگیر بوون, ئەگینا بە ڕەسەن

کەرکووکین و خەڵکی چنگلاوەی کەرکووکن کە لە ١٩٩١دا رژێمی بەعس خاپووری کردووەو ئێستا هاتوونەتەوە لە شوێنەکەی خۆیدا ئاوەدانی بکەنەوە.

١٠- دبلۆماتکارێك رۆژی ٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤دا لە دیمانەیەکدا لەگەڵ گروپەکەمان پێی راگەیاندین کە ژمارەی دانیشتوانی گریمانەکراوی کەرکووك ٨٠٠هەزارە(ژمارەی دروست و سەلمێنراومان لا نییە) ٢٠٠هەزاریان عەرەبی تەعریبن. لەوانەیە ٥٠هەزار لەمانە بەرلە تشرینی دووەمی ٢٠٠٤ رۆیشتبن, نزیکەی ١٠٠هەزار کوردی راگوێزراویش گەڕاونەتەوە و هاوین لە دەواری هەڵدراودا نیشتەجێ بوون تا ئەو کاتەی خوێندن دەستی پێکرد و راگەیەنرا کە سەرژمێریەکە دواخرا ئیتر نزیکەی٣٠هەزارێکیان گەڕانەوە بۆ سلێمانی و هەولێر.(لەو کاتەدا گروپەکەمان لە حاڵێکدا نەبوو کە ئەم ژمارانە بسەلمێنێ).

١١- لە دیمانەیەکدا لەگەڵ کرایسز گروپ رۆژی ٣ی تشرینی دووەم ی٢٠٠٤ د. نوری تاڵەبانی کە پسپۆڕێکی کوردەو بە رەسەن خەڵکی کەرکووکە دەڵێ, ئەگەر حزبە کوردییەکان لە نیسانی ٢٠٠٤دا نەچوونایەتە ناو کەرکووکەوەو کۆنترۆڵیان نەکردایە, ژمارەی کوردە دەرکراوە گەڕاوەکان زۆر زیاتر دەبوو, ئەو کاتە کێشەکانیش زۆرتر دەبوون. بۆیە بە رای ئەو " ئەمە ئەو هۆیەیە کە کوردە راگوێزراوەکان بە داخڵبوونی حزبە کوردییەکان خۆشحاڵ نەبوون و, ئەوان لەوێ نەبوونایە عەرەبە هاوردەکانیان دەردەپەڕاند".

بەرپرسێکی پێشووی هێزە هاوپەیمانەکانیش لە پەیوەندییەکی ئەلکترۆنیدا رۆژی ٧ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٥ پێی راگەیاندین کە" پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان شایستەی ئەوەن هەندێ تەقدیر بکرێن چونکە لە راستیدا ژمارەی ئیستای کوردە گەڕاوەکان لەوانەیە بەشێکی زۆر کەمی کۆی دەرکراوەکان بێ".

١٢- دیمانەی کرایسز گروپ لەگەڵ بەرپرسی کۆمەکە نیودەڵەتییەکان, هەولێر, ٢ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤.

١٣- ئەم عەرەبانە خەڵك ناویان دەبەن بە "عەرەبی دە هەزاری" چونکە لە کاتی خۆیدا رژێم ١٠ هەزار دینار (نزیکەی ٣٠ هەزار دۆلار بە نرخی ئەو کاتە) ی دەدانێ و, پارچە زەوییەکیشی لە کەرکووك دەدانێ کە خانووی لەسەر بکەن و نیشتەجێ ببن.

١٤- دبلۆماتکارێکی رۆژئاوایی ئەوە دووپات دەکاتەوە کە " شتێك نەماوە وا لە عەرەبەکانی تەعریب بکات لە کەرکووکدا بمێننەوە, چونکە کارو پیشە و ئەو سوود و قازانجەی دەیانکرد نەماوە. ئەوان ئێستا تەنیا چاوەڕێی ئەوە دەکەن قەرەبوو بکرێنەوە و لە جێیەك نیشتەجێ بکرێنەوە". دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ. کەرکووك, ٣ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

١٥- لە دیمانەیەکدا لەگەڵ کرایسز گروپ، ڕۆژی ٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤ لە ئەنقەرە ئاوارەیەکی تورکمان شکایەتی حاڵی بەوە دەکرد کە کوردەکان لە کەرکوک دوو پەیکەری تورکمانیان شێواندووە و شکاندووە و ناوی شەقام و تەلارەکان لە عەرەبییەوە دەکنە کوردی و ئاڵای کورد هەڵدەکەن و، لەمەش زیاتر وتی: "هەست دەکەم ئەوەی دەیکەن کاری داگیرکارە".

یەکێك لە تورکمانە ئەندامەکانی ئەنجوومەنی شاری کەرکوک سوور بوو لەسەر ئەوەی کە ناوی نەخۆشخانەی ئازادی هەر بە نەخۆشخانەی صدام بهێڵرێتەوە. خضر غالب کهیە لەو دیمانەیەدا لەگەڵ کرایسز گروپ ڕۆژی ٢ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤ حزبە کوردییەکانی بەوە تاوانبار کرد کە لە نیسانی ٢٠٠٣دا هاتوونەتە کەرکوکەوە دامودەزگاکانیان تاڵان کردووە بە قوتابخانەکانیشەوە، دەستیان بەسەر مەرکەزەکانی پۆلیس و بینایەی پارێزگادا گرتووە و دواتر دەستیان بەسەر ئەنجوومەنی پارێزگاشدا گرتووە.

١٦- حەمید ئەفەندی وەزیری پێشمەرگە لە پارتی دیموکراتی کوردستان وتوویەتی:" ئێمە ئامادەین شەڕی هەموو لایەك بکەین لە پێناوی ئەوەدا دەست بەسەر کەرکوکدا بگرین. بەشی ئێمە لە کەرکوك زۆر کەمە و هەوڵ دەدەین زۆرترمان دەست بکەوێ".

لە هیرالد تریبیۆن دا ڕۆژی ٣ی کانوونی دووەمی٢٠٠٥ ریچارد أ. ئوپڵ جی ئار دەڵێ:" کوردەکان هەوڵ دەدەن درێژە بە ئۆتۆنۆمییەکی فشەڵ بدەن".

١٧- د. سرود متی بەرپرسی پەیوەندیە گشتییەکان لە کۆمیتەی هەولێری بزووتنەوەی دیموکراتی ئاشووری دەڵێ:" کەرکوك ناوچەی ناکۆکییە لە نێوانی دوو گەورەکۆمەڵەدا کە کورد و تورکمانە، هەریەکەیان دەڵێن کەرکوك هی خۆیەتی" هەروەها دەڵێ:" تورکمان و عەرەب پشتیری یەك دەکەن بەڵام مەسیحییەکان چاودێرن. ململانێی ناو کەرکوك ململانێیەکی نەتەوەییە و مەسیحیەکان لایەن نین تێیدا" .دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ. ڕۆژی ٢ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤.

١٨- لە دیمانەیەکدا لەگەڵ کرایسز گروپ. کەرکوك، ٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤.

19- کرایسز گروپ ڕاپۆرتی پێشووتری هەیە لەبارەی دەسەڵاتی سیاسی گەورەی سیستانییەوە کە ئەو خۆی وا لەقەڵەم دەدات کە سیاسی نییە. هەرچەندە ئاماری بەڵگەدارمان نییە بەڵام سەرچاوە ناوخۆییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ٤٠٪ی تورکمانەکان شیعەن و، یەکگرتووی ئیسلامی تورکمانی کە شیعەیە چووە ریزی ئیئتیلافی یەکگرتووی عێراقییەوە بۆ بەشداری کردن لە هەڵبژاردنەکانی ٣٠ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٥ دا، سیستانی ئەم کارەی مۆرەکە کرد.

٢٠- هێڵی سەوز هێڵی ئاگربەستە ئەو ناوچانەی ڕژێم دەسەڵاتی بەسەریاندا هەبوو جیا دەکردەوە لەوانەیان کە کوردەکان پاش هەڵبژاردنی ئایاری١٩٩٢ حکومەتی هەرێمی کوردستانیان لێ دامەزراندووە.

٢١- پەرلەمانی تورکیا لە ١ی ئاداری ٢٠٠٣دا دەنگی دا کە نابێت هێزی سەربازیی ئەمەریکا کە ٦٠هەزار کەس بوو بە تورکیادا تێپەڕن بۆ کردنەوەی بەرەیەك لە باکووری عێراق. ئەم بڕیارە ئەمەریکای زۆر تورە کردو وەك چاودێرێکی تورك دەڵێ: " وای کرد ئەمڕۆ تورکیا هیچ ڕۆڵێکی لە باکووری عێراقدا نەبێ". بە واتایەکی دیکە تورکیا وای لە خۆی کرد کە ببێتە لایەنێکی "ناپەیوەندیدار". دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ, ئەنقەرە ٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٢٢- دبلۆماتکارێکی ڕۆژئاوایی دەڵێ:" تورکیا ستراتیجییەتێکی نییە بۆ مامەڵە کردن لەگەڵ سیناریۆ جۆراوجۆرە ئەگەرە کراوەکانی باکووری عێراقدا و, هەموو ڕەفتارەکانی پەرچەکردارن".

23- بۆ زانینی زیاتر لە بارەی ئەم زانیارییانەوە بڕوانە:

1- Charles Glass "Diary"

2- Kerim Yildiz, The Kurds in Iraq, Present and Future

3- David McDowall, A Modern History of the Kurds, London,2000

٢٤- بە پێچەوانەی دراوسێیەکانی دیکەی وەك ئەردەن و سعودیە و کوێتەوە تورکیا خۆی نەکردە کەناڵێك بۆ تێپەڕ بوونی چەك و تەقەمەنی و بە درێژایی جەنگەکە بێلایەنێکی سروشتی بوو.

٢٥- بەرپرسێکی تورك دەڵێ:" ئەگەر عێراق ڕوخا کوردەکان بۆ دەسەڵات بەشەڕ دێن و باکوری عێراق ئاژاوەی تێدەکەوێ, هاوکات شیعەکان لە باشوور دەوڵەتی ئایینی رادەگەیەنن و بە حوکمی پەیوەندی ڕوو لە ئێران دەکات کە ئەویش لای خۆیەوە بانگەواز و بەیاننامە ووڕژێنەرەکانی سەبارەت بە بڵاوکردنەوەی شۆڕش لەناو شیعەکانی کەنداو زیندوو دەکاتەوە. ئەمەش دەبێتە کێشە بۆ ئیسرائیل و بە هەمووشییەوە دەبنە هۆی ئاژاوە وشڵەژان لە ناوچەکەدا. بۆیە بۆ تورکیا و ئیسرائیل وا باشە عێراق بە یەککرتوویی بمێنێتەوە. دیمانەیەکی کرایسز گروپ لەگەڵ بەرپرسێکی وەزارەتی دەرەوەی تورکیا لە ئەنقەرە, ڕۆژی ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤. هەرچەندە ئەگەری ڕوودانی ئەم سیناریۆیە زۆر کەمە بەڵام لە ناوچەکەدا ڕاستگۆیەکی زۆری هەیە و ڕۆژگاری شەڕی عێراق-ئێران دێنێتەوە بیر کە گەورەهاوکاری عێراق سعودیە و ئەردەن و کوێت و دەوڵەتەکانی دیکەی کەنداو بوون کە هەموویان مەترسی ئەوەیان هەبوو ئێرانی (خومەینی) بیروباوەڕی شیعەگەرایی ڕەوانەی ناوچەکە بکات بە تایبەتیش بۆ ئەو وڵاتانەی شیعەیان تێدا دەژی و لە سعودییە هەرچەندە کەمینەن بەڵام بە کەناری کەنداوی پڕ لە نەوتدا کۆبوونەتەوە و لە بەحرەینیش زۆرینەن.

٢٦- دیمانەی کرایسز گروپ لەگەڵ ئومیت ئۆزداغ, لێکۆڵەرەوەی سەربەخۆ و دامەزرێنەری بنکەی توێژینەوە ستراتیجی و ئەورووپایی و ئاسیاییەکان, ئەنقەرە, ٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٢٧- دیمانەی کرایسز گروپ لەگەڵ عوسمان کوالا کە لێکۆڵەرەوەیەکی سەربەخۆیە, ئەستەنبوول,٢٧یتشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٢٨- بۆ نموونە چاودێرێك سەرنجی ئەوەی داوە کە دامەزرانی دەوڵەتێکی کوردی لە باکووری عێراق " لەوانەیە ببێتە هۆی دروست بوونی داواکاری سەربەخۆییانە لەو جێیانەی تورکیا کە زۆرینەی دانیشتوانەکەیان کوردن, یان وەك ئەگەرێکی دیکە

لەوانەیە هانی هەندێك لە کوردەکانی تورکیا بدات کە سوورتر بن لەسەر ئەوەی داوای جیابوونەوە بکەن".

",Kemal Kirisci, "Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy",Middle East Review of International Affairs, vol.8, العنوان علی http://meria.idc.ac.il/journal: .no.1(march2004)/2004/issue1/jv8n1a4.html

٢٩- بەرپرسێکی گەورەی تورکیا دەڵێ: " سەربەخۆیی کوردستان یەکێك نییە لە خەیارەکانی تورکیا" دیمانەیەك لەگەڵ کرایسز گروپ, ئەنقەرە, ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٣٠- یەکێك لە گەورە راوێژکارانی رەجەب تەیب ئۆردگانی سەرۆکی حزبی عەدالەت و گەشە ی حوکمڕان و سەرۆك وەزیرانی تورکیا ئاماژەیەکی بەوە دا کە لەوانەیە بە دەوڵەتێکی کوردی لە باکووری عێراق رازی بن, بەڵام ئەوەیشی بۆ قسەکەی زیاد کرد کە: ئەگەر کەرکووکی خرایە سەر ئەوە کێشە بۆ تورکیا دروست دەکات" دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ , ئەنقەرە, ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٣١- دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ , ئەنقەرە, ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤. کەچی پێش جەنگ چاودێران و سیاسەتمەدارانی تورکیا هە هەموویان لەسەر ئەوە کۆك بوون کە" هەرگیز بە عێراقێکی فیدرالی رازی نابین". چاوپێکەوتنێك لەگەڵ بولێنت ئاگرجالی, سەرۆکی دامەزراوی دیموکراسی تورکیا و کۆنە وەزیر. ئەنقەرە,٣ی شوباتی ٢٠٠٣. یەکێکی دیکەش وتی:" ناتوانین جگە لەو ئۆتۆنۆمییەی لە دەستووری ١٩٧٤دا هاتووە بە هیچ شتێکی دیکە رازی بین". لە دیمانەیەکی کرایسز گروپدا لەگەلج م. فاروق دیمیر جێگری سەرۆکی بنکەی ستراتیجییە پەرەسەندووەکان, ئەنقەرە ٤ی شوباتی ٢٠٠٣.دبلۆماتیچکی رۆژئاوایی سەرنجی ئەوەی داوە کە:" بەر لە جەنگ قسەوباسی زۆر لەبارەی هێڵە سوورەکانەوە دەکرا, کەچی لە نیسانی ٢٠٠٣دا حزبە کوردییەکان چوونە ناو کەرکووك و موسڵەوە و تورکیاش هیچی نەکرد. لە کەناڵەکانی راگەیاندنی تورکیا زۆر نوکتە لەسەر ئەمە دروستکرا چونکە ئاشکرا بوو کە هەموو ئەو قسانە قسەی پروپووچ بوون". دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ , ئەنقەرە, ٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٣٢- دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ , ئەنقەرە, ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٣٣- ئەم لێدوانەی بارزانی ئەو کاتە بوو کە چووبوو بۆ ئەنقەرە بەڵام لەمەی لێی وەرگیراوە کەمتر زەقاوزەق بوو. بەپێی ئەوەی لە ئاژانسی فرانس پرێسدا ڕۆژی ١٢یتشرینی یەکەمی ٢٠٠٤دا بڵاو کرابۆوە بارزانی وتوویەتی:"هەر کەسێك یان ڕژێمێك یان ئاژانسێك بیەوێت درێژە بە تەعریب بدات یان خەڵکی کەرکوك بچەوسێنێتەوە ئەوا ئێمە داکۆکی لە مافەکانیان دەکەین و ئامادەین لە پێناویاندا بجەنگین". هەروەها وتوویەتی:" کەرکوك شارێکی عێراقییە بەڵام ناسنامەکەی کوردستانییە. دەبێت هاندانی پێکەوەژیانی و برایەتی سەرلیستی ئەرکەکانی هەموومان بێت و ئێمە بەم ئاراستەیەدا کار دەکەین". دوای دوو مانگ لەمە بە ڕۆژنامەنووسێکی ڕاگەیاندووە کە:" کەرکوك دڵی کوردستانە و ئێمە زۆری پێوە پابەندین. ئێستا ئێمە پشتمان بە دانوستان بەستووە بەڵام ئەگەر ئەو عەرەبانەی هێنراون و لە کەرکوك نیشتەجێکراون نەڕۆن دەریان دەکەین". لە وتارێکی OlivierWeber دایە بە ناونیشانی "Le Point " Kirkouk: Main basse sur l'or noir, ٢٣ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٤.(وەك ئەوەی کە کرایسز گروپ لە فەرەنسییەوە تەرجەمەی کردووە).

٣٤- بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ڕاپۆرتی ڕۆژنامەکانی تورکیاوە تەماشای کاسلین ڕۆدۆلفۆ بکە: " تورکیا پلانێك بۆ عێراق دادەنێ", ڕادیۆی ئەورووپار ئازاد/ ڕادیۆی الحرە, ٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤. لە سەروتاری ڕۆژنامەی الصباح یشەوە ئەم برگەیەی وەرگرتووە" ئامانج و مەبەستگەلێك هەن لە یەکێتی ئەورووپا گرنگترن.. چونکە کەرکوك لە ڕاستیدا دڵی کوردستان نییە بەڵکە دڵی سیاسەتی تورکیایە لە عێراقدا" کەچی سامی کۆهینی نووسەر لە ڕۆژنامەی (میللییەت) ئەم قسەیەی کەم بایەخ کرد کە پاشی لێدوانەکەی بارزانی بڵاو کرابۆوە. ئەم دەڵێ:" تا پێش ساڵێك کەرکوك لە نەخشەی گفتوگۆ سیاسییەکانی تورکیادا وجودی نەبووە".

٣٥- هەرچەندە هەندێك لە چاودێران بڕوایان بەم سیناریۆیەیە بەڵام هەشیانە گومان دەکەن چوکە دەڵێن:" ئەمەریکا هەرگیز ڕێگە نادات تورکیا سنوور دابخات". بە قسەی دیبلۆماتیکی ڕۆژئاواییش بێت ئەوا " پەراوێزی مانۆڕی تورکیا لە باکووری عێراقدا تا ڕادەیەکی زۆر تەسك کراوەتەوە" دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ لە ئەنقەرە ٢٨ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٣٦- سەرەڕای ڕیشە و ڕەسەنییان, تورکمانەکانی عێراق لە ئاسیای ناوەڕاستەوە هاتوون نەك لە تورکیاوە. لەلایەنی ئیمپراتۆرییەکانی جارانی ئەم ناوچەیەوە وەك سەرباز و بەردەست هێنراون و لە باکووری ڕۆژئاوای موسڵدا نیشتەجێ بوونەو بڵاوبوونەتەوە بەرەو ڕۆژهەڵاتی بەغدا. ئەمانە بوونەتە گەورە ئەفسەران و پیشەوەران و بازرگانان و ئیدارییەکان لە مەڵبەندی شارەکانی ناوچە دەشتاییە بە

پیت و فراوانەکان و تێکەڵاوی کورد و ئاشووری و عەرەب بوون. تورکمانەکان بە زۆری لە شارەکانی موسڵ و تەلەعفەر و کەرکووک و هەولێر و ئاڵتون کۆپری و داقوق و توزخورماتوو کفری و خانەقین و مەندەلی دا نیشتەجێن.

٣٧- بەپێی هەندێ سەرچاوەی بڕوا پێ نەکراو (چونکە سەرچاوەی بڕوا پێکراومان نەبوو) نووسەرە تورکمانەکان پێیان وایە ژمارەی تورکمانەکان تا ساڵی ٢٠٠٢ دوو ملیۆن زیاتر نەبووە واتە ٨٪ی دانیشتوانی عێراق. بۆ نموونە تەماشای کتێبەکەی ئێرشاد هرمزی بکە بە ناونیشانی "الترکمان والموطن العراقي" ئەستەنبول ٢٠٠٣. هەندێکی دیکە لەمەی کەمتر دەخەمڵێنن و دەڵێن ٢٥و١ملیۆنن. دیمانەی کرایسز گروپ لەگەڵ جودت نجار سەرۆکی کۆمەڵەی رۆشنبیریی تورکمان، هەلێر ٦ی حوزەیرانی ٢٠٠٣.

٣٨- لە دیمانەیەکدا عوسمان کاولا لە ئەستەنبول رۆژی٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤ ئاوای بە کرایسز گروپ وتووە و، کەشکۆڵی بەریتانیش کە باسی کەرکووک دەکات لە پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی رابردوودا دەڵێت شارێکە زیاتر خەسڵەتی تورکمانی هەیە و خەڵکی عەرەب و کوردیشی لێیە.

٣٩- دیمانەی کرایسز گروپ لەگەڵ جەنگیز جاندار لە ئەستەنبول رۆژی ٢٦ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٤٠- دەسەڵاتی ئینتیدابی بەریتانی و حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق بە درێژایی ساڵانی سەدەی بیست گوندەکانی کوردیان بۆردومان کردووە. ئەم ئۆپاراسیۆنە درێژخایەنانە بەشێك بوون لەو هەڵمەتانەی کراون بۆ راگرتنی یاخی بوونی چەندبارە بۆوەی کوردەکان دژی ئەو سیاسەتانەی حکومەت کە بە سیاسەتی سەرکوت و رەگەزپەرستیان زانیوە و بەرهەمی " هەڵەی یەکەم" بوون کە پەیمانیان پێدرا دەوڵەتیان بۆ دروست بکرێ و دوایی لەو پەیمانە پەشیمان بوونەوە.

٤١- دیمانەی (احسان دۆغرەمەچی) لەگەڵ کرایسز گروپ لە ئەنقەرە رۆژی ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤. دۆغرەمەچی هاووڵاتییەکی تورکمانە خەڵکی هەولێرە و دامەزرێنەری زانکۆی Bilkent لەمبارەیەوە وتی ئەو گۆڕانکارییەی ئاماژەی پێ کراوە لە ناوچە کوردییەکان بوو، لە کەرکووك زمانی تورکی کرایە عەرەبی وەك زمانێکی سەرەکی لە خوێندن و حکومەتدا. لە ساڵی ١٩٥٠ دوا دەیەی دەسەڵاتی پادشایی بەکارهێنانی زمانی تورکی لە قوتابخانەکان قەدەغە کرا و لە ساڵی ١٩٧٠ رژێمی نوێی بەعس مافی رۆشنبیری و زمانی جێبەجێ کرد و دوای کەمتر لە یەك ساڵ بە بڕیاری ژمارە ٨٩ی ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لێی پاشگەز بۆوە و پرۆگرامەکانی خوێندنی کردەوە بە عەرەبی و مافە رۆشنبیرییەکانی تورکمانی پێشێل کردەوە.

٤٢– دیمانەی کرایسز گروپ لەگەڵ نوێنەری ڕۆژنامەی Radikal (مرات یتکن) لە ئەنقەرە ڕۆژی ٢٩ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٤٣– بەرەی تورکمانی ITF لە ئایاری ١٩٩٥دا دروست کرا و لە کۆنگرەی تورکمانی نێودەوڵەتی لە تشرینی دووەمی ٢٠٠٢دا بووە بەرەیەك چوار حزبی تورکمانی دیکەشی هاتە ریزەوە. ئیحسان دۆغرەمەچی کە بسزنز مانێکی عێراقی تورکمانی دەوڵەمەندو پەروەردەیی و سیاسییە و لە ئەنقەرە دەژی بە کرایسز گروپی وت کە ئەم ڕێی بە بەرە نیشان داوە کۆمپانیایەك بۆ پارە و پولی حکومەتی تورکیا دابمەزرێنێ تا لەو ڕێیەوە پارە بۆ بەرە بنێرێت.

٤٤– دیمانە لەگەڵ خضر غالب کهیە لە کەرکووك لە ٢ ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٤٥– دەنگۆیەکی وا هەیە کە ژمارەیەکی زۆری ئەندامانی بەرەی تورکمانی عێراقی ناڕازین لە حزبەکەیان. بەڵام لە ئێستادا ئەڵتەرناتیڤێکی نییە مەگەر یەکگرتووی ئیسلامی تورکمانی کە هاوپەیمانێتییەکی بنکە شیعییە و توانای کێشکردنی ئەندامە سوننە مزهەبەکانی ناو بەرەی نییە. هەندێ لە ئەکتیڤانی تورکمان بیر لەوە دکەنەوە حزبێکی تورکمانی دابمەزرێنن و ببێتە " ڕێگای سێیەم", بەڵام هێشتا خەریکی پیکەوەنانین.

٤٦– بە قسەی (جەنگیز جندار) هێزە تایبەتەکانی تورکیا بەرەیان دروست کردووە و دەستیان بەسەردا گرتووە: " ئەو ڕاستییەی کە ڕێکخراوێکی سەربەخۆ نییە و پاشکۆی سوپای تورکیایە نهێنییەکی (ڕاگەیەنراو) ە بۆ ئەوانەی لە پەرەسەندنەکانی ناوچەکە دەکۆڵنەوە, بەڵام دەشێ جەماوەری تورکیا بەم ڕادەیە مەسەلەکەی لا ڕوون نەبێت". دیمانە لەگەڵ کرایسز گروپ, ئەستەنبول ٢٦ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٤٧– لە کۆبوونەوەیەکدا ڕۆژی ٢٦ ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤ دا ئاماژە بە نموونەی تورکیا کرا وەك هۆشدارییەك بۆ تورکیا لەبارەی ڕۆڵی بەرەی تورکمانی عێراقەوە کە هەوڵ دەدات تورکیا کێش بکات بۆ یارمەتیدانی تورکمانەکانی عێراق کە ئەمە بە ڕای زوربەی چاودێران و سیاسەتمەدارانی دژی لەشکرکێشی, وەك سیناریۆ تۆقێنەرەکەی قوبرسە و دەبێت تورکیا ئومێد بخوازێ ڕوونەداتەوە. ئەمان دەڵێن: تورکیا هیچشتا ئەرکی ئەوەی بە ئەستۆوەیە کە خۆی لەو " قەیران"ە ڕزگار بکات کە خۆی بۆ خۆی دروست کرد کاتێ دەخالەتی سەربازیی لە قوبرس کرد. هەڵبەت ئەمڕۆ کە دەیەوێت بچێتە ڕیزی یەکێتی ئەورووپاوە مەترسییەکان یەکجار گەورەترن.

٤٨– یەکێك لە لێکۆڵەرەوان وتی: " ئەمریکییەکان ئەوە قبوڵ ناکەن کە فشاریان بۆ بهێنرێت لە مەسەلەی کەرکووکدا, وەك ئەوی کە ببێتە ناوبژیوان لە نێوانی لایەنەکاندا و فشاری زۆرتریان بۆ ببەن.

ئەوان بەدوای دەرگایەکدا دەگەڕێن لە عێراق دەریان بکات". دیمانە، ئەستەنبول ٢٦ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٤٩- سەرچاوەکان دەڵێن لە واشنتۆن دەزانن مەسەلەکان چۆنن بەڵام لەسەر ئەوە کۆك نین کە ئایا باشتر وایە وڵاتە یەکگرتووەکان سیاسەتێکی بەهێز لە کەرکوك پیادە بکات یان لێی بگەڕێ بۆ عێراقییەکان خۆیان کێشەکانی خۆیان چارەسەر بکەن؟. لە ئاسۆدا هەندێ جموجوڵ هەن وا پێدەچێ سیاسەتس واشنتۆن رووی لە گۆڕان کردبێ لەبارەی سەرلەنوێ پیادەکردنەوەی تەعریبەوە. جێگری وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا (ریچارد ئارمیتاج) لە ئەنقەرە لە کانوونی دووەمی ٢٠٠٥٤ دا وتی:" شتگەلێك لە یاسای حکومەتی ئینتیقالیدا هەن دەبێت بگۆڕدرێن بۆ ئەوەی ئەو هەڵانە چارەسەر بکرێن کە دووچاری هەرکەسێ بووە کە دەرکرابێ یان راگوێزرا بێ" . بێگومان ئەمە هەرۆ ئاماژەیەکی راشکاوانە نییە بۆ کورد و تورکمانەکان بەڵکو بۆ عەرەبە (هاوردەکان)یشە لە کەرکوك کە لەوانەیە ببنە قوربانی دەرکردنێکی بێ تەرتیب لەبەر ئەوەی چاودێرییەکی نێودەوڵەتی کاریگەر نییە. بە پێی ماددەی ٥٨ لە یاسای کاتیی ئیدارەی عێراق کە پەیوەندیدارە بەم بابەتەوە، دەستووری عێراق ئەو هەنگاوانە دیاری دەکات بۆ" راستکردنەوەی ئەو زوڵمەی رەفتارەکانی رژێمی پێشوو گەیاندوویانە بە هۆی گۆڕینی دیمۆگرافیای هەندێ ناوچەوە لەناویاندا کەرکوك". ئەم ماددەیە نارۆشنە و واڵایە بەسەر چەندین لێکدانەوەی دژ بە یەکدا کە لەوانەیە ببێتە هۆی پێشێلکردنی مافەکانی عەرەبە (هاوردەکان) لە کاتێکدا کە ئەمەریکا دەیەوێت دەلاقەی نێوان خۆی و عەرەب پڕ بکاتەوە. دیبلۆماتێی رۆژئاوایی بە کرایسز گرووپی وت: وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ناتوانێ ماددەی ٥٨ وا نەبینێت وەك ئەوەی کە ئەمیش رازی بووە بەوەی پاکتاوی رەگەزیی عەرەبەکانی کەرکوك بکرێ. ٨ی کانوونی یەکەمی٢٠٠٤.

بۆ مەسەلەی هەموارکردنی ئەو ماددەیە لەوانەیە هەڵمەتێك لە داواکردنی هەموارکردنی ماددەی دیکە بەرپا بکات کە بارێك بخولقێنێ لە کۆتاییدا بگات بەوەی هەموو یاساکە ئیلغا بکرێ.

٥٠- ئاژانسی رۆژنامەگەریی فەرەنسا ١٣ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤.

٥١- ژمارەی جەنگاوەرانی پارتی کرێکارانی کوردستان لە زنجیرە چیای قەندیل لەسەر سنووری ئێران لە رۆژهەڵاتی شارۆچکەی (قەڵادزێ)ی سەر بە پارێزگای سلێمانی بە ٥٠٠٠چەکدار دەخەملێنرێ کە یەکێتی نیشتمانی کوردستان کۆنترۆڵی جموجوڵیانی کردووە.

٥٢- داو جۆنز ٢٥ی حوزەیرانی ٢٠٠٤ :" بۆش بەڵێن دەدات یارمەتی تورکیا و عێراق بدات دژی یاخیبووەکانی پ.ك.ك. کەچی (سوزان سایکس)رۆژی ١٣ کانوونی دووەمی ٢٠٠٥ بە ناونیشانی :" وڵاتەیەکگرتووەکان یارمەتی تورکەکان لە دژی کوردەکان) وتارێکی لە رۆژنامەی (هیراڵد تریبیۆنی نێودەوڵەتی) دا بڵاوکردەوە. جێگری وەزیری دەرەوەی عێراق (حامد البیاتی) بۆ ئاژانسی

ڕۆژنامەگەریی فەرەنسا ڕۆژی ١٢ ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٥ ئاماژەیەکی بۆ ئەم بابەتە کردو وتی:" باسی کردەوەی سەربازیمان کرد بەڵام ئێستا ئێمە لە قۆناغێکداین دەمانەوێت هەڵبژاردن سەرکەوێ. لە ئایندەدا کۆدەبینەوە و دواجار بەڵێ ئۆپاراسیۆنێکی سەربازیی ئەنجام دەدەین".

٥٣- سەرەتا تورکیا لە کانوونی یەکەمی ١٩٦٤دا لەگەڵ کۆمەڵەی ئابووری ئەورووپادا ڕێکەوتنی شەراکەی کرد. لە نیسانی ١٩٨٧دا داوای کرد ببێتە ئەندام لە یەکێتی ئەورووپا. لە کانوونی دووەمی ١٩٩٦دا یەکێتی ئەورووپا و تورکیا یەکێتییەکی گومرگیان دانا. دوای سێسالْ لە کانوونی یەکەمی ١٩٩٩دا یەکێتی ئەورووپا تورکیای بە ئەندامی پاڵێوراو وەرگرت. ساڵی ٢٠٠٢ یەکێتی ئەورووپا بەڵێنی دا کە تورکیا دەستی کرد بە جێبەجێ کردنی ژمارەیەك مەرج ئەمانیش دەست بکەن بە دانوستانی بە ئەندامبوونی. لە ٦ ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤دا لیژنەی ئەورووپی بە ئەنجوومەنی ئەورووپای ڕاگەیاند کە تورکیا " بە پێی پێویست" ئەو مەرجانەی جێبەجێ کردووە و ڕاسپاردن کە ئەو دانوستانە دەست پێ بکەن. بەلای کەمییەوە تورکیا تا ٢٠١٥ نابێتە ئەندامی یەکێتی ئەورووپا.

٥٤- ڕاپرسییەکان وای نیشان دەدەن کە ٨٧٪ی کوردەکان لاگیری ئەوەن تورکیا ببێتە ئەندامی یەکێتی ئەورووپا, کەچی لەبەرامبەردا٧٨٪ی ئەوانەی تەنیا بە تورکی قسە دەکەن لاگیر بوون.

٥٥- بۆ نموونە عبالله گول, وەزیری دەرەوەی تورکیا ڕایگەیاند کە بە توندی لاگیری هەڵبژاردنەکانی عێراقەو ئەوەی دووپات کردەوە کە پێویستە بە پێی توانا هەڵبژاردن سەرتاسەری بێت و بۆ هەموو عێراقییەکان بێت و بە شێوەیەکی تایبەتیش لێ نەگەڕێن عەرەبی سوننە لە دەرەوەی بمێنێتەوە.

٥٦- سەرچاوەکانی ئەم زانیارییانە بریتین لە:

دیمانەیەك لەگەڵ کرایسز گروپ لە ئەستەنبول لە ٢٦ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٤

ئاژانسی ئەنادۆل بۆ دەنگوباس. ١٢ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٣.

ئاژانسی ڕۆژنامەگەریی فەرەنسا. ١٧ی ئابی ٢٠٠٤.

پەیوەندی ئەلکترۆنی لەگەڵ پسپۆڕێکی پیشەسازی نەوت لە ١٢ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٤.

وەزیری بازرگانی تورکیا کە قسەکانی لە ئاژانسی ڕۆژنامەگەریی فەرەنسا. لە ١٧ی ئابی ٢٠٠٤ دا بڵاوکرابۆوە.

ڕۆژنامەی هەواڵەکانی ڕۆژ انەی تورکیا لە ١١ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٤.

٥٧- جەنگیز جاندار لە وتارێکی خۆیدا بە ناونیشانی (نزیکبوونەوەی تورکی, کوردی سەرەڕای ئەمریکییەکان) گفتوگۆ لەبارەی ئەم خاڵەوە دەکات. هەواڵەکانی رۆژ انەی تورکیا لە ٢٣ی حەزەیران ٢٠٠٤.

٥٨- بەرپرسێکی پێشوو لە دەسەڵاتی کاتیی هاوپەیمانان ئاماژەی بۆ میکانیزمێکی هاوشێوە کرد کە بۆ شاری بەرکۆ ی یۆگۆسلاڤیای پێشوو دارێژرا و هۆشداری ئەوەیشی دا کە ئەگەر کار بەم میکانیزمە نەکرێ ئەوا لە کەرکوکدا قەسابخانەیەکی گەورە بەرپا دەبێت.

٥٩- ئەم پێشنیارە (عوسمان کاڤالا) پێشکەشی کردووە. کاڤالا توێژەرەوەیەکی سیاسی سەربەخۆیە لەگەڵ رێکخراوێکدا کاردەکات لە دیاربکر ناوی (کلتووری ئەنادۆل)ە و بڵاوبوونەوەی ئاڵوگۆڕی رۆشنبیری و ئاشتبوونەوە ئامانجییەتی. شایانی باسە لە تەمموزی ٢٠٠٣دا حکومەت لێبووردنێکی ناکامڵی راگەیاند بۆ ئەو جەنگاوەرانەی حەز دەکەن خۆیان تەسلیم بکەن و ئامادەش بن زانیاری لەسەر ئەو هاورێیانەیان بدەن کە خۆیان شاردۆتەوە. پەیوەندی لەگەڵ لێکۆڵەرەوەیەکی تورک لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٥.

بنیاتی دەوڵەت: فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی*

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە:

ئاسۆ کەریم

بەرایی:

زۆربەی چارەسەری کێشە و ئاریشەگەلی ناوەخۆ، دەسکاریی بنیاتی دەوڵەت دەخوازن. لەم باسەدا لەوە دەدوێین کە داخوا چۆن رێگەکاری فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی، دەشێ گرژی و تێکهەڵچوونی ناو دەوڵەتێ خاو و هێور بکاتەوە لە رێگەی دەسەڵاتپێدانی زێتر بە کۆڕ و کۆمەڵە ئیتنییەکانەوە.

١- دەستئاویژەکانی دەسەڵاتگواستنەوە

٢- نموونەگەلی ئۆتۆنۆمی و فیدرالیزم

٣- بنەمای قانوونیی ئۆتۆنۆمی

٤- لایەنە بەسوود و چاکەکانی چارەسەرگەلی ئۆتۆنۆمی

٥- بەرەنگاربوونەوەی ئۆتۆنۆمی

٦- بنیاتنانی ریکخستنی ئۆتۆنۆمی

چەندین کێشە لەسەر دەوری دەوڵەت لە کۆمەڵ چەق دەخۆن و بەشێوەیەکی سەرەکی بنج و بنەوانیان دەچێتەوە سەر بنیات و ڕێکخراوی دەوڵەت. لەزۆربەی وڵاتاندا، دەوڵەت سازمانی هەرە بەهێز و زەبر، ئەگەر لەراپەڕاندنی سیاسەتدا زۆر کارا و چەلەنگیش نەبێ. کۆنترۆڵی دەوڵەت وەکو باوە سەردەکێشێتەوە بۆ دەسەڵاتی ئابووری، چونکە دەوڵەت دەستئاوێژێکی سەرەکیی بەرهەمهێنانەوەی سەرمایەیە. لەسۆنگەی ئەمەوە، رکابەرییەکی توند بۆ کۆنترۆڵی دامو دەزگاکانی دەوڵەت دەکرێ. ئەم تێکۆشانەش، هۆکاری زۆر کێشە و هەرای دنیای ئەمڕۆیە. دەکرێ بەهۆی بیاتنانەوەی دەوڵەت، یان بەهۆی سیاسەتگەلێکی رەسمیی وەك: داهات دابەشکردنەوە لە ڕێگەی میکانیزمگەلێکی کردەی ئەرێی، پەسندکردنی قانوونگەلی باری کەسێتی و شێوەکانی تری پلورالیزم، قانوونگەلی سازو لەباری هەڵبژاردن و شێوەکانی تری هاوبەشییێکردن لە دەسەڵاتدا.. ڕێگە لەم کێشە و ئاریشانە بگیرێ، یان حەلوفەسلێکیان بۆ بکرێ. هەروابێتەوە گرفت و ئاریشە لەو هەوڵانەش دەکەونەوە کە بۆ دانانی سمبولگەلێك بۆ دەوڵەت بەختەدەکرێن کە رەگ و ریشەیان دەچێتەوە سەر ئایین و ئول، یان داوونەریتی کۆمەڵەیەك(سری لانکا، مالیزیا.. تاد) و کۆمەڵەکانی تری پێ نامۆن. حەلوفەسل هەر ئەوەیە: سیمبولی بێلایەن (وەکو دیموکراسی، مافەکانی مرۆڤ و سەروەریی قانوون)، سکولاریزم وەکو جۆرە ناسیۆنالیزمێکی دەوڵەت، پەسند بکرێ. لێ زۆر لە سەرکردەکان پێیانوایە توانی عەلمانیەت بۆ هاندان و دڵ ڕاکێشانی لایەنگر و شوێنکەوتووانی خۆیان، سنووردارە. ستراتیجیای هەرە بەفەڕ و بەرهەم ئەوەیە کە وەدوای ڕێوشوێنی دەسەڵاتپێدان بگەڕێن وەکو فیدرالیزم، ئۆتۆنۆمی، یان هەر دەسکارییەکی تر لە بنیاتی دەوڵەتدا.

١- دەستئاوێژەکانی دەسەڵاتگواستنەوە

ڕێکخستنگەلێکی بەربڵاوی لێکجودا بۆ دەسەڵاتپێدان هەن. لە لێوەکۆڵینی ئەو ڕێگاکارانەدا، گرنگ ئەوەیە وەکو ڕێگەکاری دژ بەیەك، یان ئەم یان ئەو ڕێگەکار، یان

وەکو ئەلتەرناتیفی یەکتر چاویان لێنەکرێ. جیاوازییە هەمەجۆرە هەنوکەییەکان لەرووی ژمارە، پێناسە و سەرچاوەکانی داهات لەناو سنووری دەوڵەتێکدا وا دەخوازن هەندێ تێکەڵەی داودەزگا و ئامراز بەکار ببردرێ (وەکو تاقیکردنەوەکانی کەنەدا و هیندستان هیمایان بۆ دەکەن).

١-١: فیدرالیزم:

خاسترین رێکخستنی نامێ، فیدرالیزمە کە لەسایەیدا دەسەڵات بەیەکسانی بەتێکڕای هەرێمەکان دەدرێ و دەڤەرەکان پێوەندیی وەکیەکیان بە حکوومەتی ناوەندەوە هەیە. هەرچەند فیدرالیزم وەکو نەریت، بۆ حەلوفەسلی کێشەی ناتەبایی ئیتنی بەکار نەهاتووە، لێ نموونەی واش هەن کە فیدرالیزم لەم بارەشەوە کارایی خۆی سەلماندووە. بۆ نموونە: پەسندکردنی فیدرالیزم لە سویسرا و کەنەدا پاژێکی بۆ بەیەکەوە هەڵکردنی کۆڕ و کۆمەڵە پێکناکۆکەکان بووە. هەروا فیدرالیزم زۆر جار بۆ بڕاندنەوەی گرفتە ئیتنییەکان لەدوای شەڕی دووەمی جیهانەوە، بەکارهاتووە. بۆ نموونە: لە هندستان، مالیزیا، نێجیریا. لەجێگە و پێڤاژۆی تریشدا فیدرالیزم بەچاکی جێگەی خۆی کردووەتەوە وەك لە میانەی وتووێژەکانی ئەفریقیای باشووردا کە چارەسەری دوای قۆناخی ئاپارتایدیان لێکەوتەوە.

ئەگەر داخوازی هەر ئەوە بێ گرووپێك یان دووان ساز بدرێنەوە و بهێندرێنەوە ژێربار، هەرچۆن بێ، لەوانەیە مۆدیلی فیدرالی پێویست نەبێ. رەنگە مۆدیلی فیدرالی بەتەواوی بەدەردی داخوازییە کەلتووری و داخوازییەکانی تری کۆمەڵەیەك نەخوا. کەوابوو دوو بەرسڤی ئالتەرناتیڤ هەن: فیدرالیزمی ناجۆر و ئۆتۆنۆمی.

١-٢: فیدرالیزمی ناجۆر asymmetrical federalism

لە فیدراسیونێکی نا-هاوچەشندا، ویلایەتێك یان زێتر، دەسەڵاتگەلێکی تایبەتی لە قەبەڵ دەکرێ کە بە ناوچەو دەڤەرێن دی نادرێن تا دەرفەت بۆ پاراستنی کەلتوورو زمانی دانیشتوانی ویلایەتی تاین برەخسێت. نموونەیەکی کۆنی ئەم جۆرە مۆدیلە،

کیوبیك —ـە Quebec لە کەنەدا، نموونەیەکی هاوچەرختریش، باری تایبەتی کشمیرە لەناو فیدراسیۆنی هیندیدا.

١-٣: ئۆتۆنۆمی

ڕێگەکاری ئۆتۆنۆمی ، کە تەنیا هەرێمێك یان زێتر، دەسەڵاتگەلێکی تایبەتی پێ بدرێ، زۆر ناسراوو بەربڵاوە. ئۆتۆنۆمی هەر بەسروشتی خۆی نا هاوچەشنە. نموونەگەلی ئۆتۆنۆمی: پێوەندیی دوو ئوستانی **کۆردیلێرا** Cordillera و **میندناو**Mindanao بە **فلپین**، پێوەندیی **زەنجبار** Zanzibar بە **تەنزانیا**، پێوەندیی **هۆنگ کۆنگ** بە **چین**، پێوەندیی **گرینلاند** Greenland بە **دانیمارك**، پێوەندیی **پۆرتریکۆ** Puerto Rico بە **ئەمریکا**، کۆڕ و کۆمەڵە خودمختارەکانی ناو **ئیسپانیا**، پێوەندیی **ئالاند** A Land بە **فینلەندا**. جیاوازی هەرە گرنگ لە نێوان فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمیدا ئەوەیە کە لە فیدراسیۆندا، هەرێمەکان چالاکانە بەشداری لە داوودەزگا نیشتمانییەکان(واتە دەزگا فیدرالییەکان (وەرگێر) و داڕشتنی سیاسەتی نیشتمانیدا دەکەن لە پاڵ ئەو دەسەڵاتانەی کە لە چوارچێوەی هەرێمەکانی خۆیاندا لە قەبەڵیان کراوە. لە ئۆتۆنۆمیشدا، زێتر جەخت لەسەر دەسەڵاتی دەڤەرەکە خۆی بۆ هەڵسووڕاندنی کاروباری خۆی دەکرێتەوە تا جەختکردنە سەر بەشداریکردن لە داوودەزگا نیشتمانییەکاندا. ڕەوشی زەنجبار تا ڕادەیەك ڕیزپەڕە، زەنجبار کاریگەریی بەسەر پەرلەمانی نیشتمانی و کارڕاپەڕاندنی تەنزانیاوە هەیە کە لە گەڵ قەبارەکەیدا هاوڕێژە نییەو ئەمەش بێزارییەکی زۆری لەناو بەشی سەرەکی تەنزانیادا دروستکردووە.

١-٤: ڕێسێرڤ Reserves

ئەمانە یەکەمجار لەلایەن مشەختە (مستوگن)ـە ئەورووپییەکانەوە لە ئەمریکا بۆ دابڕین و کۆنترۆڵی خەڵکی ڕەسەن و خۆجێی ئەو وڵاتە بەکارهاتوون. پاشان لە ئوستڕالیا و ئەفریقیا و هەندێ ناوچەی ئاسیادا بەعەمەل هێنراون. سیاسەتی ئاپارتایدی بانتۆستانەکان شێوەیەکی مۆدێرنی ئەمانە بوو. لەم ساڵانەی دواییدا، هەرچۆن بووە، دان بە ئاوات و داخوازییە مێژووییەکانی گەلانی ڕەسەن و خۆجێ نراوە لە دووتوێی گۆڕینی ئەو ریسێرڤانە بۆ ناوچەگەلی خۆ- بەڕێوەبەر بەتایبەتی لە کەنەداو فلیپین.

مەوداو ئاقاری ئەم ریسیرڤانە کە تا چەند دەکارن لە قانوونگەلی نیشتمانی بچنە دەرێ، کە لەوانەیە بۆ پاراستنی پراکتیکی سیاسی و کەلتووری خۆیان پێویست بێ، دەگۆڕێ.

١-٥: دامەزراوە خۆجێییەکانی حکوومەت

رێگەیەکی تری دەسەلاتپێدان، بەهۆی دامەزراوە خۆجێییەکانی حکوومەتە، یان شێوەکانی نا- مەرکەزییەتە. ئەمانە هەم لە فیدراسیۆن و هەم لە ئۆتۆنۆمی جودان. ئەمانە بارێکی تایبەتی دەستووری، یان گەرەنتی دەستوورییان نییە. دەشێ حکوومەتی خۆجێ رێگەیەکی کاریگەر بێ بۆ لەقەبەڵکردنی دەسەلاتێکی دیاریکراو بە گرووپێك، چونکە رووبەروو پێوانەی جیوگرافی حکوومەتی خۆجێ، گچکەیە و دانیشتوانەکەی تا ڕادەیەك پێدەچێ هاوچەشن بێ.

بەپێی ئەو پەرەئەستاندنانەی لەمەوبەر لەبارەی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمییەوە خرانە روو، ئەگەری داهێنانی رێکخستنی گونجاوی تری خۆبەرێوەبردن کە لە گەڵ هەلومەرجی جیا- جیا و بەربڵاو و هەڵکەوتەکاندا گونجاو بێ، روو لە زێدەبوونە.

(لێرەدا، ئێمە ئۆتۆنۆمی بە مانا گشتییەکەی بەکاردێنین بەو مەبەستەی کە هەموو شێوەکانی رێکخستن بە گوێرەی شوێن بۆ حکوومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا، بگرێتەوە).

لەپاڵ ئەو جۆرە بەربڵاوانەی حکوومەتایەتیکردن بەسەرخۆدا، لەناو هەر جۆرێکیشیاندا، رێکخستنی جیا- جیای دابەشکردنی دەسەلاتەکان لە نێوان ئاستە جیا- جیا و بنیاتەکانی حکوومەتدا هەیە، ئەمە سەرباری پێوەندیی نێوان ئەم بنیاتنانە لە ئاستە جیا- جیاکان و دابەشکردنی داهاتە دارایی و سەرچاوەکانی دی. هەرچەند ئەم نەرمییە لە پرۆسەی وتوویژ گرنگە و کارئاسانی بۆ سات و سەودا دەکا، لێ خەتەری ئەوەش هەیە سیستەم و رێکخستنی ئاڵۆزی وەسای لێبکەوێتەوە کە ببێتە مایەی شیرازە تێکچوون و بێ حکوومەتی.

رێکخستنگەلی فیدرالی، یان ئۆتۆنۆمی هەر بۆ خۆیان سەخت دەکەونە گەڕ. چنین بەسیستەمی کۆنباو کە لەوانەیە وتوویژی توند و سەختی لێبکەوێتەوە، پرۆژە مەودا- درێژەکانی چارەسەرکردن بەهۆی قورسایی یان ئاڵۆزییانەوە لەبنەوە هەڵبتەکێنێ.

(نموونەیەکی باشی ئەم تاقیکردنەوەیە، ڕێکخستنی ناوچەییە لە دەستووری سەربەخۆیی کینیاییدا، لەوەش هاوچەرختر سیستەمی ١٩٧٦ی حکوومەتی ئوستانەکانە لە پاپوا غینیای نوێ).

١-٦: سازمانە نێونەتەوەییە هەرێمایەتییەکان

International Regional Organizations

توخمێکی نوێ، لێ ناڕاستەوخۆی ڕێکخراوی حکوومەتی بە گوێرەی شوێن، هاتنە ئارای سازمانگەلی نێونەتەوەیی هەرێمایەتییە. لەم سازمانانەدا، دەوڵەتان سەروەریی نیشتمانی خۆیان لە هەمبەر پشکێك لە بەشداریکردن و داڕشتنی بڕیاردا ئاڵوێر پێدەکەن. ئەم سازمانانە خۆیان سیاسەتی گشتی، سەبارەت بە پرس و دۆزی گەورە-گەورە دادەڕێژن. لەم ڕێگەیەوە، ڕادەیەك کۆنتڕۆڵ بەسەر کاروباری ناوچەیەکی نیشتمانی لە دەسەڵاتی نیشتمانییەوە، بۆ دەسەڵاتێکی بان- نیشتمانی دێتە ڤەگواستن. ئەم کەمکردنەوەیە لە سەروەریی نیشتمانی، ئەگەری ڕێکخستنی نوێ لە نێوان دەوڵەت و هەرێمەکانی خۆیدا، دەکاتەوە. ئەمە سوود و قازانجی بۆ هەردوو لا تێدایە (دەوڵەت و هەرێمەکان). دەوڵەت هەست دەکا لە بنیاتە فرە چینەکانی سیاسەتدانان و کارهەڵسوڕاندندا، هەرێمەکان کەمتر هەڕەشەی لێدەکەن. هەرێمیش بەدڵ و داوتر سەروەریی نیشتمانی پەسند دەکا کە لەوانەیە ببێتە کلیل بۆ بەشداریکردنی لە ڕێکخستنی بەربڵاوتردا.

ئەم سەمت و ئاراستەیە لە یەکێتیی ئەورووپاییدا زۆر پەرەی ئەستاندووە و یاریدەی خاوکردنەوەی ئەو گرژییە دەدا کە جاران لە نێوان دەوڵەت و ئەو هەرێمە سەرسنوورییانەی خۆی کە لەسەر جیابوونەوە ڕشتبوون، هەبوو. هەر بۆ نموونە: یەکێتی ئەورووپایی کارئاسانی بۆ ڕێکخستنەوەیەکی بەسوود بەگوێرەی شوێن بۆ سیاسەت، کاربەڕێوەبردن و ڕاوێژکردن لە هەردوو پارچەی ئیرلەندا کە هەر یەکەیان لە ژێر سەروەریی دەوڵەتێکی جودا دایە کردووە لە کاتێکدا کە پێشنیاری تازە بۆ ئاشتی دەخرێتە ڕوو. نموونەیەکی تر، ئەو هەوڵ و کۆششەیە کە بۆ هێنانەئارای ڕێکخستنێکی

Nordic یەککگرتووی خەڵکی سامی Saami دەدرێ بە توخمێکی جەوهەری ئۆتۆنۆمیشەوە، بەبێ گوێدانە ئەو سەروەرییە (دەوڵەت)ـەی لەسایەیدا دەژین.

٢- نموونەگەلی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی

هەرچەند وەکو باو بووە، فیدرالیزم بۆ مامەڵە لە گەڵ دۆزە ئیتنییەکاندا بەکار نەهاتووە، لێ چەندین نموونە نیشانی دەدەن کە چۆن ئامرازگەلی فیدرالی ، یان ئۆتۆنۆمی یاریدەی خاوبوونەوە و تەنانەت چارەسەری ئاریشەگەلی ناوخۆییان داوە، یان بناخەیەکیان بۆ پێکەوەژیانی بەئاشتییانەی کۆڕ و کۆمەڵە پێکناکۆکەکان لێداوە. نموونەیەکی سەرکەوتووی تایبەتیی ئۆتۆنۆمی، A Land ە کە دانیشتوانی سویدی زمانی ئەو هەرێمە لە ژێر سەروەریی **فینلەندا** لەساڵی ١٩٢١ـەوە بە رادەیەکی گەورەی ئۆتۆنۆمی کەلتووری و سیاسیی خۆیان شادبوون. هەروا ئۆتۆنۆمی، گرژی و ناخۆشی نێوان خەڵکی ئیتالی زمان و ئەلمانی زمانی لە South Tyrol لە **ئیتالیا** خاوکردووەتەوە. هەر لەم رێگەیەوە داخوازیگەلێکی ئیتنی لە هیندستان مامەڵەیان لەتەکدا کراوە و لەساڵی ١٩٥٦- ەوە دەست بە رێکخستنەوەی ویلایەتەکان بەپێی هێڵە زمانییەکان Lingistic و دابەشبەندیی هەردوو ویلایەتی **پەنجاب** و **بۆمبای** کرایەوە و **ئاسام** Assam و **ناگالاند** Nagaland و **میزولاند** Mizoland یش بوون بە ویلایەت.

هەروا لە **ئیسپانیاش**، دوابەدوای لادانی فرانکۆ، لە سۆنگەی بەندێکی دەستووری ١٩٧٨ ـەوە سەبارەت بە دامەزراندنی "کۆمیونیتەی خودموختار"، بە رادەیەکی گەورە ئاسانکاری بۆ ڤەگواستن بۆ دیموکراسی، کراوە. ئەوەش لە رێگەی بەخشینی رێژەیەکی زۆر لە حکومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا بە کۆمەڵە "مێژووییەکانی" وەك: باسك، کەتەلۆنەکان.. ئیدی فشار بۆ جیابوونەوە و چالاکی تیرۆریستی کەمبووە. لە **فلیپین**، چالاکی جوداخوازانەی چارەکە سەدەیەکی موسڵمانەکان لە **میندناو** بەپێی رێککەوتننامەی ساڵی ١٩٩٦ی نێوان بەرەی رزگاریخوازی نیشتمانی **مۆرۆ** MNLF و حکوومەت پەکی خرا. بە گوێرەی ئەم رێککەوتننامەیە، دەبوایە ئەنجوومەنێك بە

رابەرایەتیی سەرۆکی MNLFبۆ سەرپەرشتیی پەرەپێدانی ١٤ ئوستانەکەی دورگەی میندناوی خواروو دابمەزرابایە (MNLF ئەم دورگەیە بە زێد و نیشتمانی نەریتیی موسڵمانەکان دادەنێت) و پاش سێ ساڵ، هەم راپرسییەکی گشتی و هەم ئۆتۆنۆمییەکی ناوچەیی بەدوادا بهاتبایە.

نموونەیەکی نائاشناتر، خوارووی پاسیفیک-ـە South Pasific کە لەسایەیدا ئۆتۆنۆمی هاوکار بووە کێشەو ئاریشەکانی ئەوێ جۆرە حەلوفەسلێکیان بۆ بکرێ (بەشێوەیەکی سەرەکی ناتەباییەکانی نێوان پاپوا غینیای نوێ و بواگینڤیل Bougainville و داخوازیگەلی فرانکفۆن لە ڤانواتو Vanuatu).

شێوەیەکی تازەی ئۆتۆنۆمیش لەو رێکخستنەدا بەرجەستەبووە کە لە سایەیدا هۆنگ کۆنگ لە تەمموزی ١٩٩٧دا گەڕایەوە ژێر سەروەریی دەوڵەتی چین (دینگ زیاوینگ پێیوایە ئەم شێوەیە لەباریدا هەیە زۆر کێشە و هەرای دنیای ئەمڕۆ چارەسەر بکا). تازەیی ئەم شێوە رێکخستنەوەیە لەوە دایە کە دوو سیستەمی ئابووری و سیاسیی زۆر لێکجودا و بگرە لە زۆر رووەوە پێکناکۆك و دژ لەناو چوارچێوەی یەك دەوڵەتی سەروەردا بەیەکەوە هەڵبکەن. بەریتانیا لەسەر بەڵێنی ئۆتۆنۆمی دان بە هۆنگ کۆنگ کە لە راگەیاندنی هاوبەشی ساڵی ١٩٨٤ی نێوان چین – بەریتانیادا هاتبوو، خۆی بۆ گەڕاندنەوەی هۆنگ کۆنگ بۆ ناو قەوارەی چین سازکرد. ماکوا Macau یش لەساڵی ١٩٩٩ لەسەر بنەمای هەمان پرەنسیپ گەڕایەوە ناو چین.

لەوەش گرنگتر، چین پێیوەیە (تایوان) یش هەر بە رێگەی سیاسەتی ((یەك وڵات، دوو سیستەم))ەوە بهێنێتەوە ناو نیشتمانی دایك. ئەمەش رێی تێدەچێ، ئەگەر وتووێژێکی جیدی لە نێوان هەردوو لادا بەڕێوە بچێت و دۆزی سەرەکی وتووێژەکەش لەسەر مەودا و مۆدیلی ئەو ئۆتۆنۆمییە بێت کە بە تایوان دەدرێ. هەنووکە هەوڵ و کۆشش لە ئارادایە بۆ بەلاداخستنی چەندین کێشە و هەرای ناوەکی لە رێگەی رێکخستنگەلی ئۆتۆنۆمییەوە وەکو: سری لانکا- تامیلەکان، ئەندەنووسیا و تیموری رۆژهەلات(١) ، سوودان- باشووری سوودان(٢)، جۆرجیا – ئەبخازیا، هەروا رەوشێکی تر

کە هێشتا نەگەیشتۆتە لێواری کێشە و تەقینەوە، ئەویش پێوەندیی ئایندەی نێوان ئەمریکا و پۆرتۆ ریکۆیە.

ئۆتۆنۆمی، زۆربەی جاران لەلایەن گرووپە نارازییەکانەوە دەخوازرێ: مشەختە سپی پێستەکان و هۆزە کەمینەکان لە **کینیا**، Kingdoms لە **ئۆگەندا**، دوورگەکان لە **پاپوا غینیای نوێ**، **تامیلەکان لە سری لانکا** و ئیدی ئا ئاوا... لێ هەندێ جاریش حکوومەت لە لای خۆیەوە دەستپێشخەری دەکا و وەکو رێگەیەك بۆ خۆپاراستن و بەرگرتن لە جیابوونەوە یان بۆ کۆتایهێنان بە خەباتی چەکداری، ئۆتۆنۆمی دەدا. بۆ نموونە لە **فلیپین** ئۆتۆنۆمی بە **میندناو** دراوە، **باکووری -رۆژهەڵاتی هیندستان**، **فەلەستین**، **ئیسپانیا**، یان بەم دواییە لە **سری لانکا**.. بۆ نموونە کۆنگرەی نیشتمانی هیندی خۆی سازو ئامادەکردبوو، پلەیەکی بەرزی ئۆتۆنۆمی بدا ئەگەر کۆمەڵەی ئیسلامی بە هیندستانێکی یەکگرتوو قایل بوایە، لێ کاتێ **بەریتانیا** ناوبڕەیەکی لە نێوان هەردوولادا هەڵچنی، کۆنگرەی نیشتمانی سەرکەوتووانە بانگەشەی بۆ حکوومەتێکی ناوەندی بەهێزو ویلایاتی لاواز دەستپێکرد.

٣- بنەمای قانوونیی ئۆتۆنۆمی

وێڕای ئەوەی کە حەلوفەسلی ئۆتۆنۆمی زۆر بووە، لێ هێشتا بنەمای قانوونیی ئۆتۆنۆمی خویاو روون نییە. ئۆتۆنۆمی دوو بناخەی پرەنسیپی هەیە:

٣-١: کۆمافی کەمینە

لەم ساڵانەی دواییدا، نەتەوە یەکگرتووەکان پەرۆشبوونێکی زێتری دەرهەق بە کۆ- مافی کەمینەکان نیشانداوە و جاڕنامەیەکی لەمەڕ کۆمافی کەمینەکان(٣) پەسند کردووە کە لە مادده (٢٧)ی بەڵێننامەی نێودەوڵەتیی بۆ مافە مەدەنی و سیاسییەکانی تێپەڕاندووە(٤). بێ لەوەش، کۆمیتەکانی مافی مرۆڤ/ UN ، هەندێ راڤە و لێکدانەوەیان بۆ مادده ٢٧ کردووە کە دان بەوە دەنێت رادەیەك ئۆتۆنۆمی بۆ پاراستنی کۆ-مافی کەلتووریی کەمینەکان پێویستە. هەروا کۆمیتەی ناوبراو و لایەنی تریش هەوڵ و

کۆششیان بەختکردووە کە مافی چارەی خۆنووسین لە هەرجێیەك پێوەندیی بەو مافەوە هەبێ، وا راڤە بکەن مانای "ئۆتۆنۆمی ناوەکی" لە جیاتی جیابوونەوە بدات. رێبازی OSCE (لەچەندین راگەیاندن و بەکردەوەش هەروا بووە) سیستمگەلی ئۆتۆنۆمی بە خاستر دەزانێ و بریارەکانی ئەم رێکخراوەش سەبارەت بە داننان بە جیابوونەوەی کۆمارەکانی یۆگۆسلافیای جاران، پاراستنی تیر و پری لەمجۆرەی کەمینەکانی تێدا بووە. رێککەوتننامەی تازەش لەمەڕ گەلانی رەسەن و هۆزەکی لە ولاّتانی سەربەخۆ (١٩٨٩) (٥)، گەلاّلەنامەی چاری مافەکانی گەلانی رەسەن و خۆجێ، رژێمی ئۆتۆنۆمی بە پەسند دەزانن.

٢-٣: چارەی خۆنووسین Self-determination

ئەم چەمکە خۆی لە خۆیدا چەمکێکی چەتون و دژوێستە. لێ چارەی خۆنووسین زێتر بە شەرت و شروتی ناوەکی، رێکخستنی دیموکراتیکی دەولّەت شیکراوەتەوە و مانای لێدراوەتەوە تا بە باری جیابوونەوە، یان سەربەخۆبوون. کۆمەلّەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بەر لە چەند سالّێك ئۆتۆنۆمی وەکو بەیانکردنی چارەی خۆنووسین لێکداوەتەوە. خەریکبوونی نەتەوە یەکگرتووەکان و سازمانگەلی تری نێودەولّەتی بە چارەسەری کێشە و ئاریشە ناوخۆییەکانی دەولّەتان، یارمەتی ئەوەی داوە چەمکی چارەی خۆنووسین گەشەی زێتر بکا، کە لە هەلومەرجی گونجاو و لەباردا ئۆتۆنۆمی بگرێتە خۆ(٦).

ئەم تێروانینە بۆ چارەی خۆنووسین لە هەندێ دەستووری نیشتمانیی ولاّتاندا پشتەوانی لێکراوە، لێ لەم قۆناخەدا تەنیا ئەمەیان سەمت و ئاراستەیەکە و هیچی تر. زۆربەی جاران بنەما دەستوورییەکانی ئۆتۆنۆمی لەماوەگەلی گۆرانکاریی کۆمەلاّیەتی – سیاسیدا پەسندکراون، لەکاودانێکدا کە رژێمێکی ئۆتۆکراتی لەسەر کار لابراوە (لە دەمی وادا ئۆتۆنۆمی رەواییەکی بەرچاو بەهەند وەرگیراوی دەبێ)، یان قەیرانەکە بووە بە کێشەی نێوان زۆرینە و کەمینە، یان فشارێکی توندی نێونەتەوەیی لەئارادا هەبووە.

لە سۆنگەی ئەم هۆکارانەوە، هەنووکە چەندین دەستوور دان بە هەندێ مافی حکوومەتایەتیکردن بەسەرخۆدا دەنێن(٧) وەکو **فلیپین** (سەبارەت بە هەردوو ئوستان: یەکەمیان بۆ گەلێکی رەسەن و ئەوی تریان بۆ کەمینەیەکی ئایینی)، **ئیسپانیا** (ئۆتۆنۆمی بۆ سێ هەرێم دابینکردووە و داوای لەوانی تریش کردووە سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی وتووێژ لە گەڵ ناوەندا بکەن)، **پاپوا غینیای نوێ** (رێگەی بە ئوستانەکانی خۆی داوە لە گەڵ حکوومەتی ناوەندیدا سەبارەت بە دەسەڵاتپێدان بکەونە وتووێژەوە)، **فیجی** (دانی بە مافی گەلێکی رەسەن ناوە، کە لە ئاستی ناوچەیی و خۆجێیدا ئیدارەی خۆی هەبێ)، دواهەمینیان **ئەتیوبیایە** (کە مافی بە نەتەوە و هاوولاتیان و گەلانی خۆی داوە کە داوای دەسەلاتگەلێکی فرەی وەکو ویلایات لە چوارچێوەی فیدراسیۆندا بە مافی جیابوونەوەشەوە بکەن). دەستووری **چین** کۆمافی کەمینە ئیتنییەکانی بۆ حکوومەتایەتیکردن بەسەرخۆ دای چەسپاندووە، لێ بەکردەوە بالآدەستیی حزبی شیوعی، ئۆتۆنۆمی لە کۆماری چین بەتاڵ و بنکۆڵکردووە. لە نموونەی دیدا، دەستوور رێگە دەدا وەلێ ناخوازێت ناوچەگەلی ئۆتۆنۆم دابمەزرێ. لە لایەکی ترەوە، دەبێ تێبینی ئەوەش بکرێ کە هەندێ دەستوور پانتاییەك بۆ ئۆتۆنۆمی ناهێڵنەوە، یان ئاقارەکەی بەرتەسك دەکەن لە رێگەی داوای لە بابەتی دەبێ دەوڵەت "یەککگرتوو" بێ یان دەربڕین و دەستەواژەی ترەوە(٨)، بەندو برگەیەکی قانوونی وەسا، ئاستەنگی بۆ پەسندکردن ، یان جێبەجێکردنی دەسەلاتپێدانێکی بەمانا دروستکردووە لە ولآتانی وەك **سری لانکا، پاپوا غینیای نوێ و چین**.

بوون، یان نەبوونی مافێك لە قانوونی نێودەوڵەتی، یان قانوونی نیشتمانی سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی، تەبای ئەو بەندە قانوونیانەی مەوداکانی ئۆتۆنۆمی بەرتەسك دەکەن، دەتوانێ دەورێکی گرنگ لە بەرێوەچوونی وتووێژ و سازشی رێژەیی لەنێوان هەڵویستی لایەنەکان بگێرێ بە تایبەتی لەو کاتانەی ناوبژیوانێکی نێودەوڵەتی، یان تەرەفێکی سێیەم ئامادەی وتووێژەکان بێ.

٤- لایەنە بەسوودەکانی چارەسەرگەلی ئۆتۆنۆمی و فیدرالیزم

میکانیزمەکانی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی چەند لایەنێکی باشیان هەیە:

٤-١: رادەیەك دەسەلاتی دەوڵەت بۆ کەمینەکان دەستەبەر دەکا:

کەمینەکان دەشێن لەم رێگەیەوە بە دەسەلاتگەلێکی راپەڕاندن و یاسادانان و دارایی شادبن، نەك تەنیا نوێنەرایەتیکردنێکی پەرلەمانتاری و پشکێکی کەم لە سیاسەت دارشتن و دابەشینەوەی سەرچاوەو داهاتەکان.

٤-٢: ئەگەر و شیانی خاستر بۆ پاراستنی کەلتووری کەمینەکان دەرەخسێنێ:

توانا بە کەمینەکان دەبەخشێ کە بڕیارگەلی گرنگ بۆ خۆیان بدەن و بگرە هەمیشە ئەگەری خاستر بۆ پاراستنی کەلتوورییان فەراهەم دەکا.

٤-٣: لەوانەیە پەکی داخوازی جیابوونەوە بخات، یان بە کۆتای بهێنێ:

نەرمیی ئامرازی فیدرالی بە هۆی دابەشکردنی دەسەلاتەکان(٩) و بنیاتی دامەزراوەکان، دەرفەت بۆ جۆرو تەرزی جیا- جیای بەیەکەوە سازان و هەلکردن دەکاتەوە، هەروا لە شێوەکانی تری پاراستنی کەمینەکان دروسترە بۆ سات و سەوداو سازش.

٤-٤: دەشێ یەکخستنی سیاسیی گرووپە ئیتنییەکان زێدە بکا:

ئۆتۆنۆمی، هێزو توانا بە دەوڵەت دەدا، دەرفەت بە گەلان زێتر دەدا کە لە سیستەمی سیاسیدا پێشبڕکێ بکەن، ئەم کێبەرکێ سیاسییە دەشێ بە دەوری خۆیەوە جەخت لەسەر جیاوازیی لەناو گرووپەکاندا بکاتەوە و سەرەنجام حزبە ئیتنییە توندوتۆڵەکانی جاران لەبەر یەکهەڵوەشێنێتەوە. زێدەبوونی حزبان وا دەکا هەڤالبەندیی حزبە هاوشێوە ئیتنییەکان لەسەرانسەری وڵاتدا بێتە ئاراوە (نموونەی نایجیریا و هیند). رێکخستنی ناجۆری هەرێمایەتی دنەی داخوازیگەلی کۆڕ و کۆمەڵی دیکە دەدا کە رێکخستنی هاوشێوە بۆ خۆیان بخوازن (وەکو هیند، نایجیریا، پاپوا غینیای نوێ). بلاوبوونەوە و زێدەبوونی ئەو رێکخستنانە، روانگەکانی یەکێتیی نیشتمانی زێدە دەکەن

وەك كە دەسەلاتی دەولەت بلاودەكەنەوە و دەسەلاتەكانی ناوەندی وا لیدەكەن بەلانس لە نیوان بەرژەوەندە هەریمایەتی و نیشتمانییەكان رابگری.

٤-٥: دەشی بەشداری لە بەدەستووریكردندا بكا:

ریكخستنی ئۆتۆنۆمی، هەروا میكانیزمەكانی جیبەجیكردنی، جەخت لەسەر حوكمی قانوون، جیاكردنەوەی دەسەلاتەكان، دەوری دامەزراوە سەربەخۆییەكان دەكەنەوە. بە دامەزراوەكردنی ئۆتۆنۆمی بەتایبەتی ئەو ریوشوینانەی پیوەندی نیوان ناوەند و هەریم ریكدەخەن، دەبی لەسەر بنەمای وتوویژ، ریزگرتنی یەكدی و سات و سەودا و سازش دابمەزری و هەر ئاواش ئەو چلۆنایەتیانە موكم و بەهیز دەبن.

٤-٦: ئۆتۆنۆمی ریگە بە گرفتە ئیتنییەكان دەدا، بەبی چەسپاندنی ئیتنیگەرایی حەلوفەسلیكیان بۆ بكری

لەسۆنگەی ئەمەوە ئۆتۆنۆمی جەخت لەسەر پیناسەكردنی هەریمیك وەكو قەوارەیەكی جیوگرافی نەك قەوراوەیەكی ئیتنی دەكاتەوە. هەرچۆن بی لەوانەیە هەندی شیوە و فۆرمی ئۆتۆنۆمی لەراستیدا ئیتنیگەرایی بچەسپینن، وەكو لە باری (RESERVE)ەكاندا وایە و تیایاندا رەهەندی كەلتووری و پیویستیی پاراستنی پیناسەی ئەو گرووپە لەوانەیە سنوور لە رووی بیگانان قایم و توند بكەن. پاساویكی گرنگ سەبارەت بە ئامرازی ئۆتۆنۆمی ئەوەیە كە ئەم ئامرازە تەنیا ئەو كاتە دەشی بكەویتە كار كە كەمینەیەك لەباری جیوگرافییەوە بەسەریەكەوە بژی و لە پانتاییەكەدا زۆرینە بی. چارەسەریك بۆ نەبوونی گردبوونەوەی جیوگرافی ئەوەیە: جۆرە فیدرالیزمیكی یەككرتووی هاوبەش كە دەشی فۆرمی جیای هەبی دەعەمەل بی – سیستەمی دەعەمەل هاتووی میللەت لە ئیمپراتۆریای عوسمانلی ، سیستەمی فیجی سەبارەت بە ئیدارەی خۆجیی ، سیستەمی هیندی سەبارەت بە قانوونگەلی باری كەسیتی، یەككرتن لە قوبرس لە ساتەوەختی سەربەخۆیی و ئیستاش لە بەلجیكا.

٤-٧: تەنانەت ئەگەر حەلوفەسلی ئۆتۆنۆمی هەندەش نەخایانی، كۆتایی هینان بەكاری توندوتیژی فەزایەك بۆ حەسانەوە و پشوودان فەراهەم دەكا

هەروا گرنگە دان بەوەدا بنرێ کە تەنانەت رێککەوتننامەش دەربارەی ئۆتۆنۆمی مۆربکرێ، کۆتایی بە گرژی یان کاری توندوتیژی و شەڕوشۆڕ بەو مانایە نییە کە ئەم گرژییە دواتر سەرهەڵنادەنەوە؟ یان ئەم لایەنە یان ئەوی تر لە ئۆتۆنۆمی هەڵناگەڕێتەوە یان پێناسەی ناکاتەوە. ئەمە لە چەندین وڵاتی ئەفریقیادا رووی داوە کە هەندێ رادەی ئۆتۆنۆمی هەرێمیان تێدا هەبووە وەکو مەرجێکی پێشوەختەی سەربەخۆبوون (وەك لە ئۆگەندا، کینیاو غینیا). زۆر نموونەی دیکە هەن کە رێکخستنی فیدرالی یا ئۆتۆنۆمی تەمەنی درێژ نەبووە و هەندەی نەخایاندووە و شەڕ و شۆڕ بەرپا بووەتەوە (وەکو لە سوودان، ئەریتریا و دیفاکتۆی کەشمیر). بەهەرحاڵ تەنانەت لە هەر جێگەیەکیشدا ئۆتۆنۆمی یان فیدرالی بەردەوام نەبووبێ یان گرژیی سەری هەڵدابێتەوە، لێ کۆتایی هاتنی کاری دژمنکاری، بۆ ماوەیەك فەزایەکی بۆ حەسانەوە فەراهەم کردووە و یاریدەی ئەوەی داوە کێشە و خاڵەکانی جیاوازی پێناسە بکرێنەوە و تەنانەت چوارچێوەیەك بۆ وتووێژەکان لە ئایندەدا برەخسێ(١٠). دوا خاڵ دەشێ گرنگ بێ چونکە گرفتی دووبارە بۆوە لە زۆر هەرا و کێشەی ئێتنیدا بریتییە لە دۆزینەوەی چوارچێوەیەك و تەنانەت هەندێ جار دۆزینەوەی لایەنەکانی وتووێژیش (وەکو سری لانکا، پەنجاب، یان کەشمیر، هیند هەندێ لە گرفتە ئێتنییەکانی لە رێگەی هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی ئوستانەکان لە ((ناوچە دۆزەخییەکاندا)) بەر لەوەی وتووێژ دەستپێبکا، خاوکردۆتەوە). ئەو لایەنەی لە هەڵبژاردن دەباتەوە بانگەشەی ئەوە دەکا کە گەڵ رێگەی پێداوە بەناوی ئەوەوە بکەوێتە گفتوگۆ (وەکو لە هەڵبژاردنی ١٩٩٦ی کشمیر روویدا). هەندێ جار تەنیا بەڵێندان بە ئۆتۆنۆمی گرژییەکان خاودەکاتەوە وەکو تاقیکردنەوەی باشووری ئەفریقیا.

٥- بەرەنگاربوونەوەی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی

سەرباری ئەو رووە باشە ئاشکرایانە، پەسندکردنی ئۆتۆنۆمی لەهەندێ باری ناوەکیدا، بەتایبەتی کێشە و هەرای ئێتنیدا بەرەنگاری دەکرێ. چونکە ئۆتۆنۆمی

بریتییە لە بنیاتنانەوەی دەوڵەت و دابەشینەوەی سەرچاوەکان کە بەرژەوەندە وەدەستهاتووەکان سەراوژێر دەکا. دەرەنجامەکان بریتین لە:

٥-١: سەرکردەکانی زۆرینە لەوە دەترسن پشتەوانیی دەنگدەران لە دەست بدەن:

سەرکردەکانی کۆمەڵەی زۆرینە لەوانەیە دژی دانی ئۆتۆنۆمی بە هەرێم و دەڤەری کەمینە بوەستن، نەبادا پشتەوانیی دەنگدەران لە ناو کۆمەڵەی خۆیاندا لە دەست بدەن (ئەم گرفتە سری لانکای بێ سەروبەرکردووە). سەرکردەکانی کۆمەڵەی زۆرینە، تەنانەت ئەگەر مەیلیشیان بەلای ئۆتۆنۆمیدا هەبێ، بروایان بەخۆ نییە کە کە بتوانن رێککەوتننامەی ئۆتۆنۆمی جێ بەجێ بکەن، بەتایبەتی ئەگەر پێویستیی بە دەسکاریکردنی دەستوور ، یان ریفراندۆم یان دەرکردنی یاسایەکی تازە هەبێ.

٥-٢: ترسان لەوەی ئۆتۆنۆمی ببێتە هۆکار و قزگەی جیابوونەوە:

ئەمەیان وەکو گرفتێکی جیدی چاوی لێدەکرێ کاتێ ئەو گرووپەی داوای ئۆتۆنۆمی دەکا، هاوسێی دەوڵەتێکی دراوسێی نزیك بێ و پێوەندیی خزمایەتی و نزیکایەتی لە گەڵیدا هەبێ. هەروا ئەو ئۆتۆنۆمییەی بە کەمینەیەك لە زێدی خۆی دەدرێ لەوانەیە بە دەوری خۆی کەمینەگەلی تازەی لێبکەوێتەوە (وەکو باری موسڵمانەکانی باکووری رۆژهەڵاتی سری لانکا کە پڵنگەکانی تامیل دەیانەوێ کۆنترۆڵی بکەن ، یان کریستیانەکانی مینداناو، یان ترس و بیمی ویلایەتە بۆرینۆییەکانی مالیزیایی کە زۆر لە ئەندەنووسیاوە نزیکن). ئەم رەوشە وا دەکا کەمینەی تازەش داخوازی ئۆتۆنۆمی بکەن و لەبەریەکهەڵوەشانەوەی زیاتری لێبکەوێتەوە. هەروا نیگەرانی ئەوەش هەیە کە بەها ئەساسییەکانی دەوڵەت سات و سەودایان لەبەرانبەر دانان بە بەها ئایینی و کەلتوورییە جیاوازەکان لە دوتوێی ئۆتۆنۆمی، پێبکرێ. هەروا ئەمە پێوەندیی بەکارایی ئیداری و ئابوورییەوە هەیە کە زۆر جاران دەبیندرێ بەهۆی رێکخستنگەلی ئاڵۆزیی ئۆتۆنۆمییەوە، دەوڵەت بکەوێتە بەر مەترسییەوە.

٥-٣: ئەنجامە پێشبینینەکراوەکان:

پەسندکردنی ئامرازی فیدرالی رەوشی پێوەندییە ئێتنییەکان دەگۆڕێ. رێکخستنگەلی هەرێمایەتی یان دامەزراوەیی، تەواو و بێگەرد بەکەڵك و هاوکار نییە. تەنیا بە رەخساندنی چوارچێوەیەك بۆ پێوەندییەکانی نێو- ئێتنی، کار لەم پێوەندییانە دەکەن و پێکیدەهێنن . لەوانەیە شێوەگەلی نوێی پێناسە بەدیبهێنن، یان پێناسە کۆنەکان موکم و پتەو بکەن. لەوانەیە توانای گرووپێکی تایبەت بەهێز یان کەم بکەن بۆ دادۆشینی سەرچاوەکانی دەوڵەت. رەنگە شێوەگەلێکی نوێی رکابەری و کێشە و هەرا بنێنەوە.

٥-٤: لەوانەیە کۆمەڵەکانی تریش بۆ ئۆتۆنۆمی ساز و تەیار بکەن:

هاوپێوەند لەگەڵ خاڵی پێشتر، ترسی ئەوەش هەیە ئەگەر ئۆتۆنۆمی لەسەر بنەمای ئێتنی پاساو بدرێ، ئەو بنەمایانەی کە پاساو بۆ دابینکردنی ئۆتۆنۆمی دێننەوە (پێناسە، هەستکردن بە جیاکاری، ستەم و نادادپەروەری) لەوانەیە هاوتەریب لەگەڵ هێڵە ئێتنییەکاندا کۆمەڵەی تریش ساز و تەیار بکەن. لەراستیدا، ئەمە سازکردنی کۆمەڵەی ئێتنی ترە.

٥-٥: رێکخستنگەلی ئۆتۆنۆمی بۆ بەیەکەوەهەڵکردنی ئێتنی دادیان نەداوە:

دژایەتی لەهەمبەر ئۆتۆنۆمی لەوانەیە بەهێز بێ بەو مانایەی کە ئۆتۆنۆمی بە نیاز و مەبەستی بەیەکەوەهەڵکردنی ئێتنی سوودێکی نەبووە. چەندین نموونەی سەرنەکەوتوو هەن: وازهێنان لە ئۆتۆنۆمی(١١)، هەوڵدان و تەنانەت جیابوونەوەی سەرکەوتووانە لەسەر بنەمای ئۆتۆنۆمی (هەروەکو لە هەڵوەشانەوەی یۆگۆسلافیادا بیندرا). تەنانەت ئەگەر ئاکامگەلی کارەساتهێنی واش هزر نەکرێ دژایەتی لەسەر بنچینەی ئەوەی کە کەلتووری سیاسیی هاوپێوەند نامۆیە بەداوونەریتی راوێژکردن و سات و سەودا کە بۆ سەرکەوتن پێویستن.

٦- بنیاتنانی ڕێکخستنگەلی ئۆتۆنۆمی

ئەوانە هەموو بەهاو بایەخگەلی ڕەوان. بەڵام ئەو ئەنجامەمان پێ دیکتە ناکەن کە نابێ ئۆتۆنۆمی مامەڵە لە تەك کێشە و هەرای ئیتنی بکا. چ شتێك پێویستە بۆ بنیادنانی ڕێکخستنی ئۆتۆنۆمی تا لایەنە باشەکانی زێدە بکرێ و لایەنە خراپەکانی کەم بکرێتەوە؟ لەخوارەوە هەندێ ئیعتوبارات دەخەینە روو کە سەروکاریان لە گەڵ نەخشەسازیی ئۆتۆنۆمییەوە هەیە:

بەر لەوە، ئەوەی ئێمە سێ خاڵی سەرەکی دێنینەوە، یەکەم چەمکی سەرکەوتنی ئۆتۆنۆمی خۆی لە خۆیدا چەمکێکی گرفتئامێزە، چونکە کۆدەنگێکی خویا لەسەر ئەم پێوەرە نییە. دووەم: زەحمەتە فاکتەرە گشتییەکان کە کار لە کردەی ئۆتۆنۆمی دەکەن (وەکو بێ برەویی ئابووری) لەو فاکتەرانەی کە تایبەتن بە ئۆتۆنۆمی دابېڕێن. سێیەم: ئۆتۆنۆمی پرۆسەیەکە و چار نییە لە رەوتی کارکردنی خۆیدا دەگۆڕێ، تەنانەت بە ئامانجە ئەسڵییەکانی ئۆتۆنۆمیشەوە.

ڕێگەکارەکانی ڕێکخستنی ئۆتۆنۆمی ئەمانە دەگرنەوە:

٦-١: دامەزرانی ئۆتۆنۆمی بە یەکجار ، یان لە دووتوێی قۆناخ- بەقۆناخ و پرۆسەیەکی وتووێژئاسادا:

دەبێ ئەوە یەکلا بکرێتەوە کە داخوا ورد و درشتی سیستەمی ئۆتۆنۆمی بەیەکجارەکی ڕێکەوتنی لەسەر بکرێ، یان لەڕێگەی زنجیرەیەك وتووێژی قۆناخ بە قۆناخەوە ئۆتۆنۆمی دابمەزرێ؟ لێ زەوینەی ناوەڕاست ئەوەیە کە پرەنسیپە هەراوەکانی ئۆتۆنۆمی ڕێککەوتنیان لەسەر بکرێ. هەر یەك لەم ڕێگەکارانە هەم رووی باش و هەم رووی خراپی هەیە و گەشبینترین بڕیار پشت بە هەلومەرجی کۆنکرێت دەبەستێ. وا بەباش دەزاندرێ کە لە دەسپێکەوە بە لانی کەمەوە لەسەر بنەما ئەساسییەکان ڕێککەوتن بکرێ. بەپێی تەجرەبەی چەندان وڵات، ئەو کێشانەی کە چارەسەرکردنیان بۆ ئایندە جێهێڵدراوە، ناکرێ بە هەڵشەیی و پەلە پەل وتووێژیان لەسەربکرێ چونکە لەوانەیە سەرلەبەری وتووێژەکە بێئاکام بێ و هەڵبوەشێتەوە.

لەلایەکەوە ئەوانەی کە دژی ئۆتۆنۆمین، دەرفەتی خۆکۆکردنەوەیان بۆ دەڕەخسێ. لەسەرێکی دیکەوە ئەو رێککەوتننانەی بەپەلە پەل کراون و ئەلتەرناتیڤەکان باش هەڵنەسەنگێندراون لەوانەیە کەلێن و کەمو کوڕیان تێبکەوێ.

لەم پێڤاژۆیەدا، دەبێ هەندێ میکانیزم دابندرێ بۆ ئەوەی رێوشوێنەکانی ئۆتۆنۆمی جێبەجێ بکرێن. دادگەکان دەتوانن دەورێکی گرنگ بگێڕن سەبارەت بەوەی کە داخوا رێوشوێنی پێویست دانراون و جێبەجێکراون یان نا؟ هەروا دەکرێ دەستەی سیاسی یان ئیداری بۆ چاوەدێریی پرۆسەی جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی دابندرێ، جاری واش هەیە چاوەدێریی نێودەوڵەتی، یان مەرجی تر بۆ دابینکردنی جێبەجێکردن پێویستە (وەکو رێککەوتنی دایتۆن یان رێککەوتنی نێوان کەمبۆدییەکان لە پاریس).

٦-٢: گرنگیی کارڕاییەکان

ئەگەر ئۆتۆنۆمی بەبێ راوێژ و پرس و رای تەواو دابمەزرێ لەوانەیە ناتەبایی تێبکەوێ و رەوایی تێدا نەبێ. زۆرێك لە سیستەمگەلی ئۆتۆنۆمی وەکو بەشێك لە حەلوفەسلی دەستووری لە سەروبەری سەربەخۆییدا سەپێندراوە و پاشان بە فیتەی کۆمەڵەی زۆرینە ناوەڕۆکیان ڤالاکراوە. هەروا دەشێ ئۆتۆنۆمی کار لەپێوەندییەکانی ناوچە بکا و لەوانەیە لەلایەن کۆڕوکۆمەڵی گرنگ و دیاریکراودا بەرەنگاری بکرێ. لە باری پرەنسیپەوە وا باشە پرس و رای تێروتەسەل و ریفراندۆم لەبارەی پرۆژە پێشنیارکراوەکانی ئۆتۆنۆمییەوە بکرێ. لە زۆر دەستووری نیشتمانی، ئەگەر ئۆتۆنۆمی بێتە پێشەوە دەبێ لە رێگەی ریفراندەمەوە پەسند بکرێ (وەکو ئەسپانیا، ئەتیوبیا، و بەشێوەیەکی ناراستەوخۆش پاپوا غینیای نوێ). هەروا داخوازی تریش هەیە کە دەبێ لەم بارەیەوە کۆمەڵەی دامەزرێنەر رێگە بە وتووێژ بدا.

سەرلەبەری ئەم رێگە و شێوازانە رەوایی بە رێکخستنەکانی ئۆتۆنۆمی دەدەن، لەگەڵ ئەوەشدا مەترسی ئەوەش هەیە، ریفراندۆمی گشتی ئەو پرۆژەکە رەتبکاتەوە ئەگەر کۆمیونیتەی زۆرینە دژی پرۆژەکە بوون. جاری وا هەیە دەبێ بەلانس بڕیارەکان رابگیرێ. لەرێگەی سەرکردە سیاسییەکان و گەلدا.

٦-٣: پلەی سەقامگیری

ئەو شێوازەی بڕیاری پێویستی بۆ ئۆتۆنۆمی پێوەرگیراوە هەر چییەك بێ، گرنگ ئەوەیە گەرەنتی قانوونیی جێگیر و چەسپاوی هەبێ. بە تایبەتی دەسەڵاتەکانی ناوەند بۆیان نەبێ یەکلایەنە ئەو بڕیار و بڕگانە بگۆڕن کە پێوەندییان بە ئۆتۆنۆمییەوە هەیە. ئەگەر حکوومەتی ناوەندی بشێت ئەو بڕیار و بڕگانە بە قازانجی خۆی بگۆڕێ ، ئەوا بایەخی پرس و را وەرگرتنی هەرێمەکان لە لای حکوومەتی ناوەندی کەم دەبێتەوە(١٢).

٦-٤: شێوازەکانی چارەسەرکردنی کێشە:

لەباری پرەنسیپەوە بۆ سەروبەرکردنی ئاریشە و کێشە(١٣)، دەبێ هەوەڵجار لە رێگەی پرس و را و ناوبژییەوە هەوڵ و تەقەلا بەخت بکرێ ، ئەگەر ئەمە سەریان نەگرت پەنا ببردرێتە بەر دادوەری. ئەگەر شێوازەکانی حەلوفەسل بێ لایەن بوون و هەردوو لایەن پێی رازی بوون ئەوا دەشێ بەپێی پرەنسیپە پان و بەرینەکان کار بکرێ (وەکو ئیسپانیا). بەپێچەوانەوە ناچار دەبن قسە لەسەر وردودرشتی مەسەلەکان بکەن.

٦-٥: میکانیزمەکانی راوێژپێکردن

کارێکی بەسوودە ئەگەر میکانیزمگەلی راوێژ و راوێژکاری لە نێوان سەنتەرو هەرێمەکاندا بەشێوەیەکی پاژەکی بۆ خۆ لادان لە سکالاً و سکالاًکاری، دابمەزرێ ، ئەمە خۆی داننانیشە بە دینامیکی بوونی ئۆتۆنۆمی. هەرچەند هەوڵ و تەقەلا بەختبکرێ بۆ جیاکردنەوەی بەرپرسیارەتیی لە نێوان ناوەند و هەرێمەکاندا لێ وێڕای هەماهەنگی، شتی تێکهەڵکێش لە نێوان هەردوو لادا هەیە.

٦-٦: گرفت لە گەڵ ناجوری

گرفتی تایبەتی ناجۆری ئەوەیە کە هەموو ناوچەکان دەیانەوێ هەمان ئەو دەسەڵاتە تەواوەیان هەبێ کە هەرێمێکی دیاریکراو هەیەتی، لەکاتێکدا هەرێمی گۆرین دەیەوێ ئەولەویەتی خۆی بپارێزێ هەروەکو لە تاقیکردنەوەکانی Bougainvile و کیوبیك و باسك و کەتەلۆنیادا دەیبینین. لەوانەیە لە هەمبەر ئەو ناوچەیەی کە ئیمتیازاتی هەیە جیا لە ناوچەکانی تری وڵات نارەزایی پەیدا ببێ و ئیدی باری ئەو ناوچەیە مەترسیدار

دەبێ (وەکو نارەزایی ناوچەکانی تەنزانیا سەبارەت بەو دەسەڵاتە تایبەتیانەی بە زەنجبار دراون).

٦-٧: پاراستنی مافەکان

ئاریشەیەکی تر سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی ناجۆر، بەتایبەتی ئەو ئۆتۆنۆمییەی کە لەسەر بنەمای جیاوازیی کەلتووری دامەزراوە، ئەوەیە کە کۆمەڵەی خودموختار یان هەرێمی خودموختار دەبێ دەست بە پێوەرەکانی مافی مرۆڤەوە بگرێ. ئەم رستەیە بە روونی لە پەیمانی کەنەدا سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ هاتووە. لەسایەیدا، ئوستانێکی دیاریکراو، دەشێ قانوونێك دەربکا کە لەگەڵ پەیمانی کەنەدا تێکنەکاتەوە بەمەرجێك بەئاشکرا داخۆنیەك دەربکا- بۆ نموونە کیوبیك. نموونەیەکی تر، قانوونی باری کەسێتییە لە هیند، ژنە تەڵاقدراوە موسڵمانەکان، دەبێ بەرفەرمانی شەریعەت بن بە مەبەستی خۆپاراستن لە مێردە کۆنەکانیان لەجیاتی کەڵك وەرگرتن لەو بڕیار و بنەما بەرترانەی لە قانوونگەلی نیشتمانیدا هەن. ئەم برگە قانوونیانە لەوانەیە کار لە مافەکانی هاووڵاتیانی دەرەوەی کۆمیونیتەکە بکات. ئەوانە دەبێ بەرفەرمانی ئەو کۆت و بەندانە بن کە بەسەر شتە خۆجێیەکانی تری هەرێمەکە پەیڕەو ناکرێن (سەبارەت بە ئاکنجی بوون یان کارپێکردن). ئەو کەمینە نوێیانەی کە لە ئاکامی دانی ئۆتۆنۆمی بە هەرێمێك دەکەونەوە دەبێ بپارێزرێن نەبادا ببنە قوربانی. دەبێ بەرژەوەندەکانی کەمینەی نوێ (لەهەرجێگەیەکدا کەمینە هەبێ) دابین بکرێ لە رێگەی پێوەندیگەلی سەربارەوە جا چ حکوومەتی خۆجێی ئەمە دابین بکا(١٤) یان لە رێگەی بەرپرسیارەتییە تایبەتییەکانی حکوومەتی ناوەندییەوە.

ئەو بەند و برگە قانوونییانەی دان بە بەها جیاوازەکان لە سەر بنەمای بەرتری بنێ ئەوا مافە بنەرەتییەکانی تاکەکەسان و کۆمەڵەکان دەخاتە ژێر پێوە و بێزاری لەناو سایلی دانیشتوان دەنێتەوە. بۆیە لەسەرینی ئەمەوە دەشێ حوکمی زاتی ببێتە سەرچاوەی کێشە، زێتر لەوەی کە چارەسەری کێشە بکات. ئەگەر بایەخێکی زێدە بۆ کەمکردنەوەی جیاوازییەکان بە سازش و سات و سەودا درا، یان بایەخ و سەرنجێکی

کەم درایە بیناکردنی ئەو نەریت و بەهاو ئاواتانەی کە گەلێکی دیاریکراو تیایدا هاوبەشن لەوانەیە شیرازە تێکچوونی زێتری لێبکەوێتەوە و بەهای هاریکاری کەم ببێتەوە.

لەکاتێکدا دان بە جیاوازییە کەلتووری و شتە ناسکەکان دەندرێ گرنگ ئەوەیە جەخت لەسەر بەها نیشتمانییەکان بکرێتەوە و مافە بنەڕەتییەکانی هەموو کەسان بپارێزرێ.

پەراوێزەکان:

١- لە ٢٠٠١-ەوە **تیموری ڕۆژهەلات** لەئەنجامی راپرسییەکی گشتیدا کە لە ١٩٩٩ بەرێوەچوو بەسەرپەرشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، بووە بە دەوڵەتێکی سەربەخۆو ئەندامی UN . (وەرگێڕ).

٢- شایانی باسە ئەمساڵ لەنێوان حکوومەتی سودان و باشوورییەکانی سودان رێککەوتن کرا (وەرگێر).

٣- مەبەست لەو جارنامەیە " اعلان حقوق الاشخاص المنتمين الى اقليات قومية او اثنية والى اقليات دينية او لغوية"یە کە کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بەبڕیاری ١٣٥/٤٧ لە ١٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٢ پەسندی کردووە. (وەرگێر).

٤- دەقی مادده ٢٧ی بەڵێننلامەی نێودەوڵەتی بەمجۆرەیە: لا يجوز انكار حق الاشخاص المنتمين الى اقليات عنصرية او دينية او لغوية قائمة في دولة ما، في الاشتراك مع الاعضاء الاخرين من جماعتهم في التمتع بثقافتهم او الاعلان عن ديانتهم واتباع تعاليمها او استعمال لغتهم.

رێککەوتننامەی ناوبراو له١٦ی ١٢ی ١٩٦٦ —ەوە پەسند کراوە و لە ساڵی ١٩٧٦-ەوە کاری پێ دەکرێ و دەوڵەتی عیراقیش یەکێکە لەو دەوڵەتانەی ئەم رێککەوتننامەیەیان مۆر کردووە. (وەرگێر)

٥- ئەم رێککەوتننامەیە کە لە ٤٤ مادده پێکهاتووە، کۆنگرەی گشتی رێکخراوی کاری نێودەوڵەتی لە خولی حەفتاو شەشەمی خۆیدا لە ٢٧ی حوزەیرانی ١٩٨٩دا بڕیاری لێداوە. (وەرگێر)

٦- ئەم لێکدانەوەیە، ئەو دەمە راست دەردەچێ، ئەگەر حکوومەتی ناوەندی بەڕاست نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتە جیا- جیاکان بکا بەبێ فەرق و جیاوازیکردن لەسەر بنەمای ئیتنی، زمان، کولتوور، ئایین.. واتە بنیادی دەوڵەت بەشێوەیەك دارێژرابێ کە رێگە لە ستەم و چەساندنەوە بگرێ. لەسەرێکی دیکەوە، چەمکی چارەی خۆنووسین لەدوای نەمانی شاڕی ساردەوە پەرەی ستاندووەو لە سنووری لێکدانەوەی کۆنباوی جاران دەرچووە.. لە دوای ١٩٨٩-ەوە تا ئێستا ٢٢ دەوڵەتی تازە بەپشتبەستن بەم مافە دروست بوون. لێرەدا پرسیارێك دێتە گۆڕێ داخوا ئەگەر لە عیراقی دوای سەدام، دیموکراسی و ئاشتی و سەقامگیریی ناهەتەدی و حکوومەتی ناوەندی نەشیا رێوشوێنێکی دەستووری ئەوتۆ بدۆزێتەوە کە هەموو نەتەوەو پێکهاتەکان، بەبێ لەبەرچاوگرتنی زۆرینەو کەمینە لە رووی ژمارەوە، بەیەکەوە بسازێن، ئەوە هەقی کورد نییە بەپێی مافی چارەی خۆنووسین لە رێگەی ریفراندۆمێکەوە یان هەر شێوەیەکی تری خواشت دەربڕین، داوای جیابوونەوە بکات؟

هەر بۆ نموونە لە دەستووری سۆڤیاتی جاراندا، مادده (٧٩) رێگەی بە کۆمارە فیدرالییەکان درابوو کە پێڕەوی مافی چارەی خۆنووسین بکەن بە جیابوونەوەشەوە. ئەوەبوو لە ١٩٩٠دا کۆمارەکانی بەلتیك و دواتر ئەوانی تریش بەپێی ئەم مادده (٧٩)یەی دەستوور لە رێگەی ریفراندۆمەوە جیابوونەوە.

شایانی گوتنە ماددە ٣٩(١)ی دەستووری ئەتیوبیا، مافی جیابوونەوەی بە نەتەوەو گەلانی ناو ئەتیوبیا داوە. هەمان شت دەستووری باشووری ئەفریقیا بەپێی ماددە chxiv, section 235. (وەرگێر)

٧- لە ماددە (٤)ی قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراق بۆ قۆناخی گواستنەوە دان بە مافی حکومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا نراوە و لە ماددە ٥٣ (برگەی أ)دا دان بە حکومەتی هەرێمی کوردستان نراوە. (وەرگێر).

1

٨- دەستەواژەی وا لە قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراقدا هاتووە بۆ نموونە لە ماددە (٥٢)دا. بەداخەوە "لیستی هاوپەیمانیی دیوکراتی" یش لە هەڵمەتی راگەیاندندا لەسەرو بەندی هەڵبژاردنی گشتیدا: بانگەشەی بۆ عیرقێکی فیدرالی دیوکراتی یەکگرتوو دەکرد. (وەرگێر).

٩- مەبەست لە نێوان ناوەندو هەرێمەکانە (وەرگێر)

١٠- بۆ نموونە لە شۆرشی ئەیلوولدا ، چەندین جار ئاگربەس لە نێوان شۆرش و حکومەتی ناوەندیدا کراوە، ئەو ئاگربەسانە هەم بۆ شۆرش و خەڵکی کوردستان جۆرە بینوەبەرهاتنەوەو حەسانەوەو خۆکۆکردنەوەیەك بوون بۆ خولێکی تری تێکۆشان لە هەمانکاتدا بناخەیەك بوون بۆ وتووێژەکانی لەوە دواتر. (وەرگێر)

١١- لە ساڵی ١٩٧٤دا، حکومەتی عیراق لە بەڵێنەکانی خۆی سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی دان بە گەلی کورد پەشیمان بۆوە و شەری هەڵگیرساندەوە. (وەرگێر).

١٢- لێرەدا گرنگی دەستوورێکی هەمیشەیی بۆ کورد لە عیراقدا دەردەکەوێ کە دەبێ بە (توافق) بنووسرێ و وەك دەڵێن دەستوورێکی (جامد) بێ و بە ئاسانی نەگۆرێ و دەسکاری نەکرێ و ماددەیەکی قانوونی وای تێدا بێ کە هەر دەسکاریکردنێکی دەستوور پێویستی بە ٣/٤ی دەنگی پەلەمانتاران بێ یان هەر دارشتنێکی تر کە ئەم مەبەستە بدا بەدەستەوە. (وەرگێر).

١٣- حکومەتی ناوەندی و هەرێمی فیدرال و ئۆتۆنۆمدا (وەرگێر)

١٤- هەقە پەرلەمانی کوردستان، بە قانوون مافە کەمە نەتەوایەتییەکانی وەك تورکمان و کلدۆ- ئاشوور و ئەرمەن .. بپارێزێ و ئەمەش دەق رێکە لە گەڵ ماددە (١ ی برگە ١)ی "اعلان حقوق الاشخاص المنتمین الی اقلیات قومیة او اثنیة والی اقلیات دینیة او لغویة" کە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٢دا پەسندی کردووە (وەرگێر).

سەرچاوەکان:

De Villers, Bertus. Ed. 1994. Evaluating Federal Systems. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
Ghai, Yash. 1998. "Decentralisation and the Accommodation of Ethnicity". In Crawford Young. Ed. Ethnicity and Public Policies. London: Macmillan.
Hannum, Hurst. Ed. 1993. Documents on Autonomy and Minority Rights. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
Hannum, Hurst. 1996. Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights. Philadephia, PA: University of Pennsylvania Press.
Lapidoth, Ruth. 1996. Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts. Washington, DC: United States Institute of Peace.

ئەم باسە لە بەشی چوارەمی کتێبی:

Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators

وەرگیراوە.کۆمەڵێك نووسەر بەسەرپەرشتی پیتەر هایس و بین رێللی بەشداری نوسینیان کردووەو کوفی ئەنان پێشەکی بۆ نووسیوە. ئەم کتێبە لەسەر سایتی : www.idea.int

ئاشتبوونەوە

دیڤد بلومفیڵد
و: لە ئینگلیزییەوە:
ئەیوب مەولودی

پێشەکییەک

١-١ دیموکراسی و ئاشتبوونەوە

خاڵی دەست پێکردنمان لەم نامیلکەیەدا بڕوایەکە کە باشترین شێوازی حکومەتی دوای ململانێ حکومەتێکی دیموکراتیکە. ئەمە بەو ئەندازەیەی کە بنەمایەکی پراگماتیکیە، بنەمایەکی سەرەکی نیە. وینستۆن چێرچیل لە وتەیەکی بەناوبانگیدا دەڵێ: "دیموکراسی خراپترین شێوەی حکومەتە لە نێو ئەو هەموو شێوازانەی دیکە کە کات لە داوی کات تاقی کراونەتەوە." ئەمە لەوانەیە بێکەموکوڕی نەبێ، بەڵام لە جیهانێکی پڕ لە کەموکوڕیدا ئەمە باشترین هەڵبژاردنە. لەو کاتەوە کە مافە جیهانییەکانی مرۆڤ بە شێوەیەکی فراوان وەکو بنەمای سەرەکی حکومەت پەسەند بکرێن,

دیموکراسی رۆژ لەدوای رۆژ بە شێوەیەکی ئاشکراتر دەبێتە کاریگەرترین رێگەی جێبەجێکردنی ئەم بنەمایانە _یەکسانی, نوێنەرایەتی کردن, بەشداری کردن, بەرپرسیاریەتی.

هەروەها بە شێوەیەکی دروست هەر دیموکراسییەك لە هەندێ بواردا بێوێنەیە بە پێی بارودۆخ و کەلتوورو بەهاکان, بەڵام هەر کامیان ئەم بنەمایانەیان لە ناخدا هەیە.

سەرباری ئەمەش دیموکراسی لەناو شێوەکانی حکومەتدا لە توانای چارەسەرکردنی ململانێدا بێوێنەیە. ئەمەش ئەدگارێکی سەرەکییە لە بارودۆخی پاش توندوتیژیدا. دیموکراسی سیستەمێکە بۆ چارەسەری جیاوازییەکان بە بێ پەنابردنە بەر توندوتیژی. جیاوازی (لە بۆچوون, باوەڕ, ئایدیۆلۆژیا, کەلتوورو ...هتد) بەشێکی سروشتی هەر کۆمەڵگایەکن. و ململانێ لەم جۆرە جیاوازییانەوە سەرهەڵدەدا, یان جگە لە هەندێك گروپ کە لەناو کۆمەڵگادا جیاوازییان هەیە, دیموکراسی وەکو پرۆسەیەك کاردەکا کە لە رێگەیەوە جیاوازییەکان دەستنیشان دەکرێن, دەناسێنرێن و بە شێوەیەك هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرێ کە رێگەی بوونیان پێدەردێ بەبێ ئەوەی کە هەرەشە بن بۆسەر سیستەمە گشتییەکە. بە واتایەکی دیکە دیموکراسی سیستەمێکە بۆ چارەسەرکردنی ململانێ. ئەم پرۆسەی چارەسەرکردنی ململانێیە مشتومڕو وتووێژو ناڕەزایەتی و سازش لەخۆدەگرێ, هەمووی لە چوارچێوەی سیستەمێکدا کە رێگە بە بۆچوونە دژیەکەکان دەدا بەیەکەوەو بە شێوەیەکی دادوەرانە بەیەکەوە بژین بەبێ پەنابردنە بەر توندوتیژی. بێگومان دیموکراسی هەندێ جار سەرکەوتوو نابێ, بەڵام راستییەکان لە هەموو لایەکی جیهانەوە پێشنیاری ئەوە دەکەن کە لە ئالتێرناتیڤەکانی سەرکەوتووترە.

ئەمە وادەکات دیموکراسی سیستەمێکی گونجاو بێ, بەوە کە لە دوای شەڕی ساردەوە سروشتی ململانێی توندی گۆڕیوە. ئێستا سەختترین ململانێکان لە جیهاندا لەشێوەی ململانێی ناوخۆی دەوڵەتدا سەرهەڵدەدەن. بە واتایەکی دیکە ململانێکان لە کێشەی نێوخۆیی ناو وڵاتێکەوە _شەڕی ناوخۆ, سەرکوتکردنی ناوخۆیی کەمینەکان,

راپەڕینەکان، پێشبڕکێ ئەتنی یان ئایینیەکان، ستەمکاری و...هتد_ دەست پێدەکەن نەك وەکو ئەو شێوازەی کە پێشتر باو بوو کە تیایدا ململانێکان بە زۆری لە نێوان دەوڵەتی جیاوازدا سەریان هەڵداوە. بە گشتی چارەسەری ململانێی نێوخۆیی دەوڵەتێك پێویستی بە سیستەمێکی نوێ یان ریفۆرمکراوی حکومەت نیە کە ئەو جیاوازییانەی ململانێکەی لێوە سەرهەڵداوە ریشەکێش کردبێ، بەڵکو ئەو سیستەمانەن کە لە رێگەی وتووێژەوە دارێژراون بۆ چارەسەری ئاشتییانەی ئەم جیاوازییانە. و ئەمڕۆ باوترین رێگە بۆ بنیاتنانی سیستەمێکی ئاوها، دامەزراندنیەتی لەسەر بنەمای رێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ لە شێوەی سیستەمێکی دیموکراتیکدا. کاتێك ئێمە لە رێگاچارەی "یان ئەمە یان ئەوە"، "سەرکەوتن یان نشست" بۆ ململانێکان دوور دەکەوینەوە، دیموکراسی دەبێتە داهێنەری کردارییی رێگاچارەی "یارمەتیدەرانە"و "سەرکەوتنی دوولایەن".

کەواتە دیموکراسییەکی بە کردەوە لەسەر دوو بنەما بنیات دەنرێ: ریزە بەرنامەیەك بۆ چارەسەری ئاشتیانەی ئەو مەسەلانەی کە کۆمەڵگایەك دابەش دەکەن (پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتی حکومەت) و کۆمەڵێك پەیوەندی کارکردن لەنێوان گروپەکاندا. ئەگەر پێکهاتەکان دادوەرانە نەبن، کۆمەڵگا ناتوانێ ئەو پەیوەندییانەی کارکردن گەشە پێبداو ، بە پێچەوانەوە پێکهاتەکان بە شێوەیەکی رێکوپێك کارناکەن ئەگەر لایەنی کەمی هاوکاری لە نێوان ئەو لایەنانەدا نەبێ، هەرچەندە راست و دادوەرانەش بن.

ئەم تێگەیشتنە لە چەند ساڵی رابردوودا لە لایەن کۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە گونجێنراوە. بەم پێیە، بۆ نمونە نەتەوە یەکگرتووەکان بەوە باس لە دیموکراسی دەکات کە نەك هەر بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی رێکوپێك بێ بەڵکو گەشەپێدانی "کەلتووری دیموکراتیك" لەناو کۆمەڵگایەکدا بێ، بۆ ئەوەی نمونەکانی وتووێژی دیموکراتیك و چارەسەرکردنی ململانێ بە ناو هەموو چینەکانی کۆمەڵگای سیاسی و مەدەنیدا بڵاو ببنەوە. و خۆیان لە پەیوەندی دروستکەر لە نێوان پێکهێنەرە جیاوازەکان و گروپە بیروڕا جیاوازەکانی کۆمەڵگادا نیشان بدەن. ئێستاش مشتومڕێکی

زۆر هەیە لەسەر ئەوەی کە بە وردی کەلتووری دیموکراتیک واتای چیەو چۆن بەدەستدێ. بەڵام بە شێوەیەکی روون پێشنیاری پێویستی پەیوەندی یارمەتیدەرانە دەکا بۆ بنیاتنانی پێکهاتەی دیموکراسی.

دەرەنجامی هەموو ئەمە ئەوەیە کە پەیوەندییەکان خاوەن گرنگین. و ئەوە ئەو شوێنەیە کە ئاشتبوونەوەی لێوە دێتە ناوەوە. لەو کۆمەڵگایانەدا کە ئێستا بە کۆمەڵگای دوای شەڕ ناودەبرێن، نمونەکە بە گشتی ئەوەیە کە لایەنەکانی شەڕ وتووێژ بۆ چارەسەرێك دەکەن لە شێوەی سیستەمێکی نوێی حکومەت. زۆربەی هەرە زۆری کاتەکان ئەو سیستەمانە دیموکراتیکن. بۆیە دوژمنەکانی پێشوو _زۆربەی کات بە مێژوویەکی درێژی توندوتیژی لە نێوانیاندا_ خۆیان بەرەورووی مەسەلەی پێکهێنانی پێکهاتەی وتووێژلەسەرکراوی نوێ دەبنەوە بۆ بەڕێوەبردنی داهاتووی جیاوازییەکان بەلایەنی کەمەوە لەسەر بنەمای هاوکاری. یەکێك لە گەورەترین کۆسپەکانی سەر رێگای ئەو جۆرە هاوکارییانە ئەوەیە کە بەهۆی توندوتیژیی رابردووەوە پەیوەندییەکانیان لەسەر بنەمای دوژمنداری، بێ متمانەیی، رێزنەگرتن، و لەوانەشە، ئازارو رك و کینە دەبێ. زۆر زەحمەتە رێگەیەك بۆ گەشبینی هەبێ، هەرچەندە ئەو سیستەمە نوێیانە کاریگەرو بێ کەموکوڕیش بن.

لەبەر ئەوە پێویستییەکی زۆر هەیە بۆ باس کردن لەسەر ئەو پەیوەندییە نێگەتیڤانە. نەك ئەوەی دوژمنەکان وا لێبکەی یەکتریان خۆش بوێ، بە هەر رێگایەك، بەڵکو ببێتە لایەنی کەمی بناغەی متمانە بۆ ئەوەی رادەیەکی کەمی هاوکاری و پشت بەستنێکی دوولایەنە لە نێوانیان هەبێ. بۆ گەیشتن بەمە، ئەوان دەبێ لە پەیوەندییەکانی پێشووی خۆیان و رابردووی توندوتیژی خۆیان بکۆڵنەوەو ورد ببنەوە. ئاشتبوونەوە پرۆسەی ئەنجامدانی هەمان ئەو شتەیە.

لەکاتێکدا سازشی دیموکراتیك چارەسەر بۆ مەسەلەکانی پەیوەندیدار بە ململانێکەوە دەدۆزێتەوە، کەواتە ئاشتبوونەوە باس لە پەیوەندییەکانی نێوان ئەوانە دەکا کە دەبێ لە داهاتوودا ئەم چارەسەرانە بدۆزنەوە. لەگەڵ ئەوەشدا گرنکە ئەوە

دەربخەی کە ئەمە تەنیا بەسەر سیاسەتمەدارو بڕیاردەرەکاندا ناچەسپێ کە پەیوەندیان بە سازشەکەوە هەیە. ئەوە بەسەر هەموو دانیشتواندا دەچەسپێ. ئەو پەیوەندییەی دەبێ دابمەزرێ تەنیا ئەو پەیوەندییە نیە کە لەنێوان پەرلەمانتارو سەرکردەکاندا دەبێ، بەڵکو لە نێوان هەموو کۆمەڵگاکاندایە. ئەوە هەموو کۆمەڵگاکانن کە دەبێ خۆیان بگۆڕن لە پەیوەندییە دوژمنداررییەکانی شەڕەوە بۆ پەیوەندی یارمەتیدەرانەی دامەزراو لەسەر بنەمای ڕێزگرتنی زیاتر. ئەم باشترین سیستەمە دیموکراتیکەی جیهان کە لە لایەن بەتواناترین دیموکراتەکانەوە بەرهەم هێنراوە نامێنێتەوە ئەگەر ئەو دانیشتووە گشتیانەی سیستەمەکەیان بەسەردا دەچەسپێنرێ بەلایەنی کەمەوە ئامادە نەبن بۆ ئەوەی متمانەیان بەو سیستەمەو بە یەکتری هەبێ و بە لایەنی کەمەوە ئەمە تاقی نەکەنەوە. بەشێکی زۆری ئەم پرۆسەیەی گەشەپێدانی کەلتووری دیموکراتیکە هاندانی پەیوەندییەکی پێویستە بۆ دیموکراسییەکی باش لە نێوان کۆمەڵگاکان، دراوسێکان، هەرێمەکان، تاکەکان و هەروەها.

کەواتە بە واتایەکی گرنگ، ئاشتبوونەوە بناغەی دیموکراسی بەهێز دەکا بە گەشەپێدانی پەیوەندییەکانی کارکردن کە پێویستن بۆ بنیاتنانێکی سەرکەوتوانەی دیموکراسی. بەهەمان شێوە، بێگومان دیموکراسی بنەمای ئاشتبوونەوە بەهێز دەکات: لە زۆر خاڵ لەم نامیلکەیەدا نووسەرەکان چەندین جار باس لەوە دەکەن ئاشتبوونەوە _چاککەرەوەی پەیوەندییەکان_ پێویستی بە پاڵپشتی دادوەری ئابووری، دابەشکردنی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەستەڵات و...هتد هەیە. دیموکراسی و ئاشتبوونەوە بەیەکەوە گرێ دراون، لەڕاستیدا پشت بەیەکتر دەبەستن.

هەمیسان دەگەڕێینەوە بۆ ئەو بۆچوونەی لە سەرەوە باسمان کرد: ئێمە گەشە بە دیموکراسی و ئاشتبوونەوە دەدەین بۆ مەبەستی کرداری. حاڵەتێکی ئەخلاقی هەیە بۆ ئەوەی هەست بەوە بکەین ئاشتبوونەوە ڕێگایەکی دروستە کە بیگرینەبەر. بەڵام مشتومڕێکی بەهێزی کرداری هەیە کە دەبێ ئەنجام بدرێ: پەیوەندی کارکردنی ئیجابی کەشوهەوایەك دروستدەکا کە تیایدا بەڕێوەبردن دەتوانێ گەشە بستێنێ، لە کاتێکا

پەیوەندی نێگەتیڤ کار دەکا بۆ تێکدانی تەنانەت باشترین سیستەمی حکومەت. ئاشتبوونەوە, هەرچەندە کە ئاسانیش نەبێ, کاریگەرترین رێگەیە بۆ هێنانەکایەوەی ئەو پەیوەندییانە. (لەڕاستیدا لێکۆڵینەوەی حاڵەتی کەمبۆدیا کە لە بەشی ٣دا هەیە, ئاگادارمان دەکاتەوە لەدژی هەوڵدان بۆ بەکارهێنانی ئاشتبوونەوە تەنیا لە رێگای سیاسەتەکانەوە. مەسەلەکان و پەیوەندییەکان دوو بابەتی جیاواز بەڵام بەیەکەوە گرێدراون, و سیاسەت و ئاشتبوونەوە پرۆسەی جیاواز بەڵام پشتبەستوو بە یەکترن.) هەروەکو ئەم نامیلکەیە پێشانی دەدا هەموو ئەزمونی سەرتاسەری دنیا گرنگی ئەم خاڵەمان فێر دەکات. ئاشتبوونەوە خۆشییەك یان زیادکراوێك بۆ دیموکراسی نیە, ئاشتبوونەوە پێویستییەکی رەهایە.

١-٢ پرۆسەی ئاشتبوونەوە

١-٢-١ ئاشتبوونەوە چییە؟

ئاشتبوونەوە زاراوەیەکی ئاڵۆزەو رێککەوتنێکی کەم لەسەر پێناسەکەی هەیە. ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە ئاشتبوونەوە هەم ئەنجامێکە ـ شتێك کە بەدەست بهێنرێ ـ و هەم پرۆسەیەك ـ دەستئاوێژ و هۆکارێکە بۆ گەیشتن بەم ئامانجە. بەشێکی زۆر لە مشتومڕەکە لە تێکەڵکردنی ئەم دوو بیرۆکەیەوە سەرهەڵدەدا. ئەم نامیلکەیە جەخت لەسەر پرۆسەکە دەکاتەوە. ئامانجی ئاشتبوونەوە ئارەزوویەکی داهاتوویەو بەشێکی گرنگە بۆ ئەوەی مەبەستت بێ, و تەنانەت دەکرێ حاڵەتێکی نمونەیی بێ کە ئاواتی بۆ بخوازی. بەڵام پرۆسەکە زیاتر شێوەیەکی ئێستاییە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ شتەکان بەو جۆرەی کە هەن _بنیاتنانی پرۆسەیەکی ئاشتبوونەوە هۆکاری هەولێکی کاریگەرو کردارییە بۆ هەنگاونان بەرەو ئامانجی کۆتایی_ و لەناو خۆیدا بێ بەهایە.

سەرچاوەی دووهەمی ئاڵۆزییەکە ئەوەیە کە پرۆسەی ئاشتبوونەوە لە زۆر بارودۆخدا روودەدا ـ بۆ نمونە لە نێوان ژن و مێرد, لە نێوان تاوانبارو قوربانی, لە نێوان ئەو هاوڕێیانەی شەڕیان کردووە یان لە نێوان ئەو نەتەوەو کۆمەڵگایانەدا کە شەڕیان لەگەڵ یەکتر کردووە. جەختی ئەم نامیلکەیە لەسەر ئاشتبوونەوەی دوای ململانێیەکی

سەختی بەردەوامە کە بۆ ماوەیەکی زۆر درێژەی کێشابێ. بە شێوەیەکی نمونەیی، ئێمە لە خەیاڵماندا دەزانین بارودۆخی دوای ململانێ چییە: شەڕ کۆتایی هاتووە، ئارامییەك بەدەستهاتووەو رژێمێکی نوێ تێدەکۆشێ بۆ بنیاتنانی کۆمەڵگایەکی نوێ لە خۆڵەمێشی کۆمەڵگا کۆنەکە. بەشێك لەم کاری بنیاتنانە دامەزراندنی پەیوەندییەکی باشترە لە نێوان ئەو باڵانەی پێشتر لە دژی یەکتر شەڕیان کردووە. ئەم نامیلکەیە لەم بارودۆخە دیاریکراوانە ورد دەبێتەوە، بە شێوەیەکی نمونەیی شوێنەواری شەڕی ناوخۆ یان کۆتایی رژێمێکی دڕندەی ستەمکار، چونکە ئەمانە ئەو بارودۆخانەن کە ئێستا لەملاولای جیهاندا هەن کە ئاشتبوونەوە تیایاندا یەکەمین پێویستییە. بەڵام ئێمە ئاواتەخوازین و بڕواشمان وایە ئەو ئامرازانەی لێرەدا دەخرێنە بەردەست لە بارودۆخی دیکەی جیاوازدا سوودمەند بن.

ئاشتبوونەوە پرۆسەیەکی فرەلایەنە کە گەڕان بەدوای هەقیقەت، دادوەری، بەخشندەیی، سارێژکردنەوەو ...هتد لەخۆ دەگرێ. لە سادەترین شێوەیدا، دۆزینەوی رێگایەکە بۆ ژیان لەگەڵ دوژمنەکانی پێشوومان‌دا، مەرج نیە خۆشمان بوێن، یان لێیان ببورین، یان بەهەر حاڵ رابردوو لەبیر بکەین، بەڵام لەگەڵیاندا بژین، هاوکاری پێویست بۆ شەریکایەتی کۆمەڵگاکەمان لەگەڵیاندا گەشە پێبدەین، بەو مەبەستە کە هەموو لایەکمان بەیەکەوە ژیانێکی باشترمان هەبێ لەوەی کە بەجیا هەمانبووە. سیاسەت پرۆسەیەکە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو مەسەلانەی لە رابردوودا ئێمەیان لێکجیا کردووەتەوە. ئاشتبوونەوە پرۆسەیەکی هاوتەرییە بۆ دووبارە نەخشەکێشانەوەی پەیوەندی نێوانمان. ئەمە بەرەنگاربوونەوەیەکی گەورەیە، و کەس نابێ وا بیر بکاتەوە کە کارێکی خێرایە یان ئاسانە. بەڵام کاریگەرییەکەی خەڵاتێکی گەورە لەخۆدەگرێ: ئاشتبوونەوەیەکی کاریگەر باشترین گەرەنتیە کە توندوتیژی ناگەڕێتەوە. ئەگەر ئێمە بتوانین پەیوەندییەکی نوێ لە نێوانماندا بنیات بنێین کە لەسەر بناغەی رێزگرتن و تێگەیشتنی راستەقینە لە پێویستی و ترس و ئارەزووەکانی یەکتر دامەزرابێ، ئەو

دابونەریت و نمونانەی هاوکاری کە دواتر گەشەی پێدەدەین باشترین پارێزەرن لە دژی گەڕانەوە بۆ جیابوونەوەی دژوار.

کەواتە ئێمە دەگەینە پێناسەی بنچینەییمان بۆ ئاشتبوونەوە: پرۆسەیەکە کە بەهۆیەوە کۆمەڵگایەك لە رابردوویەکی لەتبووەوە بۆ داهاتوویەکی هاوبەش دەگۆڕێ.

١-٢-٢ پرۆسەکە

ئێمە دەتوانین سێ تێڕوانینی سادە بەڵام قووڵمان هەبێ بۆ ئەم پرۆسەیە کە لە هەموو شتێك زیاتر پاڵپشتی ئەوە دەکات کە لە بەشەکانی داهاتووی ئەم نامیلکەیە دادێ.

- ئەمە تەنیا پرۆسەیەك نیە. بەداخەوە پرۆسەیەکی درێژخایەنە. چارەسەرێکی خێرا بۆ ئاشتبوونەوە نیە. ئەم پرۆسەیە کاتێکی زۆر دەخایەنێ و کاتی دیاریکراوی خۆشی دەوێ: هەنگاوەکانی ئەمریان لەسەر ناکرێ.
- ئەمە هەروەها پرۆسەیەکی قووڵە: رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ راستییەکی ناتەواو لەخۆ دەگرێ کە داوای گۆڕینی هەڵوێستەکانمان, ئارەزووەکانمان, هەست و سۆزەکانمان, و لەوانەیە, تەنانەت باوەڕەکانیشمان لێدەکا. ئەم گۆڕانە قووڵە بەرەنگارییەکی مەزن و زۆربەی کاتیش بەئازارە, و ناتوانرێ پەلەی تیا بکرێ یان بسەپێنرێ.
- هەروەکو لەم نامیلکەیەدا پێناسەکراوە ئاشتبوونەوە پرۆسەیەکی فراوانیشە. بەسەر هەموو کەسدا دەچسپێنرێ. ئەمە تەنیا پرۆسەیەك نیە بۆ ئەوانەی راستەوخۆ مەینەتیان چەشتووەو ئەوانەی مەینەتیەکەیان سەپاندووە, هەرچەندە ئەو خەڵکانە سەرەکی ترینیانن. ئەو هەڵوێست و باوەڕانەی کە پشتیوانیی لە ململانێی توند دەکەن بەشێوەیەکی زۆر گشتی تر لە رێگەی کۆمەڵگایەکەوە بڵاو دەبنەوەو دەبێ لەم پلانە فراوانەدا باسی لێوە بکرێ. کەواتە, لەکاتێکدا کە هۆکارێکی تاکەکەسی دژوار هەیە بۆ ئاشتبوونەوە هۆکارێکی کۆمەڵگاییش هەیە کە داوای خستنە ژێر پرسیاری ئەم هەڵوێست و پێش بریارو تێڕوانینە خراپانە دەکات کە هەموومان سەبارەت بە دوژمن

گەشەی پێدەدەین لە ماوەی ململانێدا. ئەمەش هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە پێناسەی ئێمە بۆ دوژمن بە دەگمەن سنووردارە بۆ ژمارەیەکی کەم سیاسەتمەدار یان جەنگاوەرەوە، بەڵکو پەرە دەستێنێ بۆ گرتنەخۆی هەموو کۆمەڵگاکە بەگشتی (بۆ نمونە "فەلەستینییەکان" یان "پرۆتستانە ئیرلەندییەکان") یان رژێمێك و هەموو لایەنگرانی ("تالیبان"). تەنانەت ئەوانەی مەینەتیشیان کێشاوە یان لە رابردوو سوودمەند نەبوون باوەڕەکانی کۆمەڵگاو کەلتوورەکەیان مژیوە، و ئەم باوەڕانە دەتوانن بە شێوەیەکی کاریگەر رێگە لەبەردەم پرۆسەی ئاشتبوونەوە بگرن ئەگەر بەبێ گرنگیپێدان بمێننەوە. کەواتە ئاشتبوونەوە دەبێ پرۆسەیەکی فراوانی گشتگیر بێ.

ئەگەر ئاشتبوونەوە پرۆسەیەکی بەتەواوەتی فراوان بێ، ئەوا دەبێ بەرژەوەندی و ئەزموونی جیاواز لەخۆ بگرێ لە سەرتاسەری کۆمەڵگادا.

رووە رەگەزییەکان (سەبارەت بە نێر و مێ)

روونترین و سەرەکی ترین نمونەی ئەم پێویستییە سەبارەت بە روانگەی رەگەزە. ئەمە پێویستی بە تێگەیشتنی ئەوە هەیە کە چۆن ململانێی توند گروپی کۆمەڵایەتی جیاواز دەگرێتەوەو کاری تێدکا لە دوای کاریگەریی نزیکەوە، وەکو ئەشکەنجەو ئاوارەیی. روویەکی رەگەزی هەندێ لەو "ململانێ بچووکانە" روون دەکاتەوە کە دەکەونە ژێر ململانێی سەرەکی و پێویستە گرنگیان پێ بدرێ بە مەبەستی دروستکردنی ئاشتییەکی جێگەی پشتگیری کردن و کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك. بۆ نمونە ژنان تووشی دەستدرێژی سێکسی بوون لە شێوەی بەزۆری جووت بوونی بەکۆمەڵ لەگەڵیاندا، هاوسەرێتی بەزۆری و سۆزانی کردن، کە دەرەنجامی سووك کردن و کەم بایەخ کردنی لێ کەوتووەتەوە. بۆ ئەو ژنانە ئاشتبوونەوە ناساندنەوەی دەستدرێژییەکانی سەریان، داننان بە منداڵە نایاساییەکان وەکو منداڵی یاسایی بە هەموو مافەکانەوە، لە دیاریکردنی سەرچاوە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ دەرەنجامە فیزیکی و سایکۆلۆژییەکانی بەدواوەیە. بۆ بێوەژنانی شەڕ، ئاشتبوونەوە قەرەبووکردنەوەو هێنانەبەرباسی یاساکانی میرات و ئەو کردەوە مەوجودانەی لێدەکرێ کە مافی ئەوەیان

لێدەستێنێ و ڕێگەی ئەوەیان لێدەگرێ کە ئەرکی نوێی بەخێوکەری خێزانەکەیان بەجێ بگەیەنن.

رووی رەگەزی هەروەها وا پێویست دەکا سەیری ئەوەش بکرێ کە پیاوان چۆن دەکەونە ژێر کاریگەرییەوە. لە بارودۆخی ئاشتبوونەوەدا وادیارە پێویستە دان بەوەدا بنرێ کە ململانێی سەربازی هانی ناسنامەی جەنگاوەرێك دەدا لەگەڵ ئەوەدا کە لە هەمان کاتدا ئەرکی پیاو وەکو بەخێوکەرو پارێزەری خێزان لەناو دەبا. ئەو بێ ئومێدی و تورەییەی کە لەوانەیە لە ئەنجامی ئەوەوە سەرهەڵبدا دەتوانێ هەرەشەیەکی مەترسیدار بێ بۆ سەر پرۆسەی ئاشتبوونەوە. دامەزراندنی پەیوەندییەك لەسەر بنچینەی متمانەو رێزگرتن لەنێوان پیاوانِ و ژنان, و لەنێوان ئەو گروپە لە پیاوان کە بە شێوەیەکی تایبەتی ئامانج بوون, شتێکی بنچینەییە بۆ بنیاتنانی کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك. ئەم جۆرە پەیوەندییانە پێویستییان بە دانپیانانی تەواو هەیە بەوە کە چۆن ململانێیەکی دیاریکراو کاری کردووەتە سەر پیاوان و ژنان بە شێوازی جۆراوجۆر.

رەگەز لایەنێکی سەرەکی ئاشتبوونەوەیە لە ئاستی حکومی و دامەزراوەییدا. زۆربەی ئەزموونەکان نیشاندەری ئەوەن کە ژنان (و هەروەها زۆربەی کات ئەو گروپانەش کە بە شێوەیەکی سیاسی وەلانراون و بچوککراونەتەوە) دەرفەتی کەمیان هەیە بۆ پرۆسەکانی گفتوگۆی ئاشتی و نوێنەرایەتی کەمیان هەیە لە حکومەت و لایەنە بڕیاردەرەکانی دیکەدا, و یان هەر نیانە. ئەم نەبوونی بەشدارییە لە پرۆسە سیاسیەکاندا بە شێوەیەکی فراوان ئەگەری ئەوە کەم دەکاتەوە کە ئارەزوو و بیروڕاکانی خۆیان دەرببڕن و ئەوە دڵنیا بکەنەوە کە ئەمانە لە بارودۆخێکی دژواردا دەناسرێن, و دووبارە لەوانەیە ئەمە ببێتە هۆی دوورکەوتنەوەیەکی دیاریکراو لە نەتەوەو وڵاتەکە.

١-٢-٣ هەقیقەت, دادوەری و ئاشتبوونەوە

ئەم نامیلکەیە پێشنیاری روویەکی فراوانتری ئاشتبوونەوە دەکا لەوەی هەمیشە بەکارهێنراوە. بۆ نموونە لە ژمارەیەکی زۆر بارودۆخی دوای شەڕدا, خەڵك باس لە

"هەقیقەت و ئاشتبوونەوە" دەکا و زۆربەی کات لیژنەی بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە پێکدێنێ بە هەمان ناو. گەڕان بەدوای وردیی لەبارەی رابردوو هەنگاوێکی جەوهەرییە لە پرۆسەی ئاشتبوونەوەدا بە پێی پێناسە فراوانەکەی ئێمە, وەکو ئەوەی کە رێگەدانە بە قوربانییەکان کە بەسەرهاتەکانیان بگێڕنەوە. بەڵام "هەقیقەت" خۆی لەخۆیدا ئاشتبوونەوە ناهێنێت. گەڕان بەدوای هەقیقەتدا یەکێك لە پێکهێنەرە سەرەکییەکانە لە ئاشتبوونەوەدا, بەڵام تەنیا یەك پێکهێنەرە. بە هەمان شێوە دادوەری پێویستییەکی جەوهەرییە بۆ سارێژکردنی برینەکان, بەرپرسیارکردنی تاوانباران و دووبارە بنیاتنانەوەی پەیوەندیەکانی یەکسانی و رێزگرتن. بەڵام دادوەری بە تەنیا ئاشتبوونەوە ناهێنێ. لە ئاشتبوونەوەدا هەقیقەت و دادوەری لێکجیا نین, ئەوان بەشی سەرەکی ئەون.

خشتەی ١-١: پرۆسەی ئاشتبوونەوە

پرۆسەی ئاشتبوونەوە بریتی نیە لە:	پرۆسەی ئاشتبوونەوە بریتییە لە:
بیانوویەك بۆ دەربازبوون لە سزادان	دۆزینەوەی رێگایەك بۆ ژیان کە رێگە بە بینینی داهاتوو دەدا
تەنیا پرۆسەیەکی تاکەکەسی	بنیاتنانەوەی پەیوەندییەکان
بە دژی/ئاڵتێرناتیڤێك بۆ هەقیقەت یان داداوەری	موجاراتی کارو دوژمنەکانی رابردوو
وەلامێکی خێرا	پرۆسەیەکی درێژخایەنی گۆڕانکاریی قووڵ بە پانتایی کۆمەڵگا
بیرۆکەیەکی ئایینی	پرۆسەیەکی ناساندن, وەبیرهاتنەوە, و دەرس وەرگرتن لە رابردووەوە
ئاشتییەکی بێ کەموکوڕی	دڵخوازەو ناتوانرێ بسەپێنرێ.
بیانوویەك بۆ لەبیر کردن یان	
تەنیا مەسەلەی بەخشین.	

خەڵکێکی زۆرو بەتایبەتی قوربانییانی ئازاردانێکی زۆر, گومانیان لە ئاشتبوونەوە هەیەو وەکو بیانوویەك بۆ بچووککردنەوەو پشتگوێخستنی مەینەتییەکانیان سەیری دەکەن. ئاشتبوونەوە لەڕاستیدا دەتوانرێ بەم شێوەیە خراپ بەکار بهێنرێ. بەڵام ئەمە لە ئەنجامی ئەوەیە کە ئاشتبوونەوە تانیا وەکو ئامانجێك سەیر بکرێ نەك وەکو پرۆسەیەك . ئەو خەڵکانە زۆربەی کات گومان دەکەن کە هەنگاونانێکی خێرا بەرەو دەوڵەتێك کە تیایدا هەموو کەس واپێدەچێ لەگەڵ رابردوو و لەگەڵ یەکتر ئاشت بووبێتەوە رێگەیەکە بۆ کورت بڕی پرۆسە هەقیقیەکانی دادوەری, راستگۆیی و سزادان _بە واتایەکی دیکە ئەوان دەبێ "ببوورن و لەبیر بکەن". ئەمە ئامانجی ئەم نامیلکەیە نیە. ئەم حاڵەتی ئاشتبوونەوەیە ئامانجێکی درێژخایەنە, کە تەنیا دوای ئەوە بەدەستدێ کە هەموو پێکهێنەرە گرنگەکانی دادوەری و راستگۆیی و سارێژبوونەوە ...هتد مامەڵەیان لەگەڵدا کرابێ. و ئەم پرۆسە گشتگیرە کە هەموو ئەمانەو مەسەلەکانی دیکەی تێدا کۆدەبێتەوە پرۆسەی ئاشتبوونەوەیە.

بەشی هەرە زۆری ئەوەی لە لاپەڕەکانی دواتردا دێ دەربارەی لێکۆڵینەوەی پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان ئەم مەسەلانەیە بەو شێوەیەی کە پرۆسەکە پێکدێنن.

١-٣ پێویستی ئاشتبوونەوە

پرۆسەیەکی ئاشتبوونەوە بەهیچ شێوەیەك سادە نیە. بەتایبەتی لە پاشماوەیەکی نزیکی ئارامبوونەوەی ململانێیەکی توند لە رێگای گفتوگۆوە, لەوانەیە وا دەربکەوێ کە رێگرێك بێ بۆ پێشینەی زۆر گرنگتر, لەگەڵ گوشارە سیاسیە بەپەلەکان بۆ دامەزراندنی ئەو پێکهاتە دیموکراتیك و پێکهاتەی سەرچاوەو ئەو پێکهاتانەی کە رێککەوتن هەیە لەسەریان. لەڕاستیدا ئەمە زۆر هاندەرە بە تایبەتی بۆ سیاسەتمەدارەکان, بۆ گرنگیدان و وردبوونەوە لەسەر پرۆسەی سیاسی. لەڕاستیدا, لەوانەیە ئەوان بە دروستی ئەوە نەبینن کە چۆن ئاشتبوونەوە لە کوێی کارەکانی بەردەستیاندا بگونجێنن. بەم پێیە دەکرێ ئاشتبوونەوە دوابخرێ تاوەکو پێشینەکانی دیکە تەواو دەبن, یان دەکرێ کەم

بکرێتەوە بۆ لیژنەیەکی لێکۆڵینەوە کە دان بە رابردووە بەئازارەکەدا بنێ و بە خێرایی بەسەریدا تێپەڕێ. هەموو کەس دەیەوێ سەرکەوێ، بەخێرایی هەنگاو بنێ و بە زووترین خێرایی شیاو لە رابردوو دوور کەوێتەوە.

لەوانەیە وادیاربێ کە هێواش کردنەوەی شتەکان و مانەوە لەسەر رابردووی بەئازارو بیرو هەستەکانی سەبارەت بە رابردووە دژوارەکە هەڕەشە بێ بۆ سەر پێکهاتە سیاسی و کۆمەڵایەتییە نوێیەکان. مشتومڕەکە شتێکی لەو جۆرە لەخۆ دەگرێ: " ئێمە دەبێ چ چاوەڕوانییەکمان لە سیاسەتمەدارەکانمان هەبێ بۆ دامەزراندنی نەخشەکانی هاوکاری داهاتوو لە حکومەتدا ئەگەر بێتوو ئێمە کاتی خۆمان بۆ لێکۆڵینەوەو گەڕانی ئاشکرا بەدوای هەمان ئەو شتانەدا کە لە رابردوودا لە یەکتریان جیا کردووینەتەوە بەکار بهێنین؟ بێگومان ئەمە تەنیا ئەو هاوکارییە ناسکە تێکدەشکێنێ کە هەوڵی بۆ دەدەین، ئەمەش بە خۆبەستنەوە بە رابردووەوە لەبری ئەوەی چاومان لەداهاتووبێ. واباشتر نەدەبوو ئەگەر لەم کاتەدا جەخت لەسەر وێکچوونەکانمان بکەینەوەو جیاوازییەکانمان جێ بێڵین بۆ کاتێکی کەمتر هەستیاری داهاتوو؟"

ئەمە جێگای تێگەیشتنە، بەڵام لە هەمان کاتدا کەمکەرەوەی بەرهەمە. کاردانەوەیەکی ئاوهای رابردوو چەندە بەئازارە ئەوەندەش پێویستە، چونکە کۆمەڵگایەکی لەتبوو تەنیا لەسەر رابردووە لەتبووەکەی دەتوانێ داهاتوویەکی هاوبەش بنیات بنێ. مەحاڵە رابردوو لەیاد بکەیت و داهاتوویەکی تەواو نوێ دەست پێبکەیت وەکو ئەوەی هیچ شتێك رووی نەدابێ. لەڕاستیدا، هاندەر بۆ بنیاتنانی داهاتوویەك دروست ئەوەیە کە ئەوە دڵنیا بکەیتەوە کە رابردوو ناگەڕێتەوە و کەواتە تێگەیشتنێکی تەواوو قبوڵکردنی رابردوو هەمان باشترین رێگایە بۆ دڵنیاکردنەوەی ئەوە کە ناگەڕێتەوەو یەخەی کۆمەڵگا ناگرێتەوە. پێویستە باس لە رابردوو بکرێ بۆ گەیشتن بە داهاتوو. ئاشتبوونەوە، ئەگەر بە شێوەیەکی تەواوو واتادار نەخشەکێشی بۆ بکرێ، هۆکاری ئەنجامدانی ئەوەیە. بە درێژایی ئەم نامیلکەیە کەرەسەی پێویست بۆ

لێکۆڵینەوەی رابردوو خراوەتە بەردەست، کە بەکارهێنانیان ئێستایەکی یارمەتیدەرانەتر دروست دەکا بە مەبەستی دەستپێکردنی داهاتوویەکی ئەمن تری بەیەکەوە ژیان.

لەسەر ئاستی سیاسیدا سەرنەکەوتن بۆ باسکردن لە رابردوو لە رێگەی پرۆسەیەکی ئاشتبوونەوەوە _لەوانەیە هەڵبژاردنی ئاسانتری لێپەیدابێ_ تا رادەیەکی زۆر گەرەنتی سەرنەکەوتنی داهاتوو دەکا. سیاسەتمەدارەکان لە رێگەی وتووێژکردن لەسەر مەسەلەکانی پەیوەندیدار بە ململانێکەوە دەگەنە رێککەوتنێك. ئەوان سازش و دانوستاندن و رێگەی کرداری دەدۆزنەوە بۆ هاوکاری کردن لە سنووری بەرژەوەندیەکانی خۆیاندا. ئەوە پیشەی ئەوانەو بەشێکی سەرەکی گواستنەوەی بارودۆخی ململانێیەکی پێشوویە بۆ بارودۆخی ئاشتییەکی داهاتوو، بەڵام هەوڵەکانیان بە تەواوەتی دەکەونە ژێر مەترسییەوە ئەگەر باس لە پەیوەنییە تێکشکاوەکەی نێوان ئەو کۆمەڵگایانەش نەکەن کە ئەوان نوێنەرایەتی دەکەن، و هەروەها ئەو مەسەلانەش کە ئەو پەیوەندییەیان تێکشکاندووە. باشترین سیستەمی دیموکراتیکی دنیاش ناتوانێ بمێنێتەوە ئەگەر چەند بەشێکی دانیشتوانەکەیان پەیوەندی یارمەتیدەرانەی بێ فیزانەیان نەبێ کە بنەمای رێککەوتنەکەیانی لەسەر دامەزراوە بۆ کارکردن لەگەڵ سیستەمە نوێیەکان.

ئەمە هۆی سەرەکی کرداری ئەوەیە کە بۆچی هەموو دیموکراسییەکی نوێی دوای ململانێ پێویستی بە ئاشتبوونەوە هەیە. هەرچەندە ئاشتبوونەوە، لە چاوخشاندنی یەکەمدا، لەوانەیە وادیاربێ کە کۆسپێك بێ لەسەر رێگای دیموکراسییەکی کارا، بەڵام لەڕاستیدا پێویستییەکی سەرەکی بۆ مانەوەی درێژخایەنی ئەم دیموکراسییەیە. ئەمە وەڵامی ئاسان نیە، بەڵکو هەقیقیەتەکەیە. ئاشتبوونەوەی واتادار پرۆسەیەکی دژوارو بەئازارو ئاڵۆزە، بەڵام دەبێ بەدەست بهێنرێ، چونکە پشتگوێ خستنی تۆوی نشستی گەورەتری داهاتوو دەچێنێ. لەلایەکی دیکەوە، پێکهاتنەوەی رەگەزە لەتبووەکانی کۆمەڵگایەك، لە ماوەیەکدا، رێگە بە گەشەسەندنی شێوازی یارمەتیدەرانەی هەقیقی

کارکردن و تێڕوانینی داهاتوو دەدا, کە دەبێتە یەکێك لە بەهێزترین گەرەنتییەکانی دیموکراتیزەکردنێکی سەرکەوتوو.

١-٤ وەڵامی ئاسان نیە

ئاشتبوونەوە هەرگیز مەسەلەیەکی تیۆری نیەو بەڵام هەمیشە لە بارودۆخێکی دیایکراودا ڕوودەدا.

کەواتە ڕێگایەکی سادە بۆ سەرکەوتن نیە کە لێرەدا پێناسە بکرێ و بتوانرێ دواتر لە هەموو جیهاندا پەیڕەو بکرێ. یەك تەنیا ڕێگای تاکی دروست نیە بۆ داهێنانی پرۆسەیەکی لەم جۆرە. ئاشتبوونەوە کێشەیەك نیە کە تەنیا یەك چارەسەری هەبێ. هەرەکو چۆن هەموو ململانێیەك جیاوازە, و هەموو چارەسەرێکی دیموکراتیك (بەڕاستی, هەموو چارەسەرێکی دیموکراتیك) جیاوازە, بە هەمان شێوە پرۆسەیەکی ئاشتبوونەوە لە هەموو ئەوانی دیکە جیاواز دەبێ لە چەند ڕوویەکی گرنگ, تەنانەت لەگەڵ ئەوەشدا کە وێکچوونی زۆریشی دەبێ لەگەڵیاندا. لەبەر ئەوەیە کە ئەم نامیلکەیە یەك چارەسەر بۆ هەموو حاڵەتەکان ناسەپێنێ. تەنیا شتێك بەسەر هەموو حاڵەتەکانی دوای توندوتیژیدا دەچەسپێ پێویستی بانگەوازکردنە بۆ مەسەلەی ئاشتبوونەوە.

لە دوای ئەوە, گرنگە کە بە گونجاوی و داهێنەری بمێنیتەوە سەبارەت بە نەخشەکێشانی پرۆسەیەکی دیاریکراو بۆ گەیشتن بە ئاشتبوونەوە لە بارودۆخێکی دیاریکراودا. دوای ئەزموونی پرۆسەی ئاشتی ئەفریقای باشوور, بە ڕاددەیەکی زۆر گەشەپێدانی ئەم نمونەیەو بنیاتنانی هەقیقەت و لیژنەیەکی ئاشتبوونەوە وەکو بەشێکی چارەسەرکردن بووەتە کارێکی ئۆتۆماتیکی. ئاشکرایە کە لەگەڵ هەموو کەموکوڕی و سنووردارییەکانی, لیژنەی هەقیقەت و ئاشتبوونەوەی ئەفریقای باشوور (TRC) ڕۆڵێکی سەرەکی و بەرزی گێڕا بە جێگیرکردنی شێوازی نوێ و ئاشتیانەی ئاوێتەبوون لەو کۆمەڵگایەدا کە پێشتر بە قووڵی لەت ببوون. ئەمە دەتوانرێ زۆر دەرسی لێوەربگیرێ. بەڵام یەك دەرس کە ناتوانرێ پێشبینی بکرێ, پێویستی ڕەهایە بە (TRC)یەك لە

هەموو بارودۆخەکاندا. (بۆ نمونە ئیرلەندی باکوور بەردەوامە لەسەر رێگای بەردەلانی چەسپاندن و جێگیرکردنی پێکهاتە نوێیەکانی چارەسەر بە بێ لیژنەیەکی لەم جۆرە. بەلام لەگەلّ ئەوەشدا چارەسەرەکەی بە تەرخان کردنی وەزرییێکی قوربانیان بوو بۆ مامەڵەکردن لەگەلّ ئەو بابەتانەی توندوتیژیی رابردوو، بە شێوەیەك کە لەگەلّ بارودۆخ و کەلتووری ئیرلەندی باکور بگونجێ.)

سەرچاوەکان

مەسەلەی سەرچاوەکان، ئابووری و مرۆیی، رەگەزێکی دیکەیە کە تیایدا هیچ وەلامێکی ئاسان نیە. کارێکی بێ سوود دەبێ ئەگەر بتەوێ پرۆسەی ئاشتبوونەوەی نمونەیی مۆدێرن بسەپێنی کە پێویستی بە سەرچاوەی زەبەلاحی ئابووری هەبێ، بەهۆی ئەوەی کە هەقیقەتی تالّ ئەوەیە کە زۆربەی کۆمەلّگاکانی دوای ململانێ هەمان ئەو کۆمەلّگایانەن کە کەمترین سەرچاوەی یەدەکیان هەیە. بەم حالّەش پرۆسەیەکی ئاشتبوونەوە هەلّبژاردنێکی هەرزان نیە. کەواتە، سەرچاوە چۆن پەیدا دەبێ؟

مەحالّە ئەمە بە شێوەیەکی گشتی وەلام بدرێتەوە، بەلام هەلّبژاردنی جۆراوجۆر تێبینی کراون لە بارودۆخی جیاجیادا.

پلانەکانی قەرەبوکردنەوە، بەتایبەتی، زۆر گرنبەهان. دوابەدوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراقەوە لە سالّی ١٩٩٠-١٩٩١، لیژنەی قەرەبووکردنەوەی نەتەوەیەکگرتووەکان (UNCC) سیستەمێکی دانا بۆ قەرەبووی زیانەکانی قوربانییەکانی داگیرکردنەکە لەو پارەیەی کە لە باجی سەر ناردنەدەرەوەی نەوتی عێراق بەدەستدەهات. لە ئەفریقای باشوور ئەگەری باج دانان لەسەر داهاتی ئەوانەی ناڕاستەوخۆ لە سیستەمی ئاپارتاید سوودمەند ببوون پێشنیارکرا، بەلام هەرگیز جێبەجێ نەکرا. لە رواندا بودجەیەکی گشتی کۆکرایەوە کە قەرەبووی زیانەکانی لێهەلّدەگیرێ لە کاتێکی داهاتوودا. (بێگومان بەرەنگارییەکە ئێستاش بۆ رواندا ماوە بۆ

قایل کردنی بەخشەری نێودەوڵەتی دیکە بۆ ئەوەی کە بەڕاستی پارە بخەنە سەر بودجەکە.) .

بە شێوەیەکی ڕێژەیی هەندێك ڕووی ئاشتبوونەوە ئەوەندە گرانبەها نین. حاڵەتەکەی ئیرلەندی باکوور ئەوە نیشان دەدا کە زۆربەی چالاکییەکانی ئاشتبوونەوە لەسەرووی هەموو شتێکەوە پشت بە یەك سەرچاوە دەبەستن, کە زۆربەی کات بەش دەکات, کە ژمارەیەکی بەرچاو لە خەڵکی ئاسایی خۆیان ئامادەکردووە بۆ بەخشینی بەهایەکی کەسی, نەك ئابووری, بۆ گەیشتن بە پێشکەوتن. لەڕاستیدا زۆربەی کاری ئاشتبوونەوە لەبارەی ئاوێتەبوونیّ مرۆیی بە ڕاددەیەکی کەمە. شێوە هێماییەکانی پۆزش و قەرەبووکردنەوەو گەڕاندنەوەی سامانی خەڵك _بۆنە گشتییەکان, خەلاتەکان, بیرەوەری و ...هتد_ دەتوانن کاریگەرو هەرزان بن (هەرچەندە بێگومان قایلکەر نین). قەرەبووکردنەوەکان لە شێوەی دەست ڕاگەیشتن بە خزمەتگوزارییەکانیش _بۆ نمونە پەروەردەو فێرکردن یان یارمەتی پزیشکی لەسەر بنەمای خۆڕایی یان یارمەتی ماددی_ هەروەها لە نرخی ڕاستەقینە کەم دەکەنەوە بە بیّ کەمکردنەوەی بەهاکەی.

هەندێك کۆمەڵگای دوای ململانیّ لەناو کەلتوورو دابونەریتەکانی خۆیاندا بەدوای ئەو میکانیزمە هەنووکەییانەدا دەگەڕێن کە لە ناوخۆیاندا گەشەیان سەندووە بۆ ئاشتبوونەوەو دادوەری. ئەو ڕاستییە کە ئەمانە هەمیشە هەرزانترن لە مۆدیلە ئەورووپییە زەبەلاحەکان, هۆیەکە بۆ هاندانی ئەم گەشەسەندنە. (هۆیەکی دیکە ئەوەیە, لەبەر ئەوەی ئەو میکانیزمانە لەسەر بنەمای بەهاو پەیوەندییە هەنووکەییەکان بنیاتنراون ئەگەری زیاتر هەیە کە پشتگیری فراوان ببەنەوە. بەلام ئەمە بەو واتایە نیە کە ئەو جۆرە کەرەسانەی "دادوەری هەرێمی" بە شێوەیەکی هەمەلایەنەو دادپەروەرانە کاردەکەن, بەتایبەتی سەبارەت بە ژنان و بەرژەوەندی و ئەزمون و مافەکانیان.)

لەکاتێکدا کە لەوانەیە ئەگەر بڵێین کۆمەڵگای نێودەوڵەتی سەرچاوەی شاراوەی ئابووری و کارامەییە, شتێکی هیچ و بێواتابیّ, ڕاستییەکی روو لە زیادبوونی تێدا هەیە. بە شێوەیەکی روو لە زیادبوون بەخشەری دوولایەن و فرەلایەن, هەروەها ئەکتەرە

فرەلایەن و هەرێمییەکان، دەست دەکەن بە دەرککردن بە گرنگیی ئاشتبوونەوە وەکو هۆکارێکی پێشگیریکردن لە ململانێ، گەشەسەندنی مرۆڤ، ئاسایشی مرۆڤ، لەناوبردنی هەژاری و بنیاتنانی ئاشتی، بۆ نمونە هەروەکو لە راگەیاندنەکانی ئەم دواییانەی رێکخراوی گەشەپێدان و هاوکاری ئابووری (OECD) کۆمیتەی هاوکاری گەشەپێدان (DAC)، یان لەو بڵاوکراوانەدا کە لەلایەن ژمارەیەك ئاژانسی هاوکاری گەشەپێدانەوە لە رۆژئاوا چاپکراون دەرکەوتووە. ئەم جۆرە بەخشەرانە لە رابردوو ئامادەترن بۆ ئەوەی ئاشتبوونەوە وا ببینن کە باشتر بگونجێ لەگەڵ مەرجەکانی ئەوان بۆ یارمەتیدان.

لە سەرووی هەموویانەوە، نەبوونی سەرچاوەکان نابێ بکرێتە بیانوویەك بۆ دەست پێنەکردنی پرۆسەی ئاشتبوونەوەکە. هەندێك رەگەز پارەیەکی کەمیان تێدەچێ: هەندێك رەگەز بەخشەر بۆلای خۆیان رادەکێشن. گوشارە ئابوورییەکان دەتوانن کار لە نەخشەی پرۆسەکە بکەن، و هەمیشە کاری لێدەکەن، بەڵام تەنانەت ئابووریش هۆکارێکی باش و بەگوێرەی پێویست نیە بۆ بە تەواوەتی رێگەگرتن لە پێویستی ئاشتبوونەوەیەکی کاریگەر.

هەموو هەوڵێك بۆ ئەوەبووە کە هەموو جەخت کردنەوەیەکی ناو ئەم نامیلکەیە بە نمونەی بەرجەستە لە جیهانی هەقیقی روون بکرێتەوە. ئەمە کارێکی ئاسان نەبووە، هەمیشە شیاویش نەبووە. ئاشتبوونەوە وەکو بیرۆکەیەك ئێستاش تاڕاددەیەك رەگەزێکی نوێیە لە بەرقەرارکردنی ئاشتیدا، و هەندێك لە ئایدیاکانی ئێستاش تاقی نەکراونەتەوەو باسیان لێوە نەکراوە" ئەوانی دیکە تەنیا یەك دوو جار لە بارودۆخی هەقیقیدا بەکارهێنراون. لە ئەنجامدا هەندێك جار پێویست بووە بگەڕێینەوە سەر باس کردنی هەنێك شتی گشتی بەبێ نمونەیەکی دیاریکراو. سەرەڕای ئەمەش ئەو گشتاندانەی لێرەدا ئەنجام دراون لەسەر بنەمای ئەو بۆچوونانە دامەزراون کە لە لێکۆڵینەوەیەکی وردی ژمارەیەکی زۆر دەستپێشخەری ئاشتبوونەوە، هەوڵی بەرقەرارکردنی ئاشتی و ستراتیژییەکانی چارەسەری ململانێوە کۆکراونەتەوە.

ئەوەی وادیارە لە هەمووشت گرنگترە ئەوەیە کە هیچ کەس مۆدێلێك یان شێوەیەکی تەواوو بێکەموکوڕی ئاشتبوونەوەی دروست نەکردووە _لەڕاستیدا, بێگومان شتێکی وا کە بەسەر هەموو جیهاندا جێبەجێ بکرێ نیە_ و کەواتە ئەوانەی رووبەڕووی بەرقەرارکردنی ئاشتی لەدوای ململانێ دەبنەوە دەبێ باوەڕ بە توانای خۆیان بکەن بۆ وەرگرتنی هەر ئامۆژگارییەك کە بتوانرێ لە شوێنێکی دیکەوە بەدەست بهێنرێ, بەڵام دەبێ داهێنەر بن لە گەشەپێدانی پرۆسە رەسەنەکەی خۆیان.

بەرەو فەلسەفەی لێبوردەیی

رامین جەهانبەگلو

وەرگێڕانی لەفارسییەوە:

موراد حەکیم

لێبـوردن لـە فەلسـەفەی مۆدێرنـدا چـەمکێکی گرنگـە, هـەروەها بـەزۆری کـارکردن پێـی لـە بەشـە بونیادنـەکانی کۆمەڵگا لیبراڵ و پلۆرالیستەکان لە قەڵەم دەدرێت. کەواتـە لە جیهانی ئێمەدا لێبوردن بۆتە مەسەلەیەکی گرنگ, بـەڵام لـەنێو کولتوورەکـانی ئـەمڕۆدا هـیچ ڕێکـەوتنێك لەسـەر بیروڕایەکی گشـتی و سـەرتاپاگیر لەمـەڕ شـێوەو نـاوەڕۆکی لێبووردنـەوە نییـە، هـەروەها لـە کولتـووره جیاوازەکانـدا بیروڕاگەلێکی جیـاواز و مشـتومڕی ئایـدیۆلۆژی لەمـەڕ مانـا, بنـەماکان و سـنووری لێبـوردن لـە ئارادایـە, خوشـبەختانە فەیلەسـوفە سیاسـیەکان بـە گێڕانـی ڕۆڵێکـی گـرنگ لـە بیرکردنـەوە لـە چـەمکی لێبـوردن لـەم ٣٠٠ سـاڵەی دواییـدا هەوڵیانداوە ئـەم مشـتومڕانە یـەکلایی بکەنـەوە, ئـەم کـارە نـەك تـەنیا بـووە هـۆی ڕەتکردنـەوەی تیـۆرە دڕۆیینـەکان, بەڵکو بەهۆیانەوە بیروڕاکـانی ئێمـەش لـەبارەی لێبوردنـەوە ڕوونـتر و ئاشـکراتریان لێهـات, فەلسـەفەی سیاسـی توانـای ئەوەی پێبەخشیوین تاکو پەی بەم بابەتە ببەین,

کە پێویستی بڕیار وەرگرتنە سیاسییەکان بوونی تێگەیشتنێکی روون و رەوانە لە چییەتی لێبوردن و ئەوەی بەچ شێوەیەك دەتوانین کاری پێبکەین, سەرەرای ئەوە پێویستە تێبگەین لەبەر ئەوەی سیاسەت هونەری رێکخستنی کۆمەڵگایە کەواتە بەبێ چەمکی تەوەری لێبوردن هیچ بوارێکی گشتی دیموکراتی راستی نابێت.

ئەم چەمکە تەوەرییەی لێبوردن دەکرێ بڵێین لە دوو بەشی سەرەکی پێکدێت. بەشی یەکەم ئامادەیی رەتکردنەوەی دەستێوەردانی زۆردارانەیە لەو هەڵبژاردن و کارو بارانەدا کە ئێمە بەراستیان نازانین. دووەمین چەمك بنەمای ئەم دەستێوەرنەدانەیە, هۆکارگەلێکی زێدە بۆ دەستێوەردان هەن (لەوانەش ترسنۆکی) کە جیاوازییەکی بنەرەتیان لەگەڵ جەوهەری ئەخلاقی لێبوردن وەك رێزگرتن لەتاکەکانی دیکە هەیە. رێزگرتن لەوانی دیکە شێوازێکە بۆ لەبەرچاوگرتنی ئەوان وەك بکەرە ئەخلاقییە سەربەخۆ و ئاقڵمەندەکان. لەراستیدا, رێزگرتن لەوانی دیکە لێبوردن وەك مافێکی ئەخلاقی دەخاتەروو کە پێویستە بە هەموو کەسێك ببەخشرێت لەبەر تاکەکەس بوونیان. لێبوردن ئەوە بەرەسمی دەزانێت کە تاکەکەسە جیاوازەکان تێگەیشتنگەلێکی جیاوازیان لە ژیانی باش هەیە و خوازیاری ئەوەن تێگەیشتنە تایبەتییەکەیان لەرووی سیاسی و ئەخلاقییەوە بە نرخ و بەرێز لەقەڵەم بدرێت. کاری رێزگرتن لەوانی دیکە یارمەتیمان دەدات لە بیرکردنەوە لە سنووری لێبوردن, ئەو مافە بۆ ئەوانەی رەچاوی لێبوردن ناکەن پەسەند نەکەین, کەواتە بە زۆری ناتوانین قایل ببین بە لێبوردن لە ئازادی قسەکردندا, بەڵام هەرگیز نابێت لەبیرکەین کە لێبوردن لە مەسەلەیەکی تایبەتدا بەمانای لێبوردنە لە بیروباوەڕ و کردەوەگەلێك کە ئێمە ئەوان لەژێر ناوی هەڵەو ناخوازراویدا رەتدەکەینەوە, جگە لەم شێوەیە ئەوا پێویست ناکات لێبوردن رەچاوبکەین, ئەمە بەو مانایە نییە کە ئێمە ناچارین باوەڕ بهێنین بەوەی ئەم بیروباوەڕ و کردەوانە راستن, ئێمە بەرگەیان دەگرین, چونکە هەڵەن: بەو مانایەی لەگەڵ بۆچوونی ئێمە لەمەڕ راستی ناگونجێن. سەرباری ئەوە ئەگەر گریمان بکەین تەنیا راستییەك یاخود کۆمەڵە راستییەك فەرمانڕەوایی بەسەر کۆمەڵگادا دەکەن, ئەوکات هۆیەك نییە

بۆ لێبوردن و ڕێزگرتن لە ئەوانی دیکە لەگەڵ ئەم ڕاستییە کۆك و تەبانین. لەئەنجامدا، تاکە شێوازێك کە ناتوانین خۆمانی لێلادەین بەندکردن یاخود لەناوبردنی ئەویترە.

کەواتە، لێبوردن بە مانای ڕەچاوکردنی هاوسەنگی نێوان کۆمەڵێك بەها، پرەنسیپ و ڕاستییەکی خۆمەیلی تەحەموولکردنی ئەوانی دیکەیە کە بڕوایان بە بیروباوەڕی جیاواز هەیە. بەدەستەواژەیەکی دیکە، پەسەندکردنی لێبوردن وەك بەهایەکی ئەخلاقی و سیاسی پۆزەتیف ئاماژەکردنە بەمانای توانای ژیان لەگەڵ ئەوانی دیکە و بەشداربوونە لە گریمانەی بنچینەیی لیبرالیزمی سیاسی کە سەربەخۆیی تاکەکەسی ئەنجامی جیاوازی و دژایەتی ئەم چاکی و ئامانجانەیە. ئەمە بەو مانایەیە کە لێبوردن بە باشی هەماهەنگە لەگەڵ ئەو نەریتەی بیرکردنەوەی سیاسی کە ئازادی بە نەبوونی کۆت و بەند دەناسێنێت.

بەگشتی لەبەر ئەو هۆیەیە هەموو پشتیوانان و ڕەخنەگرانی دیاردەی لێبوردن ئەو وەك ڕەگەزێکی سەرەکی نەریتی لیبراڵی دەناسێنن. جۆن ڕاولز لەدواکتێبیدا "لیبرالیزمی سیاسی" بە بیردەهێنێتەوە کە "سەرچاوەی مێژوویی لیبرالیزمی سیاسی... سەردەمی ریفۆرمی ئایینی و ئاکامەکانیەتی، هاوکات لەگەڵ مشتومڕە زۆرەکان لەمەڕ لێبوردنی ئایینی لە سەدەکانی ١٦و١٧". ئەوەی ڕاولز لەم کتێبەدا دەیخاتەڕوو ڕێگایەکە، بەها لیبرالییەکانی ڕاولز لەوانەش لێبوردن و ئۆتۆنۆمی هەر لەمەڕخۆییان پەسەند کران. ڕاولز پێی وایە خەڵکی توانای ئەوەیان هەیە بە مەبەستی ژیان لەگەڵ ئەوانی دیکە خۆیان دەروەست بکەن بەپرەنسیپی لێبوردن. تیۆری ڕاولز لەبارەی لێبوردنەوە قسەکردنە لەگەڵ خەڵکێك کە حەز دەکەن خۆیان و ئەوانی دیکەش بە ئەندامی ئازاد و بەرامبەری کۆمەڵگایەك لە قەڵەم بدەن کە تیایدا هەموو کەسێك دەتوانێت بۆچوونە سەرتاپاگیرەکانی لەبارەی ژیانی باشی لەژێر سایەی پاراستنی تەواوی یاسا دەربڕن و بە هەمان ڕادەی ئەوانی دیکەش لە ئەگەری سەرکەوتن بەهرەمەندبن.

تیۆری راولز لەبارەی لێبوردن یەکەمین بەرگری لیبرالّی نییە لە پشتیوانی کردن لە بۆچوونە سەرتاپاگیر، بەلاّم ناکۆکەکان، دەخرێتەڕوو، یەکەمین هەولّی سەرەکی لە دروستکردنی بناغەیەکی فەلسەفی بۆ لێبوردن لەلایەن هزرڤانێکی لیبرالّی دیکەوە بەناوی جۆن لۆك خرایەڕوو. بەرهەمی ناسراوی لۆك بەناوی نامەیەك لەبارەی لێبوردنەوە تاکو سالّی ١٩٨٩ سالّێك بەر لە چاپ بوونی دوو وتار لەبارەی حکومەتی مەدەنی و نامەیەك لەمەڕ تێگەیشتنی مرۆیی چاپ نەببوو، بەلاّم مەسەلەی لێبوردن چەند سالّێك زووتر لە ناوەندی بیروهزرەکانیدا جێگەی گرتبوو، لە ڕاستیدا ئەو هێلّە سەرەکییەکانی تیۆری لێبوردنەکەی لە سالّی ١٦٦٧ لە تەمەنی ٣٥سالّیدا دەستنیشانکردن، لۆك، لەدایك و باوکێکی پیۆرتین هاتە دونیاوەو پەروەردەو فێرکردنیشی لە ئۆکسفۆرد لەسەر شێوازی پیۆرتینەکان بوو و دواتریش بوو بەهاوڕێی نووسەرێکی وەك شێفتزبری، لە بنچینەدا لەگەلّ بۆچوونی ئەقلاّنیانەو لێبوردەییانەی حیزبی ویگ[1]کۆك و تەبابوو کە بەرەنگاری ستەمکاری دۆگماییانەی حیزبی تۆڕی –کە کەنیسەش پشتیوانی لێدەکرد– دەبووەوە، سالّێك دوای بلاّوبوونەوەی یەکەمین نامە لەبارەی لێبوردنەوە سالّی ١٦٨٩، جۆناس پەرواست، پێش نوێژکەر و لێکۆلّەری زانکۆی ئۆکسفۆرد، وەلاّمێکی بۆ ئەو نووسی، (لۆك)یش دەیەیەك دواتر لە وەلاّمی رەخنەکانی پەرواست و بەتایبەتی بۆ وەلاّمدانەوەی ئەو تۆمەتەی کە لێبوردن بەلای بێبڕوایی و ڕێژگەرایی ئەخلاقیدا دەشکێتەوەو هەروەها تۆمەتەکانی دیکەش دووەم، سێیەم و چوارەم نامەی بلاّوکردەوە، لۆك لەم نامانەدا بە گوتەی خۆی (سێ تێبینی) بۆ پشتیوانی لە رەچاوکردنی لێبوردن لە مەسەلە تەواو ئاینییەکاندا دەهێنێتە پێشەوە. یەکەمین تێبینی ئەوەیە، هیچ بەلّگەیەك لەبەردەست نییە کە پێشانبدات خواوەند کۆنترۆلّکردنی دەروونەکانی بە دادوەرەکانی دادگا مەسیحییەکان سپاردووە.

دووەم: ئەوەی ئەم هێزە لەتوانای دا نییە باوەڕەکان بۆ خۆی ملکەچ بکات.

سێیەم: لەبەر ئەوەی خەلّکی ڕێپێدراو نین بۆ گرتنەبەری هیچ پرەنسیپێك جگە لە ئاینی دەرباری، ئۆمێدێکی هێندە بۆگەیشتن بە ئاینێکی راستەقینە لە ئارادا نابێت.

ئەوەی لۆك دەیەوێت لە سێیەمین تێبینیدا بخاتەڕوو ئەوەیە كە گەیشتن بە ڕاستی ئایینی كارێكی زەحمەتە, چونكە ئەوەی دەتوانین لە تێكستە پیرۆزەكانی مەسیحییەت تێبگەین تەنیا بیرۆكەیەك لە ڕاستیمان پێ دەبەخشێت, نەك خودی زانست.

بەڕای لۆك ئەم شتە ئامارەگەلێكی سیاسی بەدواوەیە و ئەویش ئەوەی پیادەكردن و ناچاركردنی نۆرمەكانی ئایینی مەسیحی لەلایەن حكومەت لەسەر ئەو بنچینەیەی كە ئەم نۆرمانە لە دەقە پیرۆزەكان دەرهێنراون, كارێكی نایاساییە. كەواتە حكومەت كە لەگەڵ فرەیی بیروباوەڕە ئاینییەكان ڕووبەڕوویەو پرچەك نییە بە كەرستەیەكی زانستی, بۆ جیاكردنەوەی ئەوان لەیەكتر, پێویستە ڕەفتارێكی لێبوردەییانە بگرێتەبەر.

كەواتە لۆك لێبوردن لە بێباكی ئایینی جیادەكاتەوە. لۆك نەك لە هەموو جۆرەكانی بیروباوەڕە ئاینییەكان, بەڵكو بەرگری دەكات لەمافی هەر كەسێك بۆ دادوەریكردن لەم بوارەوە و هەروەها بۆ خۆیشی. لە نامەكانیدا لۆك بەڵگەگەلێكی جیاواز لە بەرگریكردن لە لیبوردنی ئایینی دەخاڕوو, لەوانەش:

١-دادوەرە مەسیحییەكان ڕیاكارن, چونكە لە هەمان ئەو كاتەدا كە بانگەشەدەكەن بەوەی خوازیاری یەكسانی ئایینین لەسەر بنچینەی "خۆشەویستی ڕوحی مرۆڤەكان... خۆیان دووچاری گەندەڵی, سەرسەختی و ئەو ناشرینیانەن".

٢-ئەم دادگایی كردنانە نامەسیحین. مەسیحیەتی ڕاستەقینە پشت ئەستوورە بە باوەڕێك" بەخۆشەویستی, نەك بە زۆر ڕێبخۆی دەكاتەوە."

٣-گوژمەی ناچاركردن بە یەكێتی ئایینی دەشێ زۆر زێدەتربێت لە گوژمەی تەحەموولكردنی فرە ئایینی, ئەم فرەییە بە لێبوردن كۆتایی دێت نەك بە زۆر.

٤-چەمكەكانی حكومەت لە باوكردنی ئەو باوەڕە ئایینیە ڕاستەقینەیەی كە باوەڕدارە ڕاستەقینەكان بەدوایەوەن, كاریگەرنین.

بۆ لۆك هەروەكو بۆ زۆر لە لیبراكەكانی دوای ئەویش, لێبوردن تەنیا لەسەر بنچینەی ئاكامە بەسوودەكان خوازراوە. هەر لەبەر ئەوەیە ئاوازی لۆك لەوتارەكەیدا لە بارەی لێبوردن ئاوازی هەستی سادەو ئەقڵی تەندروستە. بەخوێندنەوەی لۆك ئەو

تێگەیشتنە دێتە زەینەوە کە هەرچەندە لەسەدەی ١٧ هزری لێبوردنی ئایینی پەسەند نەبوو، بەڵام کەسە ئاقڵدارەکان کە تەنیا سوودەکانی لێبوردنیان لەلا روون و ئاشکرا دەبوون، روویان لە لێبوردن دەکرد. هەر لەبەر ئەوەیە مەسەلەی لێبوردن لە بنچینەدا مەسەلەیەکی سیاسییە. ئەوکات مەسەلەی ئازادی ویژدان یاخود ئازادی هزریی رووت لە ئارادا نەبوو. مەسەلەی سنووری دەسەڵاتی دادوەر لە مەسەلە ئاینییەکاندا لە ئارادابوو. لۆك دەنووسێت:"خۆشگوزەرانی گشتی بەڕای من لە کۆمەڵگایەکدا بوونی هەیە کە تەنیا لەپێناو پاراستن و گەشەدان بە بەرژەوەندییە مەدەنییەکانی ئەندامەکانی دروست ببێت". ئەوەی لۆك بۆ ئێمەی ئاشکرا دەکات ئەوەیە کە تیۆری لێبوردن ئەنجامی لۆجیکی تیۆرەکانی ئەوە لەبارەی کۆمەڵگاو دەوڵەتەوە.

ئەو ئەمە بەو شێوەیە دەخاتەڕوو: "ئەگەر مرۆڤەکان دەیانتوانی لە ئاشتی و ئارامیدا پێکەوە بژین، بەبێ ئەوەی لەژێر هەندێك یاسادا لەگەڵ یەکتر یەکبگرن، و بەخۆشگوزەرانی گشتی و هاوبەش بگەن، چیدی پێویستی بەدادوەرەکان یاخود سیاسەت کە تەنیا بۆ ئەوە درووست بوون تا مرۆڤ لە فریودان و توندووتیژی ئەویتر بپارێزن نەبوو".

بەدەستەواژەیەکی دیکە، لۆك سوورە لەسەر کۆنترۆڵ و گەشەپێدانی سیستمی کۆمەڵایەتی کە خۆی دەستی پێکردووە. ئەو بەباشی لەو هەلوومەرجە ئاگادارە کە لەوانەیە هەڕەشە لە خۆشگوزەرانی گشتی لێبوردەییانەو ئەو ئۆتۆنۆمیەی ئەو مەبەستیەتی بکات. ئەو وەك تاکەکەسێکی ئەزموونگەرا لە ئەزموونەوە فێربووە کە پێویستە نکوڵی لە هەندێك پێکهاتەکانی دەسەڵاتی کەنیسەو حکومەت بکەن.

بەگشتی، لوك لەوە دەترسێت کە پشت بەستنی گشتی بە کۆمەڵگایەکی ئۆتۆنۆم تێکبچێت. بۆ رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەم مەسەلەیە بەدوای سەرچاوەکانی لێبووردن لەمافەکانی بوونەوەرە ئاقڵەکاندا دەگەڕێت و بەڕەسمی لە قەڵەمیان دەدات، بەبۆچوونی لۆك، ئەوەی کە جۆری مرۆڤ ژیان لە کۆمەڵگایەکی رێکخراودا هەڵبژێرن

هەڵبـژاردنێکی ئاقڵانەیـە, چـونکە بـەم پێیـە دەتـوانن چـەمکگەلێکی وەك ئـازادی و خاوەنداریتی بەباشترین شێوە جێ بەجێ بکەن و گەشەپێبدەن.

کەواتـە کۆمـەڵگای ڕێکخـراو بـۆ مانـەوەی مرۆڤـەکان پێویسـتەو ڕۆڵـی یاسـاش بـۆ گەشەسـەندنی بەرژەوەندییـە مرۆییـەکان نکـۆڵی لێنـەکراوە. کەواتـە هاووڵاتیـان لـە هەڵبژاردنێکی ئاقڵانەدا ژیان لە کۆمەڵگایەکی ڕێکخراودا هەڵدەبژێرن و هـەر لەبـەر ئـەوە بە چاکیە مەدەنییەکان پابەند دەبن کە مافە بنچینەییەکانی ژیان, مولکیەت و ئازادی و هەروەها ئەو چاوەڕوانیە دێتەدی کە ڕەفتاری حکومەت لەگەڵ هاووڵاتیان بەپێی پەیمان و بەڵگەنامەی دوولایەنەبێت. کەواتە بەبۆچـوونی لـۆك لێبـوردن مافێکـە لەسـەر بنـەمای چاکیە مەدەنییـەکان کـە لەیـەك کۆمـەڵگای ئۆتۆنۆمـدا گەشـەیان پێدەدرێت, و چـاکیە مەدەنیـەکانیش بـە نـۆرەی خۆیـان لـەو ڕووەوە کـە لـە بەرژەوەنـدی ئـەهلی ئـەقڵ و بەڵگەدان لەلایەن ئەوانەوە پارێزگارییان لێدەکرێت و زامن دەبن.

بەم شێوەیە و بەبۆچوونی لۆك لێبـوردن مافێکـە بنەماکـەی بـۆ شایسـتەیی ئاقڵانـە دەگەڕێتـەوە. لەبـەر ئەوەیـە کـە نائاقڵانـەو نالۆجیکیـە ئەگـەر حکومـەتێك هەوڵبـدات بیروباوەڕە ئاینییـەکانی خـەڵك بـە زۆر بگۆڕێـت, چـونکە نـاکرێ بیروباوەڕەکـان بـە زۆر ملکەچ بکرێن. مەبەستی لۆك ئەوەیە کە ناتوانین ڕوحی خۆمان بخەینە دەست ئیختیاری دادگای مەسیحی, چونکە هیچ زەمانەتێك نییە کە ئەم دادگایە لەسەر هەق بێت.

کەواتە هەر کەسێك دەبێت (شوێن پێی ئەقڵی خۆی هەڵگرێت), بانگەشەی لۆك لـەم باسـەدا پشـت ئەسـتوورە بـەم دەسـتەواژەیە کـە نـالێبوردەیی نـە تـەنیا لـە ڕووی ئەخلاقییەوە هەڵەیە بەڵکو لەڕووی سیاسیشەوە نائاقڵانەیە. هەر لەبەر ئەوەیـە لـۆك لـە باسەکەی خۆیدا عەودالّی جیاکردنەوەی کەنیسـەو حکومەتـە تـاکو ڕێگـە لـە کۆمـەڵێکی زۆردارانەو نارێکخراو بگرێـت. بـە دەسـتەواژەیەکی دیکـە, لـۆك خوازیـاری ئامـادەکردنی ئەقڵانیەتە لە ڕێکخستنی کۆمەڵگای مەدەنیدا, کەواتە ئـەو کەنیسـەو حکومـەت لەیـەکتر جیادەکاتـەوە, لـۆك بـەم جـۆرە دەنووسـێت: "کەنیسـە خـۆی بەگشـتی جیـاوازە لـە کۆمەڵگای بەرژەوەندییە هاوبەشەکان, سنوورەکانی ئەم دووانە جێگیر و نەگۆڕن." بـەو

ئەنجامە دەگات کە دادوەری مەسیحی پێویستە هەموو کۆمەڵگا ئاینییەکان تەحەمووڵ بکات. ئەم لێبوردنە پێویستە لە سەرووی مەسیحییەکانەوەبێت و هەموو ئەو کۆمەڵگایانەی کە قایلن بە بوونی خوا لەخۆی بگرێت. بەگوتەی لۆک:"...نە موسڵمان, نە جوولەکە نابێت لەبەر ئایینەکەیان لە مافە مەدەنییەکانی کۆمەڵگای بەرژەوەندییە هاوبەشەکان بێ بەش بکرێت". هەر لەبەر ئەوەیە لۆک بە لەبەرچاوگرتنی پەیوەندی کەنیسە و حکومەت بەوە ناسراوە کە دیدێکی گەشبینانەتری سەبارەت بە سروشتی مرۆیی لە هۆبز هەیە, بەڵام پێویست بوو ڤۆلتێر سەدەیەك دواتر بەم جۆرە ئەو تەواو بکات: "لێبوردن چییە؟ ئاکامی سروشتی مرۆڤایەتی ئێمەیە, ئێمە هەموومان بەرهەمی سستی و لاوازین.

هەموومان کارەکان پشتگوێ دەخەین و هەروەها شیاوی هەڵەین, کەواتە وەرن لە دەبەنگییەکانی یەکتر ببوورین, ئەمە یەکەمین بنەمایە لە یاسای سروشتدا, یەکەمین بنەما لە مافی هەموو مرۆڤەکان".

ئەگەر سەرنج بدەینە روونکردنەوە لیبراڵ و رۆشنگەرەکانی لۆك و ڤۆلتێر بە درککردنی تایبەتمەندییەکانی گرتنەبەری سیاسەتێکی لیبراڵی لێبوردەییانە دەگەین کە رێز لەو کۆمەڵگایە دەگرێت کە ئەندامەکانی بەباشتر دەزانن جیاوازییەکانی یەکتر تەحەموول بکەن نەك ئەوەی بکەونە گیانی یەکتر, بەڵام پەسەندکردنی ئەم سیاسەتە بۆ هەموان لە دنیای ئەمڕۆدا ئاشکراو بەدیهی نییە. لە جیهانی ئەمڕۆدا, جیهانی فرەکولتووری کە بە هاوکاری ئەو کەشە لێبوردەییانەی لە وڵاتە لیبراڵەکاندا هەیە شایەدی گەشانەوەی کولتووره جیاوازەکانن, شەیدابوون و بینینی تایبەتمەندییە فەلسەفی و سیاسییەکانی لێبوردن وەك سەردەمی لۆك زەحمەت نین, بەڵام ئەم سەرنجدانە سەبارەت بە ئەوانی دیکە و کرانەوە سەبارەت بە راستی لە هەندێك لە کولتووره ئاینیی و سیاسییەکاندا هێشتا نەبوونە بە بەشێك لە هەستی گشتی. گومانی تێدا نییە کە لێبوردن لە هەموو سەردەمەکانی ئەخلاقیە بەڵام رەنگە زیاد لە هەر

سەردەمێکی دیکە لەگەڵ سەردەمی ئێمە گونجاوبێت, لەبەر ئەوەی لەکاتێکدا کە بە تەواوی لێیتێبگەین پیشانی ئێمەی دەدات کە بە چ شێوەیەد دەبێت.

بەرەنگاری وەسوەسەی توندوتیژی ستەمکاری ببینەوە, کە لەلایەن هەندێك ئایدۆلۆژیا سیاسییەکانی رۆژگاری ئێمەوە بڵاودەکرێنەوە. ئەو وانەیەی لێبوردن پێمان دەڵێت, وانەی تێروانینی رەخنەگرانەو گومان خوازانەیە لە بەرامبەر هزرڤانانی یۆتۆپیزم کە حەزدەکەن لە کۆمەڵگایەکدا نیشتەجێ ببین, کە رێز لە بەهاکانی پلورالیزم ناگیرێت و رەخنە لەو دامەزراوانەی کە دروست بوون ناگیرێت و چاکسازی ناکرێن, بەڵام لێبوردن هەروەها بەومانایەدێت, کە رێگە بەوانەی دیکە بدەین تاکو بەدوای لایەنگرەکانەوەبن بۆ خۆیان, کە ئێمە پێمان وایە بیروباوەڕەکانیان بۆ بیروباوەڕی ئێمە مەترسیدارن. تێڕامان لە مانای لێبوردن دەتوانێت شێوازێك بێت بۆ ئەوەی ئێمە هەموو تێبگەین, کە هیچ رێگەچارەیەکی تاکانە بۆ کێشەکانی ئێمە نییە, بەو مانایەی کە کۆمەڵگای لێبوردەخواز پێویستە داوا لە ئەندامەکانی بکات بۆ وتووێژکردن لەگەڵ یەکتر.

پەسندکردنی ئەو شتە لە شێوەی پرنسیپێکی هەنگاونان لە رێگای لێبوردندا وەك کێشەیەکی رۆژانە وایە کە یەکەیەکەی تاکەکانی ئێمە دەگرێتەوە.

پەراوێز:

(١) دوو حیزبی ویگ (Whig) و تۆری (Tory) لە ئینگلتەرا هەر لە کۆنەوە رکابەری یەکتربوون, لە کۆتایی سەدەی حەڤدە حیزبی ویگ لە دژایەتیدا لەگەڵ چارلزی دووەم و جیمزی دووەم بواری بۆ شۆڕشی شکۆمەندی ساڵی ١٦٨٨ رەخساند, لە ئەنجامی ئەم شۆڕشەدا پەرلەمان بەسەر بنەماڵەی پاشایەتیدا سەرکەوت و بە باشتر لەوان لەقەڵەم درا.

ئایین، لێبوردەیی و توندوتیژی

گفتوگۆ لەگەڵ محەمەد موجتەهید شەبستەر و مۆحسین کەدیوەر

ئامادەکردنی: گۆڤاری کیان
وەرگێڕانی لەفارسییەوە:
موسڵح ئیروانی

لەم مێزگەردەدا باسی ((ئایین, لێبوردەیی و توندوتیژی)) دەکەین. لەم باسەدا مەبەستمان لە ((توندوتیژی)) ئەو جۆرە توندوتیژییەیە کە وەك میتۆدێك بۆ گەیشتن بە چەند ئامانجێکی تایبەت پیادەکرێت. پرسیاری یەکەممان ئەوەیە کە کام بنەمای مەعریفی, پشتیوانی توندوتیژی نواندنن, بەتایبەتی لە کۆمەڵگا ئایینییەکاندا؟

موجتەهید شەبستەری: من قسەکانم لەسەر کۆمەڵگا موسڵمانەکان چڕ دەکەمەوە. بە داخەوە لە کۆمەڵگا موسڵمانەکاندا توندوتیژی، بەو مانایە باسکرا، بەدی دەکرێت. لەم کۆمەڵگایانەدا دەستور (یاسای بنچینەیی) دانی پێداناوە و بڕیاری ئەوەیە گرووپ و کۆمەڵەکان لە ڕێی ئاشتیانەوە بەدوای مەبەستە سیاسی کۆمەڵایەتییەکانی خۆیاندا بگەڕێن. بۆیە پێویستە ئەو پرسیارە بکەین کە ئەم توندوتیژیانە پشت بەکام بنەمای تیۆری وپراکتیکی دەبەستن؟ نووسین و دارشتنی دەستوور لەسەر بنەمای دانان بە مافی مرۆڤ، سنووری دەسەڵات و شتی لەم بابەتە، هەروەها لەسەر بنەمایەکی ئەپستمۆلۆژی، مرۆڤناسی، کۆمەڵناسی ئاییناسانەی تایبەت دامەزراوە. لەکۆمەڵگا موسڵمانەکاندا، ئەگەر چی ئەم دەستوورە دارێژراوە، [بەڵام] بەشێك لە خەلکی ئەم کۆمەڵگایانە، لە جیاتی ئەم بنەمایانە، بڕوایان بە بنەما گەلێکی تر هەیە. ئاشکرایە ئەم شتە یەکێکە لە ڕەگو ڕیشە سەرەکیەکانی توندوتیژی لە کۆمەڵگا موسلمانەکاندا.

دەستووری دیموکراتیك، پشت دەبەستێ بەدانان بە مافی مرۆڤ و فرەیی حەقیقەت" واتە بڕوابوون بەوەی کە مرۆڤ دەتوانێت فەلسەفەی جیاجیای هەبێت و تەفسیری جیاجیا بۆ گەردوون، مرۆڤ وئیمان بخاتە ڕوو. ئەگەر کەسانێك پێیان وابێ لە بواری ئایین، سیاسەت، مرۆڤناسی وگەردووناسیدا، کۆمەڵێك حەقیقەتی هەتا هەتایی هەیە کە تەنیا چەند کەسێك لێی ئاگادارن و هەموو مرۆڤەکان دەبێ ژیانی کۆمەڵایەتی خۆیان، تەنانەت بەزۆرەملێ وناچارا، ئاشکراو نائاشکرا لەگەڵ ئەو حەقیقەتانەدا بگونجێنن (لە مێژووی بیری ئایینی موسڵماناندا موعتەزیلە ئەو بۆچوونانەیان هەبوو وئەمڕۆش هەندێ ئەمە دەڵێنەوە)، ئەم جۆرە کەسانە ناتوانن بڕوایان بە مافی بنەڕەتی بۆ مرۆڤەکان هەبێ و بەگوێرەی ئەمە دەستوور دابڕێژن.

ئێمەی مرۆڤ بەشێوەی کۆمەڵ دەژین وهەمەجۆرەیی ناو دونیای مرۆیی وا پێویست دەکات بناغەی وبنچینەیەك بۆ ژیانی کۆمەڵایەتیی هاوبەشی خۆمان بێنینە کایەوە، بەچەشنێك کە لەم ژیانە کۆمەڵایەتییە هاوبەشەدا، تاکەکەسان بتوانن ئەوەی

بەحەقیقەت وبەرژەوەندی دادەنێن, بڵێنەوەو بەگوێرەی ئەوە ئیش بکەن. لەراستیدا دەستوور بۆ رەخساندن وفەراهەمکردنی ئەم بناغەو بنچینەیە دادەرێژرێت. ئەم دەستوورانە پشت بەمەعریفەیەکی تایبەت دەبەستن وبونیادێکی کۆمەڵایەتی تایبەت دێننە کایەوە. ئەگەر ئەو بنەما مەعریفیانە لەبەرچاونەگرێن, دارشتنی دەستوور بە شێوەیەکی دیمەکراتیانە مانای خۆی لەدەست دەدات. لەکۆمەڵگا موسڵمانەکاندا, دەستوور لەلایەك رۆشنبیرانەوە, جا ئاینی بن یان نائاینی, دادەرێژرێت, ئەم رۆشنبیرانە, بەزۆری دەستووریان بەگوێرەی بنەما مەعریفیە نوێیەکان و بە رەچاوکردنی پرەنسیپی دیموکراسی دارشتووە. بەڵام روشنبیران وزانایانی کۆمەڵگا موسڵمانەکان لە خەڵکی موسڵمان دوور ونامۆبوون و بنەمای مەعریفی نوێ نەچووە ناو هزری ئەم خەڵکانەوە. لەم کۆمەڵگا موسڵمانانە دەستوور دارێژراوە ومافە بنەرەتییەکان وئازادی بۆ مرۆڤەکان لەبەرچاو گیراوە, بەڵام بەکردەوە زۆربەی کۆمەڵگا موسڵمانەکان بنەمای نەعرفی ئەم دەستوورەیان وەرنەگرتووە وتائێستاش پابەندی بنەمای مەعریفی دەستەڵاتخوازانەی خۆیانن وهێشتا بروایان پێی ماوە. لە چوارچێوەی ئەم بنەما نەریتییەدا, هەمەجۆری, مافی مرۆڤ, ئازادییە سیاسی کۆمەڵایەتییەکان وئازادیی ئایینی پەسند نەکراوە. کەواتە, جۆرە ناهەماهەنگییەك هەر لەنێوان ئەو بنەما مەعریفیە نوێیەی کە بناغەی یاسا دیموکراتیکەکانە, لەنێوان رۆشنبیرانی ئایینی نائایینیدا دەمەتەقێ لەبارەی ئەم ناهەماهەنگیە هەیە, بەڵام ئەم دەمەتەقێیانە هێشتا دزەیان نەکردۆتە ناو خەڵکی موسڵمانەوە. دەمەتەقێی مەعریفی هیچ کات بەوشێوەی لەلای بیرمەندان, فەیلەسوفان وتیۆلۆژیستەکان هەیە لەلای خەڵکی ئاسایی بەدی ناکرێ, ئەگەر جۆرە ناکۆکییەك لە نێوان کولتووری سەربژاردە وکولتووری عەوامدا هەبێ, دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی چەندین گرفت, (بەداخەوە لەکۆمەڵگا موسڵمانەکاندا بەم شێوەیە). لە وڵاتانی رۆژئاوادا, شێوەیەکی سادەکراوەی بنەما مەعریفیە تازەکان لەنێو سەربژاردەوە بۆ ناو خەڵکی ئاسایی گوازراوەتەوە و خەڵکی ئاساییش تێگەیشتنێکی سادەیان بۆ چەند چەمکێکی وەکو مافی مرۆڤ, پلورالیزم وئازادی وەدەست هێناوە,

بەڵام ئەمە لە کۆمەڵگا موسڵمانەکاندا رووینەداوە و ئەم هزرە نوێیانە دزەیان نەکردۆتە ناو خەڵکی موسڵمانەوە.

ئەمڕۆ ئەو کۆمەڵگایانەی کە لەسەر بنەمای دەستووری مۆدێرن وديموكراتيانە رێکخراون, بونیادە سیاسی وکۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ بنەما مەعریفییەکانی هەمان دەستووردا گونجاون, بەڵام لەکۆمەڵگا موسڵمانەکاندا, بونیادە سیاسییەکان کە بەگوێرەی بنەما نەریتییەکان دروستبووە, وەکو خۆی ماوەتەوە وئەمە یەکێکە لەسەرچاوەکانی توندوتیژی لەکۆمەڵگا موسڵمانەکاندا.

لەکۆمەڵگا موسڵمانەکاندا, چەندین کەس وکۆمەڵە هەن کە دەستوور وبنەما مەعریفییەکەی وبەهاکان وئەو بونیادە سیاسی وکۆمەڵایەتیەی کە لێیەوە بەرهەم دێ (وەکو کۆمەڵگا مەدەنی) بە دژی بنەمای مەعریفی وبونیادی کۆمەڵایەتی وسیاسی وخۆیان دەبینن ولەبەر ئەوەی نایانەوێ بنەمای مەعریفیی خۆیان لەدەست بدەن وخۆیان لەگەڵ هەلومەرجی نوێدا بگونجێنن, بۆیە بەرگری لە کۆمەڵگایەك دەکەن کە بونیادەکەی لەگەڵ بنەمای مەعریفی وبەهاکانیاندا بگونجێ. ئیمان, بیروباوەڕو دەمارگیری وبەرژەوەندیش دەبنە پشتیوانی ئەم تێڕوانینە ولەکۆتاییدا دەریدەخەن کە بونیادی سیاسی سەدەکانی رابردوویان دەوێ. ئەم کەس وکۆمەڵانە سەرەڕای ئەو گۆڕانکارییە کولتووری ـ کۆمەڵایەتی وئابووریانەی کە لەم کۆمەڵگایانەدا روویداوە دەیانەوێ بەهەر نرخێك بێت ئەو بارودۆخەی جاران بەرهەم بێننەوە ولەبەرئەوەی ئەو بارودۆخە بەرهەمنایەتەوە, توندوتیژی دێتەکایەوە ئەویش لە بەرگی ئایین ودینداریدا.

* وا دێتە بەرچاو کە زۆرێك لە بیرمەندە نوێخوازەکانیش کاریگەریان هەبووە لەهێنانەدی وزەمینەخۆشکردن بۆ توندوتیژی لە کۆمەڵگای ئایینیدا. بۆ نموونە, ئەو رۆشنبیرانەی لەژێر کاریگەری ئایدیۆلۆژییە چەپەکاندا بوون هەوڵیان دەدا لەرێی بەئایدیۆلۆژیکردنی ئایینەوە, بیگێرنەوە بۆ کایەی کۆمەڵگا یان پێگەی ئایین بچەسپێنن, لە راستیدا ئەوان برەویان بەو ئایدیۆلۆژیە مۆدێرنانە داوە کە بۆ ئامانجی توندوتیژانە

سوودیان لێ بینراوە. واتە لەلایەن نوێخوازانیشەوە کۆمەڵێکی وا دەبینین کە تەگبیری تیۆری بۆ پیادەکردنی توندوتیژی دەکەن، بۆ نموونە گرووپە فاشیستی ونیمچە فاشیستییەکان. بۆیە دەتوانین بپرسین ئایا بەڕێزتان دەرکەوتنی توندوتیژی تەنیا بە بەرنجامی ناکۆکیی نێوان نوێخواز ونەریتخوازان دەزانی یان لەبەرەی نوێخوازانیشدا خوێندنەوەیەکی تایبەت هەیە کە برەو بە توندوتیژی لە کۆمەڵگادا دەدا؟

موجتەهید شەبستەری: ئاماژەتان بە خاڵێکی گرنگ دا. بەشێکی زۆری ئەو توندوتیژیانە کە لەم کۆمەڵگایانەدا هەبووە وەهەن لەلایەن نوێخوازانەوە بووە، بەڵام هەندێ توندوتیژیش پەیوەندیان بەبیروڕای هەندێ لەنوێخوازانەوە هەیە. ئەم نوێخوازانە لەژێر کاریگەری ئایدیۆلۆژییە چەپەکاندا بووینەو ویستویانە ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی لە ئایین بێننە کایەوە. گرووپێکی دیکەی نوێخوازان زۆر پابەندی نەریتی ئایینی نەبوون وتەنیا وەك ئامرازێك بۆ ململانێ سوودیان لە ئایین وەردەگرت. هەندێ لەوانەی کە لەجیهانی ئیسلامدا نازناوی نوێخوازی ئایینیان پێوە لکاوە" ئەگەر بەوردی هەڵیانسەنگێنین، نابێ بیان خەینە ریزی نوێخوازانی ئایینییەوە. ئەوان بێ ئەوەی خولیایەکی ئایینیان هەبێ، ئایینیان کردۆتە وەسیلەیەك بۆ ململانێ وخەبات. هەروەك چۆن دەستەیەکی تری نوێخوازانی ئایینیش لەهەمان کات کە خۆیان بە نوێخواز دەردەخست لە رادەبەدەر کەوتبوونە داوی نەریتەوە ونەیانتوانی پەیوەندییەکی رەخنەگرانە لەگەڵ نەریتدا ببەستن. ئەم گرووپە خولیایەکی ئایینیان هەبوو، بەڵام رۆڵەی ئەم سەردەمە نەبوون.

*** ئایا نەریتخوازان بەرپرسی پیادەکردنی توندوتیژی لەقەڵەم دەدەی؟.**

موجتەهید شەبستەری: بەڵێ، بەڵام لێرەدا من ناڵێم توندوتیژی لە رێنماییەکانی نەریتماندا بوونی هەیە یان نییە. مەسەلەکە ئەوەیە کە ژیان لەم سەردەمەدا بەبێ رووبەڕووبوونەوەی رەخنەگرانە لەگەڵ نەریتی رابردوودا، توندوتیژی لێکدەکەوێتەوە. راست نەکردنەوەی بیرنەکردنەوەی دەستەڵاتخوازانەی رابردوو وریگرتن لەخستنە رووی

بنەمایەکی مەعریفیی گونجاو لەگەڵ بونیادی سیاسیی دیموکراتیک وپێداگرتن لەسەر پاراستنی بونیادی سیاسیی رابردوو لەو هۆکارە گرنگانەن کە توندوتیژی لە کۆمەڵگا موسڵمانەکان لەم سەردەمەی ئێستادا بەرهەم دێنن.

*** بەرێز کەدیوەر رای جەنابتان لەم بارەیەوە چییە؟.**

موحسین کەدیوەر: بەرای من نە نەریت بەتەواوی داوای توندوتیژی دەکات، نەمودێرنیتە لە رەها داوای ناتوندوتیژی دەکات. لەناو نەریتدا چەند خوێندنەوەو رەوتێك هەن کە بانگەشەی توندوتیژی دەکەن ولە مودێرنیتەشە رەوتی توندوتیژخواز هەن. فاشیزم وستالینیزم منداڵی شەرعی مودێرنیتەن. لەنەریتی نەتەوەیی - ئایینی کۆمەڵگای خۆماندا، هەم خوێندنەوەی ئاشتیخوازانەمان بۆ ئایین ونەریت هەیە، هەم تێگەیشتنی زەبروزەنگ ئامێز. ئەمانە هەردووکیان هەن. بۆیە پێویستە لە روانگەیەکی دیکەوە باسی بابەتەکە بکەین و تەنیا لە روانگەی نەریت ونوێگەرییەوە لێی نەروانین. هەڵبەتە دان بەوەدا دەنێم کە رەوتی باڵادەستی ناو مودێرنیتە بەئاراستەی رەتکردنەوەی توندوتیژییەو بەداخەوە لە کۆمەڵگا رۆژهەڵاتییەکاندا زۆربەی رێرەوە نەریتییەکان بەجۆرێك لەجۆرەکان رەوایەتی بەتوندوتیژی دەدەن.

بۆ وەڵامدانەوەی پرسیاری سەرەکیتان سەرەتا پێویستە دوو جۆر توندوتیژی لەیەکتر جیابکەینەوە:

توندوتیژی رەوا و توندوتیژی نارەوا (یان توندوتیژی شەرعی و توندوتیژی ناشەرعی). توندوتیژیی رەوا چەند بەشێکی هەیە لە هەر کۆمەڵگایەکدا، جا چ کۆمەڵگایەکی ئایینی بێت یان نائایینی، ئەم جۆرە توندوتیژیانە بەرچاو دەکەون. یەکەم جۆری توندوتیژیی رەوا، توندوتیژییە لە ئاستی سزاداندا. توندوتیژیی رێلێگرتن و توندوتیژیی تەمێکارانە کە هەردووکی لەبەرامبەر تاوانبارانی کۆمەڵگاکاندا پیادەکرێن، توندوتیژیی رەوان. جۆری دووەمی توندوتیژیی رەوا کە لەگشت کۆمەڵگاکاندا رێگەی پێ دراوە، توندوتیژییەکە کە لەبەرامبەر ستەمدا روودەدات، جا چ ستەمی تاکە کەسی بێت

یان ستەمی گرووپی. بۆ نموونە لەبواری تاکە کەسیدا ئەگەر کەسێك رووبەرووی توندوتیژی بووەوە هەموو یاسا دانەرێك رێگە دەدات ئەو کەسە بەرگرییەکی رەوا لەخۆی بکات, تەنانەت ئەگەر ئەو بەرگرییە کوشتنیشی لێبکەوێتەوە. هەر بەم شێوەیە لەروانگەی کۆمەلآیەتییەوە, ئەگەر کۆمەلگایەك بکەوێتەوە ژێر ستەمەوە, مافی هەیە راپەرێت وبێگومان راپەرینیش ئاشتیانە نابێت. واتە لە ریپەرین, شۆرش وبزوتنەوە کۆمەلآیەتییەکاندا بەزۆری رەگێکی توندوتیژی بەدی دەکرێت وجۆرە توندوتیژییەکی رەوای تێدا بەکارهێنراوە.

ئاشکرایە لەم باسەدا, مەبەست توندوتیژییە رەواکان نییە, بەلکو جۆرەکەی تری توندوتیژییە کە بریتییە لە پیادەکردنی رێبازی نائاشتیانەو نایاسایی بۆ گۆرینی بونیادە کولتوورییەکان لە تاك یان لەکۆمەلدا, یەکێك لەخەسلەتە جیاکراوەکانی ئەم جۆرە توندوتیژیە, نارەزایی ئەو کەسەیە کە توندوتیژیی دەرهەق کراوە. ئەم جۆرە توندوتیژییە بنەمای تیۆریی جیاوازی هەیە. سەرەتا لە یەزداناسییەوە دەست پێدەکەین. ئەوانەی کە پەنا دەبەنە بەر توندوتیژی چۆن سەیری خوا دەکەن؟ بێگومان سیمای خوا لەلای ئەوان, نەخواوەندی بەبەزەیی (رحمان)ەو نەخواوەندی بەخشندە (رحیم)ە ونەخواوەندی بەبەزەیی وبەخشندە. خوای ئەوان, خوایەکی سزادەری توندە (شدید العقاب) کە هیچ بەخشندەییەکی نییە. خوایەك کە ((کتب علی نفسه الرحمة))یە, خوایەك کە بەزەیی وەك نەریتێکی نەگۆر لە پەیوەندیی نێوان خۆی وبوونەوەرانیدا بەپێویست زانیوە, لەلای ئەوانەوە کەمترین بۆنی بەزەیی بەرنەکەوتووە, ئەم سیما توندەی خواوەند, لەرەفتاری ئەو کەسانەی کە ئەم تێروانینەیان بۆ خواوەند هەیە, بەرجەستە دەبێت. راستە لە ئەدەبیاتی ئاییندا, خواوەند لەبەرامبەر تاوانباراندا سیمایەکی تۆرەی هەیە, بەلآم ئەم توندوتیژییە بەرامبەر تەوانبارانەو ئێمە مەسەلەی سزادانمان وەلا ناوەو لێرەدا باسی ئەوە ناکەین. لێرەدا تاك تاکی خەلك دەکەین. مەرج نییە هەموو هاوولآتیانی کۆمەلگایەك تاوانبار بن و تەنیا لەوانەیە وەکو ئەوان

بیرنەکەنەوە کە توندوتیـژی بـەکاردێنن. مەگـەر گشـت ئەوانـەی وەك ئێمـە بیرناکەنـەوە بەتاوانبار لەقەڵەم بدەین.

خاڵی دووەم: ئەوەیە کە توندوتیژکاران بۆچوونێکی تایبەتیان بۆ دنیا هەیە. بـەرای ئەم کەسانە دنیا کێڵگەی دوارۆژ نییە, بەڵکو مەیدانی سزادانەو تاوانباران دەبێ هەر لەم دنیایەدا بەسزای خۆیان بگەن.

خاڵی سێیەم: ئەوەیە کە توندوتیژکاران بۆچوونێکی تایبەتیان بۆ مرۆڤ هەیە.ئـەوان زیادەڕۆیانە بەرامبەر بە مرۆڤ و لەرێی گۆڕانی ناخەوە هیچ مانایەکی نییە. بـەرای ئـەوان تەنیا لەکەش و هەوای ترس ولەرزەوە ـ واتە بەشێوەیەکی زۆرەملێ ـ مرۆڤ چـاك دەبێـت و دگۆڕێت. ئەگەر هۆکاری پەروەردە وکامڵبوونی مرۆڤ بەهۆکاری ناوەکی دابنـێین دەبـێ دڵنیا بین کە هۆکاری توندوتیژانە لـە زۆربـەی حالەتەکانـدا گـۆڕانی زاتـی لێناکەوێتـەوە. مرۆڤناسیی توندوتیژخوازانە کۆنترۆڵ وسزادان بەگرنگترین هۆکاری پـەروەردە دادەنـێن. بەرای ئەوان, مرۆڤ بوونەوەرێکە دەترسێ: لـەو بیرکردنەوەیـەدا هـەموو شـتێك بـۆ مـرۆڤ قەدەغەیە, جگە لەوانەی کە پێی رادەگەیەنرێت.

خاڵی چوارەم: ئەوەیە کە توندوتیژکاران بۆچوونێکی تایبەتیان بۆ حەقیقەت هەیە. واتە بڕوایان بە جۆرە دۆگماتیزم و موتڵەقگەرایەك هەیە. دۆگماتیزم خەسڵەتی سەرەکی ئەپسـتۆلۆژیای بیرکردنـەوەی توندوتیژکارییـە توندوتیـژکاران بڕوایـان وایـە حەقیقـەت بەشێوەیەکی موتڵەق لەبەر دەستی ئەوان دایەو ئەوانی تر بەشیان لەو حەقیقەتە نییە.

خاڵی پێنجەم: ئەوەیە کە توندوتیژکاران بەکارهێنانی هەموو رێگەیـەك بـۆ گەیشـتن بە ئامانجی پیرۆز, بە ڕەوا دەزانن و ئەمە جۆرە ئیباحیەتێکە لە رێباز ومیتـۆددا. بەرای ئەوان تـەنیا مەبەسـت وئامـانج دەبێـت پـیرۆز وڕەوا بێـت ولـە رێبـاز ومیتـۆددا رێگـەمان

پێداوە پەنا بەرینە بەر هەموو ئامرازێك, تەنانەت ئەگەر ڕێباز وئامرازێکی توندوتیژانە یان نائاشتیانە بێت یان لەعورف یاسایی ئەو کۆمەڵگایەدا قەدەغە بێت. بەم شێوەیە بەرژەوەندی مانایەکی تایبەت وەردەگرێ, واتە بۆ گەیشتن بە ئامانجی پیرۆز بەرژەوەندی وا پێویست دەکات سوود لەهەموو ڕێباز وئامرازێك وەرگرین. بەڵام ئەوان وەڵامی ئەو پرسیارەیان نەداوینەوە کە ئاخۆ دەتوانین سنوورێك بۆ بەرژەوەندییە نەتەوەیی یان ئایینییەکان دابنێین؟ ئایا دەتوانین ئەم کاروبارانە کۆنترۆل بکەین؟ واتە ئایا هەموو قەدەغەکراوە شەرعییەکان لێرەدا حەڵاڵ دەکرێن وهەموو فەرمان وئەرکە ئایینیەکان بەقەدەغە دادەنرێن؟

خاڵی شەشەم: ئەوەیە کە لەروانگەی توندوتیژکارانەوە, بیرکردنەوە, زانست وهنوشیاریی رۆڵێکی سەرەکیان نییە. با بەزمانێکی سادەتر بڵێین مەعریفە رۆڵی یەکەم لە بەختەوەرکردنی مرۆڤدا ناگێرێت. شتی تری جگە لە هوشیاری, مەعریفە وبیرکردنەوە دەور دەبینن لە بەختەوەریدا. ئەم کەسانە بەوبیروهزرانەیانەوە کاتێکی پێویست بۆ وەدەستهێنانی هوشیارییە جیاجیاکان وهوشیارییە ئایینیەکان خەرج ناکەن ولەلایەن زانایانی ئایینیشەوە بەخراپ سەیر ناکرێن. بۆیە پشت بە هۆکاری نامەعریفی وەکو قەزاو قەدەر دەبەستن. ئەمە زۆر گرنگە, چونکە ئەگەر زانست ومەعریفە لە رەوتێکدا رۆڵێکی سەرەکی نەگێرێت, بەهەڵە سوودی لێدەبینرێ ودەگۆڕێت بۆ بەلایەکی کۆمەڵایەتی.

خاڵی حەوتەم: بریتییە لە تێگەیشتنی توندوتیژکاران لە سیاسەت. یەکەم" ئەوان هیچ بایەخێك بۆ یاسا دانانێن. ئەوان لە کۆمەڵگایەکدا دەژین کە یاسا بە شێوەیەکی زۆرەملێ پەسەندکراوە, نەك وەك پێویستییەکی کۆمەڵایەتی کە بۆ نموونە خەڵك بەو بڕوایە گەیشتین کە ناتوانن کۆمەڵگا بەبێ پەیمانێکی کۆمەڵایەتی جێی پەسەندی خەڵك بپارێزێن. یاسا بەزۆری لە دەرەوە راهاتووە ولە هەلومەرجێکی کۆمەڵایەتی تایبەتیشدا

لەو کۆمەڵگایە پەسەندکراوە, بەڵام لە هزری جەماوەری خەڵکدا ولەوەش گرنگتر لە هزری زانایانی ئایینیشدا, یاسا پێگەیەکی گرنگی نییە, ئەم رێبازو ئاراستەیە بەتایبەتی زانایان بڕوایان وایە کە یاسای مرۆیی تەنیا لە هەلومەرجێکی تایبەتدا دەشێ هەبێ و ئەو یاسایەی کە رەسەنە ونابێ پێشێل بکرێ, تەنیا یاسای یەزدانییە. هەر چەند لەوانەیە یاسای مرۆیی لە ئەنجوومەنی شارەزایان یان پەرلەماندا لەسەر بنەمای یاسا شەرعییەکان دابڕێژرێ. لەپراکتیکدا دەبینین کە هیچ بایەخێك بەو یاسا مرۆییە نادرێ کە بەگوێرەی شەرع داڕێژراوە. واتە ئامادەن هەر بەسادەیی لێ بکەوێتەوە. بەزمانێکی فیقهیانە, گەڕانەوە وپەنابردنە بەر یاسا بەکارێکی لاوەکی دادەنرێت.

واتە لەکاتی تەنگەناویدا پەنا دەبرێتە بەر یاساو ئەوان رێگە بەخۆیان دەدەن لە هەموو ئەو شتانە کەڵك وەرگرن کە شەرع رێگەی پێداوە, جا چ یاسایی بێت یان نە. دووەم خواست ورای خەڵك لەلای ئەوان هیچ نرخێکی نییە. لەهەندێ خوێندنەوەدا توندونیژکارانە لە هیچ بوارێکدا تەنانەت لەبواری شتە حەڵاڵەکانیشدا پێویست ناکات پەنا ببرێتە بەر خواست ورای خەڵك.

واتە ئەگەر وا دابنێین گشت توانا کۆمەڵایەتی وسیاسییەکان مۆلکی خواوەندن وخواوەند لەهەر سەردەمێکدا بەکەسێکی تایبەتی سپاردوون, بۆیە دەستەوەردان لەکایەی گشتی بەبێ رەزامەندی پێشووتر یان بەبێ رێگە پێدان دواتری خواوەند دەستەبەسەرداگرتنە. کەواتە ئەگەر ئەمە دەستەبەسەرداگرتن بێ, ئەنجامدانی هەر جۆرە کارێکی سیاسی وکۆمەڵایەتی لەلایەن خەڵکەوە بەدەستێوەردان لەکایەیەکی تر دەژمێردرێ, وەکو رووبەڕووی ئەو کەسە بیمەوە. لەم روانگەیەدا, پەنا بردنە بەر ویست ورەزامەندیی خەڵك وەکو ((اكل ميتة))یە, بۆ ئەوەی دوژمنانی ئیسلام, ئایین بە ئیستبداد تاوانبار نەکەن. سێیەم, مافی مرۆڤ لەم فیکرەدا جێگەی نابێتەوە. نەك تەنیا لە بابەتی سیاسیدا, بەڵکو بەلەبەرچاوگرتنی حیکمەتی خواوەندو بەلەبەرچاوگرتنی ئەو ئەرکانەی کە خواوەند بۆ مرۆڤی داناوە مافی مرۆڤ لە هیچ بوارێکدا نییە. ماف هەر ئەوەیە کە لە ئەرکی یەزدانەوە هەڵدێنجرێ وئەم مافانە هەموویان لە ئەحکامی

[ئاییندا]هەن. ئەوەی بۆ مرۆڤ باشە لەو ئەحکامانەدا پیشبینی کراون وئەگەر ئێمە هەمان ئەرکی فیقهیی باو پیادە بکەین پێویستمان بەمافی مرۆڤ هەر نییە. ئاشکرایە کە لەدەقە ئایینییەکانماندا ئاماژە بەهەندێ ماف نەکراوە وئەم مافە بەم دواییانە لەلایەن مرۆڤی هاوچەرخەوە بایەخی پێدراوە. بۆیە ئەم ئەرکانە لە کەشوهەوایەکدا دارێژراون کە ئەم مافانە هەرنەبوونە. بۆیە ئەگەر مافەکان ژێرپێ بخرێن، ئەو کەسانە سەغلەت نابن، چونکە بەرای ئەوانەوە هیچ ئەرکێك ژێر پێ نەخراوە.

چوارەم، ئەو کەسانە لەبواری سیاسەتدا کاروبارە ناپیرۆزەکان پیرۆز دەکەن. ئەم بەپیرۆزکردنانە چەندین گرفتی کۆمەلایەتی دێننە کایەوە، چونکە دەبێتە هۆی فراوانبوونی لەرادەبەدەری بازنەی کاروباری پیرۆز لە کایەی کاروبارە گشتی وکۆمەلایەتی ودنیەوییەکاندا وکاتێك شتەکان بەپیرۆز دەکرێن، چیتر ناتوانین رەخنەی لێبگرین. لەدەستدانی رەخنە، چەندین گرفتی کۆمەلایەتی دێنێتە بەرهەم.

پێنجەم، لەلای سیاسی وتوندوتیژکاراندا، ((ئازادی)) پێگەیەکی ئەوتۆی نییە. لەسەردەمی مەشروتەدا، زانایان باسی ((وشەی شوومی ئازادی)) یان ((پەیڤی پێنرخی سەربەستی))یان دەکرد و هەڵبەتە ئەمە پەیوەندی بە سەردەمی مەشروتەوە نییە. ئەمانە ئازادی بەدیاردەیەکی شەیتانی وبەرهەمی کولتووری بێبەهای رۆژئاوا لەقەڵەم دەدەن.

*** کام بونیادی سیاسی وکۆمەلایەتی وکام روانگەی مێژوویی - کولتووری بەرهەمهێنەری توندوتیژییە؟**

موجتەهید شەبستەری: نازانم ئەوەی دەمەوێ بیڵێم تا چەند پەیوەندی بە پرسیارەکەی ئێوەوە دەبێ، بەلام بڕوام وایە پێداگرتن لەسەر بونیادی سیاسی وکۆمەلایەتیی رابردوو وهەوڵنەدان بۆ گۆڕینی، توندوتیژی بەرهەم دێنێ. لە ماوەی

سەدەکانی رابردوودا بونیادێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی تایبەت لە کۆمەڵگای ئێمەدا سەربهەڵداوە کە کولتووری سیاسیش لەگەڵیدا گونجاوە. چونکە لە دنیای ئەمڕۆدا کۆمەڵگا بەبێ بەشداریکردنی هەموو لایەك لەگشت هەوڵە سیاسی وناسیاسییەکان سەرناکەوێ. لەژیانی کێبرکێیانەی دنیای ئێستادا کە پەرەسەندن وپێشکەوتن لە گرنگترین ئامانجەکانییەتی ژیان بەبێ چالاکبوون وبنیاتنەربوون وسەرچاوەی کاریگەربوونی توێژ وتاکە کەسە جیاجیاکانی کۆمەڵگا, هەڵناسووڕێ. پێویستە لە کۆمەڵگادا هەلومەرج برەخسێ بۆ ئەوەی تاکەکەسان بە ئاستێکی بەرزی پێشکەوتنی مادی ومەعنەوی بگەن. بەڵام خاڵی گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە ئەم جۆرە ژیانە تەنیا لەژێر سایەی سیستەمی سیاسییە دیموکراتییەکاندا دەبێ. واتە تەنیا لەسیستەمی سیاسییە دیموکراتییەکاندا دەکرێ تاکە کەسانی کۆمەڵگایەك بەئاستێکی باڵای بنیاتنان بگەیەنرێن. لەکۆمەڵگایەکی ئەوتۆدا تاکەکەسان دەتوانن لە ئاستێکی باڵای توانا و لێهاتوویی بەهرەمەند بن" ئەم پرۆسەیە لەسایەی نونیادە دیموکراتییەکاندا دێتە کایەوە. بەڵام بونیادی سیاسی وکۆمەڵایەتی و کولتووریی رابردوومان بە هیچ شێوەیەك دیموکراتیانە نەبووە بونیادەکردنی رابردوومان شێوەی جیاجیایان هەبووە, بەڵام لایەنی هاوبەشی ئەم بونیادانە, ملکەچبوون بۆ لەخۆ بەرەوژوورتر و مەرجە جیاجیاکانی دەسەڵات بووە, بەشێوەیەك کە ناسنامە وکەسایەتیی مرۆڤەکان لە پەیوەندی بەکەسایەتییەکانی سەرەوەتر لەخۆی ناسراوەتەوە. بەشداریکردن لە دەسەڵات وبڕیاردانانددا نەبووە ومرۆڤ وەك بۆنەوەرێك نەدەناسرا کە دەستنیشانکەری چارەنووسە وەهەڵدەبژێرێ. هەر لە بنەڕەتدا لەو سەردەم ئەو بنەما وپرەنسیپانە لە هیچ شوێنێکی دنیادا لە ئارادا نەبووە. ئەمڕۆ پێداگرتن لەسەر هێشتنەوەی ئەو بونیادە سیاسی وکۆمەڵایەتییە دەبێتە هۆی وەستان وسەرکوتکردنی داهێنەریتی مرۆڤەکان. لەکاتێکدا کە واقعی ژیان وئەم رەوتی کێبرکێی جیهانییە بۆ پەرەسەندنی مەعنەوی ومادیی هەمیشەیی کە کۆمەڵگا ئیسلامییەکانیش دەگرێتەوە, جۆرە ژیانێکی تر دەخوازێت, پێداگرتن لەسەرپاراستنی ئەو بونیادە سیاسی و کۆمەڵایەتییە لەبەر ئەوە توندوتیژیی

لێدەکەوێتەوە چونکە پێداویستییە مادی ومەعنەوییەکانی مرۆڤ دابین نابن, وهەندێکیش هێشتا رێ لە پەرەسەندنی مەعنەوی ومادی دەگرن. ئەم کۆمەڵگایانە, خاوەنی یەك کولتوور نین.

واتە لەهەمان کات کە بونیادی کۆمەڵایەتی وسیاسی رابردوو بەسەریاندا زاڵە, بەشێك وکۆمەڵێکی تر لەم کۆمەڵگا موسڵمانانەدا هاتوونەتە بوون کە داوای جۆرێکی تری ژیان وچالاکی وداهێنان دەکەن, ئەو گرووپ وهێزانەی کە لەدەیەکانی دواییدا لە کۆمەڵگا موسڵمانەکاندا هاتوونەتە مەیدانەوە, جۆرە ژیانێکی نوێیان گەرەکە, لەکاتێکدا کە بونیادی کۆمەڵایەتیی رابردوو جۆرە ژیانێکی تر برەوپێبدات لەئەنجامدا وتوێژ لە نێوان ئەواندا دروست نابێ وپێکدادان دێتە ئاراوە. هەم لەناو کۆی کۆمەڵگا وهەم لەناو ئەم گرووپانەدا گرفت پەیدا دەبێ وتوندوتیژی دێتە ئاراوە. ئەم بونیادە سیاسی - کۆمەڵایەتی وکولتوورە سیاسییە زاڵەی ناو کۆمەڵگا موسڵمانەکانی درێژبووەوەی هەمان ژیانی سیاسی رابردووە. واتە لەسەردەمی خەلافەتی خەلیفەکانی راشدین تا خەلافەتی خەلیفەکانی ئەمەوی وعەبباسی وتا سەڵتەنەت ونیمچە سەڵتەنەتەکانی دواتر, چوارچێوە سەرەکییەکان نەگۆڕاون. لەو بونیادە کۆمەڵایەتی وسیاسییەدا مافی مرۆڤی هاوچەرخ وبەشداریکردن وئازادی ویەکسانی بەمانای ئەمڕۆی نەبووە. بۆ نموونە بەیعەت لەسەردەمی خەلیفەکانی راشدین وئەمەوی وعەبباسیدا هەبووە, بەڵام لە بەیعەتدا هەرگیز بەشداریکردنی کۆمەڵایەتی وسیاسی بەمانا ئەمڕۆییەکەی نەبووە. بەهیچ شێوەیەك هەموو خەڵك لە بڕیارداندا دەوریان نەبووە. بەڵانی زۆرەوە چەند سەربژاردەیەك دەوریان هەبووە وکاتێك بەیعەتیشیان دەکرد نەیاندەتوانی هەڵی وەشێننەوە, ئازادی سیاسی لەسەردەمی خەلیفەکانی راشدیندا هەبوو, بەڵام ئەویش تەنیا بەو مانایەی کە خەڵك دەیانتوانی رەخنە لە حاکم بگرن. ئەمەش بەسترابۆوە بە ویژدان و دادگەریی حاکمەوە کە گوێ لەرەخنەکانی بگرێت یان نە, بەڵام ئایا ئازادبوونی رەخنە بەمانای بەشداریکردنی بڕیاردەرانەیە لە رەهەندەکانی ژیانی سیاسیدا؟ ئایا ئەمە هەمان ئەو ئازادییە سیاسی وکۆمەڵایەتییەیە کە لە دەستووری ئەمڕۆدا هەیە؟ هەرگیز

بەو مانایە نییە. ئازادیی سیاسی بەمانا ئەمڕۆیەکەی لەگەڵ سیاسەتدا مانای دەبێ کە کارێکی بەرنامە رێژیی بەکۆمەڵە. لەسەدەکانی رابردوودا کە سیاسەت بەو مانایە لەئارادا نەبوو چۆن دەشێ ئازادییە سیاسییەکانی ئەمڕۆ بەدی بکەین. گەڕانەوە بۆ بابەتی ئیمامەت لەکەلامناسی وفیقهی ئیسلامدا دەریدەخات کە بازنەی سیاسەت چەندە سنووردار بووە.

بەغدادی لە کتێبی (الفرق ین الفرق)دا دەنووسێت: ((ئەرکەکانی ئیمام بریتین لە دانانی قازییەکان, پاراستنی سنوورەکان و دابەشکردنی دەستەیی توێژالی (فۆیی). زانایانی تریش بەکەمێك جیاوازییەوە هەمان ئەو شتەیان وتۆتەوە" لە سەردەمەدا سنووری ئەرکەکانی ئیمام هەمان سنووری سیاسەت بووە. بەرای من یەکێك لەو هەڵەو چەوتانەی لەکۆمەڵگای ئێمەدا دەکرێ ئەوەیە کە ناسنامەی ئازادیی رەخنەگرتن لە حاکم لە سەرەتای ئیسلامدا یەکسان دەکەن بەو ئازادییە سیاسی وکۆمەڵایەتیانەی کەلە دنیای ئەمڕۆدا هەن. بەهیچ شێوەیەك ناتوانین بڵێین لەبەر ئەوەی رەخنەگرتن لەفەرمانڕەوا لە سەردەمێکدا هەبووە, کەواتە دەق ونەریت وڕێڕەوی ئیسلامی ئازادییە سیاسی وکۆمەڵایەتییەکانی ئەمڕۆی دامەزراندووە یان پشتگیریی لێ کردووە. لەرابردوودا ئەو کەسەی کە لە لوتکەی بونیادی سیاسی وکۆمەڵایەتیدا بووە هەندێجار ستەمکار بووە هەندێجاریش دادپەروەر, هەندێجار رێگەی داوە رەخنەی لێ بگرن و هەندێجار رێگەی نەداوە. ئەمە تەواو جیاوازە لە ئازادی سیاسی وکۆمەڵایەتی وبەشداریکردن لە بەرێوەبردنی کۆمەڵگادا. پێداگرتن لەسەر ئەوەی چەمکە سیاسییەکانی ئەمڕۆ لە دەقە ئایینییەکانی رابردوومان یان لە رێڕەوی نەریتی رابردوودا هەبووینە, نەك تەنیا گرفتەکانی ئەمڕۆمان چارەسەر ناکات, بەڵکو چەندین بەرامبەر گەورەتر دەکات. رێگەی راست ئەوەیە کە ئێمەی موسڵمان ئەو پرسیارە بخەینە روو کە دەبێ چ پەیوەندییەك لەگەڵ زانست وچەمکە سیاسییەکانی ئەم سەردەمەدا ببەستین کە بەبێ ئەوان ناتوانین بژین؟ ئایا ئیمانی ئایینمان رێگەمان پێ دەدات ئەم چەمکانە قبوڵ بکەین و روو لەو زانستانە بکەین یان نە؟ وەڵامی ئایینیانەی ئەم پرسیارە تەواو ئیجابیە.

سەبارەت بەوەی کە بەرێز کەدیوەر باسی کرد، پێویستە چەند شتێك بڵێم. بەرای من تەنانەت ئەگەر بۆچوون سەبارەت بە خوا، مرۆڤ، دنیا وهتد... یش بگۆڕێت، تا هەندێ کێشەی سیاسی بنەرەتی چارەسەر نەکەین، دەردمان دەرمان نابێ. واتە لەوانەیە گۆڕانی ئەم بۆچوونانە لە فەلسەفە یان لەکەلامناسیدا گونجاو بێت و بتوانین بۆچوونێکی مەعقوڵتر لەرابردوو سەبارەت بە خواوەند یان گشت چەمکە ئاینییەکانی تر بخەنەڕوو، بەڵام لە گۆشەنیگای باسەکەی ئێمەوە واتە توندوتیژی، هیچ گرفتێك چارەسەر نابێ. ئێمە دەبێ بونیادی سیاسی و کۆمەڵایەتی رابردوو لە رەنگێکی دینی وکەلامناسیشی بەخۆوە گرتووە، بگۆڕین وپەنا بەرینە بەر بونیادێکی سیاسی - کۆمەڵایەتی وکولتووری سیاسی وکۆمەڵایەتی دیموکراتیك ناوی دەبن. هەڵبەت، ئەگەر بمانەوێ دەست لە بونیادی سیاسی وکۆمەڵایەتیی رابردوو هەڵگرین پێویستە دەست لە بنەمای فیقهی، کەلامی وئەپستمۆلۆژیەش هەڵگرین کە لەگەڵ ئەودا هەبوونە. پرسیاری سەرەکی ئەوەیە کە ئایا ئێمەی موسڵمان دەتوانین لە روانگەی پەیمانەوە سەیری ژیانی دنیەوی خۆمان بکەین؟ ئایا بیرکردنەوەی ئایینمان رێگەمان دەدات ئەم روانگەیەمان هەبێ؟ ئایا دەتوانین ژیان وەکو پەیمانێك سەیر بکەین کە چەند کەسێك لە کاتی دامەزراندنی کۆمپانیایەکی هاوبەش لەگەڵ یەکتردا دەیبەستن؟ ئایا ئامادەین لە روانگەی فیکری ئایینییەوە قبوڵ بکەین کە دەمانەوێ سیستمێکی کۆمەڵایەتی بەلێپرسراوێتی خۆ و وەك مرۆڤی سەربەخۆ بهێنینە کایەوە؟ ئایا دەتوانین بڵێین دەمانەوێ سیستمێکی کۆمەڵایەتی لەسەر بناغەی دادگەری ومافی مرۆڤ بەلێکدانەوەی فەلسەفییەوە بهێنینە دی؟ ئێستا دوو رەوت لەگەڵ یەکتردا لەدەستەویەخەدان. بەگوێرەی بیرکردنەوەی رەوتێکیان دەتوانین ودەبێ بناغەکانی بونیادی کۆمەڵایەتی وسیاسی لەسەر بنەمای دادگەرییەك لە قورئان وسوننەتەوە وەرگیرابێ هیچ مانایەکی نییە وبناغەی سیستمی کۆمەڵایەتی دەبێ لەسەر بناغەی تەفسیری عەقڵانی بۆ دادگەری ومافی مرۆڤ دابمەزرابێ. ئەم باسە، مشتومرێکی زۆر دەخولقێنێ" بۆ نموونە چ کێشە گەلێك لە دادگەریومافی مرۆڤ جیادەبنەوە وئازادییە سیاسی - کۆمەڵایەتییەکان، بەگوێرەی

چـەمکی دادگـەریی کۆمەڵایـەتی ومـافی مـرۆڤ, چـین وچ واتایـەکیان هەیـە؟ ئـازادی لەچوارچێوەی دادگەریدا چییە؟ هتد... ئەو کەسانەی دەیانەوێ سیستمی کۆمەڵایەتیی خۆیان لەسەر ئەو بنەمایە دابرێژن, بێگومان بیروباوەڕە ئایینییـەکانی خۆیـان لەبەرچـاو دەگرن.

*** بۆچی بونیادە نەریتییە نادیموکراتییـەکان توندوتیـژیان بەرهـەمهێناوە؟ ئایا نەرتی بونیان یان نادیموکراتیك بوونیان, یـاخود هـەردوو تایبەتمەنـدی توندوتیژیان لێ دەکەوێتەوە؟.**

موجتەهید شەبستەری: پێویستە دوو کێشـە لەیـەکتر جیابکەینـەوە. کێشـەیەکیان ئەوەیە کە ئایا بونیادە سیاسی وکۆمەڵایەتییەکانی سەردەمانی رابردوومان توندوتیـژیان بەرهەمهێناوە یان نـە؟ کێشـەکەی تـر ئەوەیـە کـە ئایا کۆمـەڵگا ئیسـلامییەکان ئیسـتا ڕووبـەڕووی توندوتیـژی وەسـتاونەتەوە؟ مـن ئیشـم بەبابـەتی دووەم هەیـە و پـێم وایـە پێـداگرتن لەسـەر هێشـتنەوەی ئـەو بونیادانـە لـە ئێسـتادا توندوتیـژی لێدەکەوێتـەوە. ئێـداگرتن لـە پاراسـتنیان لـە دنیـای ئـەمڕۆدا ورێگـرتن لـە گـۆڕانی بونیـادە سیاسـی وکۆمەڵایەتییەکانمان بۆ بونیادە گەلێکی دیموکراتیك, ئەمڕۆ توندوتیـژی لێدەکەوێتـەوە, چونکە ئەو داهێنەریتییەی کـە پێویسـتییەکی ژیـانی دنیـای ئەمڕۆیـە تـەنیا لـە بونیـادە دیموکراتیەکاندا دێتە کایەوە. ئەمڕۆ چ قبوڵ بکەین یـان نـە, چـەندین هێـزی مرۆیـی لـە کۆمەڵگا موسڵمانەکاندا بەتایبـەت کۆمـەڵگای ئێمـەدا بڵاوبوونەتـەوە وکەسیش ناتوانـێ کۆنترۆڵیان بکات وکۆمەڵگا ئیسلامییەکان دەبـێ دایـنـان پێـدا بـنێن. ئێسـتا ئـەو گرفتـە گەورەیەی کـە ڕووبـەڕووی دەبینـەوە ئەوەیـە کـە ((چـۆن ئـەم بابەتـە لەگـەڵ سیسـتی بەهایماندا کۆدەکرێتەوە ودەبێ بە چ تـەگبیرێك بکەین)). بەڵام بوونی گرفت نابـێ وامـان لێبکات چاومان دابخەین وهێزە ئازادبووەکان نەبینین و هەر نەزانین ئێمە لە چ دنیایەکدا دەژین و پێ لەسەر هەمان بونیادە کۆمەڵایـەتی وسیاسـییەکانی رابـردوو دابگـرین. ئـەم پێداگرتنە گرفتەکە خەستتر دەکاتـەوە وتوندوتیژییـەکی گـەورە دەخوڵقێنـێ. گرفتەکـە

ئەو کاتە چارەسەر دەبێ کە بەچاوێکی کراوەوە رووبەڕووی واقیع ببینەوە و ریسک بدەین. بەبێ ریسک دان ناتوانین گرفتەکان چارەسەر بکەین. ژیانی ئەمڕۆ, سەرتاسەر ریسک دانە.

مو حسین کەدیوەر: ئەگەر بەراستی لێی تێگەیشتبم, بەڕێز موجتەهید شەبستەری بونیادی سیاسی بەرهەمهێنەری توندوتیژیی بەو بونیادە داناوە کە پێ لەسەر پاراستنی رابردوو دادەگرێ" واتە لە راستیدا پێداگرتن لەسەر پاراستنی بونیادێك کە سەردەمە مێژوویییەکەی بەسەرچووە, دەشێ زەمینەخۆشکەری توندوتیژی بێت. وێڕای قبوڵکردنی خاڵی سەرەکیی باسەکەیان دەبێ بڵێم کە بەرای من هەر بونیادێکی سیاسیی مێژوو کە لەسەر رابردوو دەژین مەرج نییە توندوتیژی بەرهەم بێنێت. ئەم بونیادە لەو کۆمەڵگایەدا توندوتیژی بەرهەم دێنێ کە خەڵکەکەی لەگەڵ بونیادە سیاسییەکەیدا نەگونجێن. واتە خەڵك هەنگاوێك لە پێشەوەی حکومەت بن و گۆڕانیان بەسەردا هاتبێ و بەو بونیادە سیاسییە قایل نەبن. ئەگەر کۆمەڵگایەك وەرگرین کە خەڵکەکەشی وەکو حکومەت, دواکەوتبن, مەرج نییە لەم کۆمەڵگایەدا توندوتیژی بێتە بەرهەم, چونکە جۆرە گونجانێك لەنێوان فەرمانڕەوایی وجەماوەری خەڵکدا هەیە وخەڵك بە بونیادی سیاسی دواکەوتووی خۆیان رازین. بەم شێوەیە, من یەکێك لەهۆیەکانی سەرهەڵدانی توندوتیژی لە کۆمەڵگادا بۆ نەگونجان وناتەبایی زۆرینەی خەڵك وبونیادی سیاسی دەگێڕمەوە. ئەگەر بونیادی نادیموکراتیك لە کۆمەڵگایەکدا هەبێ کە خەڵکەکەی پاسیڤانە قبوڵی بکەن وبەراستی بزانن, واتە رازی بووبن بەوەی کە سیستەمی حکومەتکردن هەر ئەوەیە, لەو حاتەدا حکومەت هیچ پێویستی بە پیادەکردنی توندوتیژی نابێ, چونکە خەڵك مولکەچی فەرمانەکانی حکومەتن. گرفت لەو کۆمەڵگایەدا سەرهەڵدەدات کە جەماوەرەکەی جۆرە هۆشیارییەکیان هەبێ وبەتایبەت سەربژاردەی کۆمەڵایەتی بە ئاستێکی هۆشیاری ئەوتۆ گەیشتبن کە قەناعەتیان کردبێ بەناکۆکی بونیادە سیاسییەکان ونەهاتبن بەتەنگ پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکانی سەردەمەوە. لەو حالەتەدا فەرمانڕەوایەك کە پەیوەندی بە رابردووەوە هەیە, واتە

له‌رووی سیاسییه‌وه توانای به‌نگه‌وه‌هاتنی نییه، بۆ درێژه‌دان به‌ده‌سه‌ڵاته سیاسییه‌که‌ی جگه له‌پیده‌کردنی توندوتیژی وپه‌نابردنه به‌رهێز هیچ چاره‌یه‌کی دیکه‌ی نییه. به‌ڵام ئه‌و پرسیاره‌ی خستیانه ڕوو، ئه‌وه بوو که ئایا له روانگه‌ی ئایینه‌وه ئاماده‌ین بونیادی سیاسی رابردووی خۆمان بگۆڕین وپه‌نا به‌رینه به‌ر بونیادێکی سیاسی نوێ ودیموکراتیك یا نه؟ واته ئایا ئاماده‌ین ده‌ست له‌بنه‌مای که‌لامناسی، فیقهی وئه‌پستمۆلۆژیی بونیادی کۆن هه‌ڵگرین یان نه؟ وه‌ڵامی من ئه‌رێیه، به‌ڵام له‌م رێگه‌یه‌دا ئاسته‌نگ هه‌یه. یه‌که‌میان ده‌ست گرتن به‌نموونه چاکه‌کانی سه‌ره‌تای ئیسلام" نموونه گه‌لێك چاکی ئه‌وتۆ که به‌چاوێکی پیرۆزی تایبه‌ته‌وه سه‌یری ده‌که‌ن. ئایا ئه‌مه ناچارمان ده‌کات له قاڵبێکی تایبه‌تدا گیر بمینین؟ من پیم وایه له‌وانه‌یه هه‌ندێ که‌س ئه‌م زه‌رووره‌ته ببینن به‌ڵام په‌یره‌وی کردن له نموونه چاکه‌کان مه‌رج نییه قاڵبێکی تایبه‌تمان به‌سه‌ردا بسه‌پێنێ. واته راسته ئه‌وان شێوه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌حکومه‌تکردندا به‌کاردێنن وئه‌حکامی تایبه‌تیان هه‌بووه، سه‌رمه‌شقبوونیان بۆ ئێمه له‌ئاسته شته گشتی وبنچینییه‌کان نه‌ك له‌شته لاوه‌کییه‌کان وئه‌و کێشانه‌ی له‌ژێر کاریگه‌ری سه‌رده‌م دان. ئه‌گه‌ر پێغه‌مبه‌ر ئه‌مرۆ بنێردرایه، بێگومان شێوه‌یه‌کیان ده‌گرته به‌ر که‌سه‌ره‌رای پاراستنی هه‌ندێ بنچینه‌و جیاوازه ده‌بوو له شێوه‌ی هه‌زاروچوارسه‌د ساڵ پێش خۆی. هیچ به‌ڵگه‌یه‌کی فیقهی وکه‌لامیمان له‌به‌رده‌ستدا نییه که بیسه‌لمێنێ ئه‌گه‌ر ئه‌وانه‌ی پێشتر ئه‌مرۆ حکومه‌تیان بکردایه، ده‌قاوده‌ق وه‌کو چه‌ندین سه‌ده پێش حکومه‌تیان ده‌کرد. ئه‌گه‌ر بمانه‌وێ به‌گوێره‌ی قورئان وسوننه‌ت کاربکه‌ین، ده‌بێ چه‌ند بنچینه‌یه‌کی گشتی وه‌کو پاراستنی که‌رامه‌تی مرۆڤ وپه‌یره‌ویکردن له دادگه‌ری ویه‌کسانی وهه‌روه‌ها نابێ ناموسڵمان حوکمی کۆمه‌ڵگای ئیسلامی بکات وچه‌ند شتێکی له‌م شێوه‌یه، ره‌چاو بکرێن وله‌شته‌کانی تردا هیچ رێگه‌یه‌ك نییه جگه له‌وه‌ی که بگه‌ڕێنینه‌وه بۆاری گشتی و په‌یمانی کۆمه‌ڵایه‌تی به‌و مه‌رجه‌ی که له‌گه‌ڵ موحه‌ڕه‌مانه شه‌رعیه‌کاندا ناکۆك نه‌بێ. جگه له‌وه‌ی هیچ شتێکی تر نییه که له ڕووی ئایینه‌وه پێویست بێت. که‌واته عه‌قڵی به‌کۆمه‌ڵی موسڵمانان حوکم ده‌کات وئه‌وه‌ی به‌به‌رژه‌وه‌ندی

بزانێت (هەڵبەت بەو مەرجەی کە پێچەوانەی ئەحکامی ئایینی نەبێت) رێگەی ئەنجامدانی دەدات, مەگەر جگە لەوە دەتوانین کۆمەڵگا بەڕێوەبەرین وناوی ئایینیشی لێ بنێین. ئەگەر لە شێوەی پەیوەندیی پێغەمبەر (د.خ) و عەلی (س) لەگەڵ کۆمەڵگادا وردبینەوە, نابێ لەبیری کەین کە ئەم دوو کەسە پیرۆزانە دووخەسڵەتیان هەبوو کە ئەمڕۆ هیچیان نین. یەکەم مەعسومیەت (بێ گوناهی) و ئەوی تریان زانستی غەیب بوو. با وادابنێین ئەوساش رێگەیەکی تایبەت بەکارهێنراوە, بەڵام کەسێ ئەم خەسڵەتانەی نییە مافی ئەوەی نییە بەو شێوازانە کۆمەڵگا بەڕێوە ببات. خەڵکی ئاسایی لەسەردەمی ئامادەنەبوونی ئیمامدا (غەیبە) جگە لە گەڕانەوە بۆ عەقڵی بەکۆمەڵ هیچ رێگەیەکی تریان نییە کە بەهۆیەوە ئیدارەی کۆمەڵگای پێ بکەن. ئەگەر کەسێ بڕوای وابێ کە نموونەیەك ماوە بۆبەڕێوەبردنی کۆمەڵگاو لەرووی شەرعییەوە پێویستە گوێڕایەڵی ئەو نموونەیە بین, دەبێ بەڵگەی خۆی بدا بەدەستەوە. من دوای پشکنین بەو ئەنجامە گەیشتم کە هیچ نموونەیەکمان نییە کە لەسەردەمی ئامادەنەبوونی ئیمامدا ئیدارەی کۆمەڵگای پێ بکەین.

بەڵام سەبارەت بە پرسیارە سەرەکی ئێوە, واتە ((کام بونیادی سیاسی بەرهەمهێنەری توندوتیژییە؟)) پێویستە بڵێم ئەگەر بونیادێکی سیاسی ئەم خەسڵەتانەی تێدا بێ, بێگومان توندوتیژیی لێدەکەوێتەوە. گرنگترین هۆکاری توندوتیژی ئەوەیە کە حکومەت لە خەڵکەوە سەرچاوەی نەگرتبێ. ئەم سەرچاوە گرتنە لە خەڵك تەنیا مەرجێکی دروستبوونی نییە, بەڵکو مەرجی مانەوەشیەتی. بەدەستەواژەیەکی تر ئەگەر هەڵوێستی حکومەت لەگەڵ هەڵەیستی زۆرینەی خەڵك نەگونجێ, توندوتیژی دەبێتە شتێکی حەتمی, هەندێ جار لەوانەیە حکومەتێك لەخەڵکەوە سەرچاوەی گرتبێ, بەڵام لەمانەوەشدا پێویستە پشت بەخواست و رای خەڵك ناچاربن خواست و ئارەزووی فەرمانڕەوایان دابین بکەن. لەهەندێ کۆمەڵگادا وارادەگەیەنرێ کە دەبێ خەڵك خۆیان لەگەڵ فەرمانڕەوایاندا بگونجێنن, لەکاتێکدا کە لەراستیدا دەبێ کاربەدەستانی حکومەت خۆیان لەگەڵ خەڵکدا بگونجێنن.

خاڵی دووەم ئەوەیە کە نابێ حکومەت خۆی بەخاوەنی مەئموریەتێکی تایبەت لەلایەن خواوەندەوە دابنێ. واتە ئەگەر قبووڵ بکەین کە نموونەیەکی تایبەت بۆ سەردەمی ئامادەنەبوونی ئیمام لەئارادا نییە, ئیتر کەس خاوەنی مەئمورەتێکی تایبەت نابێ بۆ رێنماییکردنی کۆمەڵگاو لە کاتێکدا ئەوانی تر لێی بێ بەش بن. ئەگەر کەسێك یان گرووپێکی تایبەت بڕوایان وابێ کە مەئموریەتێکی تایبەتی لەلایەن خواوەندەوە پێ سپێردراوە, ئەوا گرفتێکی گەورە لەکۆمەڵگا دێتەکایەوە.

خاڵی سێیەم ئەوەیە کە ئەو حکومەتانەی دیکتاتۆری وچەقبەستوو بە شێوازی ئۆتۆکراسین جۆرە توندوتیژییەك بەرهەم دێنن. چونکە لە حکومەتی دیکتاتۆری وپشتەستوودا, بەشێوەیەکی سروشتی چەقبەستنی دەسەڵات سەرهەڵدەدات.

خاڵێکی تر ئەوە کە ئەگەر لە کۆمەڵگایەکدا جۆرە ململانێیەکی چینایەتی وئاپارتایدی سیاسی کولتووری وکۆمەڵایەتی هەبێ توندوتیژی دێتەکایەوە. بەدوربڕینێکی دی, ئەگەر هەموو خەڵك وهاووڵاتیان یەکسان نەبن, واتە هەندێ هاووڵاتیی پلەیەك وهەندێکی تر هاووڵاتیی پلە دوو بن, بێگومان پەنا دەبەنە بەر توندوتیژی. واتە ئاپارتایدی سیاسی توندوتیژی لێدەکەوێتەوە وبڕوانەبوون بەیەکسانیی سیاسی بەتایبەت ئەگەر ژمارەی ئەو کەسانەی کە لەڕوانگەیەکەوە بە هاووڵاتیی پلە دوو دادەنرێن زۆربن وئەوانەی دەسەڵاتیان بەدەستە کەمینە بن, بەزۆری گێروگرفت سەرهەڵدەدات.

خاڵێکی تر ئەوەیە کە ئەگەر لە کۆمەڵگایەکدا دەسەڵات دەوری نەبێت, بەدەربڕینێکی تر ئەگەر لوتکەی هەرەچی دەسەڵاتی سیاسی هەتا هەتایی بێت, گەندەڵی سەرهەڵدەدات. چونکە دەوری بوون ودەستاو دەستکردنی فەرمانڕەوایی ودەسەڵاتی سیاسی, رێ لەگەندەڵبوون دەگرێ, کاتێك فەرمانڕەوایی بەردەوام وبێ پسانەوە بێ, دواجار ناچار پەنا دەباتە بەر شێوازە توندوتیژەکان.

خاڵێکی تر, کۆنترۆڵ نەکرا وبەرپرسیارانەبوونە. ئەگەر لەکۆمەڵگایەکدا ئازادییە سیاسییەکان, ئازادیی مەشق وئەو ئازادیانەی کە جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤدا

هاتووە, رەچاونەکرێ, بێگومان توندوتیژی سەرهەڵدەدات. مەبەست لە ئازادی ئەوەیە کە تاکە کەسان هەموو ئەو ئازادییانەی کە جارنامەی جیهانیی مافی مرۆڤدا هاتووە لە رەهەندە سیاسییەکەیدا هەیانبێ. کەواتە پێویستە خەڵك چاودێر بن بەسەر حکومەتەوە ورێگەیان پێ بدرێ لە حکومەت بپسنەوە. لە کۆمەڵگایەکدا کە جیاوازی بیروڕا لەگەڵ حکومەتدا دابنرێ و مەرکەزی کردەی سیاسی ((دوژمن)) بێ, واتە بڕوایان وابێ کە ((دوژمنایەتیم دەکەن کەواتە هەم)), توندوتیژی شتێکی حەتمییە. ئەگەر لە کۆمەڵگایەکدا کەمینە لە دەسەڵات بن و لەرووی ئایینیشەوە سەرتاپا گیرخوازبن, ئەو کەمینە سەرتاپا گیرخوازە جگە لە توندوتیژی پەنا ناباتە بەر هیچی تر. چونکە ئەگەر ئەم کەمینە بیەوێ بۆ رای زۆرینە بگەڕێتەوە دەبێ مەیدان چۆڵ بکات و لەبەر ئەوەی نایەوێ دەست هەڵگرێ, بۆ پاراستنی خۆی پەنا دەباتە بەر پیادەکردنی توندوتیژی.

خاڵێکی تر ئەوەیە ئەگەر لە حکومەتدا کە داوا لە خەڵك دەکرێ ملکەچ بن, واتە هەرگیز رێگەیان پێ نەدرێ کە مافێکی یاسایی خۆیانە نەیاری حکومەت بن و بەمیزاجێك رازی نەبن وبتوانن حیزب پێکبێنن و لە چوارچێوەی یاسادا بەرامبەر بە گشت بەشەکانی دەسەڵات بوەستن, جگە لە رووبەڕووبوونەوەی توندوتیژانە لەگەڵ تاکە کەسان چارەیەکی تر نییە.

بەهەر حال, وەڵامی ئەو پرسیارەی کە ((ئایا بونیادی دەسەڵاتی سیاسی لەکۆمەڵگایەکدا تەئسیری هەیە لە دروستبوون وبرەوسەندی خوێندنەوەی توندوتیژکاری بۆ ئایین؟)) لەسەدا سەد ئیجابییە. ئایین لەبواری سیاسەتدا زیاتر کێشەکانی بۆ عەقڵی مرۆڤ بەجێ هێشتووە وتەنیا پرنسیپە گشتییەکانی خستۆتە روو. ئەوەی لە بوارە سیاسی وکۆمەڵایەتییەکاندا ناوی ئایینی لێ نراوە, زیاتر شتی عورفی وپێشگریمانی زانایانی ئایینین, نەك خۆدی دەقی ئایینی بن. کەواتە ئاشکرایە ئەگەر فەرمانڕەوایی ئایینی خاوەنی بونیادێکی دەسەڵاتی خودان ئەم تایبەتمەندیانە بێت, ئەو خوێندنەوە ئایینییەی برەوی پێ دەدات, توندوتیژکارانەیە. بۆیە بەگوێرەی وتەی خوالێخۆشبوو ((نائینی)) کە دەیگوت گەورەترین وترسناکترین ئیستبداد, ئیستبدادی ئایینییە, دەبێ

دان بەوەدا بنێین خوێندنەوەیەك كە ڕێگە بەو جۆرە بونیادە سیاسییە دەدات, بێگومان ترسناكترین شێوەی توندوتیژیی هەیە. چونكە توندوتیژی لە حكومەتە نائایینییەكاندا پشتیوانییەكی شەرعیی نییە, بەڵام لەم بونیادەدا ئەخلاق وشەرعیش دەبنە وەسیلەی دەسەڵاتی سیاسی. بۆیە تەنانەت لەوانەیە توندوتیژكاری بە ئەركێكی شەرعیش حیساب بكرێ.

ئێمە وای تێدەگەین كە بەرای ئێوە خوێندنەوە توندوتیژئامێزەكان بۆئایین, بەرهەمی جیهانی نەریتی وبیركردنەوەی نەریتی بووە, نەك لە خودی ئایینەوە سەرچاوەی گرتبێ. واتە ئەگەر ئێمە بەخودی ئایین, یان حەقیقەتی ئایین بگەین, ئەم توندوتیژانەمان تیایدا بەدی نەدەكرد. ئایا ئەم قسەیە ڕاستە؟.

موجتەهید شەبستەری: وەڵامەكەی پەیوەندی هەیە بەئەوەوە كە چ تێگەیشتنێكمان بۆ ئایین هەیە. ئەگەر مەبەستەمان لە ئایین ئەوە بێ كە دیندارە سیاسییەكان لە ئایین تێدەگەن, وەڵام شتێكەو ئەگەر مەبەستمان لە ئایین, تێگەیشتنی بیرمەند یان كەلامناسێكی هاوچەرخ بێ بۆ ئایین, وەڵام شتێكی دیكەیە. لە تێگەیشتنی یەكەم دا, ئایین كۆمەڵێك واقعی عەقیدەیی, ئەخلاقی وكردەییە كە لە مێژوودا چەسپیوە. ئەگەر ئێمە ئەم تێگەیشتنە لەبەر چاوبگرین, هەندێ كردار كە ئەمڕۆ بە توندوتیژئامێز دادەنرێن, بەشێك بوونە لە ئایین. بەڵام ئەگەر جەوهەری ئایین لە قاوغی ئایین جیابكەینەوەو ڕوانگەیەكی دیاردەناسانەمان بۆ ئایین هەبێ, وەڵاممان بۆئەو پرسیارە دەگۆڕێت. لەو حاڵەتەدا دەشێ یەكێك ئایین بە جۆرە ڕەفتارێك لەقەڵەم بدات, نەك كۆمەڵێك كردارو بیروباوەڕ و«ئەخلاقیات» لەوانەیە یەكێك بڵێت جۆرە ژیانێكی مەعنەوییە" جۆرە ژیانێك بەئاراستەی خواوەند. لەو جۆرە ژیانەدا تاكەكەس دەكەوێتە بارودۆخێكی ئیمانییەوە" ئاشكرایە ئەم تێگەیشتنە بۆ ئایین جیاوازە لە تێگەیشتنی باوی دیندارە نەریتییەكان بۆ ئایین. وەك چۆن ئایینی عارفە پلە یەكەكان لەگەڵ ئایینی كەلامناس وفیقهەكان جیاوازە. بەگوێرەی خوێندنەوەی نەریتی بۆ ئایین, ئایین كۆمەڵێك زانیارییە كە لەلایەن خواوەندەوە هاتووەو پێویستە بناغەی سیستمی كۆمەڵایەتیش

لەسەر ئەوە دابمەزرێ. لەخوێندنەوەی ئەریتیدا, وەحی بریتییە لە دابەزینی کۆمەڵێك تەعبیرو زانیاریی دیاریکراو کە پێویستی بە تەفسیرو لێکدانەوە نییە. مرۆڤ کۆمەڵێك زانیاری بەخۆی وەدەستی دێنێ وهەندێك زانیاریش لەرێیوەحیەوە بۆی دەگوازرێتەوە. زانیارییە وەحیانییەکانیش دوو جۆرن: بەشێکیان عەقڵی مرۆڤ دەتوانێ وەری بگرێ وبەشەکەی تر لەسەرووی عەقڵی مرۆڤەوەیە. زانیارییە وەحیانییەکان, بیروباوەڕ وبەهاوکردارەکانمان رەنگرێژ دەکەن. ئەم بیروبۆچوونە کە دەکەوێتە پێش تێگەیشتن لە دەقە وەحیەکانەوە و وەك پێش گریمان وپێشینە تێگەیشتنێك وایە بۆیان, پشت بە بنەمایەکی ئەپستمۆلۆژی وکەلامناسی تایبەت دەبەستێ. داکوکیکردن لەسەر ئەم تێگەیشتنە بۆ ئاین, بەچاوپۆشی لە ئیعتیبار یان بێ ئیعتیبارە فەلسەفیەکەی, گرفت بۆ واقیعی ژیانی نوێی مرۆڤ دەخوڵقێنێ. ئەگەر کۆمەڵگایەك بەم شێوەیە لە ئاین تێبگات, توانای مەعریفی وئیمانی وکردەیی هێنانەکایەی کۆمەڵگایەکی دیموکراتیکی نییە. ئەگەر کۆمەڵێك داکۆکی لەسەر ئەم تێگەیشتنە بۆ ئاین بکەن لەم سەردەمەدا, بەهۆی بێ تواناییان لە بوونی مروونەیی لەبەرامبەر واقیعەکانی دنیای هاوچەرخدا, بۆ ئاراستنی ئەوەی بە ئایینی لەقەڵەم دەدەن جگە لەئەنجامدانی توندوتیژی رێگەیەکی دیکە شك نابەن. ئەگەر تێگەیشتنێکی ئاوەهامان بۆ ئاین هەبێ, ناتوانین تەنیا بەئیجتهادکردنی لەشتە ناسەرەکیەکان (فروع) لە توندوتیژی رزگار ببین. هەڵبەت دەتوانین وەڵامی ئەم پرسیارە لە تاقیگەی مێژووش بکەین کە بەهۆی ئیجتهادی نوێوە لەلقەکان وبەبێ ئیجتهاد لەبنەماکان واتە بێ گۆڕانی تێڕوانین بۆ واتای ئاین وئیمان تا چەند زانایان توانیویانە پێش خواوەندن و وەحی بەمانای بەرزترین ئەزموونی مەعنەویی وئایینی مرۆڤە کە ئاسۆی بوونی بەرفراوان دەکات ودەیخاتە بەرجەزبەی خواوەندەوە وبەبێ ئەوەی زەهەندی مەعریفە وئەزموونی مرۆیی تێك بدات مانایان پێ دەبەخشێ وچرایەك لەسەر رێگەی ژیانی کەسیی پێغەمبەر وئیمانداران دادەگیرسێنێ, ئەم ئایین ووەحیە دژی واقیعەکانی هیچ سەردەمێك نابێتەوە.

بە بۆچوونی بەرێزتان، ئەزموونی ئەم دەسالآنەی دوایی لە ئێراندا ناتوانێ یارمەتیمان بدات لەم حوکمدانەدا، بۆ نموونە هەوڵی خوالێخۆشبوو نائینی بۆ وەرگرتنی هەندێ بونیادی سیاسی نوێ یان ئەو هەولآنەی لەو بیست ساڵەی دواییدا دراون، ناتوانن پێمان بڵێن ئایا ئیجتهاد لەفقەکاندا گرفتەکانمان چارەسەر دەکەن یان نە؟

موجتەهید شەبستەری: من لەدرێژەی قسەکانمدا وەڵامی ئەم پرسیارە دەدەمەوە. وەك گوتم لەتێگەیشتنی دووەمدا بۆ ئایین، لەوانەیە ئایین بەجۆرە رەفتارێك لەقەڵەم بدەین وئایین لەقاڵبی واقیعە کۆمەڵایەتی ومێژووییەکانی سەردەمانی رابردوو کورت دەکەینەوە.

ئەگەر ئایین بەرەفتاری تایبەتی مرۆیی دابنێین، ئەو کات دەڵێین ئایینی پێغەمبەر دانپێدانان (إعتراف) شەهادەت دانێکە. داننان بەخواوەندێی خوا" وشەهادەت دان بەوەی لایەنی دەرەکی هەیە، پێغەمبەریش ئەوانی تر بانگ دەکات بۆئەوەی دان بەخواوەندێتی خوا دابنێن. پەیامی پێغەمبەر هەر ئەو بانگ کردنەیە. ئایینی پێغەمبەر پشت بە ئەزموونی وی دەبەستێ. ئەزموونی پێغەمبەرایەتی، ئەزموونێك بووە لێوانلێو بووە ولەناخیدا رژاوەتە دەرەوە (بەپێچەوانەی ئەزموونی عارفەکان). ئەم دانپێدانان و شەهادەتانە، زاتی ئەزموونی پێغەمبەرانەی پێغەمبەرانە. دەتوانین هەر بەکورتی بڵێین ئەوان ئەزموونیان دەکرد کە خواوەند وای لێکردبوون بتوانن قسە بکەن کە خۆیان نەیانتوانی وا بکەن، واتای جەوهەریی ئەم قسانە هەمان دانپێدانان وشەهادەتدان بووە. ئەوان ئەزموونیان دەکرد کە خواوەند بە توانایەکی یەزدانییەوە وای لێکردوون دانپێدابنێن وشەهادەت بدەن. هەڵبەت ئەم دانپێدانان وشەهادەتە بەزمان وکولتوورێکی تایبەت دەردەبڕێت وهەر لەبەر ئەوە سنوورەکانی ئەو زمان وکولتوورە لە قاڵبی دەدات. گشت ئەوەی پەیوەندی بەو زمان وزەمان وکولتوورەوە هەیە، لەشتی ڕواڵەتیی ئەو ئەزموونە پێغەمبەرێتیەن.

ئەگەر کەسێك وەحی بەهۆکاری ناردن ودانپێدانان وشەهادەتی پێغەمبەر بزانێت وبڕوای وابێ زمانی دەربڕینی ئەو ئەزموونەش، زمانێکی رەمزییە، ئەوە بەرەنجامی

بەرجەستەبوونی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی ـ کولتووری ئەو ناردنەیە (بعپە)، بە پەیامی زاتیی وەحی دانانرێ ولەئەنجامدا بەجەوهەری ئایینی پێغەمبەری لەقەڵەم نادات. هەر چۆنێك بێت، بەرای من لەدنیای هاوچەرخدا پێویستە لە خۆمان بپرسین: ((پەیامی سەرەکی ئەو گەورە پیاوانە چ بووەو ئەو پەیامە لەدرێژایی مێژوودا چ رەنگگەلێکی بەخۆوە گرتووە؟)).ئەو پرسیارە، پرسیارێکی زانستییەو دەتوانین دیاردەناسانە وەڵامی بدەینەوە. ئەگەر پرسیارێکی ئەوتۆ بخەینەروو، لەوەڵامدا دەتوانین بڵێین جەوهەری پەیامی ئەوان ((مەعنەوییەت))ە، جەوهەری ئەم پەیامە کە سەرچاوەی دینداربوون ودانپێدانان و شەهادەت دانی ئێمەشە ئاماژە بۆ خواوەند دەکات وکەواتە لە جەوهەری ئاییندا توندوتیژی نییە. پێغەمبەر، مرۆڤێکە کە لەهەلومەرجێکی مێژوویی تایبەتدا نێردراوە وئاسۆیەکی مەعنەویی تایبەتی دەربڕیوە وکردۆتەوە. ئاخۆ ئەو ئاسۆ مەعنەویە لە کوێیە، ئەوە دەبێ بەهۆی کەلامناسییەوە روونکردنەوەی مەعقوڵ بدرێ. لەم چەشنە روانگەیەدا بۆ ئایین، بۆچوونگەلێکی تازە لەمەڕ خوا، پێغەمبەر، وەحی، ئیمان وهتد... دەخرێتەروو، هەڵبەت ئەم بۆچوونە نوێیانەی مشتومڕی کەلامیی گرنگ وئاڵۆز دێننەکایەوە کە لێرەدا نامەوێ بچمە سەر ئەو باسانە. بەهەر حاڵ، ئەوەی باسمان کرد، جۆرە ئیجتهادێکە لە بنەمادا کە میتۆدی ئیجتهادکردن لە لقەکانیشدا دەگۆڕێت. وەك ئیقال لاهوری دەڵێ: گۆڕان لە کۆی دەزگای موسڵمانێتی دێنێتە کایەوە. لەدەزگای نوێدا، خوا، پێغەمبەر، یاساو بەها ئایینییەکان وچەمکەکان، واتای تایبەتی خۆیان هەیەو گۆڕانی دەزگا، هەرگیز بەمانای دەرچوون لەئیسلامدا نییە، بەڵکو بەمانای خستنەرووی تێگەیشتنێکە لە پێغەمبەرایەتی پێغەمبەری ئیسلام لەم سەردەمەدا. لەوانەیە چارەیەکمان نەبێ جگە لەخستنەرووی تێگەیشتنێکی نوێ بۆ پەیامی پێغەمبەری ئیسلام. ئەو تێگەیشتنە نوێیە توانای گونجان لەگەڵ واقیعەکانی ژیان لە هەر سەردەمێکداو گۆڕانکاریی بونیادی کۆمەڵایەتی سیاسییەکانمان پێ دەرەخسێنێ و وامان لێدەکات پێویستمان بەتوندوتیژی نەبێ.

ئێمە ئێستا هەزارو چوار سەد ساڵ لە سەردەمی پێغەمبەر دورکەوتووینەتەوە هوشیارین بەو ماوە دووردرێژە و ناتوانین واز لەو هوشیارییە بێنین. پێویستە هەر لەو خاڵەی کە تیایدا وەستاوین، پەیوەندی بەسەردەمی پێغەمبەرو پەیامی پێغەمبەرەوە بکەین. شتێکی سروشتییە کە تێگەیشتنی ئێمە لە پەیامی پێغەمبەر، کە لەچوارچێوەی ئەو سەردەمەدا دەژین، جیاوازە لە تێگەیشتنی ئەو کەسانەی کە لە چوارچێوەیەکی مێژوویی پێش ئێمەدا ژیاون. بەڵام نە ئێمە لە موسڵمانێتی دەچینە دەرەوە، نەئەوانیش لەدەرەوە بوون. نە ئەو زانایانەی کە چەندین سەدە پێش ئێستا، کردارو گوفتاری پێغەمبەری لێکداوەتەوە هەڵە بووە، نەزانایەکی دیاردەناس کە ئەمڕۆ، بەو نێوانە دوورە مێژووییەوە، سەیری ئەو کردارو گوفتارانە دەکات، هەر تۆشی هەڵە وچەوتی بێت. بۆ ئەوان ئەو تێگەیشتنە هەبووە وبۆئەوانیش ئەم تێگەیشتنە رەخساوە. ئەگەر ئەم تێگەیشتنە نوێیە بێتە بەرهەم ئەوا پارادایم گۆڕاوە وئەم گۆڕانی پارادایمە زۆربەی کێشەکان لەوانە کێشەی توندوتیژیش بەو مانایەی باسمان کرد چارەسەر دەکات.

لە درێژایی مێژوودا، چەندین خوێندنەوەی جیاواز بۆ ئایین کراوە، لەوانەیە خوێندنەوەی کەلامی، عیرفانی، فیقهی وهی تر، ئایا هیچ یەك لەم بۆچوونە نەریتیانە، لە پارادایمی نوێوە نزیکترین یان دووریی هەموویان لەم پارادایمەوە وەکو یەکە؟

موجتەهید شەبستەری: ئەم سێ خوێندنەوەیە لە راستیداو کۆلەکەی سەرەکی خوێندنەوەی نەریتین بۆ ئایینی ئیسلام، یەك چوارچێوەیان هەیەو نزیکەی جیاوازییەکی ئەوتۆیان لە نێواندا نییە. کەلامناسان، فەقیهەکان وموتەسەویفەکان هەموویان پابەندی هەمان بنەماو بنچینەی پارادایمی رابردوون. فەیلەسوفان وهەندێ لە عارفە موسڵمانەکان لەو یەکەم کەسانە بوون کەلەو بۆچوونە دوورکەوتنەوە" واتە ئەو چەمکانەی کە بۆ تێگەیشتن لە خوا، پێغەمبەرایەتی، وەحی وشەریعەتیان بەکارهێناوە، هەر ئەو چەمکانە نەبوون کە کەلامناسان، فەقیهان وموتەسەویفەکان بەکاریان دێنا. بۆ نموونە چەمکی ((واجب الوجود)) یان پەیوەندیکردن بە عەقڵی چالاکەوە (وەحی) یان خواوەند وەك مەعشوقێك لەو چەمکانە نەبوون کە کەلامناسانی سەدە بەرایییەکان بۆ خواوەندی وەحی

بەکاریان دێنا. هەڵبەت کاتی کەلامناسی، بەفەلسەفی کرا، ئەم چەمکانەش دزەیان کردە ناویانەوە. بەڵام تەنانەت لەو قۆناغەشدا گشت دیداران تێگەیشتنێکی تریان بۆ ئایین هەبوو.

بەهەر حاڵ فەیلەسوفان وبەشێك لە عارفەکان چەمککەلێکی جیاوازیان خستنەڕوو وئەگەر بمانەوێ حوکم لەسەر دووری ونزیکیی خوێندنەوە جیاجیاکانی ئیسلام لەم پارادایمە نوێیە بدەین، پێویستە بڵێین خوێندنەوەی بەشێك لە عارفەکان، لەرووی ئاکام وشوێنەوارەکانیەوە نەك لەڕووی ناوەرۆکەوە، لەپارادایمی نوێوە نزیکە. واتە ئەم خوێندنەوەیە، مرۆڤ لەرێکخستنی ژیانی دنیایی خۆیدا ئازادتر دەکات وریگە بە مرۆڤ دەدات، بۆ نموونە بەو جۆرەی کە بەراستی دەزانن، سیستمی کۆمەلایەتی خۆیان رێك بخەن. بەڵام ئەگەر سەیری ناوەرۆکی خوێندنەوەی ئەم کۆمەڵە عارفانە بدەین، ئەوا دەبینین لە پارادایمی نوێ دوور وجیاوازە.

موحسین کەدیوەر: بەرێز شەبستەری دوو خوێندنەوەو بۆچوونی جیاوازی بۆ ئایین ناساندو فەرموویان بۆچوونی نوێ بۆ ئایین بواری توندوتیژی نادات. بێ ئەوەی حوکم لەسەر راستی هەڵەی بۆچوونی نوێ بدەم، ئەو خاڵە قبوول دەکەم کە خوێندنەوەی نوێ رێگە بەتوندوتیژی نادات. بەڵام ئەمرۆ دەمەوێ وەڵامی ئەو پرسیارە بدەمەوە کە ئایا خوێندنەوەی کەلامی - فیقهی نەریتی بۆ ئایین، توندوتیژی بەرەوا دادەنێت؟ ئایا ئەو دیندارانەی کە ئەم تێگەیشتنەیان بۆ ئایین هەیە، بەلەبەرچاوگرتنی بنەمای نەریتی رەوایە پەنابەرنەبەر توندوتیژی یان نە؟ پێش چوونە ناو باسەکەوە دەمەوێ بڵێم بەگوێرەی هەمان پرەنسیپی فیقهی وئوسولی، دەتوانین لانی کەم دوو تێگەیشتنی جیاواز بۆ قورئان وسوننەت بخەینەڕوو" یەکیان ((تێگەیشتنی رەسمی)) و ئەوی دیکەیان ((تێگەیشتنی نارەسمی)). خاڵێکی تر کە پێویستە باسی بکەین ئەوەیە کەلە چوارچێوەی پرەنسیپی فیقهی - کەلامی نەریتیدا باسی زات وروالەت وجەوهەرو قاوغ ناکرێ. بۆیە من لەجیاتی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە کە ئایا توندوتیژکاری لەجەوهەری ئایینەوە سەرچاوەی دەگرێ یان نە، وەلامی من نەرێیە. هیچ پەیوەندییەکی زەرووری

لە نێوان ئەم دووانەدا نییە. دەتوانرێ خوێندنەوەیەکی سیستماتیك وپەسندکراوی حەوزە زانستییەکان بۆ ئایین بخەینەڕوو کە توندوتیژیی لێنەکەوێتەوە. لەچوارچێوەی ئەم پارادایمە نەریتیەشدا دەشێ توندوتیژکاریی ئایین راشکاوانە مەحکوم بکرێ وگرفتە کەلامی وفیقهییە جیدییەکانی نیشان بدرێ.

ڕێگەم بدەن باسی ئەو ئەحکامانە بکەم دە دەگوترێ میسداقی توندوتیژیی ئایینن. من ئەم ئەحکامانەم پۆلێن کردوون، لێرەدا ناچمە سەر باسی سزاکان وئەو ئەحکامانەی دەستبڕین، جەڵدەلێدان، بەرد بارانکردن ونموونەی لەوەیان لێدەکەوێتەوە. دەتوانین ئەحکامەکان بەم شێوەیە پۆلێن بکەین. یەکەم کۆمەڵە ئەحکام، ئەو ئەحکامانەن کە پەیوەندیان بەهەڵگەرانەوە وجنێودان بە پێغەمبەرەوە هەیە. کۆمەڵەی دووەم، ئەحکامەکانی جیهادی سەرەتاییە. جیهادی سەرەتایی واتە کۆمەڵگایەکی ئیسلامی دەتوانێت هێرش بکاتە سەر کۆمەڵگایەکی تر بۆئەوەی ئەو کۆمەڵگایانە موسڵمان بکات. جیهادی سەرەتایی واتە شەڕکردن بۆ بەموسڵمانکردن.

کۆمەڵەی سێیەم، ئەحکامی فەرمانکردن بە چاکەو نەهیکردن لە خراپە. واتە ئەگەر ببینم کەسانێك کاری چاك ناکەن ودووچاری خراپەکاری دەبنەوە، پێویستە سەرەتا بەدڵ پێم خۆش نەبێ، دووەم بەزمان ونەیاریی خۆم دەربڕم، سێیەم ئاگاداریان بکەمەوە وفەرمان ونەهی بکەم ولەکۆتاییدا فیزیکیانە ڕووبەڕوویان ببمەوە. لە فیقهی نەریتیدا، لەهەندێ هەلومەرجدا تەنانەت کوشتنیش ڕێگەی پێدراوە. بەم شێوەیە لەوانەیە، ئەویتربوون (یان لە ئێمە نەبوون) تەواو ڕووبەڕووی تەنگژە ببێتەوە. ئەم سێ کۆمەڵە لەگشت ڕێبازە فیقهییەکاندا بەدی دەکرێن، بەڵام کۆمەڵەی چوارەم تەنیا لە لای هەندێ لە فیقهەکاندا هەیەو کە لەوانەیە کەمینەش بن. مەبەستم تیۆری ویلایەتی موتڵەقی فەقیهە. بەگوێرەی ئەم تیۆرە وەلیی فەقیە لە کۆمەڵگای ئیسلامدا دەسەڵاتێکی سنووورداری شەرعیی هەیەو هەقی ئەوەی هەیە هەرچیەکی بەچاکی دەزانێت ئەنجامی بدات. ئەگەر وەلیی فەقیە بەمەسڵەحەتی بزانێت، دەتوانێت لە کۆمەڵگای ئیسلامدا حوکمی پیادەکردنی توندوتیژی بدات. ئەگەر بمانەوێ بەگوێرەی -

بەڵگەی سەلماندن باسی ئایین وتوندوتیژی بکەین, بەرای من دەبێ چاوێك بەو چوار حاڵەتەی سەرەوەدا بخشێنین.

تێگەیشتنی قورئان وسوننەت, ئەحکامەکانی سەرەوە بەبێ قەیدومەرج قبوڵ دەکات. لەچوارچێوەی ئەم تێگەیشتنەدا, یەکەم, سزادانی هەڵگەراوە, موسادەرەکردنی موڵك وماڵ, جیابوونەوە لە ژن وکوشتنە. سزای ئەو کەسەی کە جنێو بە پێغەمبەر یان ئیمامە مەعسومەکان بدات کوشتنە. دووەم, جیهادی سەرەتایی بۆ موسڵمانکردنی کۆمەڵگاکانی تریش بە ڕەوا دادەنرێت (هەڵبەتە ئەمە لەم سەردەمەدا زۆر جێی باس نییە, چونکە زۆربەی فەقیهە ناودارەکان پێیان وایە جیهادی سەرەتایی تەنیا لەسەردەمی ئیمامە مەعسومەکاندا دەبێ. بەڵام ئێستا ئیمامەکان لەنێو ئێمەدا نین. لاپەڕەی ئەم مەسەلەیەش هەڵدراوەتەوە. هەڵبەت با ئەوەش بڵێم کە لە کتێبە ئیستدلالیەکاندا, مەسەلەی جیهادی سەرەتایی بەموتڵەقی باس کراوە وپێویستی ئامادەبوونی ئیمامی مەعسوم بۆ جیهادی سەرەتایی وەکو پێویستی ئامادەبوونی ئیمامی مەعسومە بۆ ئەنجامدانی نوێژی هەینی, دەرکردنی حەددەکان وشتی لەم بابەتە. واتە لەوانەیە بشێ بەبێ بوونی ئیمامیشدا جیهادی سەرەتایی بکرێ. چونکە ئەگەر سەردەمێك یەکێك لە وڵاتانی ئیسلامی بووە هێزێکی گەورە, لەوانەیە بەپشت بەستن بەم مەسەلەیە هەوڵی بەموسڵمانکردنی کۆمەڵگا ناموسڵمانەکان بدات). سێیەم, فەرمانکردن بەچاکە ونەهیکردن لەخراپەش سێ ئاستی هەیە: ئاستی دڵ, ئاستی زمان, ئاستی دەست, لە ئاستی سێیەمدا حاکم دەتوانێت بڕیاری سزای فیزیکی بدات, تەنانەت ئەگەر کوشتنیش بێت. چوارەم, لەڕوانگەی ئەو فەقیهانەی کە بڕوایان بە ویلایەتی موتڵەقی فەقیە هەیە, ئەگەر وەیلی فەقیە بیەوێ. لەسەرووی گشت ئەحکامە سەرەتایی ولاوەکیەکانەوەیە. ئەمە خوێندنەوەی ڕەسمیە بۆ ئایین وبەرای من توندوتیژی بەدوادا دێت.

بەڵام بۆ ڕەتکردنەوەی توندوتیژی پێویست ناکات ئاییناسییەکی نوێ بێننە کایەوە. چونکە لەچوارچێوەی هەمان سیستمی نەریتیدا دەشێ خوێندنەوەیەکی ترمان

بۆ قورئان وسوننەت هەبێ کە توندوتیژیی لێ نەکەوێتەوە. وا چاکە ئاماژە بە مەسەلەی ئیجتهاد لە لق وبنەماکانیش بکەین. مامۆستای بەڕێز ئاماژەیان بەوەدا کە لەرێی ئیجتهادی میتۆدیانە لە لقەکاندا ناتوانرێت رێ لە توندو تیژی بگیرێت، بەڵام من لەگەڵدا نیم وپێم وایە لەرێی ئیجتهادی میتۆدیانەوە لە لقەفقهیەکاندا وئیجتهادی میتۆدیانە لەکەلامدا دەشێ ئەنجامێکی گونجاومان دەست کەوێ.

موجتەهید شەبستەری: واتە مەبەستی ئێوە ئەوەیە کەبەبێ چاوخشاندنەوە بەچەمکی خوا، وەحی، پێغەمبەرێتی، ئیمان وشتی لەم بابەتە دەتوانین بەئەنجامێکی گونجاو بگەین؟

موحسین کەدیوەر: مەبەستم لە ئیجتهادی کەلامی ئەوەیە کە بۆ نموونە ئەگەر زانایانی رابردوو لە بواری پێغەمبەرێتی، ئیمامەت، ئامادەنەبوونی ئیمام وهی تر بەڵگەیەکیان خستۆتەڕوو، پێویست ناکات ئێمە شوێن ئەو بەڵگانە بکەوین. بۆ نموونە، دەشێ خوێندنەوەیەکی تەواو نوێ بۆ بابەتی ((ئامادەنەبوونی ئیمام)) بخەینەڕوو. هەڵبەت ئەم خوێندنەوە تازەیە لەسەر بنەمای هەمان سیستمی نەرێتی ئیجتهادی کەلامی دەخرێتەڕوو. چەمکی خوا لە سەدەی سێزدەهەم جیاوازە لەچەمکی خوا لەسەدەی دووەمی کۆچی. ئەم جیاوازی وگۆڕانە لەسەر بنەمای چ پرەنسیپێکدا ڕوویداوە؟ هەر ئەو پرەنسیپانە دەشێ بنچینەی ئیجتهادی کەلامی هاوچەرخیش بێت. هەڵبەت دەبێ رابگەیەنین کە چەندین سەدەیە کەلامناسیمان دووچاری بەستەڵەکی وقەیران بۆتەوە وتەنانەت کتێبێکی کەلامیی جیدی وداهێنەرانە نەنووسراوە.

بەکورتی، بەرای من دەشێ لەچوارچێوەی هەمان پارادایمی نەریتیدا، بەهۆی ئیجتهادی فیقهی وکەلامی، چاو بە ئەو چوار ئەحکامانەی ناوبراودا بخشێنینەوە. هەڵگەرانەوە یەکێکە لەو شتانەی قورئان بەئاشکرا باسی کردووە، بەڵام ئەوەی لە قورئاندا ئاماژەی پێکراوە، سزا دوارۆژییەکانی هەڵگەڕاوەیە. لەقورئاندا یەك وشەش راشکاوانە سەبارەت بە سزای دنیەوی بۆ هەڵگەراوە نەگوتراوە. باسی سزای دنیەویی هەڵگەراوە لە ریوایەتەکاندا هاتووەو هەڵبەتە ریوایەتەکانیش زۆرن. بەڵام هەڵگەراوە

کێیە؟ ئەگەر بمانەوێ بەهۆی هەمان ئەو پرەنسیپە نەریتیانەوە وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە. دەبینین بازنەی هەڵگەڕاوان زۆر بەرتەسک دەبێتەوە.

* بەڵام مەسەلەی هەڵگەڕانەوە رەتناکرێتەوە؟

موحسین کەدیوەر: نەخێر. من وتم هەڵگەڕانەوە یەکێکە لەو شتانەی قورئان بەئاشکرا باسی کردووە. بەڵام هەڵگەڕاوە موسڵمانێکە کە بەهۆی عینادی وکەلەرەقییەوە دژی ئیسلام بوەستێتەوە, نەك بەهۆی لێکۆڵینەوەیە. هەروەها بۆچوونی خۆی رادەگەیەنێت وبیەوێ رەوتێکی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی بێنێتەکایەوە. کەسێك کە بۆچوونی خۆی بەشێوەیەکی زانستی لە کتێبێکدا بخاتە ڕوو, بەر ئەم حکومە ناکەوێ.

لە هیچ رژێمێکدا, تەنانەت لە رژێمە دیکتاتۆرییەکانیشدا قبوڵ ناکەن کەسێك بەهۆی راگەیاندنی بیروڕا نەریتەکانی خۆی بیەوێ رەوتێکی سیاسی ـ کۆمەڵایەتیی پێچەوانەی سیستم بێنێتەکایەوە. بۆ نموونە رژێمە دیموکراتیکەکان بەجیدی دژی رەوتە فاشیستەکان دەوەستێنەوە. خاڵێکی تر ئەوەیە کە حکومی هەڵگەڕانەوە هەبێ, حەددەکە لادەکەوێ. رای باو بەو ئاراستەیە کە حوکمی هەڵگەرانەوەیە (وەکو حوکمی زینا) ئیسپات نەبێ. بەهەر حاڵ ئیسپاتکردنی ئەم حوکمە زۆر زەحمەتە مەگەر کەسەکە خۆی دانی پێدابنێ کە هەڵگەراوەتەوە. بەڵگەی سەلماندن بۆ هەڵگەرانەوە زۆر کەمن مەسەلەی جنێودان بەپێغەمبەر وئیمامە مەعسومەکانی تریش هەر وایە. لەوانەیە بڵێین ئەگەر کەسێ گوێی لێ بوو یەکێکی تر جنێوی بەپێغەمبەر یان ئیمامە مەعسومەکانی تر بدات, رەوایە یەکڕاست بیکوژێ, بەڵام ئەگەر کەسوکاری کوژراوەکە شکات لە کوژەرەکە بکەن, دەبێ شاهێدیان هەبێ وبتوانێت لە دادگادا جنێوەکە بسەلمێنێت. لە فیقھ و کەلامی کلاسیکدا, کۆت وبەندی زۆر دانراون کە دەرکردنی حوکم لەوباوەرە زۆر سەخت دەکات. لە کاتێکدا کە ئێستا لە کۆمەڵگای ئێمەدا ئەوەندە بێ باکانە ئەم حوکمانە دەردەکرێن کە وەك بڵێی خواوەند هیچ ئیتیادێکی لەو بارەوە نەکردووە.

لــەبارەی جیهــادی ســەرەتایش دەبــێ بڵــێین هێرشــی ســەربازی لــە هــەموو هەلومەرجێکدا ڕەوا نییە. دینداری بەزۆری نییە ((لا إكراه فی الدین)). مەگــەر دەتـوانین بێ ئەزیەت خەڵکانی تر ناچار بکەین دیندار بن. جیهادی سەرەتایی ئەو کاتە پێویست دەبێت کە سیستمێك ڕێگربێت لە بەردەم هاتنی خەڵك بۆ نـاو ئـایین وبۆ دینداربوونیان کوتانێك بەسەرپەنجە پێویست بێ. ئێران لـە سـەرەتای ئیسلامدا بـەم شێوەیە بوو. جیهادی سـەرەتایی تـەنیا ڕێگرێکـە لادەبـات لەبـەردەم خەڵکدا بـۆ ئـەوەی بەخواسـتی خۆیان ئیمان بێنن وئامانجی جیهاد ئیماندارکردنی خەڵك نییە بە زۆرەملێ.

بەڵام سەبارەت بە ئاستی سێیەم فەرمانکردن بەچاکەو نەهیکردنە لـە خراپـە, واتـە ئاسـتی دەسـت پێویسـتە بڵـێین لـە کۆمەڵگایـەکی یاسـامەندا لەلایـەن یاسـاوە تـەنا یاسادانەران ڕێگەیان پێدراوە سزاکان جێبەجێ بکەن, واتە چاکەو خراپە دەبێ لەیاسـادا پێشتر دەستنیشان کرابێ وسزاکانیش بەشێوەی یاسا جێبەجێ بکرێن.

لەبارەی ویلایەتی موتڵەقی فەقیهیشەوە دەبێ بڵێین بەشێکی بەرچاوی فەقیهـەکان ئەم تێگەیشتنەیان بۆ قەرئان وسوننەت نییە. ئەگـەر کەسـێك بـڕوای بـەم تیـۆرە نـەبێ, ئـەوا هـیچ کەسـێك بـە خـاوەن مەئموریـەتی تایبـەت لەلایـەن خواوەنـدەوە دانانێـت تـا بتوانێـت خـۆی لکایـەی کاروبـاری گشـتی هـەڵقورێنێ. لەڕوانگـەی هەنـدێ فەقیهیشـەوە مەبەست لە دەسـتەواژەی ویلایـەت ئـەوە نییـە کـە وەلی فەقیـە کارێـك بکـات کـە شـتە بەڵگەنەویست وپێویستییە شەرعییەکان بخاتە گومانەوەو متمانـەی خـەڵك بـەئایین کـەم بکاتەوە, دەبێ ڕووبەڕووی ئەو کارانەی بوەستینەوە. بـەدەربڕینێکی سـادەتر, حـاکمی شەرع ڕێگەی پێنەدراوە لەو ڕێیـەوەی کـە لەیاسـادا دەستنیشـان نـەکراوە, توندوتیـژی ئەنجام بدات.

مافی خۆرسکی مرۆڤ وئـەوەی ئـەمڕۆ پێـی دەگـوترێ مافـەکانی مـرۆڤ وەکـو مـافی ژیان, مافی ئاسایش, مافی ئازادی, مـافی بـەرگریکردن لـە دژی سـتەم وچەوسـاندنەوە, لەچوارچێوەی فیقهی ـ کەلامی کلاسیکیدا دەسەلمێنرێت. هەندێ لەم مافانـە ڕاشـکاوانە

لـە فیقـە و کـەلامی کلاسـیکدا باسـکراون وهەنـدێکی تریشـیان دەشـێ هـەلبێنجین, مەسەلەی...

...دان بـەوەدا دەنـێم کـەئیجتهادی کلاسـیك لـە زۆریـەی حاڵەتەکانـدا پێویسـتی بەچاوپێداخشاندنەوە هەیە وئەگەر ئەم چاوپێداخشاندنەوەیە نەکرێ, ڕووبەڕووی بەهەڵە تێگەیشتنی وا دەبینەوە کەتوندوتیژی بەرهەم دێنن. بەلاّم ئەمە نابێتە هۆی ئـەوەی کـە گشت پرەنسیپەکانی ئیجتهاد زیانیان بەربکەوێ.

موجتەهید شەبستەری: ئەگەر کێشەی ئێمە چەند حوکمێکی فیقهی توندوتیژ بێـت, لەوانەیە بەو شێوەیەی کـە بـەرێز کـەدیوەر گوتیـان کاریگـەر دەبـوو. بـەلاّم بـەرای مـن کێشـەی سـەرەکی کۆمـەڵگا موسـڵمانە هاوچـەرخەکان شـتێکە لەسـەرووی ئـەوەوە. توندوتیژی لـە کۆمـەڵگا هاوچـەرخە موسـڵمانەکاندا بەرهـەمی رەچـاونەکردنی مافـەکانی مرۆڤە. گرفت ئەوەیە کە ناتوانین لە سیستمێکی کۆمەلاّیـەتی لەسـەر بنـەمای مافـەکانی مـرۆڤ بنیـات بنـێن. ئەگـەر دەسـتووری خۆمـان لەسـەر بنچـینەی مافـەکانی مـرۆڤ بـەو شێوەیەی کە لەجاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤدا هـاتووە وهـەموارکراوە, دانەڕێـژین وسیسـتمی کۆمەلاّیـەتیی خۆمـان بـەگوێرەی ئـەم یاسـایە دانەڕێـژین و ڕێـز لـەو مـاف و ئازادییە سیاسی ـ کۆمەلاّیەتیانە نەگرین کە ئایا لـەو دەسـتوورەدا هـاتوون ڕووبـەڕووی چـەندین توندوتیـژی دەبینـەوە. لـەم حاڵەتـەدا, کێشـەی سـەرەکیمان ئەوەیـە کـە ئایـا بنەمای فیقهی ـ کەلامیی رابردوومـان ڕێگـە دەدات کۆمەڵگایـەك لەسـەر مافـەکانی مـرۆڤ بنیات بنێین یان نە؟ لەراستیدا دوو پرسیار لەئارادا هەن: یەکەم ئایا ئەو مافانـەی مـرۆڤ لەو بنـەما کلاسـیکانەدا هـاتوون یـان نـە؟ دووەم ئایـا ئـەو بنەمایانـە ڕێگـرن لەبـەردەم پابەنـدبوونمان بەمافـەکانی مرۆڤـەوە یـان نـە؟ ئەگـەر مافـەکانی مـرۆڤ بـەدڵ وگیـان وەرنەگیرێت وسەربژاردەی کۆمەڵگا بەهوو بوونیانەوە لـە پێنـاوی سـەقامگیرکردنیان لـە کۆمەڵگادا هەوڵ نەدەن, تەنانەت خۆدی یاسـاش دەشـێ توندوتیـژی بەرجەسـتەبکات و ڕەوایـەتی بەتوندوتیـژی بـدات. یاسـای خـۆی لەخۆیـدا لایـەری توندوتیـژی نییـە. یاسـا دەتوانێت پشتیوانی توندوتیژی بێت.

بەرای من بنەما فیقهی - کەلامییەکانمان لەمەسەلەو بابەتە سیاسییەکاندا پەیوەندیان بە دنیای رابردووەوە هەیە. لەو دنیایەدا, پەیوەندییە سیاسییەکانی مرۆڤ لەسەر ملکەچیی خەڵك بۆ حاکمێکی دادگەر یان ستەمکار دامەزرابوو. لەو دنیادا, مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ لەئارادا نەبوون وستەم ودادگەریش, مانایەکی دیکەیان هەبووە دادگەری لەو سەردەمەدا مانایەکی تاکەکەسی وتومەژاویی هەبوو ودادگەری بەو مانایە هیچ شێوەیەك ناتوانێت ببێتە بنچینەی رێکخستنی کۆمەڵایەتی وسیاسیی دیمەکراتیك فیقە وکەلامی کلاسیك, هیچ یەك لەو چەمکانە یان تێدا نییە کە بەبناغەی رێکخستنی سیاسی لە جیهانی نوێدا لە قەڵەم دەدرێن. داکۆکیکردن لە سەر پارادایمی کەلامی وفیقهی کلاسیك واتە چاوپۆشیکردن واتە هەوڵدانی ناسەرکەوتوو ونازانستی بۆ دەرهێنانی چەمکە نوێیەکانی وەکو ((ئازادیی)) بەشداریکردن لەناو قورئان وسوننەتدا. بۆ نموونە هەندێ کەس دەڵێن لەبەر ئەوەی حەزرەتی عەلی تا ئەو کاتەی شمشێری لە خەوارج هەڵنەکێشا, بە لێبوردەییەوە هەڵسوکەوتی لەگەڵدا دەکردن, کەواتە بەگوێرەی ئەم کارەی حەزرەتی عەلی گشت گرووپە سیاسییەکان دەتوانن ئازادانە بیروڕای سیاسی خۆیان دەربڕن, مەگەر دەست بۆچەك بەرن. کەموکوڕیی ئەم ئیجتهادە نامیتۆدیانە ئەوەیە کە دەیانەوێ بنچینەو پرەنسیپێکی گشتی لە کارێکی نەکراوی حەزرەتی عەلی هەڵبێنجێن وئەمەش ناکرێ. یەکێکی تر لە بەڵگەکانی ئیجتهادی نامیتۆدیانە ئەوەیە کە بمانەوێ پێکهاتەی شورایی کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك لەسەر ئایەتی شورا لە قورئانی پیرۆزدا هەبوو هیچ پەیوەندییەکی بە بونیادی شورایی حکومەتێکی دیموکراتیك لەم رۆژگارەدا نییە. ئەم ئیجتهادانە نامیتۆدی ونازانستیانەن وپشتگیریان لێ ناکرێ و ناتوانین تیۆری پتەوی لەسەر بینابکەین.

حەزرەتی عەلی نموونەی باڵای دادگەرییە, بەڵام نموونەی دادگەری لەو سەردەمدا. هەرکەسێك نموونەی دادگەریی سەردەمی خۆیەتی. ئێمە هیچ نموونەیەکی سەروو مێژووییمان نییە بۆ دادگەری. لە پارادایمی نەریتیدا واتای دادگەری ئەوەبووە کە فەرمانڕەوایی موتڵەق وهەتا هەتایی نەیێ وهەلسوکەوتی ستەمکارانە لەگەڵ

رەعیەتەكانی خۆی نەكات. بەڵام ئەمڕۆ ئەو پرسیارەمان لەبەردەمدا راست دەبێتەوە كە پێوەرەكانی رێكخستنی كۆمەڵایەتی عادیلانە چین؟ ئەگەر ئەمڕۆش حەزرەتی عەلی نموونەی باڵامانە, لەبەر ئەوەیە كە رەمزی پەیامنێری ناراستەیەكی تایبەتە واتە ئاراستەیەك بەرەو عەدالەت. شێمە ئێمە دەبێ لەو ئاراستە گشتییەوە پەیام وەرگرین, بەڵام تەفسیركردنەوەی عەداڵەت ودەستنیشانكردنی بەڵگەكانی ئیسپاتبوون یان نائیسپاتبوون لەم سەردەمەدا لە ئەستۆی خۆمان دایە.

موحسین كەدیوەر: بەرێز شەبستەری پرسیاریان كرد: ((ئایا بنەمای فیقهی - كەلامی كلاسیكمان توانای وەرگرتنی مافەكانی مرۆڤی وەك بناغەی رێكخستنی كۆمەڵایەتی هەیە یان نە؟)) بەرای من. بەپشت بەستن بە بنەما فیقهی - كەلامیمان دەتوانین زۆربەی مافەكانی مرۆڤ هەڵبێنجین. بەدەستەواژەیەكی دەقیقتر, جگە لە ئازادییە ئاینی وئازادییە جنسیەكان دەتوانین گشت ئازادی ومافەكانی تر بەپشت بەستن بە بنەما فیقهی - كەلامییەكان بسەلمێنین. پرسیارم لە بەرێز موجتەهید شەبستەری ئەوەیە كە ئایا بەرای ئێوە بنەمای فیقهی - كەلامیی ئێمە مەرجدارە بەنەبوونی مافەكانی مرۆڤەوە, واتە داوای نەمانی مافەكانی مرۆڤ دەكات؟

واتە ئایا مەحاڵە بتوانرێ بەم بنەما فیقهی - كەلامیانەوە مافەكانی مرۆڤ قبوول بكەین؟ هەڵبەت دەتوانین بڵێین هەندێ (كێشەی) فیهقی وكەلامیی خوێندنەوەی باو بۆ ئاین, پێشێلی مافەكانی مرۆڤ مرۆڤ دەكەن. بەڵام بەرای من من وا نییە كە ((بنەما)) فیقهی - كەلامیان رێگە لە مافەكانی مرۆڤ بگرێت. من چەند هەولێكم لەو بارەوە داوە ودەرمخستووە كە دەتوانین بەپشت بەستن بەهەمان بنەمای فیقهی - كەلامی, مافی دیاركردنی چارەنووس بسەلمێنین. پێم وایە دەتوانین گشت مافەكانی تریش وەكو مافی ژیان, مافی بەرگری لەبەر ستەمدا, مافی ئاسایش ومافەكانی تریش بسەلمێنین. تۆ باسی مەسەلەی دادگەریت كرد لەمەسەلە فیهی - كەلامیەكانی ئێمەدا باسی دادگەریی تاكەكەسی كراوە, بەڵام هیچ باسی دەدگەریی كۆمەڵایەتی نەكراوە قسەیەكە وئەوەی

کە دەڵێ بەگوێرەی بنەما فیقهی ـ کەلامیەکان ناتوانین دادگەریی کۆمەڵایەتی قبووڵ بکەین, قسەیەکی دیکەیە.

مەسەلەیەکی دیکە کە بەڕێز موجتەهید شەبستەری باسی کرد, مەسەلەی ئیجتهادی نامیتۆدیانیە. مەبەستم ئەوە نییە کە مافەکانی مرۆڤ لە کەلامی خواوەندیان ژیاننامەی ئیمامەکانەوە وەدەرنێین. مەبەستم ئەوەیە کە هەر کردارێك کە لەم سەردەمەدا ئەنجامدانیان عەقلیانە بێت, واتە عەقڵ ڕێگە بە ئەنجامدانی بدات, دەتوانین شەرعیبوونی بسەلمێنین. دینداران دەیانەوێ ئەو کردارانەی ئەنجامی دەدەن, هەرام نەبن وبەرای من دەتوانین نیشانی بدەین کە دامەزراندی سیستمی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای مافەکانی مرۆڤ, پەیوەندی بەحەرامی شەرعیەوە نییە وهەر ئەوەش بەسە بۆ شەرعییەت پێ دانی. من تەواو لە گەڵتدام کە ئەو شوڕایە لە قورئان وسوننەتدا هاتووە ئیلزامی نییە, لەکاتێکدا لە سەردەمی تازەدا دەسەڵات ناچارە بەپێی رای شوڕا بجوڵێتەوە, ئەم شوڕایە لەگەڵ ئەو شوڕایەی لە قورئان وسوننەتدا هاتووە [تەنیا] لە زاراوە لێك دەچن. ئەم شوڕایە دامەزراوەیەکی مۆدێرنەو ئەو شوڕایان تەنیا جۆرە راوێژپێکردنێك دەگرێتەوە. ئەگەر بمانەوێ ئەم شوڕایەیئێستا لە چەمکە نەریتییەکەوە هەڵبێنجین, ئەوە رەخنەکەی جەنابتان لە جێی خۆیدایە, بەڵام ئەگەر بڵێین ئەم شوڕایە لەگەڵ ئەم چەمکەیاندا دەگونجێ وئەم شوڕا مۆدرێنە رێگەی شەرعیی نییە, ئەوا قسەیەکی هەڵەمان کردووە.

کەواتە بەکورتی, بەرای من لەکایەی مەسەلە عەقلانییەکاندا. لەکایەی مامەڵە وهەڵسوکەوتدا, پێویست ناکات بەدوای بەڵگەیەك لەناو قسەو کرداری ئیمامدا بگەڕێین. هەر ئەوەندە بەسە کە ڕێگرێك لە لایەن خواوە (یاسادانەر) نەبێت. ئەگەر ئەم شتە بچەسپێ, کردارەکەش پەسند دەکرێ. زۆربەی هەرە زۆری مەسەلەی مافەکانی مرۆڤیش حاڵ ورەوشتێکی وایان هەیە. کەواتە بەرای من بنەمای فیقهی ـ کەلامیی کلاسیکمان, ملفی مرۆڤ وئەو سیستەمە کۆمەڵایەتییەی کە لەسەر مافەکانی مرۆڤ دامەزراوە دەخاتە دەرەوەی خۆیەوە.

موجتەهید شەبستەری: کەواتە بەرای ئێوە فیقهـ وکەلامی باو لەبارەی مەسلە هاوچەرخەکان بێدەنگە؟

موحسین کەدیوەر: مەبەستم ئەوەیە کە هنەر بەو پرەنسیپ وپێوەرانەوە دەتوانین ئەرك ومافەکانی مرۆڤ ئیسپات بکەین.

موجتەهید شەبستەری: واتە ئێوە لە رێی میتۆدی ئیجتهادی فیقهی، لەناو قورئان وسوننەتدا، مافەکانی مرۆڤی هاوچەرخ هەڵدێنجن؟

موحسین کەدیوەر: مەبەستم لە هەڵێنجان ئەوەیە کە دەردەخەین رێگری شەرعی نین.

موجتەهید شەبستەری: ئەمە هیچ جیاوازییەکی نییە لەگەڵ ئەوەدا کە بڵێین دەمانەوێ فرۆکە دروست بکەین، دەگەڕێینەوە بۆ قورئان وسوننەت ودەبینین فرۆکە دروستکردن هیچ رێگرێکی نییە. ئایا بەراستی مەسەلەکە بەم شێوەیە؟

موحسین کەدیوەر: هەڵبەت ئەم دوو مەسەلەیە کەمێك لەیەکتر جیاوازن. لەباسی مافەکانی مرۆڤدا چەندین فەقیهمان هەن کە بەپشتبەستن بە هەندێ بەڵگەی فیقهی مافەکانی مرۆڤ رەتدەکەنەوە وبۆ پووچەڵکردنەوەی ئەم بەڵگەیە دەبێ مشتومڕێکی جیدی بکەین. هەڵبەت راستە کە ئەم بنەما ومافانە عەقڵانین. ئێمە سەرەتا بنچینەکە دادەمەزرێنین ولە رووی عەقڵانییەوە دەیسەلمێنین ودواتر ئەو خاڵە تاووتوێ دەکەین کە ئایا بەڵگەیەکی فیقهی هەیە کە رێبگرێت لە دەستگرتنمان بەو پرەنسیپە عەقڵانیە یان نە، ئەگەر بەڵگەیەکی ئەوتۆ هەبێ دەبێ بزانین دەتوانین ئەو بەڵگەیە پووچەڵ بکەینەوە یا نە. تەنیا ئەو کاتەی کە ناتوانین ئەو بەڵگانە پووچەڵ بکەینەوە، دەبێ دەست لەو پرەنسیپە عەقڵانیە هەڵگرین.

موجتەهید شەبستەری: ئایا مافەکانی مرۆڤ لە قورئانەوە وەدەست دێن؟ بۆ نموونە یەکسانی لەبەر چاو بگرە. بەرای من یەکسانی بە مانای ئەمڕۆی بە هیچ شێوەیەك لە قورئان وسوننەتەوە چنگ ناکەوێ.

موحسین کەدیوەر: لە حەدیسدا هەیە کە ((خەڵك وەکو ((ددانەکانی شانە یەکسانن)) و حەدیسی لەم شێوەیە کەم نین. هەڵبەتە ئەم حەدیسانە کۆمەڵێك مەرجیان هەیە, بۆ نموونە زۆربەی زانایان باس لە یەکسانیی نێوان ئیمانداران دەکەن.

موجتەهید شەبستەری: لە مافەکانی مرۆڤدا خەڵك بەبێ لەبەرچاوگرتنی بیروباوەڕ یان یەکسانی و ئەم بابەتە لەگەڵ زۆربەی ئەحکامە فیقهییەکان وئەو حەدیسانەی پشتیان پێ دەبەستری ناگونجێت.

موحسین کەدیوەر: تاکەکەسان لە مافی ژیان, مافی ئاسایش و هی تردا یەکسانن. تەنیا کافری شەرکەڕ لەم بازنەیە دەچێتە دەرەوە.

موجتەهید شەبستەری: ئەم تێڕوانینە بۆ مەسەلەی مافەکانی مرۆڤ تەواو جیاوازە لەو روانگەیەی کە ئەمڕۆ بۆ مافەکانی مرۆڤ هەیە. تێڕوانینی نوێ بۆ مافەکانی مرۆڤ تێڕوانینێکی فەلسەفییە لە دەقێکی ئایینییەوە هەڵبێنجین.

موحسین کەدیوەر: ڕێگەم بدە نموونەیەك بێنمەوە. عەلی کوڕی ئەبو تاڵب لە نامەیەکیدا بۆ مالك ئەشتر دەڵێت خەڵك دوو دەستەن: یان برای ئایینی تۆن یان هاوجۆری تۆن.

موجتەهید شەبستەری: نابێ دەق (Text) لە زەمینە (سیاق) (Context) بکەینە دەرەوە. دەبێ بزانین ئەم قسەیە لەو زەمینە مێژوویی - کولتوورییەدا چ مانایەکی هەیە.

موحسین کەدیوەر: وا باشە نموونەیەکی تر بخەمەڕوو. خوالێخۆشبوو ((نائینی))، وەك فەقیهێکی ناودار, لە کتێبی (تنبیه الّمه ...)دا دەڵێت ئەوانەی لە کۆمەڵگایەکی ئیسلامیدا دەژین, باج دەدەن, کەواتە مافی رادەربڕینیان هەیە. ئەم بەڵگە هێنانەوەیە لەگەڵ دیموکراسیدا دەگونجێ.

موجتەهید شەبستەری: بەرای من بۆ ئەوەی باسەکە روون بێتەوە دەبێ پرسیارێکی گریمانەیی لە خوالێخۆشبوو نائینی بکەین وبزانین کە ئاخۆ دەبێ چ وەڵامێکی ئەم پرسیارە دەداتەوە, پێویستە بپرسین ئەگەر لە کۆمەڵگای ئیسلامیدا, بۆ نموونە مەسیحیەکان لەرێی ئاشتیانەو ناتوندوتیژانەوە موسڵمانیان کردنە مەسیحی

ولەئەنجامدا موسڵمانان بوونە کەمینە وحکومەت کەوتە دەستی مەسیحیان، ئایا هێشتا پابەندی یارییەکە دەبێ، واتە مافی رادەربڕین وئازادی ویەکسانی (دیموکراسی) یان نە؟

موحسین کەدیوەر: نازانم ئەو چ وەڵامێکی ئەم پرسیارەی دەدایەوە، بەڵام بەرای من ئەم رووداوە ئاساییە. بەرای من دەبێ بەم یارییە رازی بین وپابەند بین پێیەوە.

موجتەهید شەبستەری: زۆر باشە ئەگەر تۆ پابەندی بە زەرووڕەتی ئەم قسەیەوە، ئەواچویتە ناو پارادایمێکی تازەوە کە ئایین بەجۆرە رەفتارێك بۆ پەیوەندی بەستن بە خواوەندەوە لەقەڵەم دەدات. بەڵام پێم وایە نائینی وای دەکرد.

*** لێرەدا دوو روانگەی بەدیل بەدی دەکەین. روانگەیەکیان پێی وایە لەڕێی ئیجتهاد لە لقەکان ولە ژێر هەمان پارادایمی نەریتیدا دەتوانین قەیرانەکان چارەسەربکەین، بەڵام روانگەی دووەم پێی وایە جگە لە ئیجتهادکردن لەبنەماکان وگۆڕانی پارادایم ناتوانین بەسەر قەیرانەکاندا زاڵ بین.**

موحسین کەدیوەر: خوێندنەوەی دووەم ونوێ لە چوارچێوەی پارادایمی نەریتیدا هێشتا بڵاوبۆنەتەوە وگەڵاڵە نەبووە. واتە هێشتا دروست نەبووە. خاڵی هاوبەش لەو دوو حاڵەتەدا ئەوەیە کە هیچ کامێکیان شەرعییەت بە توندوتیژی نادات.

موجتەهید شەبستەری: ئەم دوو پارادایمە جیاوازییەکی بنەرەتیان لەنێواندا هەیە، لە پارادایمێکیاندا ژیانی سیاسی کۆمەڵایەتی وئابووری وکولتووری لەسەر بنەمای دەقە ئایینییەکانەوە دادەرێژێن. لە پارادیمیەکەی تردا خواوەمد لە رێی دەقە ئایینییەکانەوە لەگەڵ مرۆڤ دەدوێ و مانای ژیان ئازایەتیی بوونی پێ دەبەخشن، بەڵام مرۆڤ کام بنەما بۆ ژیانی کۆمەڵایەتیی خۆی هەڵبژێرێ، ئەوەیان کاری خۆیەتی ـ لەسەر مرۆڤ خۆیەتی کە بەرپرسیارێتی قورس و ترسناکی ژیان هنەڵگرێ وبەو شێوەیەی کە تێدەگات ودەتوانێت دایبرێژێت بۆ دارشتنی تیۆری وپراکتیکانەی ئەم ژیانە دەستی غەیبی رێنوێنیی مرۆڤ ناکات، هیدایەت ورێنوێنی، رێگای زانستی وفەلسەفی وپیشەسازییەکانی دروستکردنی ژیان لەم جیهنانەدا ناگرێتەوە، رێنوێنیی غەیبی واتە بەخشینی ئازایەتی بوون ومانای ژیان بە مرۆڤەکان" مرۆڤگەلێك کە بەحوکمی مرۆڤ بوونیان

هەرساتەوەختێك بە جۆرێك هەوڵی بیاتنانی ژیان دەدەن. بێگومان ئەو مرۆڤانەی شوکربژێرن لەسەر نیعمەتی ئەو هیدایەتە غەیبیەو بە دەستەواژەی جوانی قورئان دەبنە یەکێك لە ((عباد الرحمن))، پابەند دەبن بە دادوەرییە ئیمانی ـ ئاینییەکانی خۆیان لەمەڕ گشت پرۆسە سیاسی وکولتووری وئابوورییەکان ئەم دوو پارادایمە لەبەردەمی موسڵمانانی ئەم سەردەمەدا هەیەو هەڵبژاردن بەدەست ئەوانە،

* سوپاسی هەردوولاتان لەبەر ئامادەبوونتان لەم گفتوگۆیە.

سەرچاوە: مجله کیان، شماره ٤٥، ص٦-١٩.

* محەمەد موجتەهید شەبستەری (حوجوتولئیسلام وەلموسلمین) لە ساڵی ١٣١٥ کۆچی هەتاوی (١٩٣٦ز) لە شاری شەبستەر لە ئێران لەدایك بووە. دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی، لە ساڵی ١٩٥٠ بۆ فێربوونی زانستە ئیسلامییەکان رووی لە شاری قوم کرد و لە حەوزەی زانستیی دەستی بە خوێندن کرد. لە ماوەی هەژدە ساڵ مانەوە لە قوم، زانستە باوەکانی حەوزەی بە چاکی وەرگرت و لە ساڵی ١٩٦٩ وەك بەڕێوەبەری سەنتەری ئیسلامیی هامبۆرگ رووی لە ئەڵمانیا کرد و تا ساڵی ١٩٧٨ لەو سەنتەرە بە کاری فکری و کولتووریی خەریك بوو. لە دوای شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، لە خولی یەکەمی ئەنجومەنی شورای ئیسلامی، نوێنەری شاری شەبستەر بوو. دوای ئەو ماوەیە تا ئێستا لە کۆلێژی ئیلاهیاتی زانکۆی تاران وانەی ئیلاهیاتی (تیۆلۆژیای) نوێ دەڵێتەوە. شەبستەری وەك نوسەر و وەرگێڕیش لە کایەی زانستی و رۆشنبیریی ئێراندا رۆڵی بینیوە. چەندین وتار و کتێبی تا ئێستا چاپ و بڵاوکراونەتەوە. لە کتێبە ناودارەکانی دەتوانین ئاماژە بەوانە بکەین: *چەند لێکۆڵینەوەیەك لەبارەی وەحی و قورئان* (وەرگێڕان)، *هێرمێنۆتیك، و کتێب و سوننەت* (چاپی یەکەم لە ١٩٩٦)، *ئیمان و ئازادی* (١٩٩٧)، *رەخنە لە خوێندنەوەی رەسمی بۆ ئاین: قەیرانەکان، دژایەتییەکان، رێگەچارەکان* (٢٠٠٠)، *رامانێك لە خوێندنەوەی مرۆڤانە بۆ ئاین (٢٠٠٤).*

* *موحسین کەدیوەر لە ساڵی ١٣٣٨ کۆچی هەتاوی (بەرامبەر ١٩٥٩ز) لە ئێران لەدایکبووە. دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە شیراز، لە ساڵی ١٩٧٧ لە زانکۆی شیراز دەستی کردووە بە خوێندنی ئەندازیاریی کارەبا و ئەلیکترۆنیك. لە ساڵی ١٩٨٠ەوە بۆ ماوەی ١٧ ساڵ لە حەوزەی زانستیی قوم فیقە، ئوسوڵ، فەلسەفە، کەلام، عیرفان و تەفسیری خوێندووە. هەروەها دکتۆراشی لە بواری فەلسەفە و کەلامناسیی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٩٩ وەرگرتووە. کەدیوەر چەندین وتار و لێکۆڵینەوەی لە بواری فکر و فەلسەفە و فکری سیاسیی بڵاوکردۆتەوە و تا ئێستا چەند کتێبێکی چاپکردووە، لەوانە «تیۆری دەوڵەت لە فیقهی شیعەدا» کە لە ساڵی ١٩٩٧ بڵاوکراوەتەوە.*

عەقلانیەت

جۆن کۆنتگهام و خوێندنەوەیەك بۆ مێژووی عەقلانیەت

فەلسەفە: پرسیارێکی مرۆییە لە بوون و بوونایەتی (الوجود والکینونە)

نەجمەدین سمان

و: چالاك سەلاح

لە پۆلین کردنێکدا کە تا ئێستاش کاری پێ دەکرێت دادوەر (طلیطلة)ی ئەندەلوسی (صاعدی کوڕی ئەحمەد) دەڵێت: هەموو نەتەوەیەك لە دوو چین پێکهاتووە, یەکەمیان بایەخ بەزانست دەدات. دووەمیان بایەخی پێنادات, بگرە دژیشی دەوەستێتەوە جا لە رووی زانینیەوە بێت یان نەزانیەوە, ئەم جۆرەی دووەمیان لەدوای رووخانی غەرناتەوە لە ماوەی چەرخی دووەمی فەرمانڕەوایی پاشا خێڵەکیەکاندا گەشەی سەندوو, لە ئێستای عەرەبی دا هێشتا وەسفەکانی (صاعدی کوڕی ئەحمەد)ی بەسەردا دەچەسپێ لەو رووەوە کە "هیچ سودێکی حەکیمانەی لێوە نەگوێزراوەتەوەو ئەنجامی هیچ بیرۆکەیەکی تیادا بەدی ناکرێ".

عەقلانی کێیە؟, Rationalist

جۆن کۆنتگهام لە کتێبەکەیدا بەناوی عەقلانییەتەوە: فەلسەفەیەکی تازەگەرانە دەخاتەڕوو بە پوختەیەکی تازەگەرا بێخەوش لە عەقلانیەتی فەلسەفی و لە ئەفلاتونەوە هەتا ئەمڕۆ, دوور لە پیشەی ڕۆژئاواییەکان– فەیلەسوفی عەقلی عەرەبی "ئیبن روشد و ئەوانی دی" لە هاوکێشەیەکی دوولایەنەدا: لایەنی یەکەمی بەرز ڕاگرتنی ڕۆژئاواییەکانە لەوەی کە بەدەستیان هێناوە, لایەنی دووەمی بەسبوونی عەرەبەکانە لەوەی کە بە تێپەڕبوونی (کات) ڕۆژگار بەدەستیان هێناوە, و تێبینی دووەم کە لەکورت کردنەوەکەی (کوتنگهام)ەوە تێبینی دەکرێ, خۆ گێل کردنیەتی لە بەشدارییە فەلسەفییەکانی فەرەنسییەکان لە کتێبەکەیدا, بەتایبەتی قوتابخانە فەلسەفییە تازەکانیان.

عەقلانی لە گۆشەنیگای (کۆتنگهام)ەوە ئەو کەسەیە کە باوەڕی بە عەقڵ و بە پێویست زانینی هەیە وەك مەرجێکی پێشینە بۆ هەموو باسێکی فکری, ناوەڕۆکەکەی ئەوەیە (کە مرۆڤی عەقلانی بە مانا فەلسەفییەکەی, مانای ئەوە نییە کە نکۆڵی لە بوونی خودا دەکات) هەندێ لە بەناوبانگترین فەیلەسووفە عەقلانییەکان خودایان لە چەقی سیستەمە فکرییەکانیان دانابوو.

لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی پرسیارکردن لە (عەقل) لە ڕۆژهەڵاتەوە دەست پێدەکات لە پاشەکشێ کردنیدا بەرەو ڕۆژئاوا.

کۆنتگهام خۆی بە دوور دەگرێ لە "کۆنفۆشیوسی" و پرسیارەکانی کتێبی (تاو تە.کینغ) هەروەها لە تێکڕای زەردەشت و بوداو کلتووری غنووسی سوریە کۆنەکان. بۆ ئەوەی لە ئەسینای گریکیەوە دەست پێبکات و, لە (سوکرات)ەوە کە جەختی کردووەتەسەر بەکارهێنانی عەقڵ, لەبەر ئەوەی "ئەو دنیایەی کە تاقی نەکرابێتەوە شایەنی تیادا ژیانی نییە" و ژیانی خۆی لە پێناوی باوەڕبوونی بە عەقڵ و مومارەسەکردنی سەربەخۆیی دا بەخشی, لە ساڵی ٣٩٩ پ.ز بە دوایدا (ئەرستۆ)

بەتیۆرەکەی لە سروشتیی مرۆیی دا, وایکرد عەقڵ سیفەتێکی جیاکەرەوەبێت کە مرۆڤی پێجیابکرێتەوە بەوەی کە بوونەوەرێکی عاقڵە.

بە جەخت لەسەر کردنەوەی لە کتێبی (ئەخلاق)دا بەوەی کە خۆشبەختی مرۆڤی رەسەن وابەستەیە بە ومارەسەکردنی توانا عەقڵیە تیۆرییە پوختەکانیەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا (ئەرستۆ) بە مانای تەکنیکیەکەی عەقڵانی نەبووە, سەرباری جەختکردنەوەی زۆری لەسەر (عەقڵ و عاقڵی), وەك دیارە چەمکی (عەقڵانیەت) لای کۆتنگهام فراوان و هەمەرِەنگە.

زۆربەی بیریارە رۆشنگەرە ئەورووپیەکان لە سەدەی (١٨)دا بەگشتی وا پێناسە دەکران کە عەقڵانین. لە کاتێکدا (لایبنتس) بە ئاشکرا لایەنگیری قوتابخانەی (عەقڵانی) بووە, بە دڵنیاییەوە (دیڤد هیوم) لە دەرەوەی ئەو قوتابخانەیە دەبینینەوە. و لە کاتێکدا کارەکانی (بتراند راسل) بە شێوەیەکی تر دەوڵەمەندمان دەکات لەمەڕ ئاڵۆزی سیفەتی (عەقڵانی) پشتگیری راسل بۆ عەقڵ و پێویستبوونی دژی ناعەقڵانیەتی (لورانس) وادەکات لە خۆوە بە مانایەکی فراوان بە (عەقڵانی) ناو ببەین, هەرچەندە هەموو پەیڕەو و پرۆگرامە فەلسەفییەکانی سەر بە کلتوری ئەزموونکارییە, بەمەش دەکەوێتە ململانێیەکی نیمچە گشتییەوە لەگەڵ تیۆری عەقڵانیەتدا بە مانا تەکنیکیەکەی ئەزموونیە.

ئەزموونکار: مێروولە...عەقڵانی: جاڵجاڵۆکە..

(عەقڵانییەکان) جەخت لەسەر ئەو رۆڵە دەکەن کە عەقڵ پێیهەڵدەستێ, بە جیا لە هەستەکان لە بەدەستهێنانی مەعریفەدا, لەکاتێکدا ئەزموونگەراکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە لە بەدەستهێنانی مەعریفەدا, لەکاتێکدا ئەزموون گەراکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە مەعریفەی مرۆیی هەموویان لە ئەزموونی هەستیەوە سەرچاوە دەگرن, لەوکاتەدا کە عەقڵانیەکان, هەست وا دەبینن کە سەرچاوەی گومانە جەخت

کردنەوەیان لەسەر (مەعریفەی پێشینەیی) بەو پێیەی مەعریفەیەکە لەپێش ئەزموون کردنەوە هەیە، بەتەنیا بە (رووناکی عەقڵ) جیا لە ئەزموون.

لەکاتێکدا کە ئەزموونگەراکان وای دەبینن کە هەموو ئەوانەی مرۆڤ پێشینە دەیزانێ لە کۆمەڵی "دەستکەوت و دەستهاتەکان" هیچ زانیارییەکی بەرچاو (ملموس) ناخاتەڕوو، بۆ نموونە: (هەموو رەبەنەکان هاوسەریان نییە).

دانەر بەوە کۆتایی پێ دەهێنێ کە دنیای "ئەنگلۆسەکسۆنی" کراوەترن، بۆ تێڕوانینە ئەزموونی ئەوەی کە پەیوەندی بەزانستی سروشتییەوە هەیە، کە بە پرۆژەیەکی عەقڵانی دادەنێن لە توێژینەوەی پوخت و ئەبستراکت و سەربەخۆ لە ئەزموونە هەستییەکاندا. یارییەکی بەکۆمەڵ پشتی بە قوڵبوونەوەی خودی تاک بەستووە و جگە لە بەهایەکی زانستی کەم هیچی تر نییە، ئەوەش هەڵوێستێکە کە (فرانسس بیکۆن) پێش سێ سەدە ئاشکرای کردووە، دەڵێ: "ئەزموونگەراکان وەکو مێروولە وان هەموو شتێ لە شوێنی سود لێوەرگرتنندا هەڵدەگرن و کۆدەکەنەوە، بەڵام عەقڵانیەکان وەك جاڵجاڵۆکە وان دەزوو لە خۆیان دەناڵێنن".

ململانێی نێوان ئەزموونگەراکان و عەقڵانیەکان درێژکراوەی ململانێی نێوان (ئەپۆلۆییەکان) عەقڵیەتی پوخت و (دیۆنۆزیسیەکان) لە سروشتی مرۆییدا، لەبەر ئەوە دەبینین (نیچە) لە فەلسەفەکەیدا نهێنییە (دیۆنۆ زیسیەکان) بەرز رادەگرێ و زۆر رقی لە (ئەرستۆ) دەبێتەوە، کاتێ "فەیلەسووفەکان بنچینەدانەری رۆشنبیری یۆنانی بوون" هەروەها لە گومانی خۆی بەرامبەر بەهای عەقڵی پوخت، و رۆماننووس (د.ھ.لورانس) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە مەعریفەی راستەقینە لە کۆی گشتی ئاگاییەوە دێت، بەهەمان ئەو برەی کە لە مێشك و عەقڵەوە دێ لە سکیشەوە دێت، عەقڵ جگە لە بیرکردنەوەو شیکردنەوە هیچی دی لە تواناداا نییە" لە شەڕی والای نێوان عەقڵانی و ئەزموونگەراکاندا رێگەی بۆ خۆبەدەستەوەدان نەهێشتۆتەوە، بۆ سەرکەوتنی لایەکیان، بەجۆرێ مێژووی فەلسەفە توندترین ئاژاوەی هەڵگرتووە لەو شێوازەی کە کێشە فەلسەفییەکان تیایدا لە یەکلایی کردنەوەی کۆتاییدا بە بنبەست گەیشتوون.

لە ئەفلاتونەوە باوکی عەقلانیەت، بۆ رۆڵەکانی (کورەکانی).

ئەفلاتون لە کتێبی (کۆمار)ی دا جیاوازی دەکات لەنێوان مەعریفە و باوەڕدا، مەعریفە پابەندە بەوەوە کە هەیە لەکاتێکدا باوەڕ پابەندە بەوەوە کە هەیەو ئەوەشی کە نییە، بەڵام (جوانی) بۆ خۆیی و لە خۆیدا جوانە، واتە جوانی رەهایە کە لە ژیانی رۆژانەدا رێکەوتی ناکەین و هەستەکان پەی پێنابەن بگرە لە سروشتێکی تەواو ئەبستراکتدایە، بە رێگەی عەقڵی پەتی لێیتێدەگەی.

ئەفلاتۆن سورە لەسەر ئەوەی کە پێویستە مەعریفەی راستەقینە لە دنیای هەستیەوە بۆ دنیای رێتێچووەکان بگوێزرێتەوە کە بە تەنیا عەقڵ لە بابەتەکانی تێدەگات، نەك هەموو عەقڵێکیش بەڵکو عەقڵی فەیلەسووفەکان، کە بەپێی قسەی ئەو "کۆتایی نەهامەتییەکانی مرۆڤایەتی نابینین بۆ ئەوەی فەیلەسوفەکان ببن بە پاشا"، ناکرێ بەشێوەیەکی پارچە پارچە لە واقیع تێبگەین، بەڵکو دەبێ لە گشتێتی بوونیدا لێی تێبگەین، پێویستە فەیلەسووف تێگەیشتنێکی یەکگرتووی لەلابێ– ئەمەش ئەوەیە کە سپینۆزاش جەختی لەسەر کردەوە. ئەزموونگەراکان لە سەدەی (١٧–١٨)دا بەپرسیارێکی جەوهەری بەرپەرچیان دایەوە کە "ئایا تێگەیشتنی یەکگرتوو بۆ واقیع لە رووی (پراکتیکیەوە) کردەییەو دەکرێ هەبێ)"؟

ئەرستۆی ئەزموونگەرا... ئەفلاتۆنی عەقڵانی.

ئەرستۆ بایەخێکی (نا ئەفلاتۆنی) بە هەڵسوکەوت و بونیادی شتە مادییەکان دەدا لە جیهانی نیشانکراودا، بەڵام بە بەراوردکردنی بە ئەنتۆلۆژیا– گەڕان بەدوای ئەوەی کە لە دنیادا (هەیە) دەستدەکەوێت– ئاماژە بەوە دەکرێ کە لە ئەفلاتۆن زیاتر لە زەوی (واقیع)ەوە نزیکە. ئەو پەیڕەوە ئەزموونگەرایەی داڕێژا کە دەڵێت: "هیچ شتێ لە عەقڵدا نییە ئەگەر پێشتر لە هەستەکاندا نەبووبێ"، ئەوەیە کە دواتر "تۆما ئەکوینی" بینایکرد. ئەرستۆی قوتابی ئەفلاتۆن بە توندی (بیردۆزی رەهاگەرا) رەتدەکاتەوە. لەگەڵ مامۆستاکەیدا وادەبینێت کە مەعریفە هەمووی پێکەوە بەستراون، سوورە لەسەر

جیاوازی میتۆدی ئەخلاق لە میتۆدی زانست, لە خاڵی تریشدا جیاوازە لێی کەوای لە فەیلەسووفە ئەزموونگەراکان کرد دوای چەندین سەدە بە باوکی ئەزموونگەراکانی دابنێن لە ململانێ سەرەتاییەکانیدا.

من بیر دەکەمەوە... کەواتە من هەم.

رینە دیکارت (١٥٩٦-١٦٥٠) فەلسەفەی لە کلاسیکەوە بۆ نوێگەری گواستەوە, لەو رووە کە "فەیلەسوف" لەلای لەهیچەوە دەستپێدەکات, بە رزگاربوونی لە گریمانەو بیرورا پێشینەکان کە لەدایك و باوك و مامۆستاکانیەوە بەدەستیهێناوە, پرنسیپی "گومانی دیکارتی" لەسەر سێ بنەما راوەستاوە: گومان لە بوون, مادام رۆحی شەڕانی هەیە, بەڵام "تاکی دیکارتی" دەزانێ کە هەیە (موجود) و بیرەوەرێکی بیرکەرەوەیە, کامڵە و دەرك بە کەموکوورییەکانی دەکات, ئەوەش ئەو بیرۆکەیەیە کە خودا لەناخی دا دایناوە, وەکو (ئەفلاتۆن) سوورە لەسەر جیاکردنەوەی عەقڵ لە هەست, بۆ گەیشتن بە زانینێکی عەقڵی پوخت, کە کلیلەکەی "رووناکی سروشتییە" ئەوەش توانایەکی خۆرسکە خودا لە عەقڵماندا چاندوویەتی بۆ گەیشتن بە حەقیقەت.

دریکارت وادەبینێ فەلسەفە درەختێکە: میتافیزیکیا رەگەکەی و فیزیا قەدەکەی و زانستەکانی تر لق و پۆپەکانی پێکدەهێنێن, بەڵام پێشنیاری بۆ وازهێنان لە (چۆنایەتی) لە بەرژەوەندی "چەندێتی" بووە سیمایەکی جیاکەرەوەی زانستی نوێ. کاتێ کە (نیوتن) هات بۆ ئەوەی هاوکێشەی بیرکاری بۆ مرۆڤایەتی بەرهەمبهێنێ کە پێوانەیەکی حەقیقی دەداتێ بۆ پێشبینی کردنی رێڕەوی سروشت و بەردەوام بوونی.

سپینۆزا: هەڵهێنجێنەر- استنباطی)

لە بەرامبەر ئەندازەی "ئیقلیتس"دا, سپینۆزا تیۆرەی میتافیزیکی گەردوونی دانا, لە جەوهەرییەکی سەربەخۆی هەتاهەتاییەوە دەستی پێکرد کە هۆکارەکەی لە خۆیدایە, بە پێویست و بەشێوەیەکی ئەزەلی هەیە, لێرەدا گونجانێ لەنێوان بیرۆکەکەو شتەکەدا

هەیە، بەجۆرێ هەموو بەشێ لە سروشت گونجاوە لەگەڵ گشتدا، ناکرێ کردار یان دژە کردارێك هەڵبسەنگێنرێ مەگەر لەسەر ئاستی وابەستەبوونی نەبێ بە بونیادی گەردوونەوە لە گشتێ تیدا.

سپینۆزا: دوانەی دیکارتی رەتکردەوە کە عەقڵ لە جەستە جیادەکاتەوە بەو پێیەی کە هەردووکیان هەمان شتن، کاتێ هەموو شتێ لە بووندا مەرجەکە هەبێ و بەشێوەیەکی تایبەت ئیشبکات بەپێی پێویستی سروشتی خودایی، بەڵام سپینۆزا دان بە بوونی برێك لە "ئازادی تاکەکەسی"دا دەنێت لەلای مرۆڤ، لەو توانایەدا رەنگدەداتەوە کە هەموو شتێ کە لە رێگەیەوە هەوڵدەدات بۆ ئەوەی لە بوونی دا بەردەوام بێت، بە جەختکردنەوە لەسەر پرنسیپی زۆرلێکردن (الجبرية) بە جۆرێ لە هۆیەکی دیاری کراودا هۆکارێ بەپێی پێویست پەیدا دەبێ.

دوای ئەو "لایبینتس" هەستا بە وەسفێکی فەلسەفی گشتی گشگیر (شمولی) بۆ بوون: بەوەی کە دانی بە فرەیی لە جەوهەردا نا، بەگوێرەی ئەرستۆ، کە قەزیەکان دوو بەشن: یەکەمیان راستیەکانی عەقڵن، کە گرنگن و هەڵوەشاندنەوەی مەحاڵە، دووەمیشیان راستیەکانی واقیعە، کە چاوەڕوانکراوەو هەڵوەشاندنەوەی شیاوە، بۆ ئەوەی بەمە بنچینە بۆ پرنسیپی (دژیەك) دابنێ کە دان بە راستی هەر قەزیەیەکدا دەنێ ئەگەر دژەکەی دژیەکی تیادابێ، بەوەی کە یەکێتی تاکەکەسی بۆ جەوهەر (موناد). بە رابردوو بارکراوەو بەستراوە بە داهاتووەوە. هەموو (مونادێك) بە تەواوی سەربەخۆیە لە جەوهەرەکانی تر، لەبەر ئەوەی ئاوێنەی درك کردنی هەستی زیندووە بۆ بوون، کە خودا لە خەڵق کردنی بووندا، پێویستی کردووە (واجبی کردووە) لەسەر هەموو (مونادەکان) کە پێکەوە بەشێوەیەکی سەربەخۆ کار بکەن بۆ پێکهاتنی گشتی کامڵتر، کە ئەو لەسەر شێوەیەتی. خودا ئەو جەوهەرە باڵایە بەو پاسایەی کە دایناوە بۆ هەموو شتێ، سەیری هەموو شتێکی کردووە، تەنانەت جەوهەریش.

عەقلانیەت و دژە شۆڕشی ئەزموونگەرایی.

"جۆن لۆك" تیۆری "بیرۆکە خۆڕسکەکانی" خستەژێر ناچاری" پشکنینی وردەوە بەو پێیەی کە بنچینەیەکن بۆ فەلسەفەی ئەفلاتون (تیۆری ئایدیا) بۆ پێشکەوتنی لای (دیکارت) بۆ (نوری خۆڕسك)، لۆك جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە گەیشتن بە (زانین) مەعریفە، پێویستی بە مەعریفەی پێشینە (قبلیە) نییە، و بە یارمەتی هەڵهێنجانی (استنباطي) خۆڕسکەوە نابێ کەوا دەبینێ پیتە چاپکراوەکان لە زەینی مرۆڤدا، لەگەڵیدا لەدایکبووە، لای "لۆك" زەین لەکاتی لەدایك بووندا لەوحێکی ساف و لاپەڕەیەکی سپی خاڵییە لە هەر پیت و مەعریفەیەك بە هەموو جۆرەکانیەوە، بەدەستهێنانی مەعریفە تەنیا لە ڕێگەی ئەزموونەوە دەبێ نەك پێشینەی خۆڕسك.

هەمان ئەو شتەیە کە (دیڤد هیوم)ی سکۆتلەندی بەدوایدا چوو، جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە منداڵ ئەگەر لە شوێنێکدا بەند بکرێ هیچ ڕەنگێکی تیادا نەبێ جگە لە –ڕەش و سپی– هەتا دەبێ بە مرۆڤێکی کامڵ هیچ بیرۆکەیەکی پێشینەیی لەسەر سەوز و سوور لا نییە بە قەدەر ئەوەی کە لەسەر تامی گوێچکە ماسی و ئەناناس هەیەتی کە لە منداڵی دا چێژی نەکردوون.

فەیلەسووفی عەقڵانی "لاییبنتس" دەستیکرد بە بەرپەرچدانەوەی "جۆن لۆك" بە باوەڕهێنان بەوەی کە دەرك پێکردنی هەستی مەعریفە دێنێتە کایەوە، بەڵام بەس نییە بۆ وەرگرتنی، کاتێ تیۆرێکی تەواو کامڵمان لە مەعریفەدا نییە کە دان بەو بەشداری کردنەدا بنێ کە عەقڵ خۆی پێی هەڵدەستێ، ئەو بیرۆکەیە ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە بەشدارییە "ڕاست و ڕەوانەکانی "کانت"دا لەنێوان ئەزموونگەرایی و عەقڵانی و لە پشتپێبەستنەکانی "نعم چۆمسکی"دا لە سووربوونی لەسەر گرنگی بونیادی زەینی پێشینەدار "پێشینە هەبوو"و تەنانەت لە مەودای زمانیشدا.

"هیوم" لە هێرشی بۆ سەر عەقڵانیەکان، جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە بیرو بۆچوونەکانمان لە ئەزموونەوە سەرچاوە دەگرێ کە لە عەقڵدا هەیە. هەر ئەمەش بوو

"کانت"ی بە ئاگا هێنا لە خەونە دۆگمایستەکانی، بۆ ئەوەی باشترین کتێبی پێشکەش بکات: "رەخنە لە عەقڵی پەتی"کە بانگەشەی هەڵوێستێکی دژە عەقڵانی دەکرد.

مەبەست لە بەشی دووەمی لە باسی دیاریکراویدا بە ناوی (جەدەل)ەوە، بۆ لاوازکردنی بانگەشەکانی میتافیزیکیای عەقڵانی بوو، بە جەختکردن لەسەر ئەوەی کە بابەتەکانی "مەعریفەی رێتێچوو "دەرکەوتەکانە" واتە بابەتەکانی جیهانی فیزیاییە کە قابیلیەتی نیشانەکردنی ئەزموونی هەبێ، لە هەمانکاتدا، بە رەخنەگرتن لە تێڕوانینی ئەزموونگەراییانەی (لۆك) و (هیوم)، کە وا لە دەرکەوتنە هەستیەکان دەکات بە تەنیا سەرچاوەی مەعریفەبن، بە وتەی ئەو "بیروبۆچوون بەبێ ناوەڕۆك بەتاڵە و رووداوەکان بە بێ تێگەیشتنیان کوێرانەیە" بە وەرگرتنی چەمکی (وشە بنچینەییەکان) لە میتافیزیکیای ئەرستۆوە بەو پێیەی کە سەرچاوەی گشت زاراوەکانی لێتێگەیشتن، بەو سیفەتەی کەوا زاراوە پێشینەکان و ئەزموون لە رێگەی ئەوەوە نەبێ روو نادات و، وابەستەیە بە پێویستی و ئەزموون پێکەوە، (کانت) ئەم لێك نزیك بوونەوە مەعریفیەی ناونا "شۆڕشە کۆپەرنیکۆ سیەکەی" لەسەر شێوەی راڤەکردنەکانی "کۆپەرنیکۆس" بۆ سوڕانەوەی خۆر و ئەستێرەکان، بەگریمانە کردنی ئەوەی کە زەوی نیشینەکان (بوونەوەرانی سەرزەوی) خۆیان دەسوڕێنەوە نەك ئەوان (خۆر و ئەستێرەکان).

"دیڤد هیوم" بۆ ئەمە پێشی کەوت کاتێ کە چەمکی "پەیوەندییە هۆکارییەکان- رابطة السببیة"شیکردەوە، لەو رووەوە کە هیچ پێویستییەکی راستەقینە لە دونیادا بوونی نییە، بەڵکو هەستکردن بە پێویستی لە زەینی مرۆییەوە سەرچاوە دەگرێ، (جۆن کۆتنگهام) لە کتێبەکەیدا ئاماژەی بە کتێبەکەی (کانت) "رەخنە لە عەقڵی پەتی"دەکات وەك گرنگترین کاری فەلسەفی هاوچەرخ و، وەك خاڵی وەرچەرخان بۆ هەر گفتوگۆیەك لەنێوان عەقڵانی و ئەزموونگەراکاندا، وەك چۆن فەلسەفەی عەقڵانی لە سەدەی بیست دا لەسەر دەستی (فیختە)و (هیگل) دەستی پێکرد.

لە هەڵکشانی عەقڵانیەتدا بەرەو سەدەی بیست کلتووری (هیگل) بەدیاردەکەوێ وەك فەلسەفەیەك کە (دیالەکتیك، و پرسیارکردن) دەوروژێنێ، بەرەو خۆگیل کردن و

پشتگوێخستن, تەنانەت لە کلتووری ئەنگلۆسەکسۆنیی دا هەتا سەرەتاکانی سەدەی بیست لە ئینگلتەرا و بەڕادەیەکی کەمتر لە ئەمریکادا.

هیگڵ: دیالەکتیکی عەقڵانی..

وەسفی دیالەکتیانەی, "هیگڵ" بۆ دەرکەوتنی هۆشیاری زاتی لە کتێبەکەیدا بەناوی (فینۆمینۆلۆژیای گیان) پێگەیەکی زانستی گرنگ لە گەشە سەندنی بیری عەقڵانی دا پێکدێنێت, بەو سیفەتەی کە دەرگای ڕزگاربوونە لەو ناڕەحەتیانەی کە زۆربەی بیریارە گەورەکانی میتافیزیکیا لە سەدەی هەژدەیەمدا تووشی بوون, بەجەخت کردنەوەی لەسەر ئەوەی کە فەیلەسووف نابێ ئەزموونی هەست پێکراو ڕەتبکاتەوە, لەبەر ئەوەی درك پێکردنی هەستپێکراو ئاڵۆزیەکانی لادەبات لەوەدا کە فەیلەسوف توخمە بەنرخەکانی دەپارێزێت, بۆ دووبارە پێکەوە بەستنەوەی لە جۆری مەعریفەی باڵاتر لە درك پێ کردنی ڕۆژانەمان, لێرەدا بە پشتبەستن بە ئەفلاتۆن کە بیرکردنەوەی جەدەلی ململانێیەکی باڵادەستی عەقڵە لە هەوڵدانە پێشکەوتووەکانی دا بۆ بەدیهێنانی دوایین تێگەیشتنی فەلسەفی. بە وەرگرتنی ئەو بیرۆکەیەی (سپینۆزا) کە دەڵێت: تێگەیشتن لە ڕووداوو وشە تایبەتەکان پێویستییان بەپێکەوەبەستنی هەیە لە "گشتێکدا" کە هەریەکێکیان هەمووان بگرێتەخۆی. بە درێژەپێدانی بیرۆکەی "محاجە مفارفە- ئارگۆمێنتی جیاکار"ی (کانت) کە پەردەی لە ڕووی بونیادی تێگەیشتنی عەقڵی لاداوە, کە ئەوەش پێشتر لە ئەزموونی مرۆیی دا پێشبینی کراوە.

"ئەزموونگەرایی نوێ" وەك هێرشێك بۆ سەر عەقڵانییەت

زۆری نەخایاند بیروبۆچوونە هیگلیەکان لەسەرەتای سەدەی ڕابردووەوە, ڕووبەڕووی هێرشێکی بەهێزی "فەلسەفەی ئەزموونگەرایی و -الوضعية المنطقية- پۆزەفیزمی لۆژیکی" بووەوە, کە ڕێگەی بۆ سەرقاڵی فەلسەفی (بتراند ڕاسل) خۆشکرد و لە گەڵیشیدا (فیتگشتاین)- لەو ڕووەوە کە نایزانن- ئەوەش کاتێ کە (ڕاسل) بەرگری

لە تێڕوانینی (دیڤد هیوم) کرد، بەوەی کە پێویستە مەعریفەمان لەسەر دنیا لەسەر ئەزموونی هەستی بوەستێ. زاراوەی مەعریفە بە ناچاری زاراوەیەکی ئەزموون گەراییە، ئەمەش لە پاڵنەرێکی مەعریفیەوە هاتووە (سەرچاوەی گرتووە) کە گرنگی دانی بەو مەسلەیەی کە" چۆن مەعریفەی مرۆیی پەیدا دەبێ، چۆن قسەکانمان دێنەدی".

لەکاتێکدا "فتگشتاین"، بێئەوەی ببێتە لایەنێك لە ململانێی نێوان میتافیزیکی و ئەزموونگەراو عەقڵانیەکان، بیرۆکەی "وێناکردن"ی پێشنیارکرد، بەڵام ئەزموون گەراکان چەکێکی تریان لە تیۆرەکەیدا دەستکەوت، لەو رووەوە کە (ونیا) زمانی ئاماژەکردنە بۆ واقیع، وەکو چۆن لە نووسینی مۆسیقی دا(نۆتە) و نووسینی دەنگی (ئەلفابێی) دا هەیە، هەتا لە مانا زۆر سادەکانیشدا کە دەینوێنێ، بە جەختکردن لەسەر ئەوەی کە هەر بەهایەك هەبێت پێویستە لە دەرەوەی دنیادابێت، یان لە دەرەوەی ئەوەی کە واقیعە، ئەمەش ئەوەیە کە ئەزموونگەراکانی بە خاڵی وەرچەرخانی نوێی دادەنێن، دژ بە عەقڵانیەتی میتافیزیکی، لەو رووەوەی کە (فتگنشتاین) جەخت لەسەر دەربڕینی زانستی دەکات وەك نموونەیەکی پڕ مانا لەکاتێکدا کە پێشڕەوە میتافیزیکییەکان بەرپەرچی دەدەنەوە بەو سیفەتەی بێمانایە لەم بارەیەوە دەڵێت: ئەوەی کە ناکرێ باسی لێوە بکرێ پێویستە پشگوێ بخرێ.

"بازنەی ڤییەننا" پۆزەتیڤزمی لۆژیکانە

ئەم بازنەیە لە بیست و سییەکانی سەدەی رابردوودا گەشەی سەند بە نوێنەرایەتی دیارترین ئەندامانی وەك (مورتیس شلیك) و (رودولف کارناپ) و (ئۆتۆنیورات) و هاوکاری پایە بەرزیان لە جیهانی ئەنگلۆسەکسۆنی دا "ئای، جەی، ئایەر" کاتێ کە تەحەدای عەقڵانیەتیانکرد بەوەی کە هەر دەربڕینێك کە ئاماژە بۆ واقیعێك بکات کە سنووری ئەزموونی هەستی ببەزێنێ ناتوانێ ببێتە هیچ بەڵگەیەکی حەرفی باوەڕپێکراو. کەواتە چۆن دەکرێ بانگەشەکانی (سپینۆزا) دەربارەی (جەوهەر) و بانگەشەکانی (لایبینتس) دەربارەی (مۆنادەکان)ی (هیگل) دەربارەی (رەها) ناچارکردن بۆ

بەدەستهاتن و لێكۆڵینەوەی ئەزموونی هەتا دانیان پێدابنرێ كەوا ماناداربن؟ (ئای. جەی. ئایەر) وای بۆ دەچوو كە بەڕاستی فەلسەفە بەبێ زانستی بوونی بەتاڵە، پێویستە فەلسەفە گەشە بكات بۆ ئەوەی لۆژیكی زانستی بەدەست بهێنێ، هەتا لە بازنە زارەكییە داخراوەكانی دەرچێ. نووسەر (مەبەستی كوتنگهامە- وەگێڕ) ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە كاتێ پۆزەتیفیزمەكان (وضعية) لە زانستی سروشتی دا گوتاری ماناداریان بینی، خۆیان لە بارێكی ناهەمواردا بینیەوە، یان دەبوایە فەیلەسوفی پۆزەفیتیزمی پێوەرەكانی خۆی لە بەدیهێنانی دا تەسك بكاتەوە بە ڕادەیەك تیایدا خۆی لە گشتاندنی زانست و دەستەواژە تیۆرییەكانی بە دووربگرێت، یان پێوەرەكانی بەڕادەیەك لاواز بكات رێگەبدات بە كرانەوەی بەڕووی تێڕامانە میتافیزیكییەكاندا. بۆ ئەمەش "كارل پۆپەر" لە شیاو بوونی بەتاڵكردنەوەدا دەڵێت: تیۆر شایەتی (قابیلی) بەتاڵبوونەوەیە بە تاقیكردنەوە، هەتا ئەگەر دەشتوانرێ لێیبكۆڵرێتەوە، هەروەها فەیلەسووفە رێژەگەراكانیش بەدوای ئەمەدا رۆشتن (هەنگاویان بۆ ئەمەنا).

فەیلەسوف (كواین) ئەوە رەتدەكاتەوە كە هەر جیاكارییەك لەنێوان ئەوەی كە (شیكارییە) و ئەوەی كە (پێكهاتەیە) ئەوە باوەڕێكی نا ئەزموونییە بۆ ئەزموونگەراكان، بگرە ئەوە میتافیزیكیایەكی ئیمانی رووتە، هەروەها هێرش دەكاتە سەر فەلسەفەی (كورتبڕی- اختزالی) Reducationism بە كۆتایی پێ هێنانی بەوەی كە رووبەڕووی دنیا بووەتەوە تاقە دەستەواژە نییە، بەڵكو سیستەمێكی گشتییە لە بیروباوەڕ و تیۆرەكانی زانستی گشتی لە مەودای هێزدا، لە تیشكی ناوك دەچێ لە گەردیلەدا، بەڵام مەرجەكانی بریتین لە ئەزموون كردن كە لە خولگەی ئەلیكترۆنەكانی دەوری گەردیلە دەچن.

بەڵگەكانی (كوایت) "لێرەدا بەپێی (كۆتنگهام) بەرگری كردن نییە لە عەقڵانیەت، چونكە نەزمە فەلسەفییە ئەزموونگەراییەكەی تەحەدای ئەزموونگەرا دۆگماكان دەكات كە عەقڵانیەت تاوانبار دەكەن بەبێ ئەوەی گوێ لە بەڵگەو گفتوگۆكانی ناوی بگرن بۆ گەیشتن بە هەڵوەشاندنەوەو تێپەڕاندنی.

کریبکی فەیلەسوف و زیندووکردنەوەی جەوهەرگەرایی

(کۆتنگهام) ئاماژە بۆ هەوڵدانێکی نموونەیی دەکات بۆ عەقڵانیەت لە ئەفلاتۆنەوە تالای ئەرستۆ و هەمیشە دووبارە بوونەوەی لەدوای ئەوانیش, بۆ پەردە لەسەر لادان و دۆزینەوەی راستیە پێویستەکان, لە سروشتێکی جەوهەری دا بۆ واقیع. بە مانای تێگەیشتنی فەلسەفی بۆ ئەوەی کە پێویستە ببێت یان جگە لەوە هیچی تر کرێ ببێ.

هەریەکە لە (دیکارت و سپینۆزاو لایبینتس)- بە پلەی جیاواز- هەوڵیاندا بۆ بنیادنانەوەی سیستەمی- فەلسەفی, کە پرنسپە جەوهەرییەکانیان پێ نەوتین, ئەوەی کە هەندێ جار وا دێتەپێش چاو حەقیقی بێ, بگرە ئەوەی کە پێویستە حەقیقی بێ- ئەمەش کارێکە بۆ فەیلەسووفی ئەزموونگەرا, وادێتەپێشچاو کە بەپێی پێویستی لە جەوهەر شێوابێ. بەپێی (دیڤد هیوم) شتێکە بۆ ئاستی بیروبۆچوونەکان و تێگەیشتنە رووتەکان کورت دەبێتەوە, لەبەر ئەوە ئەمە ئەنجامێکی زانراوی بەڵگەیی نییە لە دنیادا کە پێوەرەکەی ئەزموونبێ.

لیرەوە فەیلەسوف (سوك کریبك) دەستی پێکرد بۆ بەدەستخستنی چەند دەستەواژەیەکی حەقیقی کە وەسفی تایبەتمەندییە جەوهەرییەکان بکات بۆ شتەکان لە دنیادا. لەو رووەوە (زانست) بەدوای تایبەتمەندییە بونیادییە بنچینەییەکاندا دەگەڕێ بۆ سروشتی جۆرە سروشتییەکان بۆ گەیشتن بە جەوهەرەکەی بە مانا فەلسەفیەکەی, بە پشت بەستن بە وتەکەی (ئەرستۆ) سەبارەت بە (چیەتی) جۆرە سروشتییەکان, دانەر واباس لە تیۆرەی (کریبك) دەکات دەربارەی واتاو چییەتی, وای دادەنێ کە زیندووکەرەوەیەکی عەقڵانییەتی نامیتافیزیکییە بۆ گۆڕینەوەی بەگریمانەی (هیومی) دیڤد هیوم کە باس لە نەبوونی راستیەکانی فەراهەم کردنی زانیارییەکان دەکات لە دنیای حەقیقەتدا لەکاتێکدا (کریبك) وای دەبینێ کە ئەمە بەتوێژینەوەی زانستی بەدی دەهێنرێت, دوای ئەمە فەلسەفە هەستا بە پەردە لادانی لەسەر چییەتی خۆی, بەم جۆرە لەو شێوە توندڕەوەی عەقڵانیەت دوورکەوتەوە کە بەردەوام ئامانجی تێپەڕاندنی ئەزموونی هەستییە, بە هەموو ماناکانیەوە, بۆ گەڕان بەدوای واقیعی جەوهەریدا.

تیۆری چۆمسکی لە بەدەستهێنانی زماندا.

لەکاتێکدا کە فەیلەسووفی ئەزموونگەرا "جۆن لۆك" وا دەبینێ کە زەینی مرۆیی لاپەڕەیەکی سپی و لەوحێکی سافە, چاوەڕوان دەکات ئەزموونی لەسەر بنووسرێت, عەقلانی وایدەبینێ کە زەینی مرۆیی وا دروستکراوە کە لەمەوپێش ئامادەی کردووە بۆ راڤەکردنی ئەزموون, بەشێوەیەك لە شێوەکان بەبێ روونکردنەوەی ئەوشێوەیە" کە روونکردنەوەیەکی میتۆدی بێ وەکو ئەوەی (چۆمسکی) پێیوتووە کە مرۆڤ لەدایك دەبێ و مەعریفەیەکی خۆڕسکیان هەیە" بە پرنسیپەکان کە ناوی ناوە "بنەما گشتگر و هاوبەشەکان" وەکو ئەوەی کە لە هەموو زمانەکانی مرۆڤدا هەیە, وەکو بکەری لۆژیکی و (سیستەمی پۆلەکان و رستەی ئەبستراکت و رستەی کرداری... هتد) چۆمسکی هەر بەوە وازناهێنێت و دەڵێت: لە رووی مێژووییەوە راست دەردەچێت بیروڕا سەبارەت بە بونیادی زمان بە زاراوەی عەقلانی بۆ سروشتی زمان وەسف بکەین, و پشت راستکەرەوەی بۆچوونەکانی عەقلانیەتە سەبارەت بە وەدەستخستنی مەعریفە, و ئەو دەرهاویشتانەی کە فێرکەری زمان ملکەچیەتی بە تەنیا بونیادی زمانەوانی رووت و بەرنا بۆ داڕێژراوی بۆ ماوەیی لە مێشکی مرۆڤی وەکو ئێمەدا چالاك دەکات.

لەکاتێکدا ئەزموونگەراکان تیشکدەخەنەسەر (وروژێنەر و وەڵامدانەوە) دەکەن لەبەدەستهێنانی زماندا, کاتێ کە لە هەر وشەیەك کە منداڵ گوێی لێدەبێ شێوەیەکی وروژێنەر وەردەگرێ کە عەقڵ بە فێربوون بۆی داڕێژاوە لە رێگەی پێنج هەستەوەرەکەوە. بۆ بەدەستهێنانی وەڵامدانەوە لە پاشاندا و دووبارە بەرهەمهێنانی و بەکارهێنانەوەی.

"کۆتنگهام" ئاماژە بۆ ئەو لێکچوونە دەکات کە (چۆمسکی) وێنای کردووە لەگەڵ پەیڕەوی عەقلانی تەقلیدی دا, لەکاتێکدا کە تیۆرەکەی لە بنەمای خۆڕسکی زمانەوانی دا گریمانەیەکی ئەزموونگەراییە, کە راستیەکانی دەروونزانی و فیسیۆلۆجیا رادەگەیەنێ. وەکو کردارێك لەسەر زمانەوانییەکانی ئەزموونگەری, وادەبینێ وەزیفەی گیانی نامادی لە توانا زمانەوانییەکاندا دەبینێ کە ناکشێ و دابەش نابێ, ئەوەیە کە

خودا لە جەستەی ئێمەدا دایناوە و (چۆمسکی) هەوڵی کەشفکردنی دەداتِ لە بونیادی ماددی مێشکی مرۆڤدا, لەو رووەوە کە مێشك لەوەوپێش بەرنامە بۆ داڕێژراوە.

عەقڵانیەت و ئەزموونگەراو میتۆدی زانستی

لەگەڵ پێشکەوتنی بەردەوامی زانستیی دا, زۆرێك لە عەقڵانیەکان کاریگەرن بە میتۆدی هەڵهێنجەری (استنباطي) مەعریفە, وەکو لای (سپینۆزا) هەیە بە جۆرێ قەزیەکان (پرسەکان) هەنگاو بە هەنگاو لە پرنسیپە سەرەتاییەکان وەرگیراون و راستیەکانی پارێزراون, چونکە دەدرێتە پاڵ ئەو پرنسیپانە, لەکاتێکدا ئەزموونگەراکان وای دەبینن کە هەڵهێنجاندنی لۆژیکی هیچ هەوڵدانێکمان پێ راناگەیەنێت جگە لە دەرەنجامی شتێ نەبێ, لەکاتێکدا کە نیشانەکەمان بۆ کەشف دەکات, لەبەر ئەمە پێویستە یاسازانستییەکان بە (استنباطي) دانەمەزرێن بەڵکو بە (استقرائی).

(کارل پۆپەر) زۆر هەوڵی دا- عەقڵانی و ئەزموونگەرایی لە هەمان کاتدا پێکەوەبن- بۆ ئەوەی لەوە دوورکەوێتەوە بە پێشنیارەکەی (توانای پوچەڵکردنەوە) بەو پێیەی کە پرنسیپێکە بۆ جیاکردنەوە, جیاکاری, تیۆرە زانستییەکان لە زانست جیادەکاتەوە بە جۆرێ بونیادی هەڵهێنجاندن بۆ زانین شیاو بوونی خۆی لەدەستدا, لەکاتێکدا کە توانای روودانی دەرەنجامی دژیەك لەگەڵ ئەزموونی کردارەکی دا, بەوەیە کە رێگە بە زانست دەدات شوێنی بابەتیانەی خۆی بگرێت.

شۆڕشی نوێ لە فەلسەفەی زانست.

ئەم شۆڕشە لە فۆرمە توندڕەوەکەیدا هەردوو نموونەی عەقڵانی و ئەزموونگەرایی بۆ مەعریفە رەتدەکاتەوە, وایدادەنێ هەردووکیان لە جەوهەریاندا سەر لێشێوێنەرن, گومڕاکەرن بەجۆرێ (تۆماس کۆهن) وایدادەنێ کە هەر تیۆرەیەکی زانستی بگاتە حاڵەتی نموونەیی باوی پارادیم هەتا ئەگەر بشخرێتەڕوو کە ئەوە راست نییە پێویستە لە شوێنەکەیدا ئەڵتەر ناتیڤێکی نموونەیی هەبێ.

بەم شێوەیە ئەستێرەناسەکان لەدوای شۆڕشی کۆپەرتیکییەوە لە جیهانێکی جیاوازدا دەژیان, لەگەڵ ئەو زانایانەش دا کە لەکاتی دۆزینەوەکانی (ئەنیشتاین) دا و لەدوای ئەویشدا دەژیان, (پۆل ڤایربند) زیاتر دەڕوا کە دەڵێ : (زانستی رۆژئاوایی جگە لە ئایدۆلۆژیایەکی بالآدەست هیچی تر نییە و لاسایی کردنەوەیەکی زۆرەو ئەو مافەی نییە کە داوامان لێ بکات قبوڵی بکەین) لەکاتێکدا (کۆهن) وای بۆ دەچێت کە دونیا لە دوای هەموو تیۆرێکی تازەوە بەشێوەیەکی جیاواز دەبینرێ نەك بە حەقیقەتێکی جیاواز.

دانەر دەپرسێ: کلتووری زانستی ئێمە تا چ رادەیەك نوێنەرایەتی ئەو پێشکەوتنە دەکات کە سیستەمی فکری رابردوو کردوویانە, بێئەوەی بەرپەرچی راکەی (فایربند) بداتەوە کە دەڵێ: (پێویستە لەسەر مرۆڤ, کە ئایدۆلۆژیاکان بخوێنێتەوە وەکو چۆن ئەو سەربوردە سەیرانە بخوێنێتەوە کە چەندین شتی بریقەدار دەڵێن, و لە هەمانکاتدا لە چەند دۆریەکی گەورە پێکهاتوون) یان لەگەڵ فەیلەسوف رێژەگەرا (پیتەر فێنتش) دا کە دەڵێ "پێوەرەکانی لۆجیك بەخشراوێکی راستەوخۆ نییە, بەڵکو لە چوارچێوەی چەند رێگەیەکەوە دروست دەبێ بۆ شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتی, ناتوانین لەخۆیدا نەبێ لێی تێبگەین".

(کۆتنگهام)دان بە هاوسۆزی خۆی لەگەڵ عەقڵانیەتدا دەنێت لە میانەی کتێبەکەیدا چەند کێشەیەك هەیە کە رووبەڕووی عەقڵانی دەبێتەوە لە دیاری کردنیدا لەوەی کە تیۆرێکی دیاریکراو لە ئاستی پێشکەوتنی دایە بەسەر پێشینەی خۆیدا یان نزیکتر نییە لە حەقیقەتەوە, بەخستنە یادی ئەوەی کە هەر فەیلە سوفێکی رێژەگەرا- لە میراتگری ئەزموونگەرایی- لەوەدا کەوتنە ناو بیرکردنەوەیەکی رەسمی کە بە عەقڵانیەت بناسرێت. بەڵکو چەند ئاراستەیەکی بەیەکدا چوو دروستدەکات کە بە کەلەپوری عەقڵانی ناودەبرێ.

سەرەتاکانی رۆشنگەری لای کورد

رەنگدانەوەی لە یەکەمین رۆژنامەی کوردیدا

خوێندنەوەو هەڵسەنگاندنە

بەهات حەسیب قەرەداخی

پێشەکییەکی پێویست

ماوەیەکی زۆربوو چەند پرسیارێکمان لە لا دروست ببوو، کە ئایا کەی‌و چۆن ، بزاڤی رۆشنگەری لە لای کورد سەری هەڵداوە ؟ کێن ئەو رۆشنگەرە - رابەرانە-ی سەرەتاکانی ئەو کاروانەیان جولاندو لە کوێوە دەستیان پێکردووە؟ بە چ شێوازێك ئەو بزاڤەیان هێنایە ئاراوە؟ دواتر، ئاخۆ کاردانەوەی ئەو خەباتەی ئەوان، رەنگدانەوەی ئەو تێکۆشینەی ئەوان، لەناو کۆمەڵی (کوردەواری) دا چۆن‌و چی بووە ؟ ئایا رەنج و ماندووبوونی ئەورۆشنگەرانە چیی لێ شینبوو؟!

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە، وامان بە باش زانی بگەڕێینەوە سەر کۆنترین و یەکەمین بەڵگەنامەی چاپکراوی کوردی کە {ڕۆژنامەی کوردستان}ـەو لە ساڵی ١٨٩٨دا، واتە ١٠٥ ساڵ لەمەوبەر، یەکەمین ژمارەی لە قاهیرە دەرچووەو لەوێوە بە هەزاران دانە لەهەر ژمارەیەکی بە دیاری نێردراوەتەوە بۆ ناو کوردستان، بە تایبەت لە خولی یەکەمیدا و گەیشتووە بە دەستی خوێنەواری کورد لەناو کوردستاندا.

گەڕانەوەمان بۆ ئەم ڕۆژنامەیەی بە دایکی ڕۆژنامەنووسیو ڕۆژنامەوانیی کوردی دادەنرێ، لەبەر ئەوە بوو کە، بڕوامان وایە ڕۆشنگەرانی رابەر، حەتمەن دەبێ سوودێکی یەکجار زۆریان لە (جەریدە !) (ڕۆژنامە) وەرگرتبێ بەو پێیەی کە تاکە کەناڵێکی راگەیاندن بووە لەو سەردەمەدا، ئەمە ئەگەر زیادەڕۆیی نەکەین و نەڵێین ئەسڵەن هەر بە مەبەستی بەرپاکردنی ئەو بزاڤە ڕۆشنگەرییە بووە، کە دەستیان داوەتە دەرکردنی ڕۆژنامە !

بەو خولیایەوە دەستمان کرد بە هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی (کوردستان)و سەرلەنوێ خوێندنەوەو هەڵسەنگاندنی وتارەکانی، بە تایبەت (خولی یەکەمی)،لەگەڵ چەند سەرچاوەی دیکەدا کە لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا ناویان هێنراوە.

ڕۆشنگەری

هەنگاوی یەکەم

لە ئەوروپادا سەدان ساڵ بوو، مرۆڤ وەك كۆیلە مامەڵە پێدەکرا. کەنیسە و پیاوانی ئایینیو پادشا خاوەن دەستەڵاتە خوداییەکان (وەك خۆیان ناویان لە خۆیان نابوو) ببوونە (وەصی) بەسەر هەموو میللەتانی خۆرئاواوە، ئەو دنیا فراوانە و ئەو ژینگە دەوڵەمەند و بەربڵاوەیان لە چەند یاساو ڕێساو ڕێوڕەسمێکی لاساییکارییانەی بێ پێزو نائەقڵانیدا کورت کردبۆوە و تاریکستانێکی راستەقینە باڵی بەسەر خەڵكو ژیاندا کێشابوو.

لە هەناوی کۆمەڵگە ئەوروپاییەکانداو لە ناوەندە فیکری و ئایینیو هونەری و بازرگانیو پیشەسازییەکاندا کە لە سەرەتای ڕێنسانسەوەو پێشتریش لەسەر هەڵدانی گۆڕانکارییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی ناو خودی ئەوروپاوە، هێواش هێواش سەریان هەڵدا و کەوتنە جموجووڵی نائاسایی، تا دواجار لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەمەوە، بزاڤێکی ڕۆشنگەری، سەرتاسەری کایە و بوارەکانی ژیانی گرتەوە.. ئەم بزاڤە(لە ئەوروپادا) تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمی خایاند، بۆیە سەرتاسەری ئەو چاخە لە مێژووی ئەوروپادا بە (چاخی ڕۆشنگەری) ناسراوەو ناو دەبرێ.

(ڕۆشنگەری) ئەو بزاڤە مێژووییە بوو کە دەیان فەیلەسووفی گەورە، دەیان هونەرمەند و دەیان زاناو سیاسیی مەزن لە وڵاتانی فەرەنساو ئەڵمانیاو بەریتانیاو هۆڵەندە و ئیتالیادا بە حەماسێکی زۆرو بە گیانێکی خەباتگێڕییەوە بەشدارییان لە هەڵایسان و بەردەوامبوون و سەرگرتن و سەرخستنو بە ئامانج گەیاندنیدا کرد و بووە مایەی وەرچەرخانێکی هەرە گەورە لە سیستمی ژیان و بنیادنانی ئەم شارستانییەتە عەلمانییەی وا تەمەنی نزیك دەبێتەوە لە سەدە و نیوێك.

ئەو ڕۆشنگەرە رابەرانەی ئەوروپا، خەباتێکی سەخت و بێ وچانیان لە دژی، نەخوێندەواری، نەزانی، کۆیلایەتی و نایەکسانی و ئۆرۆستۆکراتی و دواکەوتوویی و خورافە و بڕوای هیچ و پووچی ئایینی و نائایینیو پەیوەندییە نائینسانییەکانی ناو کۆمەڵگەکانیان، بەرپا کردو لەو ڕێگەیەدا ، بە گیان و بە جەستە، بە موڵك و ماڵ و بە بەرژەوەندیی تایبەتیی خۆیان باجی گەورەیان دا ، بەڵام ئەوە لە دوای ئەوە ئاڵاو بەیداخی ئەم بزاڤ و شۆڕشە سەرتاسەرییەیان بە یەکتری دەسپارد، تا دواجار کاروانیان گەیاندە مەنزڵ.

شارە گەورەکانی پاریس و لەندەن، بوونە دوو پایتەختی گەورە و ناوداری جیهان، لە هەموو ڕوویەکی ژیانەوە گەشەیان کردوو و ڕۆشنگەرانیش برەویان بە چالاکییە فیکری و هونەری و ئەدەبییەکانیان داوفەرهەنگێکی نوێ وبناغەکانی کەلتورێکی نوێیان دارشت , دواتریش لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەهەمدا شۆڕشێکی کشتوکاڵیو لە

نیوەی دووەمیشیدا شۆڕشی پیشەسازی لە بەریتانیاداو بە دوای ئەویشدا لە وڵاتانی تری ئەوروپیدا بەرپا بوو.

بزاڤی رۆشنگەری، کە برێك چەمك و تێڕوانینی نوێی هێنابووە ئاراوە بە یەکەمین و بەراییترین ئەزموونەکانی خۆیدا تێپەڕی و سەرکەوتنی بەدەست هێنا، یەکەمین ئەزموونیان، شۆڕشی رزگاریخوازی ئەمریکا بوو لە ساڵی ١٧٧٦دا، پاشان شۆڕشی گەورەی فەرەنسا ١٧٨٩ کە ،سەر لەبەر سیستمی سیاسیو کۆمەڵایەتیی ئەو وڵاتەی گۆڕیو تیشك و پریشکی گەیاندە هەموو ئەوروپاو دنیاش. پێشتریش لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمیندا لە میانەی (شۆڕشی شکۆمەند)ی بەریتانیادا ساڵی (١٦٨٨) گەلێ‌دەستەڵاتی گرنگ لە کەنیسە سەندرابۆوە و لەوساوە ئەو وڵاتە بوو بە لیبرالترین وڵاتی ئەوروپاو دنیا.

هەرچەندە لە رووی تیۆرییەوە، ناوەندی ئەم بزاڤە، شاری پاریس بوو، بەڵام ئەوەندەی نەخایاند سەرتاسەری ئەوروپای گرتەوەو رووی کردە ئەمریکا و ناوچەکانی ژێردەستی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییش.

رووناکبیرانی چاخی رۆشنگەری، ژیانی مرۆڤایەتییان بەرەو رێگایەکی رۆشن ئاراستە کردو کۆمەڵێك ئامانج و هیوای نوێی ئەوتۆیان بۆ مرۆڤایەتی خوڵقاند، کە هەندێکی تا ئێستاش لە هەندێ جێی (تاریکی ئەم دنیایەدا) نەهاتوونەتە دی و خەڵکانێك هەن بە هەمان حەماسی رابەرانی رۆشنگەریی سەرەتاوە خەبات دەکەن لەپێناو هێنانەدییان.

سەرەتاکانی رۆژنامەوانی لە ناوچەکانی ژێردەستی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا,

سەرەتای رۆشنگەری

ئەگەرچی لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمەوە رۆژنامە، تاكو تەرا، دواتر لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەمەوە، چەندین رۆژنامە، لە وڵاتانی ئەوروپادا (ئەڵمانیا، فەرەنسا، بەلژیك، هۆڵەندە، بەریتانیاو روسیا)و لە ئەمریکاشدا، هاتنە دەرچوون،

کەچی دەرکردنی رۆژنامە لە ناوچەکانی ژێردەستی عوسمانیدا تا چارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم دواکەوت.

لە ساڵی ١٥٤٦دا جوولەکەکان چاپخانەیان بردۆتە تورکیاو لەوێ (تەورات)یان بە حەرفی عیبری چاپکردووە.. ئەرمەنییەکانیش لە ساڵی ١٦٤٠دا چاپخانەیان بۆ خۆیان دامەزراندووە. لە ساڵی ١٧٠٢ دا قەشە مەسیحییەکان چاپخانەیان بردە شاری حەلەب لە شام، ناپۆلیۆنیش لە هێرشەکەیدا بۆ سەر وڵاتی میسر لە ١٧٩٨ تا ١٨٠١ جگە لەوەی ژمارەیەکی زۆر زاناو پسپۆڕی لەگەڵ خۆیدا برد، چاپخانەیەکیشی لەگەڵ خۆی بردە میسرەوە کە هەم حەرفی لاتینیو هەم حەرفی عەرەبیشی هەبوو، وێڕای ئەوەش کۆڕی زانیاریی بۆ میسرییەکانو کتێبخانەیەکی فرەنسیو دوو قوتابخانەی فەرەنسی بۆ منالاَن و دوو رۆژنامەی (فرەنسی)و یەکێکی عەرەبیشی بە ناوی (التنبیه) وە لە وڵاتی میسر دەرکرد، کە دەکرێ ناوببرێ بە یەکەمین رۆژنامەی عەرەبی لە مێژوودا.

هەر دوابەدوای ئەو گۆڕانکارییانە و بە هاتنی (محمد علی پاشا)، بزووتنەوەیەکی گورجوگۆڵ لە کایە شارستانییەکانی ژیانی میسرییەکاندا سەری هەڵداو پێیان نایە قۆناغی (بەمۆدێرنکردن)و (رۆشنگەری)یەوە. لە ساڵی ١٨٢١دا چاپخانە کۆنەکەی ناپۆلیۆن چاککرایەوە و خرایەوە گەڕ و ناونرا (المطبعة الأهلية) یان (مطبعة بولاق) کە لە سەرەتادا بۆ چاپکردنی نووسراوە رەسمییەکانی حکوومەت و پاشان لە ساڵی ١٨٢٨ دا بۆ چاپکردنی رۆژنامەی (الوقائع المصرية) بەکار دەهێنرا.

لە سەنتەری دەستەڵاتی عوسمانییەکانیشدا: لە تورکیا، یەکەمین رۆژنامە بەزمانی تورکی، بە ناوی (تەقویمی وەقائع) لە ساڵی ١٨٣١دا , دەرچووە و هەواڵ و فرمانە سوڵتانییەکانی تێدا بڵاو کراوەتەوە . ئەگەرچی بەر لەم رۆژنامە تورکییە چەندین رۆژنامە و بڵاوکراوەی تر، لە لایەن میللەتانی ژێر دەستە و ناموسڵمانەوە، (ئەرمەنی، بولگاری، یۆنانی، ئاشووری، فرەنسیو ئینگلیزیش), بە زمانی خۆیان دەرکراون .

چاپ و چاپەمەنی و رۆژنامەوانی، کە کەرەسە و هۆکاری سەرەکی بوون لە بەرپابوون و سەرخستنی بزاڤی رۆشنگەری لە ئەورووپاو ئەمریکادا، لە وڵات و ناوچە و

ویلایەتەکانی ژێردەستی عوسمانییەکاندا، بڤەو قەدەغە بوون، ماوەیەکی زۆریشی خایاند تا پەراوێزێکیان لە ئازادی بۆ خۆیان بچڕی .. ڕۆژنامەوانی کە نەبووە دیاردە و نەریتێکی باو و بەربڵاو لەم ناوچانەدا، هیچ یاساو ڕێسایەکیشی نەبوو بۆ ڕێکخستنی، ئەوەندە نەبێ کە جارجارە، لابەلاو لە حاڵەتی نائاساییدا لە لایەن وەزارەتەکانی مەعاریف و ناوخۆوە، لە جێی (بابی عالی) کە باڵاترین دەستەڵاتی عوسمانی بوو، سانسۆریان دەخستە سەر ڕۆژنامەکان و دایاندەخستن و سزاشیان بەسەر خاوەنەکانیدا دەسەپاند، تەنانەت فەلاقەشیان دەکردن. ئەو بێ یاساییە هەروا بەردەوام بوو تا ساڵی ١٨٥٨ کە یاسایەکیان بۆ (سزادان) نەك بۆ ڕۆژنامەنووسی، دەرکرد . بەگوێرەی ئەو یاسایە کەمترین ئازادی و مافی ڕەخنەگرتن و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی نوێ و نائاسایی ، قەدەغە و بڤە کران و سزا و غەرامەی داراییشیان بۆ دیاری کرابوو. بەڵام لە ساڵی ١٨٦٣ دا و بۆ هاندانی ڕۆژنامەکان کە بە شان و شەوکەتو گەورەیی و کارە باشەکانی سوڵتان و داوودەزگاکانی دەوڵەتەکەیدا هەڵبدەن ، بەگوێرەی یاسایەکی نوێ، سوڵتان عەبدولعەزیز، هەندێ ئازادیی سنوورداری (دوور لە مافی ڕەخنەگرتن) بەخشی بە ڕۆژنامەوانان، تا لەو ڕێگەیەوە بەرپەرچی ئەو ناو و ناتۆرەیە بدەنەوە کە ڕوس و ئەوروپاییەکان خستبوویانە دوای دەوڵەتی عوسمانی، کە گوایا (پیاوە نەخۆشەکەیە)! ئیدی والییە تورکەکانی ویلایەتە جیاجیاکان، کەوتنە خۆیان و دەسیان دایە هێنانی چاپخانەی نوێ و دەرکردنی ڕۆژنامە بە هەردوو زمانی تورکیو عەرەبی. ڕۆژنامەکان گشتیان حکوومی بوون و بۆ بڵاوکردنەوەی هەواڵە باش و دڵخۆشکەرەکانی دەوڵەت بوون. بەوجۆرە لە شارەکانی: بەیروت، بەغدا، موسڵ و بەسرە، ڕۆژنامە حکومییەکان هاتنە مەیدانەوە.

بە پاڵ ئەم ڕۆژنامە حکومییانەوە جارجارە، ڕۆژنامەی ئەهلیش لێرەو لەوێ دەردەچوون، بەڵام هەربەهەمان نەفەسی ڕۆژنامە ڕەسمییەکانو بە بێ پرکێشیکردنی ڕەخنەگرتنو بڵاوکردنەوەی بیری نوێ.

وەك وتمان هەموو گەلانی ژێردەستی عوسمانی، بە زمانەکانی خۆیان، بوونە خاوەنی رۆژنامەی خۆیان، لەسەر زەویی نیشتمانی خۆیان، تەنیا کورد نەبێ. بە بڕوای ئێمە ئەم مەسەلەیەش بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە رۆشنبیرانی کورد رازی نەبوون بەوەی رۆژنامەیەك دەربکەن هیچ پەراوێزێکی ئازادیی را دەربڕینی تیا نەبێ‌و بڕواشیان بەوە نەبووە کە رۆژنامەیەکی کۆت و پێوەندکراو بتوانێ پەیامی (رۆشنگەرییانەی) رۆژنامەوانی بگەیەنێ، تورکەکان خۆیشیان رێیان نەدەدا بە هیچ کوردێ،لەژێردەستی خۆیاندا رۆژنامەیەکی کوردی دەربکات.

حاڵ هەر بەوەوە نەوەستا، بەڵکو بە هاتنی سوڵتان عەبدولحەمید بۆسەر تەختی سەڵتەنەتی عوسمانی، بەجارێ دەرگاو دەروازەو پەنجەرە و دەلاقە و تەنانەت کلاوڕۆژنەکانیش لەسەر ئازادییە سنووردارەکەی رۆژنامەوانی داخران‌و چەندین رێنومایی کە دەشێ ناوبنرێن بە (قەدەغەنامە) بۆ کۆنترۆڵکردنی تەواوی ئەو بوارە، لە بابی عالییەوە دەرچوو.

رۆژنامەکان و رۆژنامەوانانی شارو ویلایەتەکانی ژێر دەستی سوڵتان و دەوڵەتەکەی، هەڵاتن، کۆچیان کردو تاراوگەیان هەڵبژارد تا لەوێوە جارێکی تر دەستپێبکەنەوە.. شاری قاهیرەش، کە بەر لە دەیان ساڵ چاپخانەی تێچوو بوو، نەریتێکی لە بوارەکانی چاپگەریدا بۆ خۆی دامەزراندبوو، ژمارەیەکی زۆر رۆشنفکرو خوێنەوارو رۆشنگەری تیا کۆببوونەوە، ئەو وڵاتە لە ژێردەستی سوڵتاندا نەمابوو، کەوتبووە دەس ئینگلیزەکان.. قاهیرە ئەو شارەبوو کە رۆژنامەنووسانی هەڵاتووی ژێردەستی سوڵتان، لێی دەگیرسانەوە، لەدایکبوون وبەردەوامیی‌چەندین رۆژنامەی عەرەبی‌و تورکییشی بەخۆوە بینی کە درێژەیان دەدا بە رووناککردنەوەی زەینی خەڵك و بەرهەڵستکارییەکی سەرەتاییان لە دژی دەستەڵاتی عوسمانلی دەستپێکرد.

هەموو ئەم رۆژنامانە، بە پاڵ سالۆنە فیکرییەکانەوە، کە لە شارە گەورەکانی وەك قاهیرە و ئەسکەندەرییە و بەیروت و دیمەشق‌و بەغدا بە ئاشکراو بە نهێنی لە کۆشك و سەرای خاوەن نفووزو سەروەتەکاندا سازدەکران، جگە لەو چاکسازییانەی کە (محمد

علی پاشا) لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا دەستی دابوویە لە میسر، هەر هەمووی پێکەوە یەکەمین هەنگاوەکانی بزاڤی ڕۆشنگەریو تازەکردنەوەو هوشیارکردنەوەو ڕزگارکردنی مرۆڤـ بوون لەژێر باڵی ڕەشی نەخوێندەواریو نەخۆشیو هەژاریو دواکەوتوویی.

به هەرحاڵ ئێمە لەم باسەماندا لەوە زیاتر لە بارەی سەرەتاکانی ڕۆشنگەری لە لای عەرەبو میللەتانی تری ژێردەستی عوسمانی نادوێینو ڕاستەوخۆ دەچینە سەر باسی: (سەرەتاکانی ڕۆشنگەری لە لای کورد, ڕەنگدانەوەی لە یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی دا .)

کوردستان

یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ،

یەکەمین هەنگاو بەرەو دونیای ڕۆشن!

لەبەر ڕێنەدان و لەبەر بڕوا نەبوونی ڕۆشنبیرانی کوردیش بە تورکو یاساکانی، لە سنووری دەستەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانییەکاندا، هیچ ڕۆژنامەیەکی کوردی دەرنەچوو.. کاتێکیش میرانی بەدرخان، بە تەواوی هەموو گەندەڵیوکاری دوژمنکارانەی عوسمانییەکانیان بۆ دەرکەوت ، ئیدی وەك (سورەییا بەدرخان) لە سەر وتاری یەکەمین ژمارەی خولی سێهەمی دەرچوونی (کوردستان) دا –ـ ١٩١٧, کە لە قاهیرە دەرچووە ، دەڵێ:

(....وتیان مادام حکوومەتی عوسمانی خۆی خراپە ئەکات بۆچ ئێمەش لەگەڵ ئەو خراپ ببین) بۆیە (مقداد مەدحەت بەگی کوڕی میر بەدرخانی میری بۆتان) هەڵساو ڕووی کردە قاهیرە، قاهیرەش ئەو قاهیرەیە بوو کە پێشتر باسمان کرد. هەر لە سەروتاری (تورکی)ی هەمان ژمارەدا (سورەییا بەدرخان) نووسیویە دەڵێ: (....ئەو ئیدارە هەڵەیە کاریگەرییەکی زۆری کردە سەر کوردەکان، بۆیە هیچ هیوایەکیان نەماو دەستیان لە چاکبوونی بارودۆخەکە شوشت. هەندێ لە سەرکردەکانی کورد بۆ ڕزگارکردنی کوردەکان لە دەست زوڵمو زۆرداریی نەتەوەکانی عوسمانی، ساڵی "١٣١٣ :

١٨٩٦" کۆمەڵەیەکی نهێنییان دامەزراند).. کاتێکیش مەدحەت بەگ گەیشتە قاهیرە, لەوێ (.... بۆ بڵاوکردنەوەی بیروبۆچوونی ئەو کۆمەڵەیە ساڵی "١٣١٥ : ١٨٩٨" ڕۆژنامەی کوردستانی لە قاهیرە دەرکرد....).

یەکەم ڕۆژنامەی کوردی(کوردستان): یەکەمین دەنگ هەڵبڕینی ئاشکرای ڕۆشنفکرانی کورد بوو، کە بە شێوازی ڕۆژنامەو بەکەڵك وەرگرتن لە چاپخانەو بە زمانی کوردی، بدرێ بە گوێی کورد و جیهاندا، هەم کۆشش و پرۆژەیەکی جیدی بووە بۆ ناساندنی کوردو زمان و مێژوو و ئەدەب و قوربانییەکانیو ئازایەتییەکانی بە دنیاودەوروبەر، هەم یەکەمین پەیامی ناڕەزاییو ڕەخنەی توند و ئاشکرابوو لە دەستەڵاتدارانی عوسمانی(کە نوێنەری کۆنەپەرستترینو ڕەشترین دەستەڵاتی سیاسیو ئیداریی دنیای ئەو کاتە بوون) ، لە لایەکی تریشەوە (کوردستان) ئەو مامۆستایە بوو کە خەڵکی کوردستانی هوشیار دەکردەوە و ئەو بانگەوازە بوو کە لە خەوی قورسی دواکەوتوویی وەئاگای دەهێنانەوە و زۆر بەتوندی ڕەخنەی جددیی لە هەل ومەرجی سیاسی،کۆمەڵایەتیوفەرهەنگیی کوردستانی ژێردەستە دەگرت . ئەو چرا ڕووناکەیش بوو کە ڕێگای بۆ نەوەی نوێی کورد ڕۆشن دەکردەوە. (کوردستان) یەکەمین مینبەری دەستەبژێری میللەتێکی بێ مینبەر بوو , یەکەمین بڵندگۆی ڕۆشنگەریی کوردی بوو.

خاوەن و سەرنووسەری (کوردستان) خۆیشی درکی بە ناوازەییو دەگمەنی کارەکەی خۆی کردووە بۆیە لە سەر وتاری یەکەمین ژمارەیدا، کە لە ١٨٩٨/٤/٢٢دا دەریکردووە دەڵێ:

(بەداخەوە، کورد کە لە زۆر نەتەوە زیاتر خاوەنی بیروهۆشن، جوامێرن، لە ئاییني خۆیاندا ڕەواو بەهێزن، بەڵام وەکو نەتەوەکانی دیکە خوێندەوارو دەوڵەمەند نین. نازانن دراوسێکانیان چۆننو چی ئەکەنو لێیان بێ ئاگان . بۆیە پشت بە خوا ئەم ڕۆژنامەیەمان نووسیو بە پشتیوانیی خوای گەورە لەمەودوا هەر پانزە ڕۆژ جارێك بڵاوی دەکەمەوە.

ناوی ڕۆژنامەکەیشمان ناوە کوردستان‌و لەم ڕۆژنامەیەدا سوودەکانی زانست و زانیاری باس دەکەم، لە چ جێگایەك مرۆڤ فێر دەبێت، لە چ جێگایەك خوێندنگای باش هەیە پیشانی کوردی دەدەم، لە چ جێگایەك شەڕ ببێت هەڵوێستی وڵاتانی گەورە چی دەبێ و چۆن شەڕ دەکەن، چۆن بازرگانی دەکرێت، هەموویان باس دەکەم. تا ئێستا هیچ کەسێك ڕۆژنامەیەکی وەك ئەمەی بڵاو نەکردۆتەوە).

خاوەن و سەرنووسەری (کوردستان) پێی وابووە، پەیامێکی پیرۆزو مەزنی پێیە و لە ڕێی ئەم ڕۆژنامەیەوە دەتوانێ بیگەیەنێ.. پەیامەکەیشی وەك لەم چەند نموونەیەدا دەردەکەوێ (کە لە دەقی نامەیەکی‌هاوپێچی یەکەمین ژمارەی ڕۆژنامەکەدا بۆ برادەرە فەرەنسییەکانی و بە فەرەنسی نووسیوێتی) ئەو پەیامە دەقاودەق پەیامێکی ڕۆشنگەرانە و تازەگەرانە بووە، کە بۆ یەکەمین جار بووە کورد، ڕۆشنگەری کورد، لە ڕێی وتارو ڕۆژنامەوە بیگەیەنێ بە خوێنەرانی لە ناوەوە و دەرەوەی کوردستاندا، مقداد مەدحەت بەدرخان لەو نامەیەدا، لە جێیەك دەڵێ: (ئەمە یەکەمین جارە کە بەم زمانە ئەم ڕۆژنامەیەم بڵاوکردۆتەوە، بۆ مەبەستی تێگەیاندنی زانیاری‌و گیانی خۆشەویستی لەناو ڕۆڵەکانی نەتەوەکەمداو هاندانی کوردەکان بۆ ئەوەی ڕێگەی پێشکەوتن‌و شارستانێتیی نوێ بگرن،...).

لە جێیەکی تریدا دەڵێ: (... بڕیارمدا لە ڕێگەی ئەم ڕۆژنامەیەوە هەموو توانای خۆم لە دوورەوە تەرخان بکەم بۆ هەموو کارێك کە قازانج‌و بەختیاری‌و پەروەردەکردنی بیری تێدابێت بۆ هاوڵاتیانی کورد).

بە هەمان دەستووری ڕۆشنگەرانی ڕابەر لە ئەورووپادا، کە لە سەرەتادا بە زمانێکی نەرم، بە بێ هێرش و پەلامار، قسەو ئامۆژگاری و دواتر ڕەخنەیان بە ڕووی کەنیسە و دەستەڵاتی ئۆرۆستۆکراتی و پیاوانی ئایینیدا دەدا، ئەمانیش، سەرنووسەرو نووسەرانی تری (کوردستان) لە سەرەتادا زمانیان نەرم بوو لە بەرامبەر سوڵتانی عوسمانی، بەڵام کە تێگەیشتن ئەو زمانە کاری خۆی ناکات و بە دەردی ئەمان ناچێ.. بەرەبەرە و ژمارە لە دوای ژمارە، توند و توندتریان کردو گەیاندییانە ئەو ڕادەیەی بە ئاشکرا و

راشكاوانە، تاوانی هەموو ئەو زوڵم و زۆرە، ئەو نەفامیو نەخوێندەواری و برسێتی و دواكەوتوویيەی میللەتان و وڵاتان، بدەنە پاڵ داو و دەزگای عوسمانی و دواتریش بیخەنە ئەستۆی خودی سوڵتان و داوای گۆڕین و لادانی بكەن، تا گەندەڵی و دواكەوتوویی و زوڵم و زۆر نەمێنێ. واتا هەروەك چۆن بزاڤی رۆشنگەری لە زەمان و زەمینەی رەسەنی خۆیشیدا (ئەوروپا) لە سەرەتادا تەنیا بزاڤێكی ئەدەبی، هونەری، فیكری بوو، كەچی ئەوەندەی نەخایاند بە تەواوی ئاوێتەی خەباتی سیاسی بوو، هەر بەو چەشنە هەنگاوەكانی سەرەتای رۆشنگەریی كوردیش،هێشتا زۆر لە خاڵی دەست پێكردنەوە دوور نەكەوتبووەوە، كە بە تەواوی ئاوێتەی خەباتی سیاسی و نەتەوەیی بوو، بە جۆرێك كە شەخسیەتی (رۆشنگەر و سیاسیی كورد) وەها لەو سەردەمە و سەردەمانی دوای خۆیدا، ئاوێزانی یەكدی بوون، ئیدی زۆر بەدەگمەن لە یەكدی جیا دەكرانەوە یان جیا دەبوونەوە . لە سەر وتاری ژمارە (٢٩)دا كە بە كرمانجیی ژووروو نووسیویە، دەڵێ: (.... ئەمە دە ساڵە بە ئیفساد و تەشویقی خونكار شەڕی گەورە لە كوردستان ئەقەومێ و كەس ئاسایشی نەماوە، كەس ئومێدی چاكە ناكا، خەڵك هەمووی چاوەڕوانی گۆڕینی ئیدارەی حكوومەتن، بۆ سەلامەتمان هیچ رێگەیەكی دیكە نەماوە).

بایەخدان بە خوێندەواری و زانست

(كوردستان) هەر لە پاش سەر وتاری یەكەمین ژمارەیەوە، خۆی بۆ سەرنجراكێشانی، پیاوانی ئایینیی ئیسلام، میرو ئاغایان و كورد بە گشتی، تەرخان دەكات، تا گرنگی و بایەخی لە كۆتا نەهاتووی خوێندەواری و زانستیان پێ رابگەیەنێ.. (العلماء ورثة الأنبياء) واتا زانایان میراتگرانی پێغەمبەرانن ، ئا بەم رستە بەهێزەوە دێتە ناو باسو زانایان و زانستخوازان دەباتە ریزی پێغەمبەران، بە پشتبەستن بە فەرموودەیەكی (پێغەمبەر د.خ)، لە دوای چەند وشەیەكی بەرایی راستەوخۆ بە گلەییەوە روو دەكاتە زانایانی ئایینیی كورد و دەڵێت: (.... ئەی زانایانی كورد وەك چۆن ئێوە ئەو وەعز و ئامۆژگارییانە بۆ نوێژ دەدەن، هەرواش دەبێ ئەو میر

و ئاغاو كوردانەی كە دەیانناسن، بیانكەنە خەمخۆری زانینو مەعریفەت و ڕێگای باش و بەسوودیان پیشانبدەن، ئەگەر ئەمە جێبەجێ نەكەن ئەوا تاوانەكەی لە ئەستۆی ئێوەدایە).. ئەم ڕۆشنگەرە رابەرەی كورد هەر بەوەوە نەوەستاوە كە زانستو مەعریفەت لە لای خەڵك خۆشەویست بكات، بەڵكو چەند هەنگاوێك پێشتریش چووە، ئەوەتا بەرنامەڕێژیی بۆ دەكات، ئەركی ئەم پرۆسەیە دابەشدەكات.. خەڵكانێك كە خۆیان بە زانای ئایینی دەزانن لەناو كورداندا، دەكاتە بەرپرس لەو مەسەلەیەو لە بەرامبەر گەل و لە بەرامبەر پێغەمبەرو خوداشدا رووبەڕووی بەرپرسیارێتییەكی مێژوویی و دینی و دنیاییان دەكاتەوە،. ئەو جەخت خستنە سەر جیاكردنەوەی (وەعز بۆ نوێژ) لە (ڕێگای باش و بەسوود) بۆ خۆی نەفەسێكی ڕۆشنگەریی یاخیی هەڵگرتووە، كە ناڕاستەوخۆ دەڵێت: نوێژ و وەعز و ئامۆژگاریی ئایینی بەس نییە بۆ پێشكەوتن و سەربەرزی.. بگرە لەبەر ئەوەی ئێمە تەنیا ئەو دیوەی ژیانمان گرتووە بۆیە وامان بەسەر هاتووە.. لەمەودوا پێویستە بە پاڵ نوێژەوە روو لە دنیای ڕۆشنی زانستیش بكەین , ئەگەر نا ئەوا چارەنووسمان زۆر خراپ دەبێ.

هەر لەو وتارەدا پاش ئەوەی فەرموودەیەكی تری پێغەمبەر (د.خ) دەهێنێتەوە، كە دەفەرموێ: (العلم علمان، علم الأبدان وعلم الأديان) واتا(زانست دوو زانستە یەكێكیان تایبەتە بە جەستە و تەندروستیو ژیانی مرۆڤ، ئەویدیكەیش تایبەتە بە ئایین و ئیمان) ئینجا دێت و جارێكی دی بە زمانی گلەیی رووی قسەی لە زانایانی ئیسلام دەكات و دەڵێ: (ئەی زانایان بۆچی ئێوە ئەو فەرموودانە بۆ میرو ئاغایان ناخوێننەوە،.؟..)، مەبەستی ئەوەیە بڵێت: ئێوە ئەی پیاوانی ئایینی، راستییەكان لە خەڵك بۆ دەشارنەوە، ئێوە بۆچی خوێندەواریتان بۆ خۆتان قۆرخكردووە؟ ئەی ناترسن خودا و پێغەمبەرتان لێ برەنجێ ؟ هەمان رەوش لە سەدەی ١٧و ١٨ لە ئەوروپادا زاڵبوو، پیاوانی كەنیسە خوێندەوارییان بۆخۆیان قۆرخكردبوو، زۆریان بەلاوە ناخۆش و نابەجێبوو، كە خەڵكی شارەكان، گوندەكان، فێری خوێندەواری ببن، نەبادا چاویان بكرێتەوە و هۆش و بیریان ئازاد ببێت، ئەوساش هەموو درۆ و دەلەسە و

خورافاتەکانی کەنیسەوپیاوانی ئاین ئاشکرا بێن و بەوجۆرە هەم دەستەڵات و هەم سەروەت و سامانیشیان لەدەس بچێت . لەو سەردەمەدا زۆر لە مەلاو زانایانی ئیسلام دەستیان بە کڵاوی خۆیانەوە گرتبوو بای غەزەبی سوڵتان نەیفرێنێ ! بۆیە ئەوەندەی لە خەمی پاراستنی مەعیشەت و گوزەرانی خۆیاندا بوون، ئەوەندە لە خەمی رابەریکردنی خەڵکدا نەبوون بەرە و خوێندەواری، خۆ هەر هیچ نەبێ لەترسی ئەوەی نەبادا ئەو خەڵکە وایان لێبێت خۆیان (بە بێ پەنابردن بۆ مەلاو فەقێ) بتوانن قورئان و فەرموودەکان بخوێننەوە !

سەرنووسەری کوردستان، لەوەشی تێدەپەڕێنێ و بە مەلاکان دەڵێ: (.... بۆچی رۆژنامە عەرەبییەکان ناخوێننەوە، تا بزانن لەم دنیایەدا چی روو ئەدات؟) بەراستی ئەم رستەیە هەر خۆی لە خۆیدا پڕکێشییەکی گەورەیە (بە بەراورد بەو زەمان و زەمینەیە). لێرەدا نەك هەر مەلاکانی ئەوسەردەمە بە کەمتەرخەم و بیرتەسك ناودەبات ، بگرە ناڕاستەوخۆ پێیان دەڵێ: ئێوە مادام رۆژنامە ناخوێننەوە خۆشتان رۆشنبیر نین، ئاگاتان لە دنیا نییە و ئەوەشی خۆی حاڵی وابێ، بەکەڵکی رابەرایەتی نایە ، کەواتە تا بەبەرییەوە ماوە و بەرغەزەبی خوا نەکەوتوون، فریای خۆتان و ئایینەکەتان و میللەتەکەتان بکەون!.

هەر لە هەمان وتاردا، لا دەکاتەوە بەلای میرو ئاغایانی کورد و پێیان دەڵێ، ئێوە (ئەی میرو ئاغایان، تاوانی مناڵەکانتان لە ئەستۆی خۆتاندایە، ئێوەش مناڵی خۆتان بنێرنە خوێندنگا بۆ ئەوەی بخوێنن، دەوڵەتمەندانی ئێوە با، لە رێگەی خودا خێر بکەن و لە گوندەکان خوێندنگا دروست بکەن).... (ئەگەر گوێ لەم ئامۆژگارییانە نەگرن و دیسانەوە تەنها شوانی و کاسبی بکەن، ئەوا لە ماوەیەکی کەمدا کوردستان بە یەکجارەکی کاولو وێران دەبێت).... (ئەی میرو ئاغایان باش تەماشای دەوروبەری خۆتان بکەن و ببینن رۆژبەڕۆژ هەژارترو سووکتر دەبن، هۆیەکەیشی جەهالەت و نەزانینتانە)... (...خەڵك دەڵێن ئەگەر کورد بخوێنێت ئەوا لە هەموو جیهان بەهێزترو دەوڵەمەندتر دەبن).

هەر لە درێژەی ئەو وتارەدا، کە دەکرێ بە وتاری یەکەم و هەنگاوی یەکەمی بزاڤی رۆشنگەریی کوردی، ناو ببرێ، دەم لە زۆر شتەوە دەدات , لەوانە هێنانەوەی چەند نموونەیەك لەسەر میللەتی بەژمارە زۆری بەلام بێ هونەر، کە چۆن میللەتێکی گچکەو زانا بەسەریدا زاڵ دەبێو ئینجا باسی ئەو کوردانە دەکات کە لە جامیعەی ئەزهەر لە قاهیرە دەخوێنن، کوڕانی (سلێمانی و سۆران و کەرکوك)ن‌و داخێکی زۆری هەیە کە هیچ کەسێکی ناوچەکانی (بۆتان، غەرزان، شێروان و هەکاری) ی نەدیوە، ئەوەش بە گرفت و کەموکورییەکی مەزن دادەنێ. باسی خەڵکی میسر دەکات کە خەریکی خوێندن و کار و بازرگانی‌و هونەرو پیشەسازیین، تەنانەت هەندێ لە ژنەکانیشیان دەخوێنن ! بەڵام بە گشتی کوردەکانی میسر ی دیوە کە خزمەتکارو دەرگەوان‌و بێدەرامەتن، چونکە خوێندەوار نین‌و هیچ سنعەتێك فێر نەبوون. جارێکی دیکەش دێتەوە بە سەرو پۆتەلاکی مەلاکاندا و لێیان دەپرسێ (.... ئەی زانایانی کورد، ئێوە بۆچی لە مزگەوتەکاندا باسی خراپیی نەزانین و سوودی عیلم ناکەن؟).

لە سەر وتاری ژمارە دوودا ، جارێکی دیکەو بە روونتر، دێتەوە قسەو روو لە میرو ئاغایانی کورد دەکات و لێیان دەپرسێ: (.... حەزرەتی پێغەمبەر "د.خ" فەرموویەتی "حب الوطن من الایمان") .... (....ئەی میرو ئاغاو پادشایان لە ئێوە دەپرسم تاکو ئێستا کێ لە ئێوە شتێکتان کردووە بۆ نیشتمانی خۆتان بۆ ئەوەی بزانین کە ئێوە نیشتمانی خۆتان خۆش دەوێت؟)....(....خۆشەویستیی نیشتمان ئەوەیە کە مرۆڤ نەهێڵێت یا رێگا نەدات دوژمنان بێنە ناو نیشتمان، خۆشەویستی نیشتمان ئەوەیە کە مرۆڤ ئاوەدانی بکاتەوە، خوێندنگا و قوتابخانە و خێرو خێراتی تیا دروستبکات، خۆشەویستیی نیشتمان ئەوەیە کە مرۆڤ منالانی ئەو نیشتمانە بخاتە بەر خوێندن و خوێندنەوەو فێری پیشەو زانستیان بکات).

لە درێژەی هەمان وتاردا دەڵێ: (.... وەرن با بزانین چۆن لەپێناو دنیا و چۆن لەپێناو رۆژی دواییدا کار بکەین؟ دەبێ چۆن بۆ دنیا کار بکەین وەك بازرگانی، کاسبکاری، فێربوونی پیشەو زاست....)... (... الحمد لله کورد لە کاروباری ئایینی

خۆیدا زۆر باشن بەلام نەخوێندەوارن بۆیە ناتوانن بۆ ڕۆژی دوایی بە باشی كار بكەن!). (.... خۆزگە بەو كەسەی چاكە دەكات، چاكەكردن نە نوێژە و نەڕۆژوو، چونكە نوێژ و ڕۆژوو ئایینی مرۆڤە و بیەوێت و نەیەوێت پێویستە بیكات، بەڵكو چاكە ئەوەیە مرۆڤ خوێندنگا و قوتابخانەو مزگەوت دروستبكات)... (... سەیری منالانی بێ باوك بكەن و بیانخەنە بەر خوێندن...)... (... ئەی دەوڵەمەندی كورد، باوكتان بە چەند گەزێك كفنی سپی چۆتە بەر ڕەحمەتی خوا و ئێوەش بە هەمان شێوە دەچن، ئەو زێڕو زیوە لەناو عولبەكانتان بێننە دەرێ و لە ڕێی خوا قوتابخانەو خوێندنگا دروستبكەن، منالانی بێ دایك و باوك بخەنە بەر خوێندن بۆ ئەوەی لە دنیاو ئاخیرەدا ئارام بن و خوا لێتان ڕازی بێت).

ئێمە پێمان وایە هەموو ئەو نموونانەی سەرەوە، بەڵگەی حاشا هەڵنەگرن بۆ پەرۆشی ئەم ڕۆشنگەرە گەورەیە، كە هەرچی زووە خوێندەواری لەناو منالانی كورددا بلاو بكرێتەوە و زۆر جەخت لەسەر (منالانی كورد) و گەنجەكانی دەكاتەوە ، چونكە وەك پیاوێكی منەوەرو ڕابەر، دەركی بەوە كردووە كە ئەو ڕەوشە خراپە پێویستە لە بناغەوە چارەسەر بكرێ، بۆ ئەوەی دواڕۆژ مسۆگەر بكرێ دەبێ لە مندالانەوە دەستپێبكرێ. بۆ ئەوەی پەیامی ڕۆشنگەریی خۆی بگەیەنێ هەموو جۆرو شێوازێكی دەربڕینی بەكارهێناوە .. گاە بە هەڕەشە و گاە بە لەلا خۆشەویستكردن، جارێك بە ڕێگەی مەنتیق، جارێك لە ڕێی فەرموودەی پێغەمبەر و هینانەوەی نموونەی مێژوویی لە مێژووی دەوروبەرو ئیسلامەوە .

ئەم پەرۆشییە، هێدی هێدی بەرنامەڕێژ دەبێ و لە سەر وتاری ژمارە (٣)دا دەگاتە ئەوەی بلێ: (... ئەی میرو ئاغایانی كورد وەك چۆن نوێژكردن لەسەر ئێوە فەرزە، فێربوونی عیلمیش بە هەمان شێوە لەسەرتان فەرزە، بە بێ عیلمو خوێندن، نوێژ و ڕۆژوو ناتەواون، مرۆڤ چەندە نیشتمانەكەی خۆشبوێت و حەز بە نیشتمانەكەی بكات، بە بێ عیلم ناتوانێت كارێكی باشی بۆ بكات. لەم سەردەمەدا كتێبی زۆر باش نووسراون و باس لە چۆنێتیی ڕواندن و چاودێریكردنی دار و درەخت و بەخێوكردنی مەڕومالات و

چاندنی گەنم و جۆ دەکەن. هەموو شتێك باس دەکەن، خەڵکی خوێندەوار دەتوانن لە ڕێی ئەو کتێبانەوە دار و درەخت و مەڕومالآت و دانەوێڵەی خۆیان زیاد بکەن....) , لەم وتارەدا بۆ ئاستێکی بالآتر هەڵدەکشێ و بەرەوە ناوەستێ کە ئامۆژگاریی ئەخلاقیی خەڵك بکات، بەڵکو لە دوو ڕوانگەی ترەوە سەرنجی خەڵك بەلای خوێندەواریدا ڕادەکێشێ.. ڕوانگەیەکیان (ئیمان و دینە) کە بەلای خەڵکی ئەو سەردەمەوە زۆر گرنگ و بە بایەخ بووە و خوێندنو زانستیان لەلا فەرز دەکات وەك چۆن نوێژ و ڕۆژوو فەرز بوون. دووەمیشیان گرێدانەوەی بایەخی خوێندنە بە ژیانی ڕۆژانە و گوزەرانی خەڵکی کوردستانەوە کە بەشێکی هەرە زۆریان باخەوان و جوتیارو خاوەن مەڕومالآت بوون و لەبەر نەزانی و دواکەوتوویی گیرۆدەی دەستی ئافات و دەردو بەڵای بەردەوامیبێچارەی ساڵانە بوون کە لە کشتوکاڵو بەروبووم و مەڕومالآتیانی داوە و نابووتی کردوون.

لە وتارێکی تردا بە ناونیشانی (لیس للانسان إلا ما سعی) جارێکی تر پەنا دەباتەوە بەر نموونە هێنانەوەو سەرگوزشتە گێڕانەوە تا لە ئەزموونی میللەتانی پێشکەوتوو، عیبرەت وەربگیرێ و لەو ڕووەوە باسی هۆکارەکانی پێشکەوتنی (فەرەنگ) دەکات ، تا بە خەڵکی کوردستان بڵێ، دەی ئێوەش هیچتان لەوان کەمتر نییە تەنها جووڵەو زانست نەبێ.. (...... فەرەنگ فێری خوێندنەوە و زانین دەبوون...... مێشکیان وشیار بووەوە دەستیان کرد بە خوێندنەوەو منداڵەکانیان ناردە بەر خوێندن و ڕەوانەی جێگا دوورەکانیان کردن بۆ ئەوەی فێری سنعەت و هونەر بن).

ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەری کورد بەلای ئەزموونەکەی (فەرەنگ) دا خۆی بۆ خۆی سەرسامیو شەیدایی، ڕۆشنگەرانی ئەوسای کورد، بەرامبەر بەو ئەزموونەی فەرەنسا و وڵاتانی تری ئەورووپا دەردەخات... ئەمە لە لایەك، لە لایەکی تریشەوە هێنانەوەی وڵاتانی فەرەنگستان (کە دەیکردە ئەورووپای مەسیحی) بە نموونەیەك بۆ چاولێکردن، وێڕای ئەوەی بۆ ئەو سەردەمە و لەسایەی باڵادەستیی خەلافەتی ئیسلامدا, جورئەت و لەخۆ بوردنێکی زۆری ویستووە, جۆرێکیش بووە لە خرۆشاندنی خوێنەر لە ڕێی چەشەیەکەوە کە نیشانەی زیرەکیی ڕۆشنگەرەکەیەو نیشانەی پەرۆشییەتی بۆ

نەتەوەکەی و بەڵگەی ئەوەیە کە بەهەر چۆنێك بێت دەیەوێت میللەتەکەی بجووڵێنێ و بیخاتە سەر ڕێگەی ڕاست و ڕۆشن، ڕێگای زانست و مەعریفەت،جێی سەرنجە کە لێرەشدا جەخت لەسەر بایەخدان بە منالآن دەکاتەوە، وەك بڵێی دەیەوێت بڵێ: (سبەی لەم ڕۆوە دەستپێدەکات). هەر لەو ڕوانگەیەوە و لە درێژەی هەمان وتاری ژمارە (٣)دا دەڵێ: (.... ئێمە بە باو و باپیرانمانەوە میرەکانی بۆتان و گەورەی کوردین، بۆیە ئەرکی سەرشانمانە کە بۆ چاکەی کورد خەبات بکەین، دەبێت ئێمە وەك منالآنی خۆمان تەماشای مندالآنی کورد بکەین، کێ لە خەڵکی کوردستان بیەوێت منداڵەکانی بنێرێتە "ئەستەمبووڵ " بۆ خوێندن، با بچێ بۆ لای براکانم لە " ئەستەمبوڵ "، هەرکەسێکیش دەیەوێت بێت بۆ میسر پێشتر نامەم بۆ بنێرێت و لەسەر نامەکە بنووسێت...... هتد).

ئەم پەرۆشییە کە گەیشتۆتە ڕادەی بەشداریکردنی خۆی و براکانی بە کردەوە، گومان لە مەسەلەکەدا ناهێڵێ و بەڵگەی ئەوەیە کە ئەم پیاوە و براکانی بە کردەوە نەك بە وتن، لەو سەردەمە تاریکەی کورددا , ڕابەری ڕۆشنگەریی کورد بوون .

هەر لەو ژمارەیەشدا سەرنجی خوێنەر بۆ لای دوو پیاوی منەوەری کورد ڕادەکێشێ و بە خوێنەری کوردیان دەناسێنێ، ئەوانیش: (شێخ یوسف ضیاء الدین باشا)یە کە خاوەنی کتێبێکە لە بارەی (ڕێزمانو لەهجەکانی کوردییەوە) بە زمانی عەرەبی بە ناوی (الهدية الحميدية في اللغة الكردية)، هانی میر و خوێنەرانی ناو کوردستان دەدات کە ئەم کتێبە پەیدا بکەن چونکە زۆر بەسوودە بۆیان.

دووەمیشیان: (حاجی عەبدولقادر)ـە کە دەکاتە شاعیری ڕۆشنگەرو شۆڕگێڕی کورد(حاجی قادری کۆیی), ئاماژە بە ڕۆڵی ئەو پیاوە و زانایی‌و خەبات و تێکۆشانی لەپێناو فێرکردنی عیلم و مەعریفەتدا، دەکات.

لە درێژەی ئەو خەبات و تێکۆشینە فیکرییەی ڕۆشنگەرانی ڕابەردا، مقداد مەدحەت بەدرخان و عەبدولڕەحمان بەدرخانی خاوەن و سەرنووسەری ڕۆژنامەی کوردستان، چەندین وتارو سەروتاری تر لە ژمارەکانی (٤ و ٥ و ٨ و ٩) دا دەبینین، کە باس لە (فضيلة العلم)و (فضيلة التعلم)و (هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون) و (رتبة

العلم أعلى الرتب) دەكات و لەو ژمارانە و چەندینی تریشدا گەلێ وتار و هەواڵ بەرچاو دەكەون كە لەبارەی شەڕی نێوان وڵاتانەوەیە و سەرنجی خوێنەری كورد، مرۆڤی كورد، بەلای ئەو راستییەدا رادەكێشن كە سەردەم سەردەمی زۆری و قەڕەباڵغی و دەنگەدەنگ نییە، بەڵكو سەردەم سەردەمی پێشكەوتنی پیشەسازی و تەكنیكی و زانستییە، هەر میللەتێك لەم بوارانەدا خۆی پێشنەخات، بازۆریش بێ و باثازاو چاونەترسیش بێ، باڵەخواترس و نوێژكەر ورۆژووگریش بێ، هیچی دادی نادات و دەبێ هەر بە دواكەوتوویی و ژێردەستەیی بمێنێتەوە و تا هەتایە نوقمی تاریكی بێ و دنیای رۆشن بە چاوی خۆی نابینێ !.

رەواندنەوەی وەهم :

رۆشنكرنەوەی ئەقڵی زوڵملێكراوە دژەكان !

پەیوەندییەكانی نێوان گەلانی ژێردەستی عوسمانی، بە تایبەتی نێوانی كورد و ئەرمەن، بە فیتی حوكمڕانەكانی تورك‌و بە مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەكانی دستەڵاتی توركی عوسمانی، ساڵانێك بوو گرژی و ئاڵۆزیی تێكەوتبوو، كار گەیشتبووە كوشت و كوشتارو پیلان لە دژی یەك گێڕان و تاڵان و بڕۆی یەكتر و دەستدرێژیكردنە سەر موڵك و ماڵ و سەر و سامانی یەكتری . لە بارودۆخێكی وەهادا كەم كەس هەبوون لە هەردوولا، بە فیكری تیژو رۆشنیان دەرك بە راستییەكان بكەن و حەق و ناحەق لە یەكتر جیا بكەنەوە. رۆشنگەرانی رابەری كورد، بە تایبەت عەبدولڕەحمان بەدرخان و ئەو زاتە منەوەرانەی كە كاریان لەگەڵ كردووە یان هاوكاری بوون و ناویان نەهاتووە، رۆڵێكی یەكجار گرنگ و چارەنووسسازیان گێڕاوە، بۆ رۆشنكردنەوەی بەرچاوی خەڵكی چەواشەكراوی هەردوو میللەتی زوڵملێكراوی بەگژ یەكدا چوو، خەباتێكی بێ وچانیان كردووە لەپێناو هوشیاركردنەوە و خستنەوەگەڕی مێشك و ئەقڵی لەكارخراویان، هانیان داون بۆ خۆ رزگاركردن لە وەهم و كۆیلایەتی فیكری و خۆشباوەڕی‌و تەسلیمبوون بە لێكدانەوەكانی دەستەڵاتدارانی تورك لە بارەی دین و دنیاو دۆست و دوژمنەوە

.ڕۆشنگەرانی کورد، بە ئەرکێکی مێژوویی خۆیانیان زانیوە بەستەڵەکی بیری کورد بشکێنن و تاریکستانی ئەو ئەقڵیەتەی لە دەرەوەی ئیرادە و بەرژەوەندیی خۆیانەوە بەسەریاندا سەپێنرابوو، بە تیشکی زانست و ڕۆشنایی حەقیقەت، رابماڵن و ڕۆشن بکەنەوە . لەم بوارەدا چەندین وتاری زۆر گرنگ لە رووپەڕەکانی (کوردستان) دا دەخوێنرێنەوە.

لە وتارێکی ژمارە (٢٥) دا سەرنووسەر بە جەنگاوەرانی چەواشەکراوی کورد دەڵێ: (.... لەجیاتی ئەوەی پەلاماری کۆمەڵێك پەککەوتەی ئەرمەنی بدەن کە لە ژێر باڵی ئێوەدا خۆیان کز کردووە، هەوڵبدەن و غیرەت بکەن بۆ شکاندنی ئەو تەوقە زوڵم و زۆردارییەی کە ئێوەی بێبەش کردووە لە هەموو خۆشییەکی ژیان و پێشکەوتن‌و بەختەوەری، ئەوە بزانن کە ئێوە لە روانگەی حەقیقەتدا پەنجا قات لەو ئەرمەنییە مەزڵوومانە مەزڵوومترن..). ئەم رستەیەی دواییان وەك داکوتینی دوا بزمارە بە تابوتی (ئەقڵێکدا کە کۆیلەی وەهمە) و زۆر بە راستەوخۆیی‌و ڕۆشنی ئەو راستییە دەدات بە گوێی مرۆڤی جەنگاوەر و موسڵمانی کورددا، کە ئیتر بەسیە چەواشەیی‌و گێلی و نەفامی.. ئیتر بەسیە خۆشباوەڕیی بەوەی کە گوایە ئەمە شەڕی نێوانی (ئیمان و کوفرە)، نەخێر ئەمە شەڕێکە بە فیتی سەردەستەکان و ناوماڵی کۆیەلەو ژێردەستەکانی گرتۆتەوە ، ئەمە شەڕێکە لەبەرژەوەندیی تورکاندا، کە تەوقی زوڵم و کۆیلایەتییان کردۆتە گەردن‌و دەست و پێ و ئەقڵی ئەرمەنیی مەزڵووم و کوردی لەوان مەزڵوومترەوە . بۆیە : ئەقڵی خۆتان بخەنە گەڕ و حەق و ناحەق، راستی و درۆ بە چاوی خۆتان ببینن و خۆتان مەکەن بە سووتەمەنیی شەڕێکی ناڕەوا و ناحەق. لە درێژەی هەمان وتاردا دەڵێ: (...بەینا وبەین کەسانێکی گێرەشێوێن هەڵدەکوتنە سەر ئەرمەنییەکان، ئەو حکوومەتە زاڵمەشمان بە تۆپ و تفەنگ و پارە و جاسووس و جەللادەکانی، بیست و پێنج ساڵە خۆی سەپاندووە بەسەر ئێوە و هەموو ئیسلامدا !) تا دەڵێ: (... ئایین و غەزا چۆتە حاڵەتێکی نادیارەوە و ئێوەیش بۆ شەڕکردن لە دژی ئەرمەنییەکان، دەبنە داردەستی کاربەدەستانی حکوومەت. کوردەکان، تا ئێوە

لەو شێوەیەدا بن، پلەی ئاگاییو هوشیاریتان هەر لەو ئاستەدا دەمێنێتەوە کە شاخەکان دەوریان داوە، توانای ئەوەتان نابێ بیر لە گەورەیی رابردووتان بکەنەوە. توانای ئەوەتان نابێ ئەو شتە گرنگانە ببینن کە میللەتان پێی گەیشتوون. گەورەیی و شان و شەرەف ئەوە نییە کە لەژێر دەستی زەکی پاشادا یەکێك بن لە رەعیەتی حەمیدییە، بەڵکو ئەوە دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوەتان لە هەموو گەورەییەك، ئەبێ ئێوە خۆتان شەرەف و بەرزیتان بەدەست بێنن).

ئەم تێڕوانینە رۆشن و ئەقڵانییە دوور لە وەهم و غەیبانییەت و دوور لە خۆبەدەستەوەدانە،جارێکی تریش لە وتارێکی زۆر گرنگی ژمارە (٢٦)دا رەنگ دەداتەوە: (...لەگەڵ ئەو زوڵم و زۆردارییەی لەپێناو بەرژەوەندیی زاتی خاوەن شکۆ ئەنجام دەدرێت، هەروەها بە پێی وتەی بەناوبانگی (فرق تسد) هەر لەگەڵ بینینی دوو کەس کە پەیوەندییان رێکوپێکە، یان دوو برا کە پشتیوانی یەکتر بن، بە چەندین نموونەی جۆراوجۆر سەلماوە کە دەستدەکەن بە هەوڵی تێکدانی ئەو پەیوەندییە باشەی لە نێوانیاندایە، تەنانەت دەیانکەن بە دوژمنی یەکتری. هەر بەو جۆرەیش ئەو دوو نەتەوەیەی کورد و ئەرمەنی کە چەندین سەدەیە لەو نیشتمانەیاندا بە پەیوەندییەکی برایانەی باش ژیاون، لە ئەنجامی رشتنی تۆوی فەسادی و نیفاقو نەزانی و بێئاگایی خۆیان، لە یەکتر بوون بە دوژمن و دەستیان کرد بە کوشتنی یەکتری لەپێناو جێبەجێکردنی ئارەزووی خوێنڕێژی و جینایەتکارانەی پاشامان). لە درێژەی ئەم وتارەدا، تیشك خراوەتە سەر گەلێ بەڵگەی ئەقڵیو لۆژیکی کە لە رووداوەکانەوە، لە واقیعەوە، نەك لە وەهم و ئیددعاوە، هەڵهێنجراون، کە هەرهەموویان ئەوە دەسەلمێنن شەڕی نێوان کورد و ئەرمەنییەکان هیچ پاساوێکی نییە و نە ئەقڵ و نە زانست و نە ئیمانیش رێی پێنادات و لە فیتنە و فەسادی حکومەتی زاڵم بەولاوە هیچی تری لە دواوە نییە و لە کۆتاییشدا زۆر بە روونی، رێگەی رزگاربوون لەو کارەساتە، چ بۆ کوردو چ بۆ ئەرمەنییەکان، دیاری و رۆشن دەکاتەوە: (...چ کوردو چ ئەرمەن،

ئەگەر ئەیانەوێت لەم بارودۆخە پڕ ئازارە و لەم زوڵم و زۆردارییە رزگاریان بێ، ئەوا بە رێککەوتنو یەکگرتن سەرکەوتن بەدەستدێنن).

لە وتارێکی تری ژمارە (٢٧)دا، روونتر، راستەوخۆتر، راشکاوانەتر لە دژی ئەو وەهمە دەوەستێتەوە کە گوایا ئەم شەڕەیان شەڕێکە لەپێناو ئیسلامدا، شەڕێکە لەپێناو {خودا} دا !.. (کوردەکان! ...... عەبدولحەمید، کە ئێوەی لە هەموو سەرکەوتنێکی شارستانی و زانستی و بەختەوەری و ئازادی بێبەش کردووە، لەپێناو جێبەجێکردنی مەبەستە گڵاوە ناشەرعییەکانی خۆیدا، کۆمەڵێك پەککەوتە و ئافرەت و منداڵی ئەرمەنی هاونیشتمانیی خۆتانی پێ کوشتوبڕ کردوون، بۆ لەکەدارکردنی ناوی میللەتەکەتان لە هەردوو دنیا. دەرکەوتووە کە ئێوە لە خزمەتکردن و جێبەجێکردنی مەرامەکانی عەبدولحەمید و فەرمانبەرە زاڵمەکانی بەولاوە هیچ شتێکی تر ناکەن. پاشا لە نەزانی و بێهۆشیتان سوودمەند بووە، ئێوەی کردووە بە داردەستی خۆی و هەموو زۆرو ستەم و خراپەکارییەکانی خۆی پێ داپۆشیوە، هەرچی روو ئەدات، ئەڵێن کوردەکانن...) تا دەڵێ : (کوردەکان! دڵنیا بن ئەو پلەو نیشانانەی کە ئێوە بە شەرەفمەندییەکی بەرزی دادەنێن، چاوتان لە ئاستی بینینی راستییەکاندا دەبەستنەوە، دەبنە هۆی کوژانەوەی چرای میللەتتان و لەناوبردنی پاشەڕۆژتان...) ... (ئایا هاوکاریکردنی ئەو پاشایەی مەبەستی ئەوەیە ئێوە بە میللەتێکی وەحشی بە دنیا بناسێنێت، شیاوی مرۆڤایەتیتانە؟ ئایا کوشتوبڕکردنی کەسانێکی پەککەوتەی ئەرمەنی، رووخاندنی نیشتمانو ماڵ و حاڵی خۆتان ناگەیەنێ؟).

هەر لە هەمان ژمارەدا و لە بەشی ژێرەوەی دوالاپەڕەیدا، لە ژێر سەردێڕی (رووداوەکان) دا، گەیشتووە بە ترۆپکی ئەقڵانییەت و دەڵێ: (بۆ حکوومەتێکی شارستانی، ئەوە بەس نییە کە تەنیا لە کاتی رووداوەکاندا توندوتیژی بنوێنێ بۆ دامرکاندنەوەیان، بەڵکو پێویستە هەوڵبدات بۆ دۆزینەوەی رێگە و شێوازێکی حوکمڕانی کە لە چوارچێوەی ئەقڵو ئینسافدا بێ ، تا ئەو رووداوانەی دامرکاونەتەوە ، جارێکی تر

روو نەدەنەوە . ئەو بەندەی خودایە کە بە (مرۆڤی) هاتۆتە دنیاوە، پێویستە مرۆڤانە مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت !).

هەنگاوەکانی دیکە...

ئەگەرچی وەك دیمان رۆشنگەرانی کورد، لە (کوردستان)ی دەرچووی دەرەوەی کوردستاندا، هەمیشە لە هەوڵی رۆشنکردنەوەی (ئێستا)و (دوارۆژی) کورددا بوون، بەڵام ئەوەشیان لەیاد نەکردووە کە بەشێکی گرنگ لە بزاڤی رۆشنگەری بریتییە لە بووژاندنەوەی سامانی ئەدەبیی میللەت و رۆشنکردنەوەی مێژووی پڕ سەروەریی باو و باپیران و ناساندنیی‌نەوەکانی ئەمڕۆیەتی ـ بە کەسێتیی ناودارو خۆبەختکەرانی ئێستا و رابوردوویان.

لەم روانگەیەوە، هەر لەژمارە (٣)وە سەرنووسەر بەڵێنی خۆی لە بارەی بڵاوکردنەوەی شیعر و بەیتی کرمانجی و حیکایەتی (قنج) لەسەر خواستی هەندێ لە میر و ئاغایانی خوێندەوار کە نامەیان بۆ ناردووە لەناو کوردستانەوە، دێنێتەدی و بە بەشبەش داستانەکەی (مەمو زین)ی (ئەحمەدی خانی)، بڵاو دەکاتەوە . دیارە بایەخ و گرنگیی (مەمو زین)یش لای هیچ کەسێکی ئاگادار، ون نییەو بە بڵاوکردنەوەیشی لە رۆژنامەی (کوردستان)دا ئەرکێکی گەورە و گرانی ئەستۆی رۆشنگەرایەتی کوردی جێبەجێ بووە.

جگە لەمەیش، دەکرێ بڵێین (کوردستان) یەکەمین مینبەرێکە لە مێژووی کورددا کە (حاجی قادری کۆیی)ی شاعیرو رۆشنگەرو خەباتگێڕی کوردی بە کوردو بە میللەتانی تر ناساندبێ و شیعرێکی بەهاداری بە ناوەڕۆکی حاجیشی بڵاو کردۆتەوە.

لە رووی زیندووکردنەوەی مێژووی میللەتی کوردیشەوە ، هەر لە ژمارە (٨)ی رۆژنامەکەوە بە زنجیرە، باسی مێژووی حاکمەکانی (جزیرەو بۆتان)بڵاوکراوەتەوە و لە ژمارە (١٣)شدا بە کوردی و لە ژمارە (١٤)یشدا بە تورکی، دوو وتاری گرنگ و مێژوویی دەربارەی سەردەمی حوکم و شۆڕشی (بەدرخان بەگ)ی میری بۆتان، بڵاو کراونەتەوە،

بەو کارەیشیان چەند بەشێکی گرنگو بڕگەی بنەڕەتیی مێژووی سیاسیو کۆمەڵایەتیی (نوێی) کوردیان ڕۆشن کردۆتەوە .

ئەو هەنگاوانە چییان لێ شین بوو؟

بۆ ئەوەی بزانین بەرهەمی ئەو خەبات و تێکۆشینە، چیی لێ شین بووە؟ بەری رەنجی ئەو رۆشنگەرانە، لەناو کورداندا چی بووە ؟ دەبێ چاوێ بەو دوو نامەیەدا بخشێنینەوە کەیەکێکیان لە شامەوە و ئەویتریان لە کوردستانەوە گەیشتوون بە سەرنووسەری (کوردستان)، بە خوێندنەوەیەکی وردی ئەو دوو نامەیە، زۆر شتمان بۆ روون دەبێتەوە و وەڵامی ئەو پرسیارەیشمان دەستدەکەوێت.

لە دوالاپەڕەی ژمارە (٣)دا، لە ژێر سەردێڕی ("تقريض" لە شامەوە هاتووە) دەڵێ: (ئەم رۆژنامەیە کە لە لایەن میری ئێمەوە بلاو دەبێتەوە گەیشتۆتە شام و دانەیەکم پەیدا کردو هەموو کوردەکانی نزیکمانم کۆ کردەوە بۆ ئەوەی رۆژنامەکە ببینن کە ناوی (کوردستان) ـەو خاوەنەکەیشی میری ئێمەیە، هەموویان لە سەرەتادا ماچیان کردو خستییانە سەر سەری خۆیانو زۆر شاد بوون، دواتر بۆم خوێندنەوە دڵیان خۆش بوو هەروەك تۆ ئەم دنیایەت پێ بەخشی بن. ئەو ئامۆژگاری و پەیامانەی نووسیوتن بە باشی وەریانگرت. زانییان کە شتێکی باشەو ئەو هەواڵەیان لەناو خۆیاندا بڵاو کردەوە، کە لەمەودوا هەرکەسێك گەورە بێ خۆی لە ئیشی حەممالی رزگار بکات و فێری وەستایی ببێت و فێری چەکی تازە ببێت و لەناو خۆیاندا پارە بە یەکتری بدەن و مناڵەکانیان بنێرنە بەر خوێندن و رەوانەی شارەکانی خاوەن سنعەت و فەنیان بکەن....)... (... تۆ ئەم عەزیەتو مەسرەفە بۆ چاکەی کورد دەکێشیت، تۆ ئەم رۆژنامەیەت بۆ ئێمە بڵاو کردۆتەوە، خوا لە تۆ رازی بێت، گەلێك ئایەت و حەدیسو رێگای باشت پیشان داین، رەحمەت لە باوکت بێ...)..(... خواو پێغەمبەریش لەمەودوا هاریکاریتان دەکەن، ئێمەیش هەر چاوەڕێی پۆستەی رۆژنامەکەتانین ... هتد.)

لە ژمارە (١٧)یشدا لە ژێر سەردێڕی: (نامەیەك لە كوردستانەوە پێم گەیشتووە) نووسەری نامەكە دەڵێ: (جگە لە یەك ژمارەیان، سەرجەم ژمارەكانی تری ڕۆژنامەی كوردستانم خوێندۆتەوە، ئەم پێشكەوتن و دەسكەوتە بە سایەی خۆڕاگری‌و تێكۆشینی لەڕادەبەدەری ئێوەوەیە كە میللەتێكتان بە ئەلف و بای سەرنجدان‌و وردبوونەوە ئاشنا كردووە، دەستتان خۆش بێ‌و پیرۆزباییتان لێدەكەم...).

(لەوانەیە ناحەزانتان بڵێن ڕۆژنامەیەك بە زمانی نەتەوەیەك كە خوێندەوارەكانی بە ڕێژەی لە هەزاردا یەك بن، دەشێ چی لێ چاوەڕێ بكرێ و بەرهەمی چی بێ؟ ئەوانەی ئەم جۆرە كێشانە دەهێننە ئاراوە، نازانن وریایی لەحەد بەدەری میللەتێك، زۆرجار بە سایەی یەك دوو كەسەوەیە، بە تایبەتی لەناو نەتەوەی كورددا كە شاعیری وەك (فضولي)و جەنگاوەری وەك (صلاح الدینی ئەیوبی) پێگەیشتبن، ئیتر بۆچی ڕووناكبیرانی نەبنە ڕووناككەرەوەی ئاسۆی عیرفان......هتد).

(.... هەروەكو چۆن ئەندامێكی لەش كە لێی ئەدرێت، نیشانەیەكی ئەو لێدانەی پێوە دیار ئەبێ، بیرو بڕوایەكیش كە بەر مێشك بكەوێت، مەحاڵە شوێنەوارێك جێ نەهێڵێت، ئێوە كە دەستەبژێری ئەم میللەتەن ئەركی ویژدانیتانە كە میللەتەكەتان بە مافە سروشتی‌و سیاسییەكانیان ئاشنا بكەن).

(ئەمڕۆ خەڵك هوشیار بوونەتەوە، لە توانایاندایە ئەو دەستی مەرحەمەت‌و هاوڕێیەتییەی بۆی درێژ ئەكرێت، لە دەستی خوێناویی زۆردارێكی خوێنڕێژ، كە ماڵ و حاڵی زەوت ئەكات و ڕۆڵەكەی لەناو ئەبات، جیا بكاتەوە).

(كوردەكان تا ئێستا نەیانئەزانی "خەلیفە" چییە، تێگەیاندنیان لەم بارەیەوە، چەند هیممەتێكی گەورەیە !).

(كوردەكان لایان وابوو كە حكوومەت هەرچییەك بكات حەقی خۆیەتی و پاشا هەرچییەك بكات كەرامەت و عینایەتە. ئێوە لە كوردەكانتان گەیاند كە ئەو بیروباوەڕانە ڕاست نین و هەركەسەو خاوەنی مافێكی دیاریكراوی خۆیەتی. ئەو

موناقەشاتو مشتومڕی قەڵەمە، کە خستووتانەتە ئەستۆی خۆتان، غەزایەکی زۆر پیرۆزە).

(لەوانەیە ئەم زۆرانە قەڵەمییەتان .زۆر بخایەنێو ئێوە بە بەرهەمەکەیو نەتیجەکەیدا نەگەن، بەڵام هەردوو چاوەکەم عەبدولڕەحمان بەگ، دڵنیا بن لەوەی بەرەکەتی سروشتی تێگەیشتن، لە بەرەکەتە پرشنگدارەکانی مێشکی مرۆڤە، ئەو بەرەکەتە بەرزە هەمیشە دەبێتە هاندەرو یاریدەدەری هیممەت و غیرەتتان......).

(هەتا ئێستا زوڵم و ستەم حوکمڕان بوون، لەمەودوا حوکمڕانی بۆ دادپەروەری و رووناکییە!).

(ئیدی زمانی حاڵمان دەڵێت: "زۆر لەمێژە لەناو گومانداین.. ئێستا راستیمان دەوێ......"، دەرخستنی راستییەکان هیچ کاتێك زیانبەخش نابن). کوردێك.

بە راستی قەڵەم لە توانایدا نییە، لەوە زیاتر کە لە دەقی ئەو دوو نامەیەدا هاتوون، لەبارەی ناوەڕۆكو رەنگدانەوەی هەنگاوەکانی رۆشنگەران و (کوردستان) ــەوە لەناو کورداندا، شتێکی تر بڵێ. ئەو دوو نامەیە بۆ ئەوە دەشێن وەك دوو بەڵگەنامەی مێژوویی تەماشابکرێن، دوو بەڵگەنامە کە شاهێدی حاڵن و دوو وێنەی بەرجەستەن بۆ دیمەنی دەور و تەئسیری هەنگاوە سەرەتاییەکانی بزاڤی رۆشنگەریی کوردی لەناوخۆی کوردستانی داگیرکراودا .

بە دیوەکەی تردا، ئەم رۆژنامەیە کە هەڵگری ئەو گوتارە رۆشنگەری و خەباتگێڕییە بووە، وەك چۆن هەر لە سەرەتاوە، رێی نەدرا لەناو تورکیادا دەربچێ یان بڵاو بکرێتەوە ، هەروا لە قاهیرەیش کەوتنە راوەدوونانیو بڵاوکردنەوەیشیان لەناو تورکیادا قەدەغە کرد .. لە ژمارە (١٣)دا لە ژێر سەردێڕی (کاغەزێ لە کوردستانەوە هاتووە) خاوەنی نامەکە نووسیوێتی: (ئەمە دوو سێ مانگە جەریدەی کوردستان دێتە وڵاتی ئێمەوە، بەڵام مەئموورەکانی حکوومەت ناهێڵن بە سەربەستی بیخوێنینەوە. بە دەستی هەرکەسێکەوە بیبینن ئەیگرنو ئەو کەسەیش ئەگرن و ئازاری ئەدەن. لەگەڵ ئەوەیشدا کرمانج هەمووی گەلێ مەیلی ئەکەن).

سەربارى قەدەغەكردنى (كوردستان) لەناو قەڵەمڕەوى توركاندا، مەدحەت بەدرخان لەدوورەوە حوكم درا، براكانى گيران و وەك فشارێك بەكاريان هێنان تا (مەدحەت و عبدالرحمن) ناچار بكەن دەست لە بڵاوكردنەوەى (كوردستان) هەڵبگرن و خۆيان بدەن بەدەستەوە، ئەگەريش نا ئەوا داوا لە كاربەدەستانى ميسر بكرێ كە تەسليميان بكەنەوە بە توركيا..

لە ژمارە (٧)دا (عبدالرحمن بەدرخان) لەو بارەيەوە نووسيويێتى: (ئەگەر مەبەست و ئامانج لە گرتنو ئازاردانى براكانم، ئەوە بێت كە بيروباوەڕو عەزمم وەلاوە نێم و بگەڕێمەوە بۆ ئەستەنبووڵ، ئەوا قەسەم بەخوا، تەگبير لە بەهێزتركردنى عەزم و خۆڕاگريم بەولاوە، هيچى تر نابێ) (شێر تا زامدار بێ، چنگەكانى تيژتر دەبن).

لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا، (كوردستان)و گوتارى نوێخوازو ڕۆشنگەرانەى ئەم ڕۆژنامەيە، نەك هەر لەناو كورددا، بگرە لەناو خودى توركاندا جێى بايەخ و سەرنج بووە، ديارە ژمارەيەكى زۆر خوێنەرى توركيشى هەبووە، يان هەر هيچ نەبێ ئەوانەى بە تەنيا توركييان بۆ خوێندراوەتەوەو نەيانتوانيوە كوردى بخوێننەوە، بە ئاواتەوە بوون بەشێك لە ڕۆژنامەكە بە زمانى توركى دەربچێت.. لە (ڕاگەياندنێكى تايبەت)ى ژمارە (١٨)دا، سەرنووسەر باسى ئەوە دەكات كە: (بەم دواييە خەڵكێكى زۆر داوايان لێكردم زمانى توركييش، كە زمانى ڕەسمييە، لە ڕۆژنامەكەدا بەشدار بكەم، بۆ جێبەجێكردنى ئەو داوايە، بڕيارم دا، بە هاوكاريى "فەوزى بەگ"ى خۆشكەزام، كە لەم ڕۆژانەدا بەهۆى بێزاريى لەو كارە نامرۆڤانەيەى لەناو سوپادا دەكرێ، پەناى هێناوەتە خانەى ئازادى و سەربەستى، نيوەى ڕۆژنامەكەم بە زمانى توركى بڵاو بكرێتەوە).

ئەو ڕۆژنامەيەى كە بە سەردێڕى: (هاندەرى كوردەكانە بۆ هوشياربوونەوە و وەدەستهێنانى صەنايع) و بە پەيامى: (ئەمە يەكەمين جارە كە بەم زمانە ئەم ڕۆژنامەيەم بڵاو كردۆتەوە، بۆ مەبەستى تێگەياندنى زانيارى و گيانى خۆشەويستى لەناو ڕۆڵەكانى نەتەوەكەم و هاندانى كوردەكان بۆ ئەوەى ڕێگەى پێشكەوتن و شارستانييەتى تازە بگرن، لە هەمان كاتيشدا ئەدەبى نەتەوەيى خۆيانيان پێ پيشان

بدەم...... بڕیارمدا لە ڕێگەی ئەم ڕۆژنامەیەوە هەموو توانای خۆم لە دوورە وڵاتدا، تەرخان بکەم بۆ هەموو کارێك کە قازانج و بەختیاری و پەروەردەکردنی بیری تێدابێت بۆ هاوڵاتیانی کورد). دەستی بەکاری خۆی کرد.. بەم چەند رستەو دەربڕینە دەگاتە لوتکەی پەیامی رۆشنگەرانەی خۆی، کە لە وتارێکی ژمارە (١٨)دا هاتووە دەڵێ: (... بڕیاری هەڵهاتنم دا، چونکە گەیشتمە ئەو بڕوایەی جووڵانی قەڵەمێك لە ئازادیدا، زۆر لە شمشێرێکی خراپەکاری پەککەوتووی هەڵواسراو کاریگەرترە.......). (نازانم ئیتر کێ شکات بکات و داوای ماف لە کێ بکرێت...... ئیتر کاتی سەیرو چاوەڕوانی بەسەرچووە، سەبری لەمەودوا ئاژەڵییە، بە دوای خاوەندا مەگەڕێن. خۆتان چارەسەری خۆتان بکەن. منیش بێدەسەڵاتانە سەرکەوتن لە یەزدان داوا ئەکەم و بۆ ئارامیی ویژدانم لە میسرەوە لە رێی بڵاوکراوەکانمەوە هەوڵی دەرخستنی راستییەکان ئەدەم).

دەرئەنجامو پوختە:

رۆژنامەی (کوردستان) لەسەر دەستی رۆشنگەرانی رابەری کورد، لە دواساڵەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا کە سەدەی دووەمی رۆشنگەریی ئەورووپاو خۆرئاوا بوو، هاتە دنیاوە و هەم یەکەمین هاوارو هەم یەکەمین هەنگاوی رێی سەختی تێکۆشینێکی مۆدێرنانەی کورد بوو.

(کوردستان) مینبەری رۆشنگەریی کوردی بوو، پەیامی هەڵسانەوەی رۆشنگەرانەی مرۆڤی کوردبوو لە پاش شکستی دوایین میرنشینیو نشوستی خوێناویی دوایین شۆڕشی سەربەخۆخوازی سەدەی نۆزدەهەمی.

بایەخدان بە گرنگیی لەکۆتا نەهاتووی خوێندن و خوێندەواری و بلاوکردنەوەی زانست و مەعریفەت، پێشخستنی وڵات لە رووی پیشەسازی و کشتوکاڵی و زانستی و سەربازییەوە، رۆشنکردنەوەی بەرچاوی خەڵکی مەزڵووم و چەواشەکراوی کورد و ئەرمەن ، رەواندنەوەی وەهمی راستگۆییو حەقخوازیی خەلیفە و دارودەستەکەی لەلای کوردی خۆشباوەڕ، هوشیارکردنەوەیان لە یاریی تەڵەکەبازانەی دوژمنان بۆ بەشەڕدانیان لەگەڵ ئەرمەنییە مەزڵوومەکاندا.. سەرباری ئەوانەش ناساندنی کورد بە

مێژووی خۆی و بە داستانێکی ئەدەبیی پڕ بایەخی وەك (داستانی مەموزین)... هێنانەوەی باس و خواسی میللەتان و وڵاتانی پێشکەوتوو، وەك نموونە بۆ چاولێکردنیان... وەبیرهێنانەوەی ئەرکی نیشتمانیو نەتەوەییو ئایینی لە خزمەتکردنی وڵاتدا، لە ڕێی ئاوەدانکردنەوەو دروستکردنی قوتابخانەوە، هەموو ئەمانە ناوەڕۆکی پەیامو گوتاری سەرەکی و لاوەکیی - کوردستان - بوون، کە هەر هەموویان گەوهەری گوتارو پەیامی ڕۆشنگەری پێکدێنن.

ئەم هەوڵ و تێکۆشینە هەم دۆست و لایەنگر و هەم ناحەز و دوژمنیشی هەبووە... پرۆژەیەکی هوشیارانەی ڕۆشنگەریی کورد بوو، شوێنەواری بەرچاوی بەسەر ئاراستەی بیرکردنەوە و هەڵوێستی نەوەکانی دواتری ڕۆشنگەرانی کوردەوە جێ هێشتووە و تا ئەمڕۆیش نەفەسی ئەو پرۆژەیە حزووری هەیە، بارگەی بەهێزی ئەو هەوڵ وهەنگاوەی یەکەم، هەر زیندووەو دڵی گەرمی لە لێدان نەکەوتووە !

لیستی ناوی سەرچاوەکان :

* ئەم باسە : سەرلەنوێ خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنە و بەپێزانین وسوپاسێکی زۆرەوە ، ئەم سەرچاوانەم بەکارهێناوە ، چ بە وەرگرتنی دەقی تێکستەکان لێیانەوە ، یان بە سوود وەرگرتن لە راو بۆچوونی نووسەرەکانیان :

1 - (کوردستان) یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی - ١٨٩٨ - ١٩٠٢ کۆکردنەوەو پێشەکی: دوکتۆر کەمال فوئاد/ بەغداد ١٩٧٢.

2 -وەرگێڕانی بەشە تورکییەکەی (کوردستان) یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی- چاپی یەکەم ساڵی ٢٠٠٠ چاپخانەی داناز / لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی و رووناکبیریی گەلاوێژ.

3 -(چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی ١٨٩٨ - ١٩١٨) بەرگی یەکەم، نەوشیروان مستەفا ئەمین. چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم - ساڵی ٢٠٠١ لە زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم (١٣٤).

4 - (ڕۆشنگەری ـ هەنگاوی یەکەم) / لوید سپینسەر و ئەندریژ کرۆز / وەرگێڕانی لە فارسییەوە - پێشڕەوحسێن - لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری ڕاگەیاندنی کۆمەڵەی خوێندکارانی کوردستان - ژمارە (٢) پرۆژەی وەرگێڕان - ٢٠٠١ - سلێمانی.

5- ڕێنیسانس / د.کەمال مەزهەر

نەتەوایەتی و پۆست مۆدێرنیزم

ئەکرەمی میهرداد

بیروباوەڕی پۆست مۆدێرنیزم دەربارەی پرسی نەتەوایەتی، زیاتر لە مۆدێرنیزم گرنگی بە نەتەوایەتی دەدات و لە هەندێك لایەندا بەشدارییەکی زیاترە لە مۆدێرنیزم بۆ شیکردنەوە و لێکدانەوەی نەتەوە و نەتەوایەتی . سەرەتا بۆ ئەوەی بتوانین لەم پرسەدا بەشدارییەکی باشتر بکەین و بتوانین لە روانگەی پۆست مۆدێرنیزمەوە زیاتر لە راستینەی نەتەوایەتی و ناسنامەکان بگەین، پێویستیمان دەبێت کە زانین و لێکۆلینەوەی نوێ و هاوچەرخ بۆ هەردوو دیاردەکە بکەین، کە ئەوانیش دیاردەی نەتەوایەتی و پۆست مۆدێرنیزمە. دەمەوێت وەبیرهێنانەوەیەك بۆ ئەو بیر، ئاست و لێکدانەوانە بەیان بکەم کە تا ئێستا دەربارەی نەتەوایەتی من بۆ خۆم پێیان گەیشتوومو باسی ئەوەش ناکەم کە ئەم شیکردنەوەیە، تاکە شیکردنەوەی راست و گونجاوە، بەڵکو دەتوانین بۆ دیاردەیەکی دیاریکراو، بۆ نموونە نەتەوایەتی، بیرو لێکدانەوەی جیاواز و جۆراوجۆرمان هەبێت و سەرەنجام لە گفتوگۆی نێوان ئەو پێناسە و لێکۆلینەوانە، بۆ هەمان دیاردە، بتوانین لە راستی نزیك ببینەوە.

یەکەمین ئاست و ئاسۆی تێگەیشتن لە پرسی نەتەوایەتی ئەوەیە کە, نەتەوەکان وەکو دەرکەوتەیەك یان دیاردەیەکی مێژوویی, سیاسی, ئابووری, فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی دەناسرێت, واتە نەتەوە دیاردەیەکە کە هەموو ئەو رەوشانەی کە ناوم هێنان کاریگەرییان هەیە لەسەر دەرکەوتنی و پێشکەوتنی، نەتەوەش پەیوەندی و کاریگەری لەسەر ئەوان هەیە. مەبەست لە باسکردنی ئەم ئاستە(ئاسۆیە) بۆ ناساندنی نەتەوە ئەوەیە" کە نەتەوایەتی تەنها لێکدانەوەیەکی فەرهەنگی یان (زمانی) بۆ ناکرێت, ئەگەرچی هێندێك بیروباوەڕ هەن کە نەتەوایەتی بە زمان یان فەرهەنگ یان وەکو رێبازی ئەڵمانی نەتەوە بە پەروەردە دادەنێن. قوتابخانەی ئەڵمانی لەسەر دەستی (فیختە ١) نەتەوە و نەتەوایەتی وەکو دیاردەیەکی نەژادی و فەرهەنگی دەناسێنن و دەڵێن هەموو ئەو کەسانەی بە ئەڵمانی دەدوێن لە ئەوروپا بە ئەڵمانی و ئەڵمانیان دەزانن. ئەم بیروباوەڕە یەکێك بوو لەو هۆیانەی بە داخەوە لە ئەنجامدا نازیزم و فاشیزمی لێپەیدا بوو, سەرەئەنجام گەیشتنە ئەو رادەیەی کە ئەلمانیا و ئارییەکان بەرتر(امتیان)یان هەیە بەسەر نەتەوەکانی دیکەدا. لێکدانەوەی ستالین و مارکسیستەکان لە نەتەوە, وەکو دیاردەیەکی ئابووری و بە تایبەتیش ئابووری سەرمایەداری دەزانن، ئەگەر نەتەوەیەکیش (وەکو کورد یان ئەرمەن یان یەهودی پێش ١٩٤٨) بێبەش بووبێت لە ئابووری هاوبەش, بەپێی لێکدانەوەی تاك رەهەند و تاك ئاسۆکەی ئەوان (لێکدانەوەی ئیکۆنۆمیستی), ئەوا لە نەتەوەیی بوون دەکەوێت و پێکهاتەکانی دیکەی نەتەوە فریای ناکەون. لێکدانەوەی تاك ئاستی, یان تاك بیروباوەڕی کە یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی شیکردنەوەی مۆدێرنێتی بەهەموو بیروباوەڕەکانی (ناسیونالیستی, مارکسیستی و لیبرالی)یەوە, کە بەپێی مەبەست و بەرژەوەندییەکی دیاریکراو نەتەوەیان تا رادەی ئەو تاك رەهەندییەی خۆیان هێناوەتە خوارەوە و ئەمەش وێرای ئەنجامی جەنگ و توندوتیژی وەکو بەرئەنجامێکی مەنتقی ئەو بیروباوەڕانە و بەگژاچوونی بیروباوەڕەکانی دیکە.

ئـەو بیرانــە، ئاســتانە، سیاســەتانە لــەوە بێئاگــان (یــان نەیاندەویســت کــە بـزانن!)نەتـەوەکان دیاردەیـەکی مێـژووین و هـەموو رەوشـەکانی ئـابووری، سیاسـی، فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی کاری تێدەکـەن و هـەموو بیروباوەڕەکـانیش بـەدەوری خۆیـان کاریگـەری و بەشـدارییان لـە نەتەوایەتیـدا هەیـە و نەتەوایـەتیش جێگادەسـتی تائێسـتا بـەوان و بـە مێـژووی ئـابووری ، فەرهـەنگ و سیاسـەتی جیهانییـەوە دیـار و ئاشـکرایە. رەخنەی نوێ و پۆست مۆدێرنیزم لە بۆچوونی زمانـەوانی و فەرهـەنگی وامـان لێـدەکات کە تەماشای نەتەوەکان بکەین و ببینین، کە بەشی زۆری ئـەمریکای لاتـین بـە ئیسـپانی دەدوێن و زمانی ئیسپانی زمانی رەسمیانـە، بـەڵام (ئیسـپانی) نـین. چـەندین نەتـەوە و وڵات بە فارسی دەدوێـن و فـارس یـان (ئێرانـی) نـین. چـەند وڵات و نەتـەوە بـە تـورکی دەدوێـن و تـورك و (تورکیـا) نـین. بەشـێکی زۆری ئـەفریقا بـە فەرەنسـی و ئینگلیـزی دەدوێن و لە راستیدا ئینگلیز و فەرەنسی نین و لەمانـەوە دەگەینـە ئـەو ئەنجامـەی کـە هەموو ئەو وڵات و نەتەوانەی بە ئینگلیزی دەدوێن (جگە لە ئینگلانـد) هیچیان ئینگلیـز نین و بۆمان دەردەکەوێت کە بەشی زۆری جیهان بە زمانی نەژادی و فەرهـەنگی خۆیـان نادوێن، بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە تەنها شیکردنەوەی زمـانیی و فەرهـەنگی بـۆ نەتەوەکان بەتەنها نابنە ئاست و ئاسـۆیەکی گونجـاو بـۆ ناسـین و دیـاریکردنی چـەمکی نەتەوە . ئەوەی کە پۆسـت مـۆدێرنیزم فێرمـان دەکـات، ئەوەیـە کـە هەمیشـە لەچـەند ئاست، ئاسۆ، بیر و بەرژەوەندیدا دیاردەکان بناسین و لە ئەنجامی گفتوگۆی نێـوان ئـەو بیرانەدا دەتوانین زیاتر لە راستی نزیك ببینەوە. لێـرەدا دوو رەوش و میتـۆدی گرنگمـان بۆ دەردەکەوێت" یەکەم، ئەوەیە ئێمە لە زانستی کۆمەڵایەتیدا تـەنها دەتوانین لە راستی وبەرژەوەندی و بەهرەمەندی و ئازادی زیـاتر نزیـك ببینـەوە، واتـە زانسـتی کۆمەڵایـەتی وەکو زانستی ئەزموونی یان زانستی ئەبستراکت (ماتماتیك، فیزیك، بایۆلۆجی) نییـە کـە بتوانین بە ئەنجامی تەواو و راست بگەین، بەڵکو ئەوەیە کە لە زانستی کۆمەڵایـەتی یـان دیاردەکـان (وەکـو نەتەوایـەتی) هـەموو هەوڵـەکان، بیرەکـان، ئاسـۆکان، بـۆ زیـاتر

نزیکبوونەوە لە راستی و دووەم، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئێمە لە نێوان گفتوگۆی ئەو بیرانە،(ئاستانە) و بەرژەوەندییانە دەتوانین لە راستی زیاتر نزیک بینەوە (٢)

. کاتێک کە باسی ئەوە دەکەین نەتەوایەتی دیاردەیەکی فرەیە و هەموو رەوشەکانی ئابووری، سیاسی، فەرهەنگی، و کۆمەڵایەتی دیاری دەکەن، تەنانەت سیاسەتی نێودەوڵەتیش کاریگەری هەیە لەسەر دیفاکتۆی نەتەوەکان، ئەگەر تەماشای ئەوروپا بکەین کە کێشەی نەتەوایەتی لەو کیشوەرە زیاتر لە هەموو شوێنێك چارەسەر کراوە، بەڵام هێشتا کەم وڵات هەیە لە ئەوروپا کە تاك نەتەوە بێت، کارل پۆپەر دەڵێت: ((تاکە وڵاتێك تاك نەتەوە بێت تەنها ئەڵمانیایە)) (٣).

ئەمە پەیوەندی بەو دیفاکتۆیە هەیە کە سیاسەتی نێودەوڵەتی لە دوای ساڵی ١٨١٥ تا رادەیەك توانی جێگیرییەکی سیاسی بۆ ئەوروپا لەسەر بناغەی بەناو (دەوڵەتی نەتەوە) یان (دەوڵەتی نیشتمان) پەیدا بکات، ویرای ئەوەش تا ئێستا کێشە و پرسی نەتەوایەتی ماوە و لە ساڵانی نەوەدەکاندا گەلێك کێشەی لەو جۆرەمان لە خودی ئەوروپاشدا بینی، ئەمە سەرەڕای بوونی پرس و کێشەی نەتەوایەتی لە وڵاتانی دیکەی دنیا، بوونی وڵاتانی چەند نەتەوە لە ئەوروپایەکی چارەسەرکراوی کێشەی نەتەوایەتی بە تەواوی، لێکدانەوەی نەژادی یان زمانی بۆ نەتەوەکان پەسەند ناکات.

دووەمین ئاستی ناسین و لێکدانەوەی نەتەوە و نەتەوایەتی، ئەوەیە کە نەتەوەکان خاوەنی چەند پێکهێنەرێکی میللین و ئەو پێکهێنەرانە هەموویان کاریگەریان هەیە لەسەر پرسی نەتەوایەتی، واتە نەتەوە چوارچێوەیەکی گشتییە کە خاوەنی چەند تایبەتمەندی هاوبەشە لە زمان، خاك، فەرهەنگ، ئابووری، باری سایکۆلۆژی و دەسەڵات (٤). لێکدانەوەی پێشو کە لێکۆلینەوەکەی ستالینە بۆ پێکهێنەرەکانی نەتەوە تا ئێستا باشترینە لەو مەیدانەدا، بەڵام خراپی دیدی ستالین ئەوەیە کە ئەگەر یەکێك لەم پێکهێنەرانە لەنەتەوەدا نەبوو، ئەوا ئەو کۆمەڵە خەڵکە لە حاڵەتی نەتەوەیی دەکەون، بە تایبەتیش ستالین سەبارەت بە پابەند بوونی بۆ شیکردنەوەی ئابووریانەی مارکسیزم مەرجی ئابووری هاوبەش لەوانی دیکە بە گرنگتر دەزانێت و دەڵێت ئەوکۆمەلانەی

خاوەنی ئابووری هاوبەش نین نابنە نەتەوە. ئەگەر تەماشای نەتەوەکانی "(سیرب, کروات, و بۆسنە) بکەین دەرئەکەوێت کە هەرسێکیان(سرب و سلاڤن), بەڵام پێکهێنەری دینی ئەوانی بەم جۆرە لێك جیا و جیاواز کردووە, سیربی ئەرسەدۆکس, کرواتی کاسۆلیك و بۆسنەی ئیسلام بوونەتە سێ نەتەوەی جیاواز لەیەك و گەلێك توندوتیژی و دوژمنکارییان لە دژی یەکتری نواندووە. جیابوونەوەی پاکستان و بەنگلادیشی ئیسلام لە هیندستانی هیندۆس, جیابوونەوەی ئەو ئۆردوو نەژادانە بەهۆی دەسەڵاتی بەریتانیا و دینی ئیسلامەوە بۆ نەتەوەی جیاواز. لێرەدا بۆمان دەرئەکەوێ کە ئاست یان پێکهێنەری دینی کاریگەری گەورەی لەسەر نەتەوەکان هەیە, جیابوونەوەی ئیرلەندای کاسۆلیك لە بەریتانیا و ئێرلەندای پرۆتستانت و جیابوونەوەی کورد و فارسی (ئاری نەژاد) لەسەر بناغەی شیعە و سوونەبوون ئەو دیاردە و دیفاکتۆیانەن کە کاریگەرییان هەیە لەسەر رەوشی نەتەوەیی و نەتەوەکان.

بەم جۆرە دەرئەکەوێت کە تەنانەت ئەم ئاستەش بۆ خۆی فرە پێکهێنەر و فرە رەهەندە و هەموو تایبەتمەندی و پێکهێنەرەکان کاریگەرن لەسەر رەوشی نەتەوایەتی، مەرجیش نییە نەتەوەیەك بە شێوەیەکی ستاندار و گشتی لە هەموو ئەم مەیدانانەدا کارا بێت، بەڵکو بەو جۆرەیە کە باری مێژوویی, سیاسی, ئابووری و فەرهەنگی ئەو نەتەوە چۆنی بۆ دەستبدات بەو پێیە دەتوانێت لەم مەیدانانەدا یان هەندێك لەم مەیدانانەدا, کاریگەری و دەسەلاتی نەتەوەیی خۆی پیادە بکات و دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە دیسان لێکدانەوەی تاك ئاست و تاك پێکهێنەر, دەبێتە میتۆدێکی میتافیزیکی و لێکدابڕاو, هەرچەندە هەندێك لە بیروباوەڕەکان بەو جۆرە هەڵوێستیان نواندووە.

ئەم دوو ئاست و ئاسۆیە بۆ ناسین و شیکردنەوەی نەتەوە و نەتەوایەتی, دەبنە دوو ئاستی بابەتی بۆ نەتەوەکان بۆ زیاتر شارەزابوون لە نەتەوایەتی پێویست دەبێت بچینە سەر ئاستی خۆیی بوون (زاتی).

سێیەمین ئاست و ئاسۆی نەتەوە, ئەوەیە کە دەبێت نەتەوەکان لەواری تایبەتی و خودیدا توانایەك بنوێنن بۆ ئەوەی خۆیان بسەلمێنن و نەتەوایەتی خۆیان پیادەبکەن،

بۆ زیاتر شیکردنەوەش پەنا دەبەینە بەر بڕوای زانا و فەیلەسووفی سەدەی نۆزدەی فەرەنسی (ئێرنست رینان) کە دەڵێت"((نەتەوە دەنگدانێکی بەردەوام و ڕۆژانەیە)) (٥). یەکێك لەو نەتەوانەی کە بەردەوام دەنگی بەخۆی داوە, ریفراندۆمی بۆخۆی کردووە, خۆی سەلماندووە نەتەوەی کوردە, واتە ئەگەر نەتەوەیەك نەتوانێ خۆی بسەلمێنێ لەوانەیە لە نەتەوایەتی بکەوێ، یان ببێتە نەتەوەیەکی دیکە. ئازەرییەکان لە ئێران, هەرچەندە لە کورد زۆرترن, بەڵام بەرەو ئەوە دەڕۆن کە زیاتر ببنە فارس و ئێرانی, چونکە نەیاتوانیوە یان نەیانویستووە بە ئازەری تورك بمێننەوە. (ئێرنست گیلنەر)ی بەریتانی دەڵێت"((نەتەوە فەرهەنگ و ئیرادەیە)), واتە نەتەوە و فەرهەنگەکەی بە ئیرادە و کار دەچنە حاڵەتی کردەیی و پیادەکردنەوە. یان هەر خۆی دەڵێت کە : نەتەوایەتی نەتەوە دروستدەکات (٦) . مەبەست لەمەش ئەوەیە کە دەوڵەت یان بزووتنەوەی نەتەوایەتی دەتوانێت نەتەوە دروستبکات. ئەگەر چی ئەم پێناسەیە بۆ نەتەوە تاك ئاراستەیە, بەڵام هێشتا بەشێك لە راستی تێدایە و خۆیی بوون و سەلماندنی نەتەوەکان یەکێکن لە ئاستە گرنگ و چارەنووس سازەکانی نەتەوایەتی. قوتابخانەیەکی دیکە, کە بە پەیڕەوی سۆسیال دیموکراتی نەمسا(ئۆتریش) ناسراوەو لەسەر زمانی ئۆتۆباوەڕی ڕابەریان : نەتەوە بەڕەنگدانەوە و بەجێهێنانی پێداویستییە کۆمەڵایەتی, سیاسی, فەرهەنگی و ئابوورییەکانی ئەو خەڵکانە دەزانن کە ئەو نەتەوەیەی لێ پێکهاتووە (٧). ئەم لێکدانەوە چەپە, شیکردنەوەیەکی رادیکال لەبەرژەوەندی خەڵك ، بە تایبەتی کرێکاران و زەحمەتکێشان لە نەتەوە بەیان دەکات.

تێکەڵاوکردنی هەردوو باری بابەتی(خاڵەکانی ١ و ٢) و خودی (ئاستی سێیەم) ئاستی چوارەم پەیدا دەکات, کە ئەویش ڕەوشی نەتەوەیی بوونە بەهەردوو ئاستەکانی بابەتی و خودی. لێکۆڵیاران و زاناکان دەڵێن باشترین جۆری نەتەوەیی بوون, هۆشیارییە دەربارەی خۆ و ئاگایی ئەو نەتەوەیە کە دەتوانێت چۆن و لەکام ڕێگا و بەهۆی کام لەپێکهێنەرەکانەوە (کە ئەو کاتە ئەو نەتەوەیە تیایدا بەهێزە) دەتوانێت هۆشیاری و نەتەوەیی بوونی خۆی پیادە و بەرجەستە بکات. ئاگایی دەربارەی خۆ و

نەتەوەیی بوونی ئێران یان (هویت ایرانی)بوو کە شیعەی دوانزە ئیمامی کردە مەیدانێکی گرنگی خۆجیاکردنەوە لە سونەی عوسمانی و عەرەبی و توانیان لەو ڕێگایەوە چوارچێوە و پەرژینێکی پتەو بەدەوری ئێراندا بۆ خۆپاراستن لە هێزە ئیسلامییە دژەکانی دەوروبەری خۆیان پەیدابکەن .. ئاگایی و هۆشیاری ئەمریکا وای کرد کە وڵات و نیشتمانی ئەمریکا لەسەر بناغەی هاوڵاتی یان هاونیشتمانی بنیاتبنێن, نەك لەسەر بناغەی نەژاد و فەرهەنگ _نموونەی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا_ چونکە سیاسەتی نەژادی و زمانی و فەرهەنگی دەروەستی فرەیی جیاوازی نەژادی ئەمریکا نەدەهات بۆیە سەرەنجام لەسەر بناغەی مافەکانی مرۆڤ و هاوڵاتی بوون, ڕەوایی و فەرهەنگی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایان وەك نیشتمانێك پێکهێنا.. هەر بەو بۆنەوە, ئەلبانییەکان وێڕای جیاوازبوونیان لە بواری ئاییندا و دابەشبوونیان بەسەر ئایینەکانی ئەرسەدۆکس, کاسۆلیك, ئیسلام و تەسەوف, پەنایان بردە بەر ڕەهەند و ئاستی زمانی وەکو تاکە پێکهێنەری هاوبەش بۆ بنیاتنانەوەی نەتەوایەتی ئەلبانی, چونکە دەبێت ئەوەش لەبەر چاو بگرین کە ئەلبانەکان بەسەر چەند ولات و دەوڵەتێکدا دابەش کرابوون و خاکی هاوبەشیان لێزەوت کرابوو.

ئاگایی و هوشیاری دەربارەی خۆ, وای کرد کە یەهود پاراستنی ناسنامە و نەتەوەیی بوونی خۆیان لە بواری دەسەڵاتی ماڵی و پشتبەستن بە هێزە گەورەکانی دنیا و فشار بۆهێنانیان (ئەمریکا, بەریتانیا, فەرەنسا و سۆڤێت) بکەنە مەیدانی سەرەکی بۆ دەنگدان بە خۆ سەلماندن و هێزپەیداکردنی نەتەوایەتی، سەرەنجام بەهۆی هەردوو پایەی دەسەڵاتی ماڵی و پشتیوانی نێودەوڵەتی توانیان لە کۆنگرەکانی زایۆنیزمدا (لە ساڵی ١٨٩٦ بەدواوە) و لەبەر ڕۆشنایی ناسیونالیزمی ئەورووپی دووبارە نەتەوەیی بوون و ناسنامەی خۆیان پەیدابکەنەوە, سەرەڕای لەدەستچوونی خاکی هاوبەش و نیشتمان, ئابووری هاوباش, فەرهەنگ و تەنانەت زمان و دینی هاوبەشیش , گەڕانەوە بۆ خاکی باپیران و دەستیان کرد بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی و دینی.. ئەوەی وا دەکات کە ڕابەران و هۆشیارانی نەتەوە هەوڵ بدەن و بزانن چۆن و لەکام ڕێگا و بەهۆی

کام پێکهێنەر و ئاست وئاسۆوە دەتوانن هێز و نەتەوەیی بوونی خۆیان پیادە و بەهێز بکەن, زانستکاران و بیریارانی بواری نەتەوایەتی ناویان ناوە هۆشیاری دەربارەی خۆ, کە هۆیەکی زۆر کاریگەرە بۆ بنیاتنانی ناسنامە و نەتەوەیی بوون.

ئاستی پێنجەم کە زۆر گرنگ و کاریگەرە بۆ باشترناسین و تێگەیشتنی نەتەوە و ناسنامە, ئاستی دەسەلات یان دەولەتە, ئەگەر چی نەتەوە سەرچاوەیە بۆ پەیداکردنی دەسەلات و دەولەت, هەر بەو رادەیەش دەولەت دیسان و سەرلەنوێ نەتەوە دروستدەکاتەوە (٨) . رەخنەی نوێ و پۆست مۆدێرنیزم لە هاوکێشە بەناوبانگەکەی (ئێرنست گیلەر) کە دەلێت: ((نەتەوە لەلایەن دەولەت یان نەتەوایەتییەوە پێکدەهێنرێت, نەك بەپێچەوانەوە)) , بەو شێوەیەی خوارەوە : باشە دەولەت یان نەتەوایەتی لە کوێ پەیدا دەبێت و سەرچاوەکەی کامەیە, ئایا لە ولاتێکی دیکە و شوێنێکی دیکەوە پەیدای دەکات یان لەناو خودی نەتەوە و بە پشتیوانی رەهەند و ئاست و پێکهێنەرەکانەوە, دەولەت یان دەسەلات پێکدێت. کەواتە سەرچاوەی دەولەت و دەسەلات خودی نەتەوەیە، بەلام دەسەلات و دەولەت ئاست و رەهەندێکی گرنگ و کاریگەر دەبێت لە ئایندەی نەتەوەدا و سەرلەنوێ ئەو نەتەوە دروستدەکاتەوە. بیروباوەری مۆدێرنیزم پێی وایە کە نەتەوە یان دەولەتی نەتەوە بکەرێکی کۆنە لەسەردەمێکی مۆدێرندا, چونکە تەواوی پێکهێنەرەکانی ئەو بکەرە هی کۆن و پێش سەردەمی مۆدێرنن و بە پشتیوانی ئەو ئاست و رەهەندانەی پێش مۆدێرنیزم ئەم بکەرە پێدەخاتە سەردەمی مۆدێرنەوە. هەرچۆنێك بێت ئاست و پێکهێنەری دەسەلات (دەولەت) ئاستێکی گرنگ و کاریگەری نەتەوەیە و بەبروای من هاوکێشەی گونجاو بۆ ئەم ئاستە بەم جۆرەی لێدێت : (نەتەوە دەولەت "دەسەلات").

ئەم لێکدانەوەیەش یەکێکە لە هاوکێشە گرنگەکانی پۆست مۆدێرنیزم دەربارەی بکەریتی (Subjectivity) و بەرکاریتی یان بابەتی بوون (Objectivity) و بەم جۆرە (SubObj) , بکەر و بەرکار جێگاکانیان دەگۆرن و هەردووکیان هەم بکەرن و هەم بەرکارن و لەسەر یەك کاریگەرن (٩).

ئاست و ئاسۆی شەشەم بۆ شارەزابوون دەربارەی ناسنامە و نەتەوەکان ئەوەیە کە زۆربەی کۆمەڵەکان لە حاڵەتی نەژادیدا ناناسرێن و کەم کۆمەڵ هەیە (مەگەر کۆمەڵە داخراوەکان و ناوچە دوورە دەست و گۆشەگیرەکان) لەحاڵەتی نەژادیدا مابنەوە. سەردەمێکی زۆر و لەژێر کاریگەری بیرکردنەوەی قوتابخانەی ئەڵمانی تێزی (دەوڵەت – نەتەوە) کرابۆوە بناغەی رەوایی بۆ دەسەڵاتی سیاسی و هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر کەم لە وڵاتانی گرتەوە بەڵام لەبەر دوو هۆ بووبوونە مۆدێلێك بۆ رەواییدان بەدەسەڵاتی دەوڵەتەکان , یەکەم ئەوەبوو کە ئیمپریالیزمی ئەوروپی (فەرەنسی و بەریتانی) دەیویست وڵاتانی ژێردەستی خۆی وەکو (عێراق, ئێران, سوریا, ئەردەن, فەلەستین, میسر, ئەفغانستان, پاکستان... هتد), وەکو دەوڵەتی نەتەوە بناسێنێت, هەرچەندە هیچیان نەگەیشتنە ئاستی نەتەوەیی بوون سەبارەت بەوەی فرەنەژاد بوون، لەهەمان کاتدا هیچ مافێکی مەدەنی و شارستانیش کاری پێنەدەکرا بۆ دروستبوونی دەوڵەتی هاولاتی (کە مەبەستی ئێمە لە ئاستی شەشەمدا). دووەم هۆ ئەوە بوو, کە دەسەڵاتداران و ناسیونالیستەکانی جیهانی سێهەم (بە تایبەتی ناسیونالیزمی فارسی, تورکی, عەرەبی, ..هتد) لەژێر کاریگەری تێزی دەوڵەتی نەتەوەیی و نەژادیدا لە هەوڵی ئەوەدابوون تیۆرێك یان چەند تیۆرێك بۆ ناسیونالیزمی خۆیان پەیدابکەن و ئەم تیۆرە بووە پەتایەك و بەشی هەرە زۆری جیهانی سێهەمی گرتەوە. بەڵام ئەم تێز و تیۆرییە زۆر زوو شکستی هێنا، سەرەرای ئەنجامی کارەساتبار و توندوتیژی لە مەیدان کرایە دەرەوە و لەلایەن تیۆر و چارەسەری ئەمریکی و فەرەنسی بۆ دەوڵەت هاولاتی بوون لەسەر بناغەی رەوایی مافەکان و بە پێی (راگەیاندنی مافەکانی مرۆڤ و هاولاتی)پاراستنی ناسنامەجیاوازەکان، دەوڵەتی هاوچەرخ پێکهات و ئاسۆیەکی نوێ بۆ چارەسەری کێشەی ناسنامە و نەتەوایەتی هاتە مەیدان و چارەسەرێکی باشتر, گونجاوتر و مرۆڤانەتر بۆ کێشەی ناسنامە لە ئاسۆدا دەرکەوت. تێزی دەوڵەتی نەتەوە, کە رەوایی دەدا بە رەوشی نەتەوەیی و باڵادەستکردنی فەرهەنگ و دەسەڵاتی نەتەوەی سەردەست (چونکە کەمترین دەوڵەتی دنیا جووتە لەگەڵ حاڵەتی نەژادی و فەرهەنگیدا)

و زۆربەی وڵاتەکان فرەنەتەوەن, گەلێك كارەسات و توندوتیژی و جەنگی نایەوە و گەلێك نەتەوەی وەکو کورد, ئەرمەن, ئەمازیگ, تبت و ... هتد بەو هۆیەوە کەوتنە ژێر باری چەوسانەوەی نەتەوایەتی و فەرهەنگییەوە ..

تیۆر و تێزی هاوڵاتی دەتوانێت ڕێگایەکی چاکتر و گونجاوتر بێت بۆ چارەسەری کێشەی ناسنامە و مافەکان و ڕەواییەکی فراوانتریش بۆ دەسەڵات پێکدەهێنێت، بەم جۆرە ڕەوایی ئەم سەردەمە لە بیری پۆست مۆدێرنیزمدا ڕەوایی هاوڵاتی بوون و مافەکانی مرۆڤە و لە ڕاگەیاندنی مافەکانی مرۆڤدا مافی فەرهەنگی و نەتەوەیی هەموانیش بە سروشتی و پیرۆز و بەرهەق ناسراوە، ئەگەرچی ئەو فەرهەنگ و نەتەوانە بچوکیش بن, مەرج نییە ڕێزگرتن لە ڕەوشی فەرهەنگی و نەتەوەیی هەر بە دەوڵەتی نەتەوە بێتە دی, پرۆژەی هاوڵاتی و مافەکان دەتوانێت باشتر و گونجاوتر کێشەی ناسنامە و نەتەوەکان چارەسەر بکات. هەرچەندە تێزی دەوڵەتی نەتەوە, تێزێکی ئایدیال (مثالی) و سەیردێتە بەرچاو , بەڵام ئەگەری جێبەجێ بوونی لە زۆربەی وڵاتانی دنیادا نایەتە دی و بەناوی دەوڵەتی نەتەوەشەوە گەلێك چەوسانەوە و کارەسات لە دژی زۆربەی نەتەوەکانی دنیا پیادەکراوە. پۆست مۆدێرنیزم, بەدوای چارەسەری مومکین و شایانی جێبەجێکردنەوەیە و پێی وایە کە پرۆژە و تێزی ئایدیال نایەتەدی و ئەگەری هاتنەدی زۆر کەمە و بەوناوەشەوە زۆر زوڵم و چەوسانەوە پەیدابووە, بەڵام دەکرێت پرۆژەی مومکین و نزیك لەبەرژەوەندی زۆرایەتی بێتە دی. تێزی هاوڵاتی, تیۆرێکی نزیکە لەبەرژەوەندی زۆرایەتی و بەدیهاتن و پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و ناسنامەکان. خاڵێکی دیکەی گرنگی پۆست مۆدێرنیزم ئەوەیە کە دەوڵەتی نەتەوە, بەڕاستییەك (حەقیقەت) نازانێت ، بەڵکو هەوڵێکە لە هەوڵەکان. تیۆری مۆدێرن و دەوڵەتی نەتەوە, وەکو ڕاستییەك خۆی پێشان داوە, پۆست مۆدێرنێتە پێی وایە کە ڕاستی شتێکی سروشتی نییە، بەڵکو ڕاستی یان واقع دروستدەکات و زۆربەی جار دەسەپێت. بۆ ڕزگار بوون لەم کێشەیە, چارەسەری گونجاو و فرە بۆ هەر کێشەیەك یان چەند کێشەیەك دەکرێت جۆرێك ڕێگاچارە پەیدابکەین. وێڵ بوون بەدوای چارەسەری

گشتی و ئیدەئاڵ کارێکە هەرگیز ناکرێت و تەنها بانگەوازێکی بەتاڵە و لە ڕێگای زۆر و سەپاندنەوە نەبێت نابێتە گشتی و پیادەناکرێت .

فەرهەنگ، ڕەوایی و ناسنامەی سەردەمی پۆست مۆدێرنیزم لە ڕێگای ڕەوایی و پیرۆزی مافەکانی مرۆڤ و هاوڵاتی بوون وپاراستنی ناسنامە جیاوازەکان پەیدادەبێت، هەر دەوڵەت و دەسەڵاتێك ئەگەر مافەکانی مرۆڤ و هاوڵاتی نەکاتە بناغە و فەرهەنگی ڕەوایی بوونی، لەم سەردەمەدا گومانی لێدەکرێت و ناتوانێت دیموکراسی بەڕێوەبەرێت..

ئاست و بۆچوونی حەوتەم و کۆتایی لەسەر پرسی ناسنامە و نەتەوەکان، دەچێتە ئاستی جیهانگیری، لەسەردەمی جیهانگیریدا دوو هەڵوێستی دژ بەیەك دەبینین، هەندێك پێیان وایە جیهانگیری نکۆڵی لە بوونی ناسنامە و نەتەوەکان دەکات و لایەنەکەی دیکەش لە هەڵوێستی نەتەوەیی و نەژادیانەوە لە دژی جیهانگیری دەجەنگن. جان جاك ڕۆسۆی فەیلەسوف و بیرمەند، لە زۆر کۆنەوە پێی وایە کە مرۆڤ دوو ڕەهەندی جیهانی و نیشتمانی هەیە و هیچ کامیان دژی ئەوی دیکەیان نییە (١٠). لەم سەردەمەشدا جاك دریدا پێی وایە کە پێویستمان بە جیهانیبوون و نێونەتەوەییەك هەیە کە بەبێ ئایدیۆلۆژیا و بەرژەوەندی بەرتەسك، ناسنامە و نەتەوەکان و بەرژەوەندییەکان کۆبکاتەوە و جیهانگیری بەوشێوەیەی دریدا دەبێتە ئامانجێك و ناسنامە و نەتەوەکانیش دەتوانن لەوێدا زیاتر بەهرەمەندبن(١١).

تا ئێستا توانیمان بە پێی لێکۆڵینەوە نزیکەکان لە میتۆد و بیروباوەڕی پۆست مۆدێرنیزم، مێژوو، گەشەکردن و ئاستەکانی نەتەوایەتی و ناسنامەکان باسبکەین، بۆ ئەوەی بتوانین ڕۆشنتر باسەکەمان فۆرمۆلە بکەین پێویستمان دەبێت لەچەند خاڵێکدا کورتەی میتۆد و ڕوانگەکان باسبکەین، ئەوجا باشتر تێدەگەین کە بیری پۆست مۆدێرنیزم بە چ شێوەیەك لە دیاردەی ناسنامە و نەتەوەکان تێدەگات"

١) پۆست مۆدێرنیزم بە پێچەوانەی مۆدێرنێتی، پێی وانییە لە زانستی کۆمەڵایەتیدا بتوانین ڕاست تەواو بەدەست بهێنین، بەڵکو هەوڵەکان و بیرەکان و

روانەگەکان دەتوانن لە راستی نزیکمان بکاتەوە . هەر لەم روانگەوە, وا دەڕوانرێت کە ئەو بیر و روانگانەی کە تا ئێستا لەسەر ناسنامە و نەتەوەکان دواون نەیانتوانیوە راستی رەها بەدەستبهێنن, بەو پێیەی کە گەیشتوونەتە هەندێك راستی بەلام هەندێك هەڵە و کەم و کوڕیشیان هەیە.

٢) نزیکبوونەوە لەراستی, پێویستی بە بیر و روانگەی جیاواز هەیە, واتە دەبێت بڕوامان وابێت لە ئەنجامی گفتوگۆ و کاریگەری نێوان روانگە و بەرژەوەندییەکان دەتوانین لە راستینەی ناسنامە و نەتەوەکان نزیك ببینەوە. بیر و روانگەی مارکسیزم, کە ئابووری بە پێکهێنەری گرنگ و کاریگەر دادەنێت بۆ نەتەوە راستە, بەلام ئەوەی ناراستە ئەوەیە کە مارکسیزم پێی وایە بەبێ ئابووری هاوبەش , نەتەوەکان حاڵەتی نەتەوەییان لەدەستدەدەن. واتە روانگەی نزیك لە راستی ئەوەیە کە ئابووری پایە و پێکهێنەری گرنگی نەتەوەیە (هەوڵدان بۆ نزیك بوونەوە لە راستی), بەلام هەموو رەوشەکە بەهۆی ئەو پایەوە پێکنایەت و نەتەوەکان لە پێکهێنەرەکانی دیکەدا دەتوانن کاریگەری و رەوشی نەتەوەییان پیادەبکەن. روانگەی نەتەوەیی یان (نەژادی), یان ئەوەی پێی دەڵێن قوتابخانەی ئەڵمانی و ئیتاڵی بۆ نەتەوە پێی وایە حاڵەتی زمانی یان نەژادی دیاریکەری نەتەوەیە, ئەگەر چی ئەم رستەیە هەندێك راستی تێدایە, بەلام راستی تەواو تیایدا بەدیناکرێت, چونکە هەندێك نەتەوە بەزمانی نەژادی و فەرهەنگی خۆشیان قسان ناکەن، بەلام نەتەوەیی بوون یان ناسنامەی خۆشیان پاراستووە. قوتابخانەی ئەمریکی بۆ چارەسەری کێشەی ناسنامە و نەتەوەکان لە رێگای رەوشتی (هاولاتی)یەوە, دەتوانێت رێگا و چارەسەرێکی گونجاو بێت, نەك راستی تەواو لە رێگای بەهرەمەندبوونی ناسنامەکان. بەم جۆرە تێدەگەین کە هەموو باوەڕەکان بۆ چارەسەری ناسنامە و نەتەوەیی بوون, دەتوانن بە دەوری خۆیان بەشداریبکەن، بەلام پەیڤین و کاریگەری نێوان ئەو باوەڕ و قوتابخانانە دەتوانێت زیاتر لە راستی نزیکمان بکاتەوە.

٣) دەبێت لە چەند ئاست و ئاسۆدا تێ بگەین و لە دیاردەکان لێیان بکۆڵینەوە و ئاستەکانی بابەتی , خودی و کاریگەرییان لەسەر یەکتر لەبەرچاو بگرین بەو شێوەیە

دەتوانین باشتر لە راستینەی دیاردەکان تێبگەین و مێژووش یەکێکە لەو رەهەندە گرنگ و کاریگەرەی کە ئەم رەوشەی تیادێتە دی.

٤) سەردەمی هاولاتی بوون و جیهانگیری نکۆلی ناکات لە ناسنامە و نەتەوەکان, بەلکو دەتوانێت رەوش و چوارچێوەیەکی فراوانتر بێت لە نەتەوایەتی. نەتەوایەتیش بەدەوری خۆی دەتوانێت پەیوەندی و کاریگەری خۆی لەسەر ئەو دوو دیاردە فراوانترە (هاولاتی و جیهانگیری) هەبێت, ئێمە دەتوانین بەم نەخشە ئەو سێ دیاردەیە باشتر رۆشن بکەینەوە.

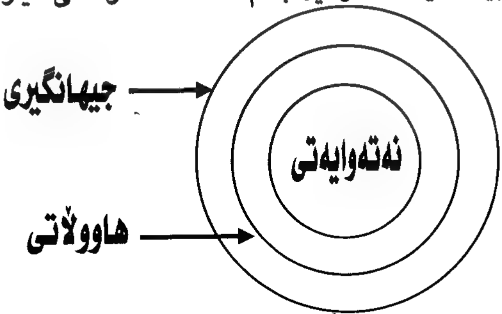

٥) لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا هێشتا رێگا و ئاسۆ کراوەیە بۆ چارەسەر و ئالوگۆڕی کێشەی ناسنامە و نەتەوە و ولاتەکان و ئایندە دەتوانێت وەلامی بداتەوە کە ئێمە تا ئێستا لەبیر و خەیالماندا نییە.

پاش ئەوەی توانیمان, هەندێك زانیاری دەربارەی ناسنامە و نەتەوە و ولاتەکان لە روانگەی پۆست مۆدێرنیزمەوە شارەزابین چاکتر وایە, وردتر و رۆشنتر سەبارەت بە پۆست مۆدێرنیزم و سەردەمی پۆست مۆدێرن لە لێکۆلینەوە بەردەوام بین و بتوانین ئەو ئاسۆیە روناکتر بکەین.

پۆست مۆدێرنیزم, پۆست مۆدێرن, پۆست مۆدێرنێتی

ئەم سێ زاراوەیە لەسەرچاوەکاندا بەکارهاتووە, یەکەمیان, پۆست مۆدێرنیزم مەبەست لە بیر و باوەڕ و روانگەکەیەتی و پۆست مۆدێرن ئاوەلناو یان (سیفەتە) و پۆست مۆدێرنێتی مەبەست لە ڕەوش و هەلومەرجێکە کە لە دوای مۆدێرنێتییەوە پەیدا

بووە. هەوڵدەدەین سیفاتە ئاشکرا و کاریگەرەکانی پۆست مۆدێرنیزم یەك لە دوای یەك بناسین.

یەکەم: پێناسەیەکی گشتی بۆ پۆست مۆدێرنیزم لە ئارادانییە, بەڵکو خواست و هیوایەکە بۆ پرسیار, پرسیارێك کە لە نێو هەر وەڵامێکی گونجاودا پرسیارێکی دیکە بەرهەم دێت. ئەمە وتەی روناکبیر و فەیلەسوفی فەرەنسی (جیل دیلۆز)ە (١٢). ئەم رستەیە دوو حاڵەتی تێدا پەیدا دەبێت :

١/ ئەوەیە کە لێکدانەوەیەك یان پێناسەیەکی گشتی بۆ پۆست مۆدێرنیزم نییە, هەروەکو چۆن پێناسەیەکی گشتی بۆ نەتەوایەتی, دیموکراسی, و سۆسیالیزمیش لە ئارادانییە و چەند بیر و باوەڕ و روانگە لەسەر ئەو دیاردانە هەوەڵ و بیریان کردۆتەوە و هەریەکەیان لە روانگە و بەرژەوەندی خۆیان ئەو دیاردانەیان پێناسە کردووە. ئێمە باسی قوتابخانەی ئەڵمانی و فیختەمان کرد بۆ لێکدانەوەی نەتەوەکان, بە تەنها حاڵەتی نەژادی و فەرهەنگی کە لە زماندا بەیانکراوە, ئەگەر بێت و ئێمە نەتەوایەتی بۆ نموونە (هی کورد) لەو پێناس و تیۆرە گشتیەدا بەیان بکەین, دەبینین زۆر غەدرمان لە کورد کردووە, چونکە نەتەوایەتی کورد سەرەڕای پاراستنی زمان و فەرهەنگ تەماشادەکەین خاکی پاراستووە, کوردبوون لە ئاستەکانی بابەتی و خودیدا ماوەتەوە، بگرە زۆر جاریش گەشەی کردووە, لە مێژوودا ماوەتەوە و لە ئاستەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریشدا توانیویەتی نەتەوەیی بوون یان ناسنامەی خۆی بپارێزێت, بۆیە ئێستا تێدەگەین لێکدانەوەی پۆست مۆدێرنیزم لێکدانەوەیەکی تاك تیۆری یان تاك میتۆدی نییە و تێگەیشتنە لە ژیان و فرەبوونی ئاست و ئاسۆکانی بۆیەش تیۆرێك یان پێناسەیەکی گشتی یان تاك پەسەند ناکات, بەڵکو چەند ئاست و چەند بیر و روانگە و چەند ئاراستە پەسەند دەکات.

٢/ خواستێکە بۆ پرسیار ئەمەش یەکێکە لە پرسە گرنگەکانی پۆست مۆدێرنیزم. ئەگەر تەماشای مارکسیزم بکەین, مارکس پێمان دەڵێت: ((مارکسیزم زانستی تەواوە و لەچەند سەرچاوەی مارکس و مارکسیزمدا ئەمە دووبارە کراوەتەوە)). باشە با پرسیار

بکەین و بزانین زانستی تەواو یان Pure پاك و بێگەرد هەیە؟ تا ئێستا چەند جارێك بیرو باوەڕی زانستی بە درۆ خراوەتەوە و زانستی دیکە جێگای ئەو زانستە کۆنە (بەناو راستەیان) گرتووە. ئەگەر زانستی وەکو (ماتماتیك، فیزیك، کیمیا و بایۆلۆجی) شایەنی راست کردنەوە بێت، ئەی بۆچی هەقمان نییە کە زانستی کۆمەڵایەتی چاکتر بکەین و بە پێی پرسیارە نوێکانی ژیان و سەردەم و بەرژەوەندی مرۆڤایەتی ئەو بیر و روانگانە بگۆڕین و پرسیارەکان دیدگا و بیرمان بەرەو چاکتر و رۆشنتر بەرین.

سەرەنجام پۆست مۆدێرنیزم و پرسیارەکانی پێمان دەڵێت: بوون کۆی تاکەکانە، و لێکدانەوەی تاك ئەندێشی یان تاك ناوەند، یان لێکدانەوەی دیاریکراو و گشتی کراو و بێپرسیار و بێگومان لە راستیدا بوونی نییە، لە هەموو ئاستەکان، ئاسۆکان، و بیرەکاندا پرسیار دوای پرسیار پەیدا دەبێت و هەقی خۆیەتی کە لەوەڵامی پرسیارەکانیش گومان بکەین. یەکێك لە قسە سەرنج راکێشەکانی فریدریك نیچە ئەوەیە کە، جیهانی پیاو جیهانی بەناو (راستییە)لە کاتێکدا جیهانی ئافرەتان، جیهانی گومانە(١٣). بۆچی دەڵێت جیهانی پیاو حەقیقەتە، چونکە جیهانێکی بە دەسەلات و سەپێنراوە و سەرەنجام بەراستی ناسراوە. بەڵام ئافرەتان هەقیان هەیە گومان لەو بەناو راستییە بکەن و بڵێن ئەی ئێمە لەم جیهانە سەپێندراوەدا لەکوێداین. سەرەڕای گومان و جیاوازی ئافرەتان، بەڵام هەمیشە هەوڵ بۆ دەسەڵات و خۆسەلماندن لەلایەن ژنانەوە هەیە و لەبەر ئەوەی کە مرۆڤایەتی ئێستا، میتافیزیکی ئێستا و نەتوانینی ئێستا نەیتوانیوە ئافرەتانیش وەکو پیاو بەدەسەڵات بکات، بۆیە تەماشا دەکەیت کە گومان لەو وەڵام و راستیانەی پیاو، هەر بەردەوامە. هێندەی لە لاوازەکان، ستەم لێکراوەکان، پەراوێزکراوان و ماری جنەڵەکانەوە نزیك بکەوینەوە، هێندە لە باڵا دەستەکان و بەرترەکان نزیك نین، چونکە بەردەوام لاوازەکان و ستەم لێکراوەکان لە دنیای گوماندا دەژین و ئەو دنیایەی کە ستەمکاران کردوویانە بە هەقیقەت. بۆیە تەماشا دەکەین، کە: راستی یان هەقیقەت یان واقیع هەمیشە سەپێندراوە، ئێمە دەبێ لە دنیای گوماندا بەردەوام پرسیار بکەین و پرسیار بۆ وەڵامەو وەڵامیش بۆ پرسیاری دیکەیە، هەموو

ئەمانەش لەبەر ئەوەیە کە هەقی خۆمانە گومان لەو راستی و واقیعە سەپێندراوانە بکەین(١٤).

دووەم: ئاستێکی تر لە ئاستەکانی پۆست مۆدێرنیزم، بۆچوونی فەلسەفی پێشمەرجی رەخنەگرتنە لە عەقڵ باوەڕی و هیومانیزمی رۆشنگەری مۆدێرنە. یەکێك لە کارە بەرچاو و دیارەکانی مۆدێرن ئەوەیە عەقلانییەتی کردۆتە دروشمی خۆی و لەم کاروانەشداگەلێك دەسکەوتی گرنگی بەدەستهێناوە، بەلام بەبێ هەڵە ناساندنی عەقلانییەت یان ئەوەی پێیان وایە کە عەقڵەکەی خۆی پڕپڕە لە عەقلانییەت و رێبازەکەی خۆیان دەروەستی هەموو شتێك دێت و چارەسەری هەموو کێشەکانی تیاپەیدادەبێت. هەڵوێستی پۆست مۆدێرن بەرامبەر بەم شیکردنەوەیە، بەم جۆرەیە" بەدەستهێنانی عەقڵ و عەقلانییەت یەکێکە لە دەسکەوتە گرنگ و کاریگەرەکانی مرۆڤایەتی، بەلام خودی ئەم دەسکەوتەش بێ عەیب و بێ هەڵە نییە و ئەمیش وەکو هەر دەسکەوتێکی دیکە شایەنی رەخنەلێگرتنە.

سەبارەت بە پەیوەندی نێوان عەقلانییەت و هیومانیزم و نەتەوایەتی و جەختی مۆدێرنیزم لەسەر ئەوەی کە نەتەوە و رەوایی نەتەوەیی و بەڕێوەبردنی دەوڵەت، وەکو کارێکی عەقلانی و بێ کەموکوڕی دەناسێنێت، شایەنی هەڵەیەو بۆ ئەوە دەبێت رەخنە لێبگیرێت. هەڵوێستی پۆست مۆدێرن، وێرای ئەوەی کە نەتەوە و ناسنامەکان دەخوێنێتەوە و بەرەسمی دەیان ناسێت، بەلام لە هەمان کاتدا رەخنەیخۆیشی ناشارێتەوە و پێیان وایە کە ئەم چوارچێوە و رەواییە نەتەوەییەش بێ هەڵە و کەموکوڕی نییە و هەوڵدان بۆ شاردنەوەی کەموکوڕییەکان، کە یەکێکە لە کارەکانی مۆدێرن و نەتەوایەتی، شایانی پەسەند کردن نییە و پۆست مۆدێرنیزم بەردەوام لەم کارانە رەخنە دەگرێت و پرسیار و گومانی خۆی ئاراستەیان دەکات و لە هەوڵی دۆزینەوەی چارەی نوێ و چوارچێوەی نوێ و گونجاوتردایە و پێیوایە کە ئەم ناسنامە و رەوایی و فەرهەنگە بۆ مرۆڤی ئەم سەردەمە، لاوازن و مرۆڤ دەتوانێت ئاسۆیەکی نوێتر بۆ ناسنامەو فەرهەنگی خۆی پەیدا بکات، ئەگەر چی ئەو رێگا و ناسنامە نوێیەش،

حاڵەتی پێشو پەتناکاتەوە, ئەوەندە هەیە کە ئاسنامەی دوایی فراوانتر و گەشەکردوو ترە.

هەوڵەکان و ئاسۆکانی پۆست مۆدێرنیزم سەرەڕای پێشڕەوی و گەشە و فراوانی, بەلام هەر پێی وایە کە هێشتا کەلێنێك بۆ نەزانین و نەتوانین هەیە, کە ئەم کەلێنە نابێتە مایەی گرفت, بەڵکو دەبێتە ئاسۆیەکی نوێ بۆ کرانەوە و گەشەکردن(١٥).

سێیەم: ئاسۆ و ئاستێکی گرنگی پۆست مۆدێرنیزم بریتییە لە", بوونی کۆی تاکەکان", ئەم وتە گرنگەی پارامێندس, فەیلەسووفی یۆنانی پێش سوکرات و ئەفلاتون, رستەیەکی گونجاو و نزیك لە راستییە, بۆ وەسف کردنی بوون و مەعریفەی مرۆڤایەتی و هەڵوێستی پۆست مۆدێرن بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

دەبێ لایەنگری لەوە بکەین کە (ئەفلاتون) توانیویەتی لەدژ و بەرامبەری ئەفسانەکان دەسکەوتی لۆگۆس یان (عەقڵ) بەدەستبهێنێت, بەلام ئەوەی کە لۆگۆس دەکاتە ناوەند بۆ بوون یان بۆ فەلسەفە پەسەندنەکەین و لۆگۆس یەکێکە لە ئاستەکانی بوون و توانین، زانین و هەروەکو (فالۆس)یش واتە (جیهانی هەستەوەری) دەتوانێت ئاستێك بێت لەو ئاستانە. واتە بەدەستهێنان و ناسینی لۆگۆس دەسکەوتێکی گرنگە, بەلام لۆگۆس نەکەین بە گژ فالۆسدا, بەڵکو بتوانین ئاسۆ و ئاستێکی فراوانتر و گەشەکردووتر بێت لەو, بەبێ ئەوەی کە دژی بێت و رەتی بکاتەوە, ئێمە بە یارمەتی ئەفسانە, داب و نەریت, فالۆس و لۆگۆس دەتوانین زیاتر لە راستی نزیك ببینەوە, ئەگەر چی لەهەریەك لەوانە کەلێنی نەزانین و نەتوانین هەیە, کە بەهۆی ئەو کەلێنەوە زیاتر لەگەشەو فراوانی و راستی نزیکدەبینەوە.

دوای یۆنان و لۆگۆسی ئەفلاتون, رێبازی رۆشنگەری و بە وتە بەناوبانگەکەی دێکارت "من بیر دەکەمەوە, کەواتە هەم" دەستپێدەکات, بیرکردنەوە, یەکێکە لە دەسکەوتە گرنگ و مەزنەکانی دێکارت و رۆشنگەری و مرۆڤایەتی, بەلام هەموو (بوون) لە بیرکردنەوەدا پەیدانابێت. بیرکردنەوە دەتوانێت لە بێ بیری (ئەگەر هەبێت!) و داستان و ئەفسانە و دواکەوتوویی رزگارمان بکات, بەلام ئەم بیرکردنەوە و رۆشنگەری و

گەشەیە کە ئاسۆ و بوونێکی نوێیە, ناتوانێت ببێت بە بێ ئەوەی درێژە و فراوانی بوونەکەی پێش خۆی بێت. بیرکردنەوە ئاست و ئاسۆیەکی نوێیە لە دوای ترادیسیۆن و جەزمگەرایی و تەسککەرایی, بەلام هێشتا هەموو بوون لەوەدا کۆنابێتەوە, ئەوەی کە نزیکە لە راستییەوە ئەوەیە کە بیرکردنەوە بەشێکە لەبوون, بیرکردنەوە یەکێکە یان ئاستێکە لە ئاستەکانی بوون و ژیان.

بیروباوەڕی گومانخوازی فەیلەسووفی ئەڵمانی بەناوبانگ (ئیمانوئیل کانت) کە کۆڵەکەی سەرەکی, گومانە یان (دوالیزمە) وا دەکات کە گومانخواز و گومانپەرست بێت. گومان و پرسیار, ئاسۆ و ئاستێکی گرنگ و کاریگەری بوون, زانین و توانین, بەلام نابێت بیانکەینە ناوەند و کۆڵەکەی زانین و بوون, بەڵکو دەبێت وەکو توخمێك یان ئاست و ئاسۆیەك بیانناسین, کە بێگومان گرنگ و کاریگەرن, کورتەی قسە ئەوەیە ناسین و ناساندنی گومان ئاسۆیەکی نوێ دەکاتەوە بۆ زانین و بوون, بەلام نە تاکە ئاستە و نە سەرکردە و رابەری ئاستەکانی دیکەشەو هەر بەپێی مەنتقی (بوون کۆی تاکەکانە), دەبێت دەور و گرنگی ببینن. بەم جۆرە دەگەینە ئەو رادەیەی کە هەرچەندە دەسکەوتەکە گرنگ بێت, بەلام نابێت وابڕوانین کە ئەوانی دیکە نکۆڵی دەکەن و سەرکردە و رابەری ئەوانی دیکەن. لێرەدا دەگەینە ئەو ئاسۆ نوێیەی کە هەموو ئاستەکانی ئەفسانە, دین, داب و نەریت, لۆگۆس, فالۆس, بیرکردنەوەی دیکارت و گومانەکەی کانت پێکەوە دەتوانن بوون, زانین و توانین پەیدابکەن و لەکۆی هەمووان بەگەشە و فراوانی نوێ ئاشنادەبین.

بیروباوەڕی پۆزەتیفیزم, لەلای هیگڵ و مارکس بەوجۆرییە کە هیگڵ دەڵێت: (عەقڵی خودئاگا یان راناوی خۆهوشیار لە کاروانی مرۆڤایەتیدا خۆی ئەدۆزێتەوە و لە دەوڵەتی نەتەوەیی و جەرمانیدا بە پلەی رەهای خۆی دەگات). لای مارکس, ئاگایی چینی کرێکار یان هۆشیاری کرێکاری پێشڕەو و سەنعەتی کە بەپلەی رێکخراوی و حیزبی خۆی دەگات و لە رێگەی حکوومەتی کرێکاری و سۆسیالیستیوەوە بە کۆمۆنیزمێکی تەواو یەکسان و بێ دەرد و بەلا دەگات. ئەم کاروانە پۆەتیفستانە هەردووکیان, کە

کاردانەوەیەکن لەبەرامبەر گومانخوازی و گومانپەرستی کانت, دەسکەوتێکی گرنگی بەدەستهێنا کە عەقڵی خود ئاگاو تێکۆشەرە, بەڵام بەدڵنیاییەوە ئەم عەقڵە هۆشیار و خەباتکارە بێ هەڵە و کەموکوڕی نییە, ئاستەکانی دیکە دەتوانن یارمەتیدەر بن بۆ چارەسەری هەڵە و کەموکوڕییەکان, کە بێگومان یەکێك لەو ئاستانە, ئاستی گومانەکەی کانتە, واتە ئەوەی کە خۆیان رەتیان دەکردەوە. ئەگەر تەماشابکەین کاروانەکە بەم شێوەیە دەرئەکەوێت:

لەلای ئەفلاتون لۆگۆس دەکرێت بەگژی فالۆس کە هێمای ئەفسانە, هەست و دابونەریتەکانە. لەلای دێکارت: من بیردەکەمەوە کەواتە هەم, بیرکردنەوە دەکرێتە بەردی بناغەی بوون. لەلای کانت گومان دەکرێت بەگژ بیرکردنەوە و بووندا و گومانپەرستی دەکرێتە رێباز و پیرۆز دەکرێت. لەلای هیگڵ و مارکس پۆزەتیفیزم لەدژی گومانخوازییەکەی کانت دەبێتە رێبازی پەیداکردنی بوون, زانین و توانین و قوتابخانەی فرانکفۆرتیش بەهۆی رێبازی رەخنەیی و نێگەتیفیزم دەستدەکەن بە رەخنەگرتنی پۆزەتیفیزمی هیگڵ و مارکس و دەگەنە ئەو رادەیەی کە گشتی بوون نییە و ئەوەی کە رەسەنە تەنها ئازادی فەردی و ناوەکی مرۆڤە و فەلسەفەی رەخنەیی دەکەنە ناوەند و سەرکردەی ئەوانی دیکە.

دەرکەوتنی قوتابخانەو فەلسەفەکانی بونیادگەرایی, فۆرمالیستی رووسی, نیشانەگەرایی یان نیشانەناسی و دیاردەناسی و دوایی دەرکەوتنی هەموو پۆستەکانی بونیادگەرایی, پیشەسازی, مارکسیزم, و دیاردەناسی و ...هتد. دەرکەوتنی هەریەك لەم فەلسەفە و رێبازانە بۆ خۆی دەسکەوتێکی گرنگی بوون, زانین و توانینە و هەریەکێکیان ئاست و ئاسۆیەکی نوێتر و فراوانتری بۆ گەشە و رزگاری و ئازادی مرۆڤایەتی پەیداکردووە. بەڵام ئەوەی جێگای رەخنەیە و بۆ پەسەندکردن نابێت ئەوەیە, کە هەریەك لەمانە ئەوەی پێش خۆی رەد دەکاتەوە و نووکی رەخنە و تەنانەت دوژمنایەتیشی کردۆتە رێبازەکەی پێش خۆی, کە زۆربەی جار مامۆستایانی پێشوو پەروەردەکاری ئەوانەی دوایی بوون.

هه‌ڵوێستی دروست, کراوه و فراوانی پۆست مۆدێرنیزم به پێی بنه‌مای (بوون کۆی تاکه‌کانه), به‌م شێوه‌یه‌ی خواره‌وه‌یه:

بوون, زانین و توانینی مرۆڤایه‌تی له ڕێگای ئاست و ئاسۆ و بیره‌کانی" ئه‌فسانه, دابونه‌ریت, هه‌سته‌کان, بونیاد, بیرکردنه‌وه, عه‌قڵ, زانست, دیارده‌کان, نیشانه‌کان, فۆرمالیزم, گومان, پۆزه‌تیفیزم, فه‌لسه‌فه‌ی ڕه‌خنه‌یی(نێگه‌تیفیزم) و شتی دیکه‌ش په‌یدا ده‌بێت و هه‌موو ئه‌مانه‌ش به‌شێوه‌ی ئاسۆیی نه‌ك ستوونی به‌شدارده‌بن له بنیاتنانی بوون, زانین و ژیاندا و به‌ڵام هێشتاش که‌لێنێك بۆ نه‌زانین و نه‌توانین هه‌یه که نابێته مایه‌ی گرفت و داخستن, به‌ڵکو ده‌بێته هۆیه‌ك بۆ کرانه‌وه و زانین و توانینی زیاتر و فراوانتر, که‌واته سه‌رباری هه‌موو ئه‌و توخم و ئاست و ئاسۆیانه ده‌بێت نه‌زانین و نه‌توانین زیادبکه‌ین و به‌م شێوه‌یه زیاتر ده‌توانین له‌وه نزیك ببینه‌وه که (بوون کۆی تاکه‌کانه)(١٦).

به بڕوای من ڕوانگه‌ی فکری (بوون کۆی تاکه‌کانه), سه‌باره‌ت به‌مه‌سه‌له‌ی ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کان به‌جۆرێك ده‌بێت که ڕه‌وشی هاوڵاتی کاتێك سه‌رچاوه‌ی ڕه‌وایی و فه‌رهه‌نگ ده‌کاته مافه‌کانی مرۆڤ و هاوڵاتی و به‌هره‌مه‌ندبوون له مافی ناسنامه جیاوازه‌کانی وڵاتێك له‌و ڕوانگه‌وه ده‌بێت که بوونی وڵاتێك له ئه‌نجامی پاراستنی مافه‌کانی مرۆڤ, مافی تاکه‌کان, مافی هاوڵاتی بوون و پاراستنی ناسنامه‌کان ده‌توانێت کۆی تاکه‌کان به‌دی بهێنێت. جیهانگیریش ئه‌گه‌ر به‌شێوه‌ی کۆی ناسنامه جیاوازه‌کان و پاراستنی مافه‌کانی مرۆڤ بێته دی, بێگومان هه‌مان ڕوانگه په‌یدا ده‌بێت.

ئاست و ئاسۆی چواره‌می پۆست مۆدێرنیزم, ئه‌وه‌یه که بزوتنه‌وه و هه‌لومه‌رجی ژیانی گۆڕاوه, چه‌ند شێوه و بێناوه‌ند. هیچ ده‌قێکی تایبه‌تی یان کۆمه‌ڵه ده‌قێك ناتوانن بین به قسه‌که‌ر و ئاڵا هه‌ڵگری ڕاستینه و هه‌موو ده‌ق, هه‌وڵ و پرۆژه و بیروباوه‌ڕه‌کان ده‌توانن له‌ڕاستی نزیك ببنه‌وه, به‌ڵام هیچیان تاك نوێنه‌ری ڕاستی پاك و پوخت نین, "ئه‌گه‌ر چی خودی ئه‌و باوه‌ڕانه به‌و شێوه‌یه خۆیان ناساندووه" . بزووتنه‌وه و هه‌لومه‌رج و دیارده کۆمه‌ڵایه‌تییه‌کان ڕاستییه‌کی سروشتی و بێ هه‌ڵه و که‌موکوڕی نین،

بەڵكو هەردیاردەیەك یان ڕاستییەك دروستكراوە و بۆ ماوەیەك دەتوانێت بسەپێت یان ببێتە واقیع.

بیرو لێكدانەوەی تا ئێستا دەربارەی هەردیاردەیەك یان بزووتنەوەیەك لەناویاندا نەتەوایەتی، تەنها ئەوە نییە كە بەیانێك بێت لە دید و بەرژەوەندی نووسەرەكان و نوێنەرەكانیان، بەڵكو دەبێت ئەوەش بزانین كە ئەو بیر و باوەڕانە تا ڕادەیەك توانیویانە و دەتوانن ڕەهەندێك یان ئاراستەیەك بن لە ڕاستی، نەك هەموو ڕاستی. ئێمە بۆیە لێكۆڵینەوە و وتارەكان دەخوێنین، بۆ ئەوەی نزیك بینەوە لە ڕاستی، هەرچەندە ئەو گەیشتنە بە ڕێگایەكی ڕاستەوخۆش نەبێت. بیرو ڕوانگەكانیش بەدەوری خۆیان دەتوانن بزوێنەر و هەژێنەری مێژووبن و هەربە تەنها بەرئەنجامی گۆڕان و دیاردەكان نین. ئەبێ ئەوە بزانین كە هەموو شت یان هیچ شت لەو وتارانەدا پەیدادەبێت یان نابێت، بیرێكی هەڵەیە. هێزە كۆمەڵایەتیەكان، بیرەكان و گەلێك هۆكاری دیكە مێژوو دروست دەكەن. بەڵام وتارەكان وادەكەن كە كارەكان گونجاوبن و پاشان هەرئەوانیش هەوڵ دەدەن كە لەلایەن خەڵكەوە قبوڵ بكرێن.

هەر لەم ڕوانگەیەوە، نەتەوایەتی یان هاوڵاتیبوون تەنها دەتوانێت كاراییەكی كاتی بێت و بەهاكەی نرخێكی ڕێژەیی و مێژووییە. نەتەوایەتی كاتێك كە لە خزمەتی ئازادیدا بێت زۆر باشە و خراپیشە كە كاتێك دەكەوێتە خزمەتی زۆرداری و هەڵاواردنەوە. ئەوانەی كە بەشێوەیەكی ڕەها دەكەونە ژێر كاریگەر و بانگەوازی نەتەوایەتی یان هەردیاردە و دیدگایەكی دیكە، هزر و ئاسۆیان دادەخرێت، چونكە خزمەتی مرۆڤ و بەها مرۆڤایەتییەكان ئامانجن، نەك دیاردە و دیدگاكانی ئەو كاروانە.

پێنجەم: ڕەنگدانەوەی دروست یان ڕاستینە (حقیقی) ئەو چەمكە میتافیزیكە كۆنانەن كە لەلایەن ڕەخنەگرانی پۆست مۆدێرنەوە خراونەتە بەر ڕەخنە. ڕاستبوون و واقعی بوونی هەر شتێك یان دیاردەیەك پەیوەندی بە ڕەوایی بوونەوە نیە، بەڵكو پەیوەندی بە هێز و ئیرادەی هێزدارەوە هەیە. دامەزراندنی ڕاستی یان هەق لە واقعدا پەیوەندی بە پێویستی دامەزراندنیەوەیە لەلایەن هێزەوە هەیە بۆ ئەوەی ئەوانی دیكە

بخەینـە نێـو دیفـاكتۆ (ئـەمری واقیـع) دەبێـت بـەهێزبین. سـەپاندنی یـان راسـتبوونی نەتەوایەتی, سۆسیالیزم, لیبرالیزم و ئایین هەموویان بـەو شـێوەیە بـوون, نـەك بـەهۆی ئەوەی كە نوێنەری هەق یان باشـترین نوێنـەری هـەقن, ئـەوان بـەهۆی هێـزەوە خۆیـان كردۆتە نوێنەری هەق و زۆر جاریش لە هەوڵی ئەوەدا بوون وەكو باشترین نوێنەری هـەق و رەوایی بناسرێن.

زانا و فەیلەسووفی نـاوداری فەرەنسـی "فـۆنتین" دەڵێـت: "راسـتی مامۆسـتایەكی توندوتیژ و سەركوتكەری هەیە كە ئەویش دابونەریتەكانە. ئەوەی لەناوماندا وردە وردە و بە ئەسپایی هێزی خۆی بڵاودەكاتەوە, بەڵام هەر بەهۆی ئەم سەرەتا نەرم و نیانەوە, پاش ئەوەی كە چنگی گیركرد و بە یارمـەتی كـات, ئنجـا رووە تونـد و تیژەكـەی خۆی دەرئەخات و نایەڵێت تەنانەت لەبەرامبەریدا چـاویش بڵنـد بكـەین"(١٧). (تـۆدۆرۆف)ی زانا و فەیلەسوفی بولگاری, فەرەنسی زمـان دەڵێـت" "هـەر بـەو شـێوەیە گەڕانـەوە بـۆ راستی (نەتەوایەتی وەك راستییەكی پێشوەخت –ئە. م–) و عەقڵ گرفتێكی زۆرمان بـۆ دروسـتدەكات. ئـەی چـۆن دەتـوانین رێگایـەك بـۆ دەربـازبوون لـە راسـتی داسـەپێنراو بدۆزینەوە؟ بێگومان لە رێگەی ئازادی, نەك لە رێگەی لێكدانـەوەی راسـتییەكانی پـێش وەخـت. ئـەوەی وا دەكـات مـرۆڤ بتوانێـت هـەموو ناوەڕۆكـەكان (ئـازادی, نەتەوایـەتی, یەكسانی, مرۆڤایەتی, سێكس و ئایین) لە خۆیدا پەیدا بكـات, ئـازادی هـزر و ئەندێشـە, نەك تەنها خودی عەقڵ و بیركردنەوە. هەر ئەمەشـە وا دەكـات كـە سروشـتی مرۆڤانـە و گشتی بوونی مرۆڤ بتوانێت دەستی بەهەموو لایەك رابگات"(١٨).

شەشەم: فرەیی بوونی جیهان, ئاشووبێكە كە دەبێتـە مایـەی رزگـاربوون و ئـازادی زیاتر, ئـەم وتـە گرنگـە هـی (جیـانی فـاتیمۆ)یـە (١٩). یـان (ئێرنسـت رینـان) دەڵێـت: دابەشبوون مەرجی ئازادییە(٢٠). بیروباوەڕەكانی عەقڵانییەت, سۆسیالیزم, نەتەوایـەتی و ئایینی و هەندێك جاریش لیبراڵەكانی نزیك لەبەرژەوەندی سەرمایەداری, بـەردەوام لـە هەوڵی ئەوەدا بـوون كـە چـەمكی یـەكێتی و میتـافیزیكی یـەكبوون, بكەنـە راسـتییەكی سەپێندراو و لەم رێگایەشدا بەشی هەرە زۆری بیر و فەلسـەفەی دنیـا وایـان پێشـانداوە

کە بەردەوام ئامانجیان یەکێتی و یەکبوون بووە و بێگومان هیچ کەمتەرخەمی و کەموکورییەکیان بۆ بەڕاست پێشاندانی ئەو میتافیزیکانە نەنواندووە. یەکێك لەو دیاردەو چەمك و فەلسەفانەی کە بەناوی یەکێتییەوە دەدوێن, دیاردە و دیدگای نەتەوایەتییەو دەیەوێت بەهۆی هاوزمانی, هاونەژادی, هاونیشتمانی, هاودەسەڵاتی و هەندێك جاریش هاوئایینییەوە, بەرژەوەندی دەسەڵات و چینی دەسەڵاتدار بکاتە روانگەیەك بۆ یەکێتی و هەر لەو رێگایەشەوە بوارنەدان بەداوا و بەرژەوەندی و ئازادییەکانی دیکەی بەدەر لەم بەناو یەکێتییە.

تەنانەت رەهەندی عەقڵانی لیبرالی و دیموکراسیش دەیەوێت سیستەمی نوێنەرایەتی وەکو تاکە نوێنەری یەکێتی و هاوبەرژەوەندی بناسێنێت و بەیارمەتی رەهەندی ناسنامە (نەتەوایەتی یان هاوڵاتی), خۆی وەکو نوێنەر و بەرجەستەکەری یەکێتی نەتەوە و وڵات دەناسێنێت، بێگومان ئەمەش بەراستی لەقەڵەم دەدات و هەرچیشی بۆ بکرێت لەم پێناوەدا درێغی ناکات. ئەوەی کە وادەکات ئەم درۆ و میتافیزیکەی یەکێتی و یەکبوون و هاوبەرژەوەندی سەرنەگرێت, رەهەند و دەسەڵاتی ئازادییە کە توانیویەتی مافەکانی مرۆڤ, مافی تاك و هاوڵاتی بوون وەکو بناغەیەك بۆ فرەیی و کۆدەنگی و کۆبەرژەوەندی رێگربێت لە پێشێلکردنی مافەکان بە ناوی یەکێتی و هاوبەرژەوەندی چونکە یەکێتی و هاوبەرژەوەندییە تەنها دیدگا و بەرژەوەندی دەسەڵات و نوێنەرەکانیەتی و لەبەر ئەوەی کە هەرگیز بەرژەوەندی تاکەکان وەکو یەك نین, بەڵام دەکرێت رەوش و حاڵەتێکی کۆدەنگی و کۆبەرژەوەندی و کۆبیری بکرێتە چوارچێوەیەك بۆ ناسین و پێدانی ماف و پاراستنی ناسنامەکان.

وێڕای جیاوازی و فرەیی مرۆڤایەتی و ناسنامەکان, دەتوانین لە رێگای دیموکراسی و ئازادییەوە, رەوش و بارێکی کۆدەنگی و کۆبەرژەوەندی بەدەستبهێنین، ئەگەر چی ئەو هەلومەرجەش کاتی بێت, چونکە هەرگیز چارەسەری ئەبەدی و نەگۆڕ نییە و کات بەردەوامە و گۆڕان هەموو کات و هەموو رۆژەیە. کات مانا و راستی تازە و نوێ بەرهەم دەهێنێت, مانای نەگۆڕ و تاك مانا وەهمێکی ئاشکرایە, دیسان راستی

کۆمەڵایەتی شتێك نییە کە خۆی هەبێت و کەشف بکرێت, بەڵکو راستی یان کۆبەرژەوەندی (سەردەمی دیموکراسی) شتێکە کە لەکات و سەردەمی جیاوازدا بەردەوام دروستدەکرێت(٢١).

فرەیی بوونی جیهان وامان لێدەکات کە باوەڕ بەو حیکایەتە گەورانە نەهێنین کە دەڵێت: (چارەسەری هەموو دەردێکمان پێیە و هەوڵی شکاندنی کۆڵەکە و ناوەندەکانی دنیا و بیرکردنەوە و بوونی تا ئێستا بدەین و هەڵوەشانەوە و بنیاتنانی سەرلەنوێ (De construction) بکەینە رێبازی کار و رەخنەی ئایندەمان بۆ گومان لە جەوهەر, پیرۆز و راستی نەگۆڕ و باوەڕنەبوون بە چەمکە پێشوەختەکان و هەڵوەشاندنەوەیان بۆ دەرکەوتنی مانا و بوونی تازە و فەرامۆشکراو). سەرەنجام یەکێك لە ئاسۆ و ئاستەکانی بیر و رەخنەی ئایندەمان دەبێتە گومان و رەخنە و پرسیار لە وتاری باڵا دەست (Transdental) و بەڵگەنەویست و وتارومانای بوون کۆی تاکەکانە و هیچ کام لەم تاکانە ناوەند و باڵادەست و بەڵگەنەویست نین. ئاسۆی پۆست مۆدێرن دەربازبوونە لە جیهانی تاك مانا و تاك تیۆر و تاك میتۆد, یان هەروەکو جاك دریدا دەڵێت" "لەکاتی نائامادەیی مانا, چۆن دەتوانرێت لەیەك (تیۆری) یان تەنانەت یەك (چەمك)دا چەق ببەستین.".

ئاست و ئاسۆی حەوتەم: خەباتی پۆست مۆدێرنە بۆ ئازادی زیاتر و فراوان بوون. ئەم خەباتە بەهەمان شێوە دژی سەرمایەداران, سەرکوتگەرانی نەتەوەیی و دینی, پیاوانی چەوسێنەرانی ئافرەتانە . خەباتی پۆست مۆدێرنیزم لەدوو بەرەدایە, لەلایەك دژی خۆفریودانی مۆدێرن (بە ناوی عەقڵ باوەڕی و خودئاگاییەوە) و لەلایەکی دیکە لە دژی جەزم گەرایی و راوەستاوی پێش مۆدێرن .بۆ تێگەیشتن لە کێشەی (نەتەوایەتی و مرۆڤ) و (نەتەوایەتی و ئازادی), وامان لێدەکات لە گشتەوە دەستپێبکەین, هەرچەندە لەوانەیە بەو گشتی بوونەی مرۆڤ نەگەین, بەڵام ئازادی مرۆڤ و مانای مرۆڤ و تێگەیشتن و بینینی پێویستە بۆ لێکدانەوەی مافەکان و تایبەتمەندییەکانی ناسنامەکان, پاشانیش دەبێت ئەوە بزانین کە مرۆڤایەتیش لەکۆی نەتەوە و ناسنامەکان پەیدادەبێت. سەرەنجام ئازادی و بەرژەوەندی مرۆڤایەتی وامان لێدەکات کە مافەکانی گشت مرۆڤ و

تاکەکان بکەینە سەرچاوە بۆ فەرهەنگ و رەوایی و تەنانەت (ناسنامەش), بەڵام هەر لە روانگـەی ئازادییـەوە دەبێـت هەلومـەرج و تایبەتمەنـدی ناسـنامە جیاوازەکـانیش لەبەرچاوبگرین.

(تزفتیان تۆدوڕۆف) لە کتێبە گرنگەکەیدا (ئێمە و ئەوان), کە بەشێکی گرنگی بۆ ئازادی و ئاسۆی رزگاربوون لە بێ مافی و ناسنامە تاك رەهەند و نەگۆڕەکان داناوە, لەسـەر زمـانی مۆنتسـکیۆ و رۆسـۆ ستایشـی ئـازادی بـەم جـۆرە دەکـات" "ئاژەڵـەکان بەتـەواوی ملکەچـی یاسـاکانی سروشـتن, بـەڵام مـرۆڤ دەتوانێـت یاسـاکان بگۆڕێـت و چارەنووسی خۆیشی باشتر بکات و ببێتە بکەرێکی ئازاد. ئـەوەی مـرۆڤ و ئـاژەڵ لەیـەك جیادەکاتەوە (عەقڵ) نییە, بەڵکو ئازادییە. مرۆڤ ئامادە نییە کە حەتمیـەتی سروشـت و کۆمەڵایەتی کە دەیانەوێت کۆنترۆڵی بکەن, پەسەندبکات. لـە کاتێکـدا ئاژەڵـەکان لـەژێر بەزەیی سروشتدا درێژە بە ژیانی خۆیان دەدەن".

بیروباوەڕەکانی (ئالان تۆرین) سەبارەت بە نەتەوایەتی

فەیلەسووف و کۆمەڵناسی ناوداری فەرەنسـی ئـالان تـۆرین, کـە هەنـدێك کـەس بـە پۆست مارکسیست دەیناسێنن, هەنـدێك بیروبـاوەڕی سـەبارەت بـە نەتەوایـەتی هەیـە و رەخنەکانی ئەو لە پەیوەندی نێوان مۆدێرن و نەتەوایەتی بە ئاشکرایە، هەرچـەندە ئـەو لەو کەسانەیە کە پێی وایە سەردەمی مۆدێرن کۆتایی نەهاتووە و ئـەویش وەکـو یـۆرگن هابرماس بڕوای بەوەیە کە دەبێـت ریفـۆرم لـەناو مۆدێرنـدا دەسـتپێبکەین. بەهـەر حـاڵ کورتەی باوەڕەکانی ئەو سەبارەت بە نەتەوایەتی بەم جۆرەیە:

١) فرەیی نێـوان نەتـەوەکان و مرۆڤایـەتی پەسـەنددەکات, بـەڵام لەهـەمان کاتـدا دیاری کردنی ناسنامەی مرۆڤ بـەهۆی نەتەوایـەتی بەشـتێکی کـەموکورت و هـی رابـردوو دەزانێت, چونکە مرۆڤی ئەم سـەردەمە مرۆڤێکـی فرەرەهەنـد و فرەناسـنامەیە. تـۆرین پێی وایە کـە رەهەنـدی ناسـنامەیی دەوڵەتـەکان و دیموکراسـی دەبێـت لـە نەتەوایـەتی دەربازی بێت و بەرەو فەرهەنگی هاوولاتی هەنگاو بنێت(٢٣).

٢) تیۆری و پراکتیکی مۆدێرن لەهەمان کاتدا کە دەیانەوێت بەیان و رەوایی بدەن بە کۆمەڵی نەتەوایەتی, دەبنە دەرخەری ئاستەنگی فەرهەنگی و کۆمەلایەتی خودی مۆدێرنێتی. سێکس, نەتەوایەتی, قازانج و پێداویستییەکانی بەکاربردن (الاستهلاك)" ئەو هێزانەن کە دەبنە هۆی پەیدابوون و پەیوەندی نێوان رەهەندەکانی مرۆڤ و رەوایی و فەرهەنگ، پاشان هەرخۆشیان دەبنە هۆی ناکۆکی نێوان کۆمەڵگەی مۆدێرن و پیشەسازی.

٣) نەتەوە ئەو شێوە سیاسییە تازەیە کە لە جێگای کەلەپوورو دابونەریت و ئیامتیازاتی بنەماڵە دەسەلاتدارەکان, بوارێکی نەتەوەیی (یان نیشتمانی) دەسەپێنێت کە بەرئەنجامی یاسای هەڵێنجراوە لە بنەماکانی عەقڵ. هەر بەو شێوەیەش دامەزراوەی بەرهەمهێنان و یاساکانی بازاڕ دەبنە پایەیەکی دیکەی گرنگی مۆدێرنیزم. بەلام ئەوەی کە دەمێنێتەوە بۆ بەکاربردن و بەکارهێنان (الاستهلاك) هەتا دەتوانێت لە چوارچێوەی پێشوەخت دانراوی بەها رەمزییەکانی فەرهەنگ و خاوەنداری, خۆی دەرباز دەکات و دەبێتە کەلێنێك بۆ ئازادبوون لە دەسەلاتی نەتەوە , فەرهەنگ , دامەزراوەی بەرهەمهێنان و تەنانەت زۆر جاریش دەربازبوون لە دەسەلاتی سێکس و فەرزکردنی سێکس(٢٤).

٤) نەتەوە شکڵی سیاسی مۆدێرن نییە, بەڵکو بکەری سەرەکی مۆدێرن کردنە بەو مانایەی خۆی بکەرێکی مۆدێرن نییە, کە مۆدێرنە پێك دەهێنێت و لەهەمانکاتدا دەیەوێت دەسەلاتی خۆشی بسەپێنێت بەسەر پێکهێنەرەکانی دیکەی مۆدێرنەدا.تەواوی پێکهێنەرەکانی نەتەوە" (زمان, خاك, فەرهەنگ, دابونەریت, دەسەلات و ئابووری) هی سەردەمی پێش مۆدێرنن و لە ئەنجامی کار و هاوبەش بوونی ئەو رەهەندانەوە, رەوشێك پێکدێت کە بەنەتەوایەتی دەناسرێت. بۆیە هەقی خۆیەتی کە بڵێین بەردەوام بوونی سەردەمی پێش مۆدێرن و سەردەمی مۆدێرنە(٢٤). کاتێك کە رەخنە لە ئێرنیست گیلنەر و ئەریك هۆبزباوم دەگرێت, هەر بەو بۆنەوە دەڵێت: ((گیلنەر و هۆبزباوم لەسەر هەق بوون کاتێك کە دەڵێن نەتەوایەتی کارێکە لەسەرەوە دەکرێت و بەهۆی دەسەلات و

دەوڵەتەوە, بەڵام لەوەدا هەڵەن کە نابینن خودی دەسەلآت و دەوڵەتیش لەسەر بناغەی مێـژوو و تایبەتمەندییـەکانی پێشـوو بـۆ پێکـەوەنانی هێـز لـە پێنـاوی دروسـتکردنی رەوشێکی نویێ کە ناوی نەتەوایەتییە, دروستبوون)).

لێکچوون و جیاوازی مرۆڤ و مرۆڤایەتی لە دیدگای تۆدۆرۆف

بیرمەند و کۆمەڵناسی فەرەنسی ترفتیان تۆدۆرۆف چەند ئاسـتێك بـۆ چـوونیەکی و فرەیی نێوان مرۆڤایەتی و پەیوەندی بە پرسی ناسنامەوە, بەم شێوەیە باسدەکات:

ا/ بــوونی نــەژادەکان: لــەدایکبوونی مرۆڤــەکان هەرچــەندە لــەناو نــەژادێکی دیاریکراودایـە, بـەڵام هـەموو کـەس بەتـەنها بـە مرۆڤـی لـەدایك دەبێـت, واتـە سـاتیێ لەدایکبوون کەس کورد یان فارس یان ئنگلیز نییە, مەبەست لە دایکبوونی بایۆلۆجییە.

ب/ پەیوەنـدی نێـوان بـایۆلۆجی و فەرهـەنگی و ئاکـاری: هەرچـەندە ناسـنامەکان بناغەیەکی نەژادی و بایۆلۆجی هەیە, بەڵام ناتوانرێت ناسنامەکان بە شێوەیەکی نەژادی لێـك بدرێتـەوە, یـان تـا ئێسـتا نـەتوانراوە پەیوەنـدی نێـوان بـایۆلۆجی و فەرهـەنگی بسەلمێنرێت. سەرەنجام ناساندنی ناسنامەکان ئاسۆی فەرهەنگی بـۆ دەکرێتـەوە, واتـە ناسنامە نە بایۆلۆجییە و نە نەژادییە, بەڵکو رەوشێکی فەرهەنگییە.

پ/ کاریگەری کۆمەڵ و فەرهەنگ لەسەر تاك (خود): دیاریکردنی هەڵسوکەوتی تـاك لەلایەن چوارچێوەیەکی کۆمەلآیەتی و فەرهـەنگی دیـاریکراوە, کـە حاڵـەتی نەتەوایـەتی دەتوانێت کاریگەربێت لەسەرتاکەکان.

ت/ ریزکردنــی تاکانــەی بــەهاکان: ناســنامە و نەتــەوەکان بــەهاکانی خۆشــیان لەبەهاکانی ئەوانی دیکە بە باشتر دەزانن واتە ریزکردنێکی تایبەتی بۆ بەهاکان دادەنـێن کە بێگومان بەهاو ناسنامە و نەریتەکانی خۆیان لەهی ئـەوانی دیکـە بـە باشـتر دەزانـن, ئەگەر بە باشترینی نەزانن.

ج/ ناسـنامە و نەتەوایـەتی سیاسـەتێکی پشـت بەسـتووە بـە بـیرو ئایـدیۆلۆجیا : حاڵەکانی اتات ئەو حاڵانەن کە نەتەوە و ناسنامەکان پشتی پێدەبەستن بۆ بـوونی یـان

سەلماندنی راستی و واقیعی بوونی خۆیان. بەڵام خاڵی پێنجەم (ج) دەیەوێت سیاسەتێك پەیڕەوبکرێت کە ژیان وایێشان بدات کە گونجاوبێت لەگەڵ ئەو خاڵانەدا, واتە بوونی فیکر و مەعریفەیەکی دیاریکراو کە دەبێتە نەتەوایەتی(٢٥).

سەرئەنجام

یەکەی ناسنامەی کردەیی و یاسایی گرووپێکی مرۆڤایەتی, بەپێی پێوەرەکانی نێودەوڵەتی, فکری و مرۆڤایەتی "نەتەوە" بەمانای نەژادپەرستی نییە, بەڵکو "هاولاتی" بوونی کۆمەڵەکانە. ئەگەر لە جیاتی کۆمەڵێك یان ولاتێکی دیاریکراو بمانەوێت تەنها لەنەتەوە بدوێین و ئەو پەیوەندییە تەنها لە "نەژاد" و "زمان" دا بەرتەسك بکەینەوە, ملیۆنەها کەس لە دانیشتوانی ئەو ولاتە لەبەرچاو نەگرین, زوڵمێکی زۆرمان لەو خەڵکانە کردووە, لەبەر ئەوەی هاولاتی بوونمان تاڕادەی نەژادێکی دیاریکراو کەمکردۆتەوە. لە کۆدا, دەبێت بە تەواوی کۆمەڵە پێکهێنەرەکانی ولاتێك, کۆمەڵگایەك یان نیشتیمانێك ئاماژە پێبدەن, ئەو کۆمەلانەی کە هەریەکەیان جێگای خۆیان هەیە و نەخشی خۆیان دەبینن. کۆمەڵی مرۆڤایەتی گشت و تەواوکارییەکی مێژوویی ئاڵۆزە, سەبارەت بەم دینامیزمە کۆمەلایەتی و ئەوەی کە ئێمە لەسەردەمێکی مێژوویدا "ئەوەین" کە "پەیدابووین", ناتوانین لە ناسینی کۆمەلایەتیدا خۆمان بە "بەرجەستەبوون" یان "ناوەڕۆك" بزانین, بەڵکو هەموو گرووپ و کۆمەڵە پەیدابووەکان کە هەن لەگەڵ ئێمەدا گشتێك پێکدەهێنن, کە لەکاروانی مێژوودا کارونەخشیان کردووە و دەیکەن. بۆئەوەی بتوانین چۆنیەتی بەدیهاتن و بەرجەستەبوونی ناسنامەکان باشتربناسین, پێویستمان دەبێت پێگەکانی ئەو پەیدابوونە, لە روانگەی کۆمەڵناسییەوە بزانین و لەهەریەکەیان بکۆڵینەوە.

هاولاتی بوون, نەك نەتەوەپەرستی

قۆناغەکانی گەشەی ناسنامە تا ئێستا بەم جۆرەیە" خێڵ, میللەت, نەتەوە و هاولاتی. کاتێك کە سەرچاوەی بیروچوارچێوەی وێناکردنی کۆمەڵناسی دەبێتە چەمك و

زاراوەی وەکو کۆمەڵ, گروپ, پێکهاتەی کۆمەڵایەتی, جێگاوڕێگا, نەخش, توێژبەندی کۆمەڵایەتی, فەرهەنگ و نەتەوە لەلای ئەو زانستە گرنگی پەیدادەکەن. زاراوەی دوایی واتە (نەتەوە) لە مانای نەتەوەپەرستی یان میللەتگەرایی زیاتر لایەنی سیاسی و باوەڕی و سۆزداری (یان ئایدیۆلۆژی) هەیە و بەهرەمەند دەبێت لە فرەیی و لێکۆلینەوەی زیاتری دەوێت. سەرەڕای قەوارە و پێکهاتنەکەی, کە بێگومان دەکرێت چەند گرووپی میللی یان "نامیللی" تێدابێت, واتا ئەو گرووپانە سەربەهەمان نەتەوەن یان نا. کەم وڵات هەیە لە دنیادا تاکە نەژاد و نەتەوە و میللەتێك بە تەنها بژین و زۆربەی وڵاتەکان لەو زەمینەیەدا فرەن. یەکسانی و هاوتایی نەتەوەیەك _ئەگەر چەند سەدهەزارێکیش بن _کارێکی رێژەیی و کاتییە, کە زۆربەی کات شایانی باوەڕکردن نییە.

سەرکەوتن یان دەسەلاتی سیاسی – سەربازی و دیموگرافی کۆمەڵێکی دیاریکراو _بە ناونیشانی نەتەوەیەك_ بەسەر "هاوڵاتیان", "هاونیشتمانان" یا "داگیرکراوان" هەرگیز نەفی بوونی راستینەی کۆمەڵناسی و یاسایی ئەوانی دیکە ناکات و ناشبێت کە وابێت. لێرەوە جیاوازی نێوان (لێکۆڵیار) و نەتەوە یان نەتەوەپەرست دەردەکەوێت, وتن و سەلماندنی (رەسەنایەتی) تاکە یەك گرووپی میللی لە وڵاتێکدا نەفی یاسای سروشتی – کۆمەڵایەتی پەیوەندی و تێکەڵاوی بەناچاری کۆمەڵەکانی مرۆڤ دەکات لەگەشەی مێژوو, هاوگەرایی و پێکەوەژیانی ئەوانە لە پانتایی جوگرافیادا.

ئەگەر سەرنج بدەینە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا, یەکەم شت بۆمان دەرئەکەوێت ئەوەیە کە ئەم وڵاتە لەم زەمینەیدا (زەمینەی ناسنامە) وڵاتێکی کراوەیە, ئەو زاراوانەی بەکاردێت چ لە ئاستی زانستی و تەنانەت سیاسیشدا وێنای ئەو رەوشە کراوەیە دەکەن و (خەڵکی ئەمریکا - American People) و (کۆمەڵگای ئەمریکا - American Society) بەکاردێت نەك میللەت یان نەتەوەی ئەمریکا, ئەوش لەوە پەیدابووە کە لەو وڵاتەدا چەند میللەت و ناسنامە و گرووپی تێدایە, یەکتریان قبوول کردووە و وابەستەبوون بە میللەت یان نەتەوە هەتا دێت لەو وڵاتەدا کەم دەبێتەوە و ناسنامەی ئەمریکی (هاوڵاتی بوون) جێگای هەموو ناسنامەکانی دیکەی گرتۆتەوە.

بێگومان هەموو ئەمانە بەهۆی کرانەوە، شارستانی بوون و یەکسانی ماف و ئەرکەکانی هاوڵاتییانە، وێرای ئازادبوونی پاراستنی خودی ئەو ناسنامە جیاوازانەش. ناسنامەی ئەمریکی سەبارەت بەو گەشەکردنانە لە ئاستەکانی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و بەهاکاندا، زیاتر بەمانای "نیشتمانپەروەری – Patriotism" و "وەفاداری" دێت بۆ دەستوور و تەنانەت نەك بۆ "ئاڵا" و دامەزراوە یاسایی و حکومەییەکانی کۆمەڵ بەرجەستە دەبێت.

لە راستیدا پێوەری ناساندن و پابەندبوونی کردەیی و یاسایی کۆمەڵێکی دیاریکراو لە زەمینەی نێودەوڵەتیدا، ناسنامەی ئەو خەڵکەیە بۆ وڵاتێکی دیاریکراو، بەڵام بە پێی پێوەرەکانی دیموکراسی، مافەکانی مرۆڤ و مافی ناسنامەکان، نەك وڵاتانی بەزۆر دروستکراو و سەپێنراوی وەك عێراق یان تورکیا یان زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێ کە لە هەردوو زەمینەی ناسنامەیی و دیموکراتیدا، هیچ مافێکیان بە گرووپ و میللەتە جیاوازەکان و تاکەکان نەداوە.

ئەگەر گرنگی بدەین بە حاڵەتی میللەتی و نەژادی و لە نێوان گرووپ و میللەتەکانی وڵاتێکدا (کە کەم وڵات هەیە لە رەوشی فرەیی گرووپەکان بەدەربێت) و لە جیاتی (هاوڵاتی بوون) یان (هاونیشتمانی بوون) بە کاریان بهێنین، ئەو کاتە رێگا دەدەین کە ئاستەنگی ناسنامە و دژایەتی نێوان ناسنامەکان فراوانتر بکەین. لەسەردەمێکدا کە خودی ناسنامەی نەژادی و میللی و (تەنانەت نەتەوایەتیش) لە رەوشێکی دژواردا بەسەردەبەن. گرنگی دانی تایبەتی بە یەکێك لەو ئاستانەی ناسنامە لەبەرامبەر بەرژەوەندی گشتی و هاوڵاتی بوون هەلومەرجەکە دژوارتر دەکات و سەرەنجام زەمینەیەکی رەسمی و سیاسی و (زۆر جاریش سەربازی) بۆ هەڵاواردنی ناسنامەیی فەراهەم دەبێت. زۆرن ئەو وڵاتانەی کە دەمێك ساڵە بەو شێوەیە سیاسەتی ناسنامەیان پیادەکردووە.

ناسنامەی کۆمەڵ و ناسنامەی تاک:

سەبارەت بە دیاریکردنی چەمکی ناسنامە لە ئاستی فراواندا و بە پێی پێوەرەکانی سەردەم، ناساندنی ئەم زاراوەیە بە (هاولاتی) و (مافەکانی مرۆڤ) و (مافی تاکەکان) و (هاونیشتمانی)بوون ، دەگەینە ئەو ئاستەی کە ناسنامەی گرووپی مرۆڤایەتی لەگەڵ ناسنامەی (تاك) و (خود)دا دەبێتە (فرەیی) لەبەرامبەر (یەکێتی) یان (تاکگەرایی)، چونکە لە فرەیی و پەیوەندیدا هەردوو ئاستەکانی یەك بوون (چاکتر وایە پەیوەندی و کۆدەنگی بەکاربێت) و تاکگەرایش پەیدا دەبێت و لەکاتێکدا پێچەوانەی ئەمە راست نییە.

ئازادی و داواکارییەکانی مرۆڤایەتی لە هەردوو ئاستی (گشت) و (بەش) یان (کۆمەڵ) و (خود)دا توانیویەتی ستاندار یان پێوەرێکی جیهانی بۆ پاراستنی مافەکان و ناسنامەکان بەدەست بهێنێ. جاڕنامەی گەردوونی مافەکانی مرۆڤ، کە مافی تاکەکان و مافی پاراستنی ناسنامەکانیشی تێدایە (بەناسنامەی تاك و کۆمەڵ) زەمینە و چوارچێوەیەکی گونجاوە بۆ ئەوەی بتوانین لە واری ناسنامەدا بگەینە ئەو ئاستەی کە ناسنامە هەردوو ئاراستەی کۆمەڵ و تاك لە خۆیدا فەراهەم دەکات. ناسنامەی تاك ئەوەنییە، کە ئەو کەسە کێیە؟، بەڵکو ئەوەیە کە ئەو گرووپەی کە ئەوی تێدایە (لە خێزانەوە تا چینی کۆمەڵایەتی، میللەت، نەتەوە، پارت، هاودینان و ....) خود کام ناسنامەی هەیە و چۆن ئەو ناسنامەیەی بۆ دەگوێزرێتەوە. هەڵبەتە کە تاك لە ڕوانگەی دەروونناسی تاك و تایبەتمەندییەکانی، لایەنی کەسایەتی و هەمیشە سەربەخۆییەکی ڕێژەیی خۆی هەیە، ئەویش بەوەی کە چۆن لەگەڵ ناسنامەی گرووپ یان کۆمەڵدا بیر و کرداری خۆی بەرجەستەدەکات. تاك لەوانەیە مل نەدا بە کردار و بەهاکانی کۆمەڵ و هەڵگەڕێتەوە و "لابدات". بەلام بە دڵنیایی دەبێت بڵێین کە ئەم هەلومەرجە یان (لادانە) هەرگیز هەمیشە نێگەتیف و خراپەکار نییە، بەڵکو لە هەندێك جار پۆزەتیف و بنیاتنەریشە، چونکە خود پەیوەندی بە جووڵە و دینامیزمی کۆمەڵەوە هەیە و بەدیهێنانی ئەو دینامیزمە، ئەو خودە سازدەکات.

دەبێت ئەوە بڵێین کە زاراوەی "ئاستەنگی ناسنامە - Identity Crisis" لەلای (ئەریك ئەریکسۆن) (١٩٠٢ – ١٩٩٤) دەروونناسی ئەمریکی, لەو کاتەدا بەردەهێنێ کە مرۆڤ دەگاتە قۆناغی نەوجەوان و لاوێتی, ئاستەنگی ناوبراوی تاك و دەروونی پەیوەندی و کاریگەری لەسەر سەردەمێکی تایبەتی تەمەنی ژیانەوە هەیە, کە بێگومان قۆناغێکی تێپەڕ و بەسەرچوو دەبێت. ئەو ئاستەنگە, گرووپی و کۆمەڵایەتییە و کەم و زۆر, هەمیشە لە نێوان کۆمەڵێك لە نەوجوانان و لاوان و لە کاتی تایبەتیدا پەیدا دەبێت. لەهەمان کاتدا, خودی ئاستەنگی ناسنامە خۆیشی (چۆن دەوڵەتێکی سەردەمی تێپەڕبوون)کاردەکات, واتە نە ئێرانی (پەهلەوی) و نەئێرانی (کۆماری ئیسلامی) دورگەیەکی ئارامی ئەبەدی نییە, چونکە لایەنی کەم شەپۆلەکانی دەوروبەری کەنارەکانی هەمان دورگە بە شێوەیەك لە شێوەکان و چۆن بۆیانبکرێت, کاریگەری لەسەر دورگەکە دەکەن.

بەم جۆرە, لەهەر ئاستێك کە ئاستەنگی ناسنامە دەرئەکەوێت, هەرچی زیاتر و باشتر رەگو ریشەکانی بناسین, چاکتر و کاریگەرتر چارەسەری دەکەین. ئاستەنگی ناسنامەی کۆمەڵایەتی یەك (کێشەی کۆمەڵایەتییە) و دەبێت وەك هەر پرسێکی کۆمەڵایەتی دیکە بیناسین, پشتگوێی نەخەین, هەروەکو مەولانای رۆمی دەڵێت :

دەردێك نییە, خراپتر لە نەزانی

تۆبە هاوڕێی نەزانی عیشقت لەدەست چوو

ناسنامەی پەیوەندیدار

ئەگەر لە جیاتی (کۆمەڵی) ئێران و (وڵاتی) ئێران بمانەوێت تەنها باسی (نەتەوەی) ئێران بکەین و تەنها ئەو پەیوەندییە لە (نەژادی ئاری) و (زمانی فارسی) و (مێژووی کۆن) ی ئێراندا بناسین و میللەت و نەتەوەکانی دیکە نەناسین و حسابیان بۆ نەکەین, گرووپە میللییەکانی ئازەری, بلوچ, تورکمان, کورد و عەرەب و گرووپە دینییەکان لەبەرچاو نەگرین, بێگومان هەریەك لەمانە کە هەستدەکات ئێرانی بوون قەیران و

ئاستەنگ و چەوسانەوەیە بۆ ئەو, کاردانەوەی دەبێت و هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدا دەبێت لەو چوارچێوە چەوسێنەر و ئاستەنگە رزگاری بێت و چوارچێوەو ناسنامەیەکی دیکە پەیدا بکات. بەڵام کاتێك ناسنامەیەکی دیاریکراو دەیەوێت زیاتر خۆی بنیادبنێت و گەشە بکات, بەمەرجێ ئەوانەی دیکە لەبەر چاو بگیرێت و بیان خوێنێتەوە. دوو کاری سەرەکی و گرنگ بۆ خۆی و بۆ ئەوانی دیکە پەیدادەکات, یەکەم" ئەوەیە بەبێ کێشە و دوژمنایەتی ناسنامەی خۆی پەرە پێدەدات و دووەم" هەلی یارمەتیدانی ئەوانی دیکە بۆ ناسنامەکەی خۆیشی پەیدا دەکات.

ئەگەر ئەوە لەبەرچاوبگرین کە هەموو ئەوانەی پێکەوە دەژین دەتوانن کاریگەری و هاوکاری لە زەمینەی ناسنامەدا بۆ یەکتری بنوێنن, چونکە هەروەکو چۆن تاکەکان لە بونیاد و کرداردا لەگەڵ یەك پەیوەندیدارن (هابرماس, دریدا) هەربەوجۆرە ناسنامەکانیش لە بونیاد و چالاکیاندا پەیوەندی و کاریگەرییان هەیە. باشترین رێگای کۆمەڵناسی بۆ ناسنامە, گەشانەوەی ناسنامەی پەیوەندیدارە, نەك نکۆڵیکەر و هێرشبەر و سەرەنجام لەسەردەم و سیستەمی دیموکراسیدا, رەوشی سەرەکی ناسنامە دەبێتە رەوشێکی داکۆکیکەر, نەك هێرشبەر.

شێوەی هەڵوێستی ئێمە لەگەڵ ناسنامەکاندا دەبێت شێوەی کۆمەڵناسی (Sociologic), نەك ئایدیۆلۆژیك بێت. ئەگەر وا نەبێت دەستدەکەین بە نکۆڵی و لەناوبردنی ناسنامەی کۆمەڵایەتی ئەوانی دیکە, لە کاتێکدا لەوانەیە خودی ئەوانی دیکە یارمەتیدەری ئێمەبن بۆ بونیادنانی ناسنامەکەمان. دەبێت ئەوەش لەبەرچاو بگرین کە ناسنامەکان هەمیشە و لە ئایندەشدا لەگەڵ یەك پەیوەندیدارن.

تایبەتیبوون و گشتیبوونی ناسنامەکان

ناساندنی ناسنامەی کۆمەڵایەتی کارێکی رێژەییە و وەکو هەموو پێناسەکانی دیکەی زانستی سروشتی و کۆمەڵایەتی شێوەیەکی "رێکەوتن" و "شایستەیی" هەیە, مانای کە هەمیشە لە هەلومەرجی گەڕان و لێکۆڵینەوە و چاککردن و گەشەکردن و

تەنانەت کەمکردن و لێ لابردندا دەجولێتەوە و بەردەوام دەبێت. لە هەمانکاتدا لە هەندێك باری تایبەتیدا (نەك گشتی) رەوشی تایبەتیش بەخۆوە دەگرێت, واتە ناسنامە سەرەڕای ئەو رەوشە بەردەوامەی گەشەکردن, لایەنی زۆر تایبەت بەخۆشی هەیە, کە لەوانەیە ناسنامەکانی دیکە خاوەنی نەبن. ئەم پێناسەیە پەیوەندی هەیە بە کاریگەری (خودی) ئەو رەهەندە مێژووییەی کە تیایدا ئەلگۆیەکی "نموونەیەکی" دیاریکراوی کۆمەڵناسی کاردەکاتە سەر هەر کۆمەڵێکی مرۆڤایەتی (نموونەی شیعەی ئێرانی) یان (کاکەیی و ئێزیدی کورد), کە خۆیان بە شێوەیەکی تایبەتی بۆ خۆیان و بەشێوەیەکی رێژەیی لەگەڵ ئەوانی دیکەدا دەناسێنن. ئەم هەڵوێستە یان "ناسینە" بۆ ناسنامە دەمانباتە ئاستێکی دیکەی شیکردنەوە, ئەویش ئاستی فەرهەنگە.

فەرهەنگ, نەك نەژاد

دەربارەی باسی (نەژاد) و (فەرهەنگ) و کەسی زانستکار چەمکی (نەژاد) دوور دەخاتەوە, بەو پێیەی کە ئەم زاراوەیە هەرگیز زانستی نییە. و کاریگەری ترسناك و دژایەتی نێوان ناسنامەکان پەیدادەکات. کاتێك باسی رەسەنایەتی کۆمەڵێك خەڵك دەکەین وەکو گرووپی کۆمەڵایەتی, فەرهەنگ, زمان و مێژوو یان سایکۆلۆژی و بەهاکانیان گرنگی پێدەدەین, بەڵام دەبێت دوور بێت لە رەگەزپەرستی . ئەگەر دەربارەی پەیدابوونی ناسنامەکان, وەکو دیاردەیەکی مێژوویی بدوێین بۆمان دەرئەکەوێت کە پەیدابوون و دەرکەوتنی نەتەوەیەکی دیاریکراو لە دوای پەیدابوونی (شار) نەك (لادێ) دەتوانرێت باسی لێبکرێت, هەرلەبەر ئەوەی کە یەکەم" دیاردەی شار, دیاردەیەکی نوێیە و زۆربەی دانیشتوانی جاران لە لادێکاندا دەژیان و پاشان چوونەتە شارەکانەوە, بۆیە تەماشا دەکەین کە شار لە لادێ زیاتر هەمەڕەنگە و چەند جۆر رەسەن و خێزان و بنەماڵەی تیادەژی, واتە دروستبوونی هەلومەرجێك کە تیایدا رەسەن یان سەرەتا دەورێك نابینێت بۆ پێکهێنانی ئەو چوارچێوە یان ناسنامە کۆمەڵایەتییە. دووەم" لەبەر ئەوەی شار زیاتر لادێ رەوشی جێگیر بە خۆوە دەگرێت و

ئەو شێوە ژیانەی شار, ئەو داب و نەریت و هەلومەرجی رووناکبیری و خوێندەوارییەی شار دەتوانێت بناغەیەکی باشتر و بەردەوامتر و فراوانتر بۆ ناسنامە بەدی بهێنێت, کە کۆی ئەمانە بەناوی فەرهەنگەوە دەناسرێت. هەر لەبەر ئەمانەیە کە زانایانی نەتەوایەتی, یەکێك لە مەیدانەکانی پەیدابوونی ناسنامە بەو شێوە ژیانەی دوای شار کە دەبێتە فەرهەنگ , دەکەنە بناغە و گرنگی بە نەژاد یان سەرەتا و بنەماڵە و خێڵەکان نادەن, چونکە هەموو ئەمانە کاتێك دەتوانن ببنە یان بچنە ئاستێکی فەرهەنگی و ناسنامەیی کە بگەنە قۆناغی شار و نەتەوە. رەوشی شار و نەتەوە دەتوانێت شارنشین و هاوولاتی بە تەواوی دەتوانێت رەسەنتر بوونی نەژادێك, بنەماڵەیەك یان خێڵێك پاشەکشە پێبکات و رەوشێکی فەرهەنگی فراوانتر بکاتە رەهەندێکی ناسنامە..

سەرچاوەکان:

١- ی. فیختة, خطابات الی الامة الالمانیة, ترجمة : د. سامی الجندی. دار الطلیعة, بیروت ١٩٧٩.

٢- رابرت هولاب, یورگن هابرماس و نقد در حوزهء عمومی . ترجمة د. حسین بشیریة.نشر نی, تهران ١٣٧٨.

٣- کارل پۆپەر, وانەی ئەم سەدەیە, وەرگێرانی. شۆرش جوانرۆیی. دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم, سلێمانی , ٢٠٠١

٤- اریك هوبزباوم, الامم والنزعة القومیة. ترجمة , عدنان حسن. دار المدی ١٩٩٩

٥- تزفتیان تودوروف, نحن و الآخرون , ترجمة د. ربی حمود . دار المدی ١٩٩٨

٦- ارنست گیلنەر, الامم و القومیة , ترجمة: د. مجید الراضی . دارالمدی ١٩٩٩

٧- اریك هوبزباوم, هەمان سەرچاوە.

٨- هەمان سەرچاوە.

٩- جان لچت, پنجاه متفکر بزرگ معاصر (از ساختارگرایی تا پسامدرنیته), ترجمه: محسن حکیمی. تهران, انتشارات خجسته. ١٣٧٧.

١٠- تزفتیان تودوروف, نحن و الآخرون , ترجمة د. ربی حمود . دار المدی ١٩٩٨

١١- محمد ضمیران, جاك دریدا و میتافزیك حضور, انتشارات هرمس, تهران, ١٣٧٩

١٢- سرگشتگی نشانها (نمونەهای از نقد پسامدرن), نشر مرکز, تهران ١٣٧٩

١٣- محمد ضمیران, جاك دریدا و میتافزیك حضور, انتشارات هرمس, تهران, ١٣٧٩

١٤- سرگشتگی نشانها (نمونەهای از نقد پسامدرن), نشر مرکز, تهران ١٣٧٩

١٥- ئەم وتەیە هی جاك دریدایە, کتێبی اطیاف مارکس, گۆڤاری سەردەم, ژمارە ١٤

١٦- تەواوی زانیاریەکانی خاڵی سێ لە (پۆست مۆدێرنیزم) لە کتێبی : محمد ضميران, جاك دريدا و ميتافزيك حضور, وەرگیراوە.

١٧- تۆدۆرۆف, هەمان سەرچاوە.

١٨- هەمان سەرچاوەی پێشوو.

١٩- سرگشتگى نشانها (نمونەهای از نقد پسامدرن), نشر مرکز, تهران ١٣٧٩

٢٠- تۆدۆرۆف, هەمان سەرچاوە.

٢١- سرگشتگى نشانها (نمونەهای از نقد پسامدرن), نشر مرکز, تهران ١٣٧٩

٢٢- جان لچت, پنجاه متفكر بزرگ معاصر (از ساختارگرایی تا پسامدرنیته), ترجمە: محسن حكيمى. تهران, انتشارات خجسته. ١٣٧٧.

٢٣- آلان تورين, ماهى الديمقراطية, ترجمة حسن قبيسى, دار الساقى, بيروت, ١٩٩٥.

٢٤- آلان تورين, نقد الحداثة, ترجمة انور مغيث, المجلس الاعلى للثقافة, ١٩٩٧.

٢٥- تزفتيان تودوروف, نحن و الآخرون , ترجمة د. ربى حمود . دار المدى ١٩٩٨

٢٦- بەشی زۆری زانیاریەکانی بەشی (سەرەنجام) لە وتارێکی د. عەلی ئەلتائی _بەڕێوەبەری بەشی زانستی کۆمەڵایەتی زانکۆی شاو _ کارۆلینای باکور, وەرگیراوە. بڕوانە ؛ د. على الطايى؛ تبلور هويت گروهى در بينش جامعه شناختى. مجله (كتاب ماه علوم اجتماعى) شماره ٤٣ – ٤٤ سال چهارم ١٣٨٠ .

لستەر فرانك وۆرد

زانستە کۆمەڵایەتییەکان و سەرلەنوێ بونیادنانەوەی کۆمەڵگا

هاری ئالمەر بارنز

وەرگێڕانی: ئەڤین ئیبراهیم

یەکەم:

"وۆرد"و سیما گشتییەکانی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی

لە نێوان کۆمەڵناسە ئەمریکییەکاندا، لستەر وۆردL.WARD "١٨٤٣-١٩١٣"بە یەکەمین زانا دادەنرێت کە نموونەیەکی گشتگیرو ڕێکوپێکی بۆ کۆمەڵناسی پێشکەش کردووە، وێڕای ئەوەی یەکێك بووە لە پێشەنگانی ئەو زانایانەی لە بواری کۆمەڵناسیی ڕێکخستندا کاریان دەکرد، دەربارەی کتێبەکەشی:" کۆمەڵناسیی داینامیکی"کە لە ساڵی١٨٨٣ چاپ کرا، ئەوا گەلێك ڕەخنەگر، بە توحفەیەکی ئەدەبیی نایابیان لەقەڵەمداوە، ئەمانەو وتارگەلێکی لە گۆڤارە زانستییە باوەڕپێکراوەکان بڵاوبووەتەوە. کتێبەکەی دەربارەی کۆمەڵناسیی ڕێکخستن لە شەش بەرگی گەورە پێکهاتووە(١).

لە داهاتووشدا جۆری هەڵسەنگاندنی پێگەی "وۆرد" لە مێژووی کۆمەڵناسیدا هەرچۆنێك بێت، ئەوا بە دڵنیاییەوە، جگە لەو هیچ کەسێکی دیکە نییە ئەم زانستەی بە رادەی مەعریفەی زانستیی"وۆرد" وەرگرتبێت. دەکرێ هەندێك پێیان وابێ فەلسەفەی "سپنسەر"یش مەعریفەیەکی زانستی فراوانی تێدایە، بەڵام بە هەموو پێوەرەکان، مەعریفەی زانستیی "وۆرد" لەوەی لای سپنسەر هەیە، باڵاترە.

"وۆرد"لای دەوڵەت پسپۆڕێکی زانستی بوو لە بواری رووەکناسی"Palenobotany"دا کاری دەکرد، بەڵام لای ئەو گرنگی ئەم بوارە، بە بەراورد لەگەڵ کۆمەڵناسیدا، بە پلەدوو دەهات(٢). وێرای ئەمەش، ئەم بوارە بە ڕادەیەك کاریگەری لەسەر "وۆرد" هەبوو، کە بەوپەڕی شارەزاییەوە هەندێك زاراوەی زانستی لە کۆمەڵناسیدا بەکار بهێنێت، تەنانەت هەندێك لە زاراوەکانی گەیشتنە ناو هزری کۆمەڵناسی کلاسیکی....ئێستاش هەوڵدەدەین بەشدارییەکانی ئەو لە بواری کۆمەڵناسیدا نیشاندەین.

"وۆرد" رای خۆی دەربارەی کۆمەڵناسی دەردەبڕێت، دەڵێ:دەسکەوتە مرۆییەکان بابەتی سەرەکیی کۆمەڵناسین. خودی مرۆڤ نەك وەکو ئەوەی کە خۆی هەیە، بەڵکو وەکو ئەوەی کە دەیکات، ئەو بونیاد نیە بەڵکو وەزیفەیە(٣). لە کاتێکدا پێشەنگانی کۆمەڵناسی گرنگیان بە توێژینەوەی بونیادی کۆمەڵایەتی دەدا، "وۆرد" بیری لە داهێنانی زانستێکی نوێ دەکردەوە. کۆمەڵناسی دابەشی دوو بەش کرد: بەشی تیۆری و بەشی پڕاکتیکی. بەشە تیۆرییەکەی لە هەوڵی دامەزراندنی پرەنسیپە زانستییەکانی زانستەکە دایەو، هەرچی بەشە پڕاکتیکییەکەیە، ئەوا لە پەرەسەندنی ژیانی کۆمەڵایەتیدا، پشت بەکۆمەڵناسی تیۆری دەبەستێت(٤).

"وۆرد"کۆمەڵناسی رێکخستنی دابەشی دوو بەش کرد: بەشێك گرنگی بە بنچینەی پێکهاتە مرۆییەکان"الاصل التکوینی الانسانی"دەدات، بەشەکەی دیکەش گرنگی بە مەبەستو ئامانج دەدات، بەشی یەکەم تایبەتمەندە بە پەرەسەندنە خۆڕسکییەکانی بونیادو وەزیفە کۆمەڵایەتییەکاندا، کەچی بەشی دووەم لەگەڵ پەرەسەندنی وشیاری و هەستە زانینەکانی لە ناو کۆمەڵگادا، مامەڵە دەکات. بەشدارییەکانی وۆرد کە تایبەتن بە بەشی یەکەمی دابەش کردنەکەی، تەنیا بریتییە لە بەکارهێنانی هەندێك چەمكو زاراوەی

زانستی، وەکو:گەشەی وەهمی یان درۆزنانە، یاسای ئابووری، وەزیفە، بنەچەی بایۆلۆژیی عەقڵ، ستاتیکاو داینامیکای کۆمەڵایەتی، هەروەها پۆلێنکردنی هێزە کۆمەڵایەتییەکان.

بنەڕەتی پەرەسەندن و سروشتی کۆمەڵگا واقیعی نین. لەمەیان، مەبەستی "وۆرد"ئەوەیە کە ئەم جۆرە پەرەسەندنە لە هەندێك رووەك و دەوەندا بەدیدەکرێت، کاتێك کە قەد یان لقێکی رووەکەکە، لە قۆناغێکی گەشەسەندنی دیاریکراودا، چڵێکی نوێ دەردەکات، ئەمیش دوای قۆناغێکی دیاریکراوی گەشەسەندن، دەبێتە قەدێکی نوێ و.....هتد."سمنەر" پرەنسیپی (سێنتسی داهێنەر– Creative synthesis)کە لە دەروونزانی ئەڵمانی"ولیلهەم فۆندت"ی W. Wundt وەرگرتووە، شیدەکاتەوە(٥) بەوەی هەموو سێنتسێکی نوێ هەمان ئەو توخمانەی تێدا نییە کە لە بنەڕەتدا پێکیان هێناوە. چونکە هەموو سێنتسێك لە سروشتدا لە سێنتسی کیمیایی دەچێت، کە خۆی لە خۆیدا توخمی نوێ دەێنێتە کایەوە. ئەم بەشدارییانە بە گرنگترین کارەکانی "سمنەر" دادەنرێن لە کۆمەڵناسیدا. هەروەها دەربارەی تێگەیشتنی ئەو بۆ هاوکاریکردن، کە ئەم وشەیە لە رووەکناسی و دیالیکتیکی هیگڵ وەرگیراوە، بەوە پێناسەی دەکا کە کارێکی ئۆرگانی هاوبەش و رێکخراوە، هەموو هێزە دژیەکەکانی ناو سروشتی تێدایە(٦). ئەمیش یەکێکە لەو چەمکە بنەڕەتییانەی تیۆرییەکەی لە بارەی پەرەسەندنی خۆڕسکی کۆمەڵگاوە دیاریدەکات. دەربارەی یاسای ئابووریش، بەو پێیەی کە یاسای سەرەکیی میکانیکای کۆمەڵایەتییە، بەو رەوتە وەسفی دەکات، کە هێزە سروشتییەکان هەیانە بۆ ئەوەی بە یەك نەزم و بە کەمترین بەرگری یاخود سەرنج راکێشان، کار بکەن(٧) بەمەیش دەبینین، کە لەم لایەنەدا رایەکانی "سمنەر"وسپێنسەر" دەبارەی پرەنسیپی بزاوتن و تیۆرییەکەی، تا رادەیەکی بەرچاو چوون یەکن.

سیفەتەکانی جەسارەت و باوەڕبەخۆبوون وایان لە "وۆرد" کرد، وەسفی ژیان و بنەما بایۆلۆژییەکانی عەقڵ بکات. ئەو پێی وابووە کە لە بنەچەدا ژیان لە پرۆسەیەکی بایۆلۆژی —Zoism—پەیدا بووە، ئەمیش سێنتیسێکی قەشەنگەو باڵاترین شێوەی خەسڵەتە ناسراوە کیمیاییەکانی هەیە(٨). هەروەها جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە عەقڵیش بەرهەمی هەمان پرۆسەی بایۆلۆژییە کە، بەوە جیا دەکرێتەوە کە توانایەکی لە رادەبەدەری هەیە بۆ جیاکردنەوەی ئازار و بەختیاری کە ژینگە سەرچاوەیانە(٩).

هەست و ئارەزوو، هێزە داینامێکییەکانی عەقڵن. وەلێ ژیری، بەو پێیەی بەرهەمی عەقڵە،توانستی ئاراستەکردنە(١٠).

وۆرد جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کەجیاکاری نێوان ستاتیکاو داینامیکای کۆمەڵایەتی،و، سروشتی هەریەکێکیان بەجیا، گرنگترین بەشدارییە تیۆرییەکانیەتی. ستاتیکای کۆمەڵایەتی بایەخ دەدات بە چەمکی یەکسانیو چەسپاندنی سیستەمی کۆمەڵایەتی، واتە بونیادی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان(١١). پەرەپێدانی سیستەمی کۆمەڵایەتیش بە هەوڵ و کۆشش لە پێناوی چەسپاندنی بونیاد دادەنێت، نەك لە پێناوی بوون. چونکە باشترین و ئایدیایی ترین بونیاد ئەوەیە کە توانای مانەوە و بەردەوامبوونی تێدا هەیە. هەروەها لە ڕێی گەشەسەندن و پەرەسەندنی بونیادی کۆمەڵایەتییەوە، هاوکاریکردن بەرجەستە دەبێت، کە ئەمەیش بە گرنگترین پرەنسیپی ئەو کۆڵەگانەیە کە یارمەتی مانەوەی بونیادەکە دەدەن. چونکە هاوکاریکردن ئەو هێزەیە کە پارێزگاری لە بونیادەکە دەکات و دامەزراوەکانی دیاری دەکات. بەهۆی ئەم پرەنسیپەوە فاکتەرە دژەکانی ناو سروشت بەم نەسەقە، یەکدەگرن: پێکدادان"التصادم"،ململانێ، شەڕانگێزی، بەرهەڵستکاری، دژیەکی، ڕکابەری، کارلێکردن، هاوکاریکردن، ڕێکخستن.

بەو پێیەی کە هاوکاریکردن یەکێکە لە پرۆسەکانی پەرەسەندنی سیستەمی کۆمەڵایەتی، دوای ئەو قۆناغە بەرجەستە دەبێت کە "وۆرد" ناوی ناوە جیابوونەوەی کۆمەڵایەتی، ئەم پرۆسەیەش تا ڕادەیەکی زۆر لەوە دەچێت کە لە زانستە کیمیاییەکاندا پێیدەوترێت، پرۆسەی پیتاندن. پرۆسەی هاوکاریکردن بە هۆی پەیوەندی و تێکەڵاوبوون و لێکچوون لە نێوان گرووپە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکاندا دەچەسپێت."وۆرد" پێی وایە کە هەموو ئەو قۆناغانەی پێشتر باسمانکردن دەبێتە هۆی دامەزراندنی دەوڵەتی هارمۆنی. هەروەها لێرەدا "وۆرد" لەگەڵ تیۆرییەکەی"ڕاتزنهۆفەر–Ratzenhofer–و جمبلۆفیچ–Gumplowicz– کۆکە کە پەیوەندیدارە بە خەباتی گەلان و کۆمەڵە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بەو پێیەی کە خەبات فاکتەری سەرەکییە بۆ دامەزراندنی دەوڵەت. هەرچی داینامیکای کۆمەڵایەتییە ئەوا

بایەخ دەدات بە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی ، یان ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە بونیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگادا روو دەدەن(١٢). داینامیکای کۆمەڵایەتی سێ پڕەنسیپی سەرەکی بە خۆوە دەگرێت: جیاوازی لە کۆشش، داهێنان، هەروەها حەز یان ئارەزوو. جیاوازی لە کۆشش لە ناو کەلتوورە جیاوازەکانی یەك کۆمەڵگادا دەردەکەوێ کە بەرهەمی لێکچوون و تێکەڵاوبوونە. چونکە پێشکەوتن بەهۆی تێکەڵاوبوونی توخمەکانی دیکەوە دێتە کایەوە. داهێنان بۆ دەوڵەمەندبوونی سروشت دەگەڕێتەوە. ئارەزووش ئەو کۆششە کۆمەڵایەتییەیە کە لە هەموو دەسکەوتەکانەوە لەدایك دەبێت و ئەم دەسکەوتانەش دەبنە تێرکردنی ئارەزوو، ژیان دۆستی، گونجان لەگەڵ ژینگەدا.

"وۆرد" هێزە کۆمەڵایەتییەکان لە چوارچێوەی پاراستنی پەرەسەندنی چلۆنایەتیدا پۆلین دەکات(١٣). بە هۆی گەڕانی بە دوای هێزە کاریگەرەکانی پەرەسەندندا گەیشتە تیۆرییە بەناوبانگەکەی دەربارەی سەروەری ئافرەتGynecocracy، کە تیایدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە مێینە بنچینەی دروستبوونی مرۆڤە لە گەردووندا، بایەخێکی یەکجار زۆری هەبوو بەر لەوەی فشارگەلی کۆمەڵایەتی بەسەردا بسەپێنرێت، بە تایبەتی دوای ئەوەی کە پیاو پەیوەندی خۆی بە منداڵەوە زانی(١٤).

لەو کاتەی کە "وۆرد" هێزە کۆمەڵایەتییەکانی ناساندووە، چەند گریمانەو پێشنیارێکی سەرەکی داناوە، تێیاندا جەخت لەسەر گرنگی کۆنترۆڵکردنی ئەم وزەیە دەکات لە پێناوی پەرەسەندندا. ئەو پێی وایە دوو رێگا بۆ کۆنترۆڵ هەیە: نەستە کۆنترۆڵکردن لە لایەن سروشتەوە، کە لە هەناوی بنەچەی دروستبووندایەو، هەستە ئاراستەکردن یان پەی پێبردنی عەقڵی(١٥). ئەمەی دووەمیان لە نەستە کۆنترۆڵی سروشت، سەرکەوتووترە. چونکە هەندێجار سروشت زیادەڕۆیی دەکات لەوەدا کە بڕێکی یەکجار زۆر کەرەستەی سەرەتایی دەبەخشێت بە مرۆڤو، لێی دەگەڕێ لە رێی هەڵبژاردنی سروشتییەوە پەرەیان پێبدات، ئینجا عەقڵ بەرەو کارهەڵسوڕێنەری و گونجاندنی ئامرازەکان لە پێناوی ئامانجەکاندا دەکارێ.

کۆنترۆڵکردنی هێزە سروشتییەکان کە دەبێتە هۆی پەرەسەندنی دەوڵەت، گرنگترین هەنگاوە کە مرۆڤ یان گشت کۆمەڵگا ناویەتی(١٦). بەهەر حاڵ دەوڵەت ئەو

ئامڕازە گرنگەیە کە ئیرادەگەرییانە پرۆسە کۆمەلایەتییەکان کۆنترۆڵ دەکات، چونکە کۆمەڵگا ئەم پرۆسەی پێناکرێت تا نەگاتە ئاستێکی مەعریفی گونجاو دەربارەی ئەو ژینگەیەی تێدایە–سروشت–و چۆنێتی بەڕێوەبردن و کۆنترۆڵکردنی پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان. بەو پێیە بڕیاردان لەسەر سیستمێکی فێرکاری کە مەعریفە بڵاو بکاتەوە، بەمەرجێکی گرنگ دادەنرێت بۆ پەرەسەندن لە شێوە ئایدیاییەکەیدا(١٧).

دەکرێ بە کورتی بڵێین، بەشدارییەکانی"وۆرد" لە کۆمەڵناسیدا، لەوێوەیە کە ئەو لە زانینی پەیوەندی نێوان گەردوون و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی زانیوەو، تیۆرییەکیشی هەبووە دەربارەی بەرزبوونەوەی وشیارە هەست بەسەر نەستەوەو، ڕۆڵی لە کۆنترۆڵکردنی پرۆسە کۆمەڵایەتییەکاندا. دەرککردنی ئەو بە سروشتی گەردوون و عەقڵ یارمەتییان داوە کە لەم بوارەدا لە کۆمەڵناسەکانی دیکە سەرکەوتووتربێت(١٨). پرۆفیسۆر جیدنجزGiddingz کورتەیەکی ڕوون بۆ ئەم لایەنەی ڕایەکانی "وۆرد" پێشکەشدەکات:

"...لە هەموو کارەکانی "وۆرد"دا کۆمەڵگای مرۆیی تەوەری سەرەکییە کە هەموو توێژینەوەو گفتوگۆکانی پێی لەسەر دادەگرن. ئەو کۆمەڵگایە کە ئێمە بەشێکین لێی و تێدا دەژین و پەی بە هەموو بونیادو کۆڵەگەکانی دەبەین، بەرهەمی نەستە هێزەکان نییە، بەڵکو بە پێی یاسای گەردوونەوە هاتووەتە کایەوە، ئەمە بۆ عەقڵی مرۆڤیش ڕاستە کە پڕە لە مەعریفەو دەتوانێ ژینگەی کۆمەڵایەتی بگونجێنێت، بە هۆی بەهرە هزرییەکانیشیەوە، ئەم زەینە توانستەی گۆڕی بۆ ئامڕازی وەدیهێنانی ئیرادەو ئارەزووەکانی مرۆڤ. هەروەها بە حیکمەتی عەقڵو بە پەنابردن بۆ مەعریفەی زانستی کە خۆی لە خۆیدا بەرهەمی خودی توانستەکانیەتی، مرۆڤ توانی توانستە عەقڵییەکانی خۆی بەکار بێنێت. نابێت فێرکردن تەنیا لە کەوی و ماڵیکردنی عەقڵدا قەتیس بکرێت، بەڵکو دەبێت هەمیشە مەعریفەی زانستی بە عەقڵ ببەخشرێت، عەقڵیش ئەو مەعرفەیەی بۆ دەسکەوتی مادی و مەعنەوی لە بەرژەوەندی مرۆڤایەتیدا، وەردەگێڕێ. ئەم هزرە مەزنە کە "وۆرد" پێی گەیشت، هزرێکی پرشنگدار بوو، پێویستی بە شیکاری

و راڤەکردن نییە، هەر عەقڵێکی مرۆیی لە لاپەڕەکانی قووڵبووبێتەوە، سوودی لێوەرگرتووە، هزرێکە هیچ نووسەرێکی کۆن یان نویێ نەیوێراوە هزری وا بدات، هەمیشە جێگیرو بەهێز دەمێنێتەوەو، بەشدارییەکە لە کۆمەڵناسیدا، هاوتای نییە(١٩).

دووەم:

بەشدارییە نەوعییەکانی لە تیۆریی سیاسیو کۆمەڵایەتیدا

١- پەیوەندی کۆمەڵناسی بە زانستە سیاسییەکانی دیکەوە:

ئەو چەمکەی"وۆرد" دەربارەی پەیوەندی نێوان کۆمەڵناسیو زانستە سیاسییەکان دروستی کردووە، لە میانەی پەیوەندی گشتی نێوان کۆمەڵناسیو هەندێ لە زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکانی دیکەوە، روونە. زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان زەمینە و داتای پێویست وەکو بنەمایەکی پتەو بۆ تیۆرییەکانی کۆمەڵناسی دابیندەکەن. زانستە سیاسییەکان، یەکێکە لەو زانستانەی لە چارەسەرکردنی گرفتە سیاسییەکاندا، سوودیان بۆ کۆمەڵناسی هەبووە. ئەم دەقە تێڕوانینی "وۆرد" دەربارەی پەیوەندی نێوان کۆمەڵناسی و زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان، روونده‌کاتەوە:

....لەوانەیە بەس نەبێت کە بڵێین، ئەم زانستانە-زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان- تێکەڵەی کۆی زانستەکانی دیکەن، بۆیە ئەو بەرهەمی بنچینەکەیە، یان بنچینەی زانستەکانە. زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان، کۆی ئەو یەکانەن کە بە شێوەیەکی ئۆرگانی پێکەوەلکاون و، ئەوەیان پێکهێناوە کە پێدەوترێت کۆمەڵناسی، بەلاّم ئەم زانستانە بەهۆی ئەم پێکەوە لکانە، خۆییتیو سەربەخۆییان لەدەستدەدن، وەکو ئەوەی لە ناو توخمە کیمیاییەکاندا روو دەدات، بەلاّم، دەرهاوێشتەکانیان لە هەموو بارودۆخێکدا چوونیەك نین، وەکو توخمە کیمیاییەکانن. ئەمە راستیی زانستە لێکدراوەکانە(العلوم المرکبە)، بەلاّم کۆمەڵناسی لە پێشەوەی ئەم زنجیرە زانستانەیەو،

بە هۆی مامەڵەکردنی بابەتیانەی لەگەڵ رووداوەکاندا، لە هەموویان بەپیت واقیعبین ترە، هەروەها زیادەڕۆیی ناکەین ئەگەر بڵێین کۆمەڵناسی زانستی زانستەکانە.

ب- پێناسە گشتییەکان‌و چەمکەکان

ئەگەر دەربڕینەکەمان راست بێت، جیاکردنەوەی "وۆرد" لە نێوان ئەم زاراوانە: کۆمەڵگا، دەوڵەت، حکوومەت، نەتەوە، جیاکاردنەویەکی نادیارو نادروستە، ئاشکرایە کۆششێکی ئەوتۆی نەکردووە بۆ دیاریکردنی چەمکە زانستە سیاسییەکان، هیچ چەمکێکیشی لەوانەی سەرەوە بە شێوەیەکی چەسپاو لەریتمێکی کامڵدا بەکارنەهێناوە، یاخود پێناسەیەکی قبووڵکراو مەنتیقی، بۆ نەکردوون.

وۆرد زاراوەی کۆمەڵگا وەکو زاراوەیەکی گشتی بۆ ژیانی هاوبەش و وەسف کردنی نموونە پێشکەوتووەکانی یەکگرتنە کۆمەڵایەتییەکان بەکاردێنێ. پێیوایە کە دیارکردنی جیاوازی لە نێوان دەوڵەت و حکوومەت و نەتەوە، شتێکی سەرەکی نییە. ئەمەش لەوە روون دەبێتەوە کە دەڵێ: "ئەگەر هاتو هەر کەسێك نارەزایی خۆی دەربارەی بەکاربردنی وشەی(حکوومەت)دەربڕی، ناوەکە گرنگ نییە، چونکە هۆیەك نییە رێبگرێت لە گۆڕینی وشەی نەتەوە یان دەوڵەت بە وشەیەکی دیکە، بایەخپێدان و نەدانی بۆ بەکارهێنانی ئەو چەمکانەی کە وەسفی رێکخستنی سیاسیی کۆمەڵگای پێدەکات، قبووڵکراو بێت یاخود نا، ئەمە لەوەوە هاتووە کە ئەو کەسە ئەوەی پێ گرنگ نییە(٢٠).

"وۆرد" بەبەردەوامی جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە دەوڵەت و حکوومەت، بە شێوەیەکی رەها، گرنگترین سیستەمی کۆمەڵایەتین. هەروەها جەخت لە سەر بەهای چوونیەکی ئۆرگانی دەکات کە دەوڵەت بە دابینکەری ئەندامی کۆمەڵایەتی(کۆمەڵگا) دادەنێت. دەقی داهاتوو هەرچەندە رۆحی هیگڵ بە خۆوە دەگرێت، بەڵام بە گرنگترن دەق دادەنرێت کە تێگەیشتنی "وۆرد" لە چەمکی دەوڵەت دەگەیەنێت:

"...مەبەست و ئامانج لە دەوڵەت دەستەبەرکردنی خۆشگوزەرانی و سەرفرازییە بۆ کۆمەڵگاو، رووبەرووبوونەوەی کاردانەوە نێگەتیڤەکانی تاکە. هەروەها لە رێگەی جێبەجێکردنی ئەم کارانەدا، بەمەرجێك کە لەگەڵ مەبەست و ئامانجەکانی کۆمەڵگادا

ناکۆك نەبێت، ئازادی کاری مرۆیی فەراهەم دەکات. دەوڵەت پەیوەستە بەوەی لە هەموو کارو چالاکییەکانی رەچاوی لایەنی ئەخلاقی بکات. هەروەها ئەرکی وەدەستهێنانی دەستکەوتە کۆمەڵایەتیو پیشەسازی و هونەری و، فێرکردن و ئەوچالاکییە زانستییانەی کە دەوڵەت چاودێرییان دەکات، دەکەوێتە ئەستۆی. ئا لێرەوە دەکرێ بڵێین کە هیچ دامەزراوەیەکی دیکە نییە بگاتە ئاستی دەوڵەت، بەمەش دەوڵەت گرنگترین دامەزراوەی کۆمەڵایەتیو مرۆییە"(٢١).

"وۆرد" لە بابەتی سەروەریدا Sovereignty . خۆی رووبەڕووی گفتوگۆیەکی سەرەکی نەکردەوە ئازادیشی بەو هێزە پێناسە کردووە کە لە ژێر دەسەلاتی ئارەزوودا کار دەکات(٢٢)، چونکە خۆشەویستیی ئازادی لای رەگەزی مرۆیی هەمیشە غەریزی و جیهانی بووەو هەر واش دەمێنێت. هەروەها لە لایەنی تیۆرییەوە حکوومەت بە دوژمنی سەرسەختی ئازادی دادەنرێت، کەچی لە راستیداو لە میانی لێکۆڵینەوەی فایلەکانی، بە رەچاوکردنی ئەوەی هەر پاڵپەستۆیەك بۆ مرۆڤ بکرێت وای لێدەکات، بەبێ سێ و دوو سوورتر بێت لە وەدەستهێنانی ئازادی، دەردەکەوێ، دەوڵەت هاریکاری مرۆڤی کردووە کە بە ئاسانی دەستبەرداری ئازادییەکەی نەبێت. بەڵام چ جۆرە ئازادییەك؟ ئەو ئازادییەی پشت بە عەقڵ دەبەستێت نەك بە نەزانی و هەڵچوون. لەداهاتووشدا، ئازادی لەسەر بنچینەی حووکمی عەقڵو پەیوەندی مرۆڤ بەو کۆمەڵگایەی لێی دەژی، دەوەستێت و ئەوەی لەبەرچاو مرۆڤ دەبێت کە نابێ ئازادی بە هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگا بشکێتەوە.

"وۆرد" شیکردنەوەی بۆ پارتە سیاسییەکان بە تیۆریی میکانیکای کۆمەڵایەتی بەستەوە. پرەنسیپی سەرەکیی شیکردنەوەکەی کە پەیوەستە بە ململانێی نێوان پارتە جیاجیاکاندا(هاریکاری کۆمەڵایەتییە). لەراستیدا، دژایەتی پارتێتی، جۆرێك لە هاریکاری لە نێوان هێزە خۆنەیستەکاندا دێنێتە کایەوە، گەرەنتیی هاوپەیمانێتی ئەم هێزانە بەرەو ئامانجێك دەبات، لەوانەیە ئامانجەکەش دیارکراو یان مەبەستداریش نەبێت.

کارلێکردنی توند لە نێوان هەردوو هێزی ململانێ و خەبات دەبێتە هۆی گۆڕینی هێز بۆ وزە، وزەش بۆ دەسەڵات، ئەمیش بە نۆرەی خۆی ڕۆڵی لە بونیاتنانی پێکهاتە کۆمەڵایەتی‌و سیاسییەکان دەبێت. پاشان دوای تەواوبوونی بونیادەکانیان، هەمان ئەو فاکتەرانە دەیانگۆڕن، ئەمیش ئەو پرۆسەیەیە کە دەبێتە مایەی داهێنانی جۆرێك لە پێشکەوتن. سیستەمە سیاسییەکان بەرهەمی هاریکاریی سیاسین، هەر ئەوانیش، واتا سیستەمە سیاسییەکان، پشت بە هەیئەتە تەشریعییەکان دەبەستێت، کە یەکەکانی سەر بە پارتە سیاسییەکانیش دەگرێتەوە(٢٣).

بەهەمان شێوە، ململانێی نێوان کۆمەڵە و ڕەگەزەکان، دەبێتە مایەی دروستبوونی دەوڵەت، هەروەها ململانێی نێوان پارتە سیاسییەکانی ناو یەك دەوڵەت دەبێتە مایەی گۆڕینی ئەو دەوڵەتە و تەنانەت هەندێك جار پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی وەدەست دێنی. پارتەسیاسییەکان زۆر جار گرنگی بە لایەنە پێکهاتەکان دەدەن لەسەر حیسابی لایەنەکانی دیکە، بۆ نموونە لایەنی هونەریی‌و، وەکو پرسی سیاسی مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات. پارتیە ئازادەکان و پارتیە پێشکەوتووخوزان لەو پارتانەن کە بەتوندی پشتگیری چالاکیی حکوومەت دەکەن، گەرچی لەهەموو پارتەکانی دیکە زیاتر پاڵپشتی ئازادی تاکە کەس دەکەن. "وۆرد" لەسەر زاری "سپنسەر"ەوە دەڵێ:چەرخی کۆیلایەتی سەرلەنوێ گەڕایەوە"، ئەمیش بە هۆی ئەوەوە کەسەرچاوەگرتن لە پرەنسیپی ئازادی کارکردن و زاڵبوونی پارتی سەرمایەداری بەسەر سیستمی سیاسییەوە، چینی دەوڵەمەندان کۆنترۆڵی چارەنووسی کۆمەڵگای کردووە. ئەم بارەش وای لە پارتە پێشکەوتووخوازەکان کرد، لە پێناو دروستکردنی هێزێکی ئامادە لە دژی کۆیلایەتی‌و ئیستیغلال، بانگەشەی یەکخستنی کۆششەکان بکەن.

ج-بنچینەی دەوڵەت و کۆمەڵگا و قۆناغەکانی پەرەسەندنی سیاسی:

"سمۆڵ" بە لێهاتووییەوە تێبینی ئەوەی کرد کە "وۆرد"هزری کۆمەڵایەتی خۆی گۆڕیوە، کەچی ئەم گۆڕینە زۆر درەنگ هات، واتە لە ماوەی نێوان چاپکردنی کتێبی" داینامیکای کۆمەڵناسی"و مردنی، بەڵام ئەم گۆڕینە، تیۆرییەکەی لە بارەی بنچینەی

دەوڵەت ناگرێتەوە. ئەم تیۆرییەش لە دووتوێی هەمان کتێبدا بە شێوەیەکی نادیار و بە پێچ و پەنا هاتووە، تیۆرییەکە کۆکردنەوەیەکە لە نێوان رایەکانی "هۆبز"–Hobbes– دەربارەی باری خۆرسکی پێش قۆناغی کۆمەڵایەتی و تێگەیشتنی "رۆسۆ"–Rousseau– دەربارەی بنەمای دامەزراندنی دەوڵەت لە رێگەی تاکە بەهێزەکانەوە(٢٤).

"وۆرد" وای بۆ چووە کە پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بە چوار قۆناغدا تێدەپەڕێت: قۆناغی یەکەم، قۆناغی سەروەری رەها–Autocratic stage–ئەو قۆناغەیە کە تیایدا تاک بە دوورەپەرێزی سیاسیو کۆمەڵایەتی ژیاوە، کە پێدەوترێت قۆناغی ناکۆمەڵایەتی. قۆناغی دووەم لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی، قۆناغی ئاژاوە(ئانارشی–Anarchic stage)، لەم قۆناغەدا بە هۆی زاوزێی سروشتییانەوە، قەبارەی کۆمەڵە کۆمەڵایەتییەکان گەورەبووە. ئەم کۆمەڵانە، بە ئازادی کارکردنیشەوە، لە ئازادییەکی رەهادا دەژیان، چونکە هیچ جۆرە رێکخستنێکیسیاسییان نەدەزانی. هەرچی قۆناغی سێیەمە، ئەوا قۆناغی نەتەوە یاخود هۆزە، لەم قۆناغەدا و بۆ یەکەمین جار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، حکومەت بە شێوە سادەکەی پەیدا بووە. هەروەها لە میانەی جەنگەکانی نێوان کۆمەڵەکاندا، کۆمەڵگا سیاسیە گەورەکان دامەزران، ئەمیش بووە هۆی پەیدابوونی قۆناغی چوارەم و کۆتایی لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کە" وۆرد" ناونیشانی قۆناغی نێونەتەوەیی یان جیهانی (کۆزمۆپۆلیتان–Cosmopolitan)ی لێدەنێت، ئا لەم قۆناغەدا تاک لە کینە نێوخۆییو نەتەوەییەکان رزگار دەبێت و کامڵبوونی کۆمەڵایەتی –Social Intigration– وەدەست دێنێت کە دەوڵەتی جیهانی لێدەکەوێتەوە.

لە کتێبەکەیدا"داینامیکای کۆمەڵناسی"وۆرد" بنچینەی دەوڵەتی نیشانداوە، لەو تیۆرییەوە دەستی پێکردووە کە پەیوەستە بە سروشتی ناکۆمەڵایەتی مرۆڤی سەرەتایی. هەروەها گۆشەنیگا تەقلیدییەکەی فەیلەسووف"ئەریستۆ––Aristotileی رەت کردووەتەوە کە دەڵێ مرۆڤ خۆرسکانە کۆمەڵایەتییە. کاتێك کە ئارەزووەکانی مرۆڤی سەرەتایی زۆرو هەمەجۆر بوونەو ئامرازەکانی تێرکردنیان فرە سنووردار بوون،

وایلێکردووە لە بۆشاییەکدا بژیو کێشەو ململانێ بنێتەوە،کۆمەڵگاش سیستەمێکی تایبەتی نەبووە، تا ئەو کاتەی سیستەمی سیاسی پەرەی سەندو ئەرکی کۆنترۆڵکردنو پاراستنی بە خۆوە گرت. پاشان بە بوونی کۆمەڵگا حکوومەتیش پەیدا بوو، بەڵام مرۆڤ، گەرچی لە دۆخێکی ئانارشی سیاسیدا دەژیا، لە پێشی ئەوان -کۆمەڵگاو حکوومەت- هەر هەبووە. حکوومەت لە ڕێگای هەندێك دەستپێشخەری تاکە کەسانەوە دامەزراوە، ئەو کەسانە بە جۆرێك زیرەك و خودانی عەقڵی سەنگین بوون، مەبستیان بووە هێزو دەسەڵاتی کۆمەڵایەتیو سیاسی وەدەست بێنن، گوایە بۆ ئەو مەبەستە هاتوون کە لاوازەکان بپارێزن و ستەمیان لەسەر لابەرن. کەچی ئامانجی شاراوەی ئەوان فرەوانکردنی دەسەڵاتی سیاسی خۆیان بووە(٢٥). بەهۆی زۆرزانیو چەوساندنەوە کە ڕەگیان لە ناو دەسەڵاتی سیاسیدا داکوتاوە، مرۆڤ نەیتوانی لەو لێکەوتەو قورساییانە خۆی ڕزگار بکات کە حکوومەت بەسەریدا دەسەپێنێت. بەڵام ئەو بەدکارییانەی هاوشانی پەرسەندنی حکوومەت بوونە، دەرهاوێشتەی جێبەجێکردنی پرەنسیپەکانی کۆنترۆڵی سیاسی نەبوون، بەڵکو بەرهەمی ئەو پرنسیپە بووە کە حکوومەتی عەقڵانی ڕەتدەکاتەوە، ئەمیش پرەنسیپێکە خۆدی مرۆڤ بەرجەستەی کردووە.

لە ماوەی نێوان بە چاپگەیاندنی هەردوو کتێبەکەی (داینامیکای کۆمەڵناسی)و(کۆمەڵناسی تەجریدی)، "وۆرد"ئاشنای تیۆرییەکانی"فیرجسۆن"-Furgson-"سپنسەر"-Spencer- "پاگووت"-Paggehot-"گمبلۆفیچ"-"Gumplowicz-راتزنهۆفەر"-Ratzenhofer-بووە ، هەروەها پاڵپشتی ئەو بیرۆکەیەی کردووە کە پێی وایە هەر لە بنچینەدا دەوڵەت بەهۆی پرۆسەی ململانێی نێوان کۆمەڵە کۆمەڵایەتییەکانەوەو تێکەڵاوبوون و لێکچوونەوە، هاتۆتە کایەوە. لەم بارەیەوە دەڵێ: ئەم بیرۆکەیە ڕێگەخۆشکەر بوو بۆ پەیدابوونی تیۆرییەکی زانستی تەواو دەربارەی بنچینەو پێکهاتەی ڕاستەقینەی دەوڵەت، بەمەش ئەم تیۆرییە هەموو بیروڕایە کۆنەکانی لەناو بردو بێ‌مانای کردن، هەر کارێکیش پشت بەم تیۆرییە نەبەستێت، کارێکی رووکەشی بێ بەهایە(٢٦).

د-شێوەکانی حکوومەت:

"وۆرد" لە چوارچێوەی پۆلینی گشتیی شێوەکانی حکوومەت، سێ چەمکی پێشنیار کردووە: ئۆتۆکراسیAutocracy، ئەریستۆکراسی AristocracyدیمۆکراسیDimocracy. پۆلینە گشتییەکەی دیمۆکراسی سێ جۆری بە خۆوە گرتووە:حکوومەتی فیزیۆکراسیPhysiocracy، حکوومەتی دەوڵەمەندەکان Plutocracy، حکوومەتی گەلsociocracy. فیزیۆکراسی ئەو جۆرە حکوومەتەیە کە بەهۆی (ئادام سمیسA.Smith)وفیزۆکراسەکان و ئەوانەی بانگەشەی تاکگەراییان دەکرد وەکو"سپنسەر"و"ولیلهم همبۆلت"ەوە لە ئەوروپادا پەیدابوو و گەشەی سەند، ئەم حکوومەتە بریاری پرەنسیپی ئازادی کاری دا، بەلاّم لەسەر بنەمای فەلسەفەیەکی سیاسیی هەڵە دامەزرا بوو.

هەرچی حکوومەتی چینی دەوڵەمەندەکانە، ئەوا درێژەپێدراو و دەسکاریکراوی حکوومەتی فیزیۆکراسییە لە سەدەی نۆزدەمدا، ئەوەبوو گەندەڵی سەرمایەداریی تەشەنەی کردبوو ، ئەم توێژە بە مەبەستی پارێزگاریکردن لە باری ستەمکاریی چینی خۆیان، فەلسەفەی تاکگەرایی سیاسییان بەکارهێنا. ئەم فەلسەفەیە، تاکەکانی کۆمەڵگای هاندا، داوا لە حکوومەت بکەن، چالاکییەکانی چڕ نەکاتەوە تاوەکو ئەم توێژە بەردەوام دەست بەسەر چالاکییە ئابوورییەکاندا بگرێ بۆ بەرژەوەندی خۆی و سامانەکانی کۆمەڵگا بۆ خۆی قۆرخ بکات. سەد ساڵەو تا هەنووکەش ئا بەمجۆرە تاك لە رێ لایداوەو بۆتە یەکێکیش لە خەسڵەتەکانی سیستەم و تیۆری سیاسی. حکوومەتی گەلیش قۆناغە مەنتیقییەکەی پەرەسەندنی سیاسییە، لە راستیدا، ئەمەیان دیمۆکراسیی راستەقینەیە. تیایدا کۆمەڵگا لە پێناو بەرژەوەندی گشتیدا حوکمڕانی دەکات و هەموو جۆرە بەرژەوەندییەکی تاکە کەسیو کۆمەڵەو پارتە سیاسییەکان، لە نێو دەبات، چونکە کۆمەڵگا لەسەریەتی ژیرو هەستیارانە رەفتار بکات، چارەنووس و بەرژەوندی خۆی دیارییکات. ئا ئەمە ئەو قۆناغەیە کە بەسەروبەندی رۆشنگەرایی(التنویر) دەناسرێت(٢٧). کۆمەڵگا لە سایەی ئەم جۆرە حوکمڕانییەدا

دەتوانێت بەخۆیدا بچێتەوە و هەموو ئە شتانەی بەژیانییەوە پەیوەستن، بەبێ ترس‌و جیاکاری و سازشکاری، راست بکاتەوەو هەوڵی لابردنی لەمپەرەکانی سەر رێگای بدات، بۆ پەرەپێدانی تواناکانی‌و پارێزگاریکردن لە بەرژەوەندییەکانی، هەموو هەوڵێك وەگەڕ بخات(٢٨).

هـ-ئەرکەکانی دەوڵەت:

"وۆرد"لە تیۆرییەکانیدا باسی ئەرك و چالاکییەکانی دەوڵەتی کردووە و رایەکانی"سپنسەر" دەربارەی ئازادیی کارکردنی تاك بەتوندی رەت دەکاتەوە(٢٩). لەراستیدا ، گۆشەنیگاکانی "وۆرد" لەم بارەوە، گرنگترین لایەنەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی تیۆرییەکانی بوون و تارادەیەکی بەرچاو باوەڕهێنەر (مقنع) بوون. "وۆرد" لە بیرمەند و نووسەرەکانی دیکە بەوە جیا دەکرێتەوە کە زۆر بە توندی رەخنەی لەو لادانانە گرتووە کە لە ناو سیستەمە سیاسییە هاوچەرخەکاندا بەرجەستەن، ئەو هەمیشە جیاوازی لە نێوان دامەزراوەی حکوومەت و کارە دزێوەکانی دەکرد، هەمان ئەو کارانەی کە"وۆرد" بە بێ سنوور دەیبێزراندن، لەگەڵ ئەمەشدا، ئەو نائومێد نەبوو لەوەی کە حکوومەت ئامرازێکی کاریگەرە بۆ چاکسازی کۆمەڵایەتی بەمەرجێك، لەسەر بنچینەی زانستی دامەزرابێت‌و توخمە گەندەڵەکان و بیرە گێلەکانی وەلاوە نابێت.

"وۆرد" چوار ئەرکی بنەڕەتی داناوە: فشار، پاراستن، دابینکردنی کەرەستەکانی خۆشگوزەرانی و چاکترکردنی باری کۆمەڵگا(٣٠). لە هیچ کاتێدا ئەرکی یەکەم رەوا (الشرعیة)نەبووە، هەرچی ئەوەی دووەمە ، ئەوا ئەرکێکی گرینگە ، گەر هەندێك وازیان لە ئازاردانی هەندێکی دیکە نەهێنا. بە گوێرەی ئەرکی سێیەم ئەوا حکوومەت نابێ هەرگیز دەستبەرداری ببێ. ئەرکی چوارەمیش کە لە هەموو ئەوانی دیکە گرینگترە، ئەوە ، بە دەگمەن نەبێت، تا ئێستا جێبەجێ نەکراوە.

مەرج نییە هەموو جارێ فشاری حکوومەت بۆ هاولاتییان بە ئامانجی بەرژەوەندی ئەوان بێت، بەڵکو پتر لە بەرژەوەندی چینی فەرمانڕەواو بالادەست دەبێت، بۆ ئەوەی بتوانێت بەبەردەوامی هاولاتییان بۆ بەرژەوەندی خۆی بچەوسێنێتەوە. کەوابێ کۆمەڵگا

تا کەی دەستەوەستان دەوەستێت، کە نەتوانێت سنوورێك بۆ ئەم کارەی حکوومەت دابنێ؟ ئەم کارە پێویستی بە زیاتر ئاگاییو پەی پێبردنی کۆمەڵایەتی هەیە."وۆرد" پێیوایە کە ئەرکی پاراستن، ئەرکی پۆلیسە، چۆن ئەو دەتوانێت رێگە لە توند و تیژی و فرتو فێڵ بگرێت. کۆمەڵگاش ناتوانێت لەم شتانە رزگاری ببێت تەنیا بە زیاتر کردنی ئاگاییو ئیدراکی کۆمەڵایەتی و پەرەسەندنی بزووتنەوەی رۆشنگەریی. جا ئەرکی چاکترکردنی ژیانی تاکەکانی کۆمەڵگا، ئەوە ئەرکێکە حکوومەت ناتوانێت نەیکا.

کاتێك کە مرۆڤ لە توانایدا نەبێت، لە هەموو شوێن و کاتێکدا هەبێت، هەموو بەش‌و وردەکارییەکانی مەعریفە بزانێت و دەسەلاتی دەسەبەرکردنی تەواوی پێداویستییەکانی هەموو تاکەکانی کۆمەڵگای نەبێت، هەروەها دەکرێ شارەزایی و هێزو لیهاتوویی تایبەتی نەبێت کە بتوانێت لەگەڵ پێداویستییەکانی کەسانی دیکەدا مامەڵە بکات، کەوابێ خۆی و سەرجەمی تاکەکانی دیکەی کۆمەڵگا پێویستییان بە ئامڕازێکی رێکخراو هەیە، بتوانێت بۆ فەراهەمکردنی پێویستییەکانیان و هەڵسوڕاندنی هەموو شتە پەیوەستدارەکانی دیکەی ژیانی کۆمەڵایەتی، نوێنەرایەتیان بکات(٣١). هەرچەندە حکوومەت کارەکانی فشارو پاراستن و فەراهەمکردنی هۆیەکانی حەسانەوە، جێبەجێ دەکات، بەڵام، هێشتا نەیتوانیوە راستەوخۆ پێشکەوتن وەدەستبێنێ، لەگەڵ ئەمەشدا، بوونی حکوومەت مەرجێکی سەرەکییە بۆ وەدیهێنانی هەموو جۆرەکانی پێشکەوتن. حکوومەت دەتوانێت رەوشی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا چاکتر بکات گەر هاتوو یاسادانەرەکانی شارەزاییان لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان هەبوو. بۆیە هیچ حکوومەتێك نییە کە لە سەر بنەمای زانستی دامەزرابێت، یان توانای پێشخستنی ئەدای وەزیفی خۆی بکات تەنیا ئەو کاتە نەبێ کە یاسادانەرەکانی(المشرعون) ئاشنای مەعریفەی زانستیی سروشتی شتەکان و شارەزای ئامڕازەکانی کۆنترۆڵکردنی هێزە کۆمەڵایەتییەکان بن. بە هەمان رێگە کە سروشتناس دەتوانێ لە رێی مەعریفەی زانستی و چۆنێتی کۆنترۆڵکردنی یاساکانەوە بۆ خزمەتکردنی تەکنۆلۆژیا، بەکاریان بهێنێ(٣٢). "وۆرد" وەکو ئامڕازێکی کاریگەر بۆ وەدیهێنانی پێشکەوتن لە کۆمەڵگادا وەسفی

حکوومەت دەکات، لە داکۆکیکردنیدا لە حکوومەت، بە پلەی یەکەم پشت ئەستوورە بە جیاکردنەوەی حکوومەتی وشیار و دروست، لەو کارە لادەرانەی کە لە رابوردوودا کردوونی یان لە ئایندەدا ئەنجامیان دەدا، هەروەها بنچینەی بوونی حکوومەت دەگەڕێنێتەوە بۆ دیاردەکانی چەوسانەوە کە لە کۆمەڵگادا باون و فەرمانڕەوایان چەسپاندوویانن. حکوومەتی عەقلانی، ئەوحکوومەتەیە کە کار لە پێناوی بەرژەوەندی گشتی و خزمەتکردنی ئەو زۆرینە خەڵکەی کۆمەڵگادا دەکات کە نازانن کەسانی دیکە بچەوسێننەوەو کۆنترۆڵی بەرژەوەندییەکانیان بکەن بەو پێیە دەبێ حکوومەت بە چاوی توێژەر چۆن دەڕوانێتە بابەتی لێکۆڵینەوەکەی، بەو چاوە تەماشای هاولاتییانی خۆی بکات و دەبێ هاولاتییانیش وکو گەورەیەك کە بەرژەوەندیەکانیان دەپارێزێت لە حکوومەت بڕوانن. هەروەها دەبێ حکوومەت بەبەردەوامی دام و دەزگا ئیدارییەکانی خۆی پاکژ بکاتەوە، ئەوانیش(دامو دەزگا ئیدارییەکان) دەبێ ئەوەیان لە بەرچاو بێت، کە بوونیان لە پێناو خزمەتکردنی خەڵکی دیکەدایە، بۆیە دەبێ بزانن قورسایی رێز گرتن لەئەرکەکانیان دەکەوێتە ئەستۆیان. حکوومەتی نموونەیی ئەو حکوومەتەیە کە بە پێی توانای خۆی، هەوڵدەدات مەودای نێوان خۆی و هاولاتییانی کەم بکاتەوەو، دەبێ ئەوە لەبەچاو بگرێت کە ئەو تەنیا ئامرازی خزمەتکردنی گەلەو، گەل خۆی سەرچاوەی دەسەلاتە. بۆیە، بۆ ئەوەی خۆی لە پلەیەکی بالای کاملبوون راگرێت، دەبێ ئەو هەلە بۆ هاولاتیان بڕەخسێنی کە سروشتی شتەکان بزانن و جێگای متمانەیان بێتو تواناکانی بەڕێوەبردنێکی نموونەییان تێدا برەوپێبدا.

لە وتارێکدا بە ناونیشانی(هزرە هەڵەکانی حکوومەت)، "وۆرد" ئەنجامە نەرێنییەکانی نەتوانینی جیاوازی لە نێوان پرەنسیپە دروستەکان و جێبەجێکردنی کردەییان لە لایەن حکوومەتەوەی، پیشاندا. رووخانی متمانەی خەڵکی بە حکوومەت لە دەوری حووکمی ئیستبدادیدا، کاریگەریی گەورەی خۆی هەبوو، بەلام، دیموکراسیبوونی حکوومەتی ئێستا، ئەو گومانەو هەلوێستە هەڵەکانی لە دژی ئاراستە و کۆنترۆڵی سیاسی، لابرد. ئەوە بوو ئەم هەلوێستانە ببون بە هۆی بەشدارینەکردنی زۆر کەس لە

ژیانی گشتی، هەروەها بیرۆکەی ئامانجی راستەقینەی حکوومەتی تێکداو زۆری لە پارتە سیاسییەکان لە دژی حکوومەت بە بانگەشەی بێ سەروبەری، هاندا ، ئەمەیش بە هۆی کاری نابەجێی سەرکردە سیاسییەکانەوە، حکوومەتی خستە حاڵەتێکی وا کەس ئیرەیی پێ نەباو، دواتر حکوومەت نەیتوانی ئەرکی پاراستن جێبەجێ بکات.

دەبێ ئەم هزرە هەڵانە دەربارەی حکوومەت لابرێن، هەروەها دەبێ گەل لە راستیی چەمکی حکوومەت بگاو، هەنگاوی پێویست بۆ لابردنی ئەو زوڵمە بنێو(ئەگەر هەبوو) بەکاری بهێنی بۆ بەرژەوەندی ئەوان(٣٣). لەسەر ئەم بۆچوونانە کە زۆربەی کۆمەڵناسەکان پاڵپشتیان دەکردن، رەخنەی توند لە وۆرد گیرا، سپنسەرو، سمنەرو، جاك نۆفیکۆف، بەم بۆچوونانە هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدابوون کە زیان بە حکوومەتەکان بگەیەنن، هەنووکە بەکارهێنانی کۆمەڵگاو سامانەکانی بە باشترین شێواز وادەخوازێ کە حکوومەت دەخاڵەت بکات، هاوکات تاکەکانی کۆمەڵگاش بە جیاوازی ئاستەکانیانەوە پێویستییان بە پاراستنە لە لایەن حکوومەتەوە.

پرەنسیپە سەرەکییەکانی کۆمەڵناسی لای "وۆرد" ئەو تیۆرییانەی تێدایە کە پەیوەستن بە چارەسەرکردنی گرفتە کۆمەڵایەتییەکانەوە لە رێگەی چالاکیی کاری خزمەتگوزاری حکوومەتەوە. بە واتایەکی دیکە، "وۆرد" حکوومەت بەو ئامرازە سەرەکییە دادەنێ کە ئەرکی چارەسەرکردنی ئەم گرفتانەی لە ئەستۆدابێت. هەروەها پێی وایە حکوومەت بەرپرسیارە لە پرۆسە کۆمەڵایەتیسەکان هەر عەقڵی ئەویشە کە دەبێ رووبەرووی پێویستیەکانی کۆمەڵگا ببێتەوە و تا رادەیەکی زۆر بەکاری عەقڵی بەرامبەر ئەندامی کۆمەڵایەتی دەیشوبهێنێ، نەبوونی پەی پێبردنی ئاگایی (الادراك الواعي) لای دەزگاکانی حکوومەت و ، لاوازی چالاکییەکانی، وامان لێدەکات کە باوەڕ بێنین، حکوومەت، رۆژێك لە رۆژان نەیتوانیوە بەڵگەی راستگۆیی و پێگەیشتویی پەیپێبردنی خۆی، بێنێتەوە. کە ئاستی گشتیی هوشیاری کۆمەڵایەتی(الوعي الاجتماعي)پەرەدەستێنێ، ئەوا بە شێوەیەکی رێژەییش لە بەرزبوونەوەی ئاستی مەعریفیی بەرپرسەکانی ئیدارەی حکوومەتدا، رەنگ دەداتەوە (٣٤).

لە کتێبی(فاکتەرە دەروونییەکانی مەدەنیەت)(٣٥) دا"وۆرد" جەخت لەسەر بوونی هەندێك مەرجی بنچینەیی دەکات بۆ ئەوەی حکوومەت بتوانێت ڕووبەڕووی پێویستییەکانی تاکەکانی کۆمەڵگا ببێتەوە، دەکاتەوە، لەوان، کۆمەڵناسەکان یاسا دابێنێن، یان هیچ نەبێت، یاسادانەرەکان(المشرعون) هاوکارییان بکەن و حکوومەت خۆی لەو یاسایانەی ئێستا ڕزگار بکات کە پڕیانە لە ناکۆکیو، کۆتاییش بێنی بە شێوازەکانی جێبەجێکردنیان. " وۆرد" پێی وایە ئەمە تەنیا لە ڕێگەی دامەزراندنی سیستمی(لیژنە)ەوە دەبێتو، ڕەوایەتی (شرعیە) بەشداریکردنی دانانی یاساکانیان پێبدرێت و لەم کارەدا، دەبێ حکوومەت هاوکارییان بکاتو هەموو داتاو سەرژمێرییەکان کە بۆ دانانو داڕشتنی یاسا پێویستن، دابین بکات (٣٦).

لە زۆربەی بیروبۆچوونەکانی "وۆرد" کە لە دووتوێی تیۆریو چەمکە سیاسییەکانیدا هاتوون، کاریگەریی کۆمەڵناس (ئۆگست کۆمت)ی پێوە دیارە. "وۆرد" بۆ سەرچاوەی داتاو زانیاری، بە تەواوەتی پشتی بە کۆمەڵناسی بەستووە، بەو پێیەی کە سەرچاوەی سەرەکین بۆ دامەزراندنو پەرەپێدانی حکوومەت، لەسەر بنەما زانستییەکان. ئەو پێی وایە، دەبێ دانەرانی یاسا کۆمەڵناس بن و بۆ شارەزابوون پێویستە ڕابهێنرێن، هەر وەکو چۆن، لە دەورانی سیستەمی وەزعیدا، کەنیسە، پێش ئەوەی ئەرك بسپێرێ بە پیاوانی ئایینی و قەشەکان، ڕایدەهێنان و ئامادەی دەکردن. بڵاوبوونەوی مەعریفەو شارەزایی لە بواری کۆمەڵناسیدا بەر لە دەسپێکی هەر چالاکییەکی بەرهەمهێنەری تایبەت بە تاکەکانی کۆمەڵگاو، پاڵپشت بۆ پرۆسەی چاکسازی کۆمەڵایەتی، کارێکی زۆر گرینگە. بۆیە دەبێ ئەو کەسانەی یاسا دادەنێن شارەزاییەکی تەواویان دەربارەی بنەماو ئاراستەکردن و شێوازەکانی کۆنترۆڵکردنی هێزە کۆمەڵایەتییەکان، هەبێت. لەم سەروبەندەداو بە زمانێکی سادەو بێ پێچ و پەنا، "وۆرد" پاڵپشتێکی بەهێزی حکوومەت و بەرنامەکانی پلانی کۆمەڵایەتی بووە کە کۆمەڵناسان بە تێرو تەسەلی وزانستانە لێیکۆڵیونەتەوە. بەڵام ، بۆ بەدبەختی "وۆرد" دەڵێ خودی مەعریفەی زانستی هێشتا نەگەیشتۆتە قۆناغی پەرەسەندن و کامڵبوون.

چونکە ئەم مەعریفەیە تا ساڵی ١٩٠٣ز لە ئاستی پەرەسەندنی زانستە فیزیاو کیمیاییەکانی سەدەی پانزەیەم دەرنەچووە، هەڵبەت ئەم ئاستەش پشت بەستووە بە پەرەسەندنی سیستمی فێرکردن.

کە"وۆرد" گفتوگۆ لە بارەی بابەتی فێرکرن و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی کردووە، جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە ئەگەر هاتو لە سروشتی هێزە کۆمەڵایەتییەکان و رێگەگەلی کۆنترۆڵکردنی تێگەیشتین، ئەوا دەکرێ دروستانە، ئاراستە بکرێن. بایەخی فێرکردن لەوەدایە بوارێکی فروان و روانینێکی راستەقینەی ژیان و پەیوەندی بە سروشت و کۆمەڵگاوە، بە خاوەنەکەی دەبەخشێت. پێویستە دەوڵەت بڕیاری سیستەمی خوێندنی پاراو بەم جۆرە زانیارییانە بداتو چاودێری بەڕێوەبردنی بکا. لەم بڕگەیەدا "وۆرد" کورتەیەك دەربارەی گرفتە کۆمەڵایەتییەکان و رۆڵی فێرکردن دەخاتە روو:

" ئایا ئێمە ناچارین لێگەڕێین سیستەمی فێرکردن هەروەکو چۆن سیستمە کۆمەڵایەتییە بۆماوەکەمان، بەبێ هیچ پلانێك، خۆرسکانە روو دەدات، ئاوا روو بدات؟یان ناچارین لێگەڕێین ملکەچی بارودۆخی سروشتی بێت، یان وەکو بابەتێکی گرینگ و سەرچاوەیەکی مرۆیی چەشنی سەرچاوە سروشتییەکانی دیکە کە مرۆڤ ژیرانە مامەڵەی لەتەکدا دەکاتو بۆ بەرژەوەندی خۆی وەکاریان دێنێ، مامەڵەی لەگەڵدا بکەین و بیکەین بە هێزێکی دەسکردی مرۆڤ کە لە هەموو بەرهەم و سەرچاوە سروشتییەکانی دیکە، سەرکەوتوو تر بێت...؟" (٣٧).

کاتێك کە چاو بەم سیستەمە جیهانییەی فێرکردن دەخشێنینەوەو سەر لە نوێ هەڵیدەسەنگێنین و لە چاوچێوە راستەکەی خۆی دایدەنێین، ئەوکات حکومەت دەتوانێت کاروبارەکانی زانستییانە بەڕیوە بەرێت و دەکەوێتە بارێکەوە، بە یاساو رێسای مەنتیقی قبووڵکراو، راستەوخۆ پێشکەوتن دەستەبەر بکا. ئەمەیش بە شێوەیەکی ئەرێنی لەسەر داهێنانی کۆمەڵایەتی رەنگ دەداتەوە، هانی تاکەکانی

کۆمەڵگا دەدات کە دروستکارو کردەوە بکەن، لە بەرژەوەندی گشتیدا بن، بەو جۆرەش دەتوانن خۆبگونجێنن و، هەموو ئەو یاسا هەڵانەی ئێستا چاك بکەنەوە.

"وۆرد" پێیوایە کە یاسای دروست ئەوانەن کە حەزو ئارەزوو ئاواتیان تێدایە بەو پێیەی ئەمانە هێزە بزوێنەرەکانی کۆمەڵگان.ئەمانە کۆمەڵگە بەرەو خێر یان بەرەو شەڕو خراپەکاری دەبەن. دەبێ ئەم یاسایانە فشاری توندی لەسەر ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانە نەبێت، بەڵکو بەرەو ڕێگەی دروستیان ببات. بە تێڕوانینێکی دەروونزانیی داینامیکی دەتوانین بڵێین حکوومەت، بە جۆرێك لە عەقڵانیەت، دەتوانێ ئەم هێزانە قاڵ بکات و جڵەویان بگرێ.

پێویستە فەرمانڕەوای چاوەڕوانکراو، هەر وەکو چۆن، زانایانی زانستە پراکتیکەکان کار دەکەن بۆ سوود وەرگرتن لە وزەی ماتریالیانەی سروشت و کۆنترۆلکردنی، ئەویش ئەم هێزانە بەکار بهێنێ و ئاراستەیان بکات. لەم برگەیەدا "وۆرد" پوختەی خەسڵەتە بنچینەییەکانی ئەو سیستەمە سیاسییە پێشکەشدەکات کە لەسەر یاسای دروست دامەزراوە، هەروەهاکورتەیەکی فەلسەفە کۆمەڵایەتییەکەشی روون دەکاتەوە:"یاسا دانەر پێویستی بەوە دەبێت هەندێك بنەما دابنێت کە بتوانێت ئەو هێزانەی لە کۆمەڵگادا هەوڵی دووبەرەکیی‌و ئاژاوەنانەوە دەدەن، لەناو بەرێت، هەروەها دەبێ پاڵپشتی ئەو هێزانە بکات کە بەبێ ئەوەی ئامانج و بەرژەوەندی تایبەتییان هەبێت، کار بۆ چاکسازی کۆمەڵگا دەکەن. هەروەها دەبێ یاساکان لەگەڵ ئەرکەکانی حکوومەتدا، ڕێکبکەون، بۆ ئەوەی حکوومەت بتوانێ بەرەنگاری هێزە نەیارەکان ببێتەوەو بوار و کەش و هەوایەکی وا بدۆزێتەوە کە لە ڕێیەوە چۆنێتی کارکردنی خۆی بەو جۆرە چاك بکات کە خواستەکانی هاوڵاتییان لە دەستەبەرکردنی خزمەتگوزاری، پەرەسەندوو ئاسان جێبەجێ بکات. بەمەش کۆمەڵگا بۆ یەکەمین جار بە تەواوەتی پەی بە بەرژەوەندی و ئامانجەکانی خۆی دەبات بەو مەرجە کە ئەم ئامانج‌و بەرژەوەندییانە لەسەر حسابی ئازادی یان زیانی ماددی و مەعنەوی نەبن. خۆ ئەگەر هات‌و لەسەرەتادا زیان هەبوو،ئەوە نابێ لە لانی کەم تێپەڕێت، کە دەکرێ وەکو جۆرێك قوربانیی لە پێناوی

وەدیهێنانی ئەو ئامانج و بەرژەوەندییانە، تەماشا بکرێت. هەروەها کاتێك کە حکوومەت لە کارایی ئەم هێزە کۆمەڵایەتییانە دڵنیا بوو، ئەوە نابێ بەوەندە بوەستێت کە بیانپارێزێت، بەڵکو بەمەبەستی چڕکردنەوەی پلەی کاریگەری‌و چالاکیان، دەبێ پاڵپشتیان بکات. هەروەها دەبێ حکومەت دڵنیا بێت کە هەموو تاکەکانی کۆمەڵ ئارادەیەکی باش ئاشناو شارەزای کاروباری دەوڵەتن، پێویستە پێشکەوتن ئامانجێکی گشتی بێت، تێیدا هەموو هێزە کۆمەڵایەتیە ئەکتیڤەکان، حکومەت، دەوڵەت، وەکوو یەك، یەکتر تەواو بکەن. " وۆرد" جەخت دەکاتەوە کە لە ئایندەی دووردا لەگەڵ پێشکەوتنی مەعریفەو زانست‌و هزری مرۆیی‌و هەڵکشانی ئاستی پەی پێبردن‌و هوشیاری لای تاکەکان، دەوڵەت‌و حکومەت نامێنێ. لێرەدا سەرنج دەدەین کە "وۆرد" بەخۆی ناکۆکە چونکە ئەو پێشتر جەختی لەسەر ئەوە بوو کە دەبێ حکومەت هەبێ‌و، تاکەکانی کۆمەڵگەش پێویستیان پێیەتی بۆ ئەوەی ئەو کارانە بکات کە ئەمان ناتوانن بیکەن(٣٨).

سێیەم:

پوختەی هزری کۆمەڵایەتیی"وۆرد":

بۆ کورتکردنەوەی بەشدارییەکانی "وۆرد" دەکرێ بڵێین:

١-"وۆرد" هەوڵیدا چەمکەکانی زانستە سروشتییەکان و ئەوانەی زانستە کۆمەڵایەتییەکان پێکەوە ببەستێتەوە.

٢-وەکو یەکەمین کۆمەڵناس دوای سەروبەندی ماوەی داروینیزم، جەختی لەسەر جیاوازیی نێوان پەرەسەندنی بایۆلۆژی و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی، کردەوە، کە دەکرێ دووەمینیان لە رووی کۆمەڵایەتی‌و هزرییەوە، کۆنترۆڵ بکرێت.

٣-بە روونی جیاوازی لە نێوان پەرەسەندنی ئۆرگانی‌و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کردووە.

٤-پاڵپشتی دامەزراندنی دەوڵەت و دەستێوەردانی حکوومەتی کردووە لە دانانی بەرنامەکانی پلان و رۆڵ و گرنگیی فێرکردنی دووپات کردۆتەوە.

٥- باوك، پاڵپشتێكی بەهێز بووە بۆ ئەنجامدانی توێژینەوە كۆمەڵایەتییەكان، بە بزووتنەوە یان رەوتێكی داناوە، كە هاوكاری پەرەسەندنی كۆمەڵگاو وەدیهێنانی پێشكەوتنی كۆمەڵایەتی دەكات.

٦-یەكەمین كەس بوو هەستی كۆمەڵایەتی بەرامبەر بە فێركردن ورووژاند، وەكو زەروورەتێكی پێوست بۆ هەموو تاكەكانی كۆمەڵگاو نەوەكانی داهاتوو.

٧- گرنگیی یاسا كۆمەڵایەتییەكان و ئامادەكردنی داتای پێویستی دووپات كردووەتەوە كە بنەمان بۆ چاكتركردنی رەوشی كۆمەڵایەتی، تەنانەت بۆ گەیشتنیش بە شار یان دەوڵەتی یۆتۆپی لە رێگەی پەرەسەندنی سروشتییانەی هەنگاو بەهەنگاو٣٩.

NOTES

1- Dynamic Sociology(2 vols. New York,1883)The Psychic Factors of Civilzation(Boston,1903),The Outlines of Sociology(NewYork,1898),puresociology(New York,1903),Applied Sociology(Boston,1904).His pure sociology appeared in a reduced and clarified from in J.Q.Dealey and L.F.Ward,Textbookof Sociology(New Yoork, 1905). Wards minor works and notes of his major contributions are brought together in his"mental autobiography",Glimpeses of the Cosmo(8vols., New York, 1913).
Of these works, Dynamic Sociology is the best extended exposition of his whole social philosophy, a brieferand clearer presenentation of whicg is to be found in the second part of his Outlines of Sociology. Pure sociology is the authoritative exposition of his sociological system, which again, is more clerly presented in Dealey and Wards Textbook of Sociology. His social psychology> is best brought together in PSYCHIC Factors of Civilization, while his Applied Sociology is the classic exposition of his conception of social Telesis.
His Pure Sociology is reviewed by H.H.Bawden in American Journal of Sosiology, IX, (1903-4), 408-15, is criticized in detail by A.W.Small,American Journal of Sociology, IX,(1903-4), 404-7,567-75,703-7, and is critically analyzed by J.M.Gillete in American Journal of Sociology, XX(1914-15), 31-67.
Estimations of Wards significane for sociology by eminent sociologists appear in American Aristotle (New York,1939). There is a well-selected anthology of Eards sociological writings in Clement Wood, the Substance of the sociology of Lester.F.Ward: A Personal Sketch (New York, 1930).
2- His academic career was limited to lectures at several university summer-school sessions and six years (1906-12) as professor of sociology at Brown Univercity. For

the formative experiences in Wards life see B.J.Stern, Young Wards Diary (New York, 1935).
3- Pure Sociology, P. 15.
4- Ibid.,pp. 3, 431.
5- Ibid., p. 79.
6- Ibid., p. 171.
7- Ibid., 161.
8- Ibid., pp. 115-19.
9- Ibid., pp. 119-35.
10- Ibid., pp. 97,99 ff., 124 ff., 142, 467 ff.
11- Ibid., pp.175ff.
12- Ibid., pp. 221ff.
13- Ibid., p., 261.
14- Ibid., pp. 296 ff., 336-41, 345.
15- Ibid., pp. 463 ff.
16- Ibid., p. 551.
17- Ibid., pp. 573-75, Dynamic Sociology, vol.II, chap. Xix, Applied Sociology, passim. With this outline of Wards sociology compare his own summary in Preface of his Dynamic sociology.
18- Cf. a. w. Small, American Journal of Sociology,XXI (1915-16), 752, F. H. Giddings, Loc. Cit. It is hardly necessary to point out that this is essentially a contradiction of Spencers thesis it constitutes the chif difference between the social philosophy of the tow men who were to sociology what Niebuhr and Ranke were to history and Tuurgot and Adam Smith to economics.
19a- pure sociology, p. 91.
20- Psychic Factors od Civilization, p. 297. Cf. Pure Sociology, p. 188, where, in opposition to the conventional view, he argues that the institution of government by society required and produced the state.
21- Pure sociology, p. 555.
22- Dynamic Sociology,II, 233.
23- ward, "the sociology of Political Parties",American Journal of Sociology, XIV(Journal, 1908), 440-41.
24- As expressed in Rousseaus Famous Second Discourse. For Wards own frank admission of the archaic and erroneous of his earliest theory of the state see his "Sociology and the State", Amerecan Journal of sociology, XVI(March,1910), 679-80.
25- Dynamic Sociology, II, 224. This tendency of the few to dominate in political control has been scientifically analized by F. H. Giddings, who designates it as the principle of "protocracy"(see his Responsible State{Boston, 1918}, pp. 19 ff.)
26- Ward, American Journal of Sociology, VII (1901-2), 762, cf. also ibid., XV(1909-10), 679-80, Pure Sociology, pp. 204 ff. as Ward agrees entirely with Gumplowicz and Ratzenhofer upon the subject of the origin of the state, it will not be necessary repeat his version of there doctrine. In addition to the reference to Pure Sociology, wards interpretation of the Gumplowicz-Ratzenhofer theory of the origion of the state is best summarized in American Journalof Sociolog, X(1904-5),

643-53. and Publications of the American Economic Association (3d ser., 1904), V, No. 2, 187 ff. The criticisms which can be directed agnanist this grup-sruggle origio of the stae are best formulated by J. Novicow in his La Crtique de Darwinisme social (Pari, 1910), and E.C. Hayes , An Introduction to the study of sociology (Philadelohia, 1915) pp. 538 ff.

27- The Psycgic Factors of Civilization, p. 311, introductory note.

28- Ibid., p, 327.

29. See, in Particular, his "professor Sumners Social Classes", in Gglimpses of the Cosmos, II, 301-5, and "The Plitical Ethics of Herbert Spencer ", ibid., V, 38-66.

30- Dynamic Sociology, II, 212,217, 231.

31- Ibid., pp. 241-42.

32- Ibid., pp. 245-50., Pure Sociology, pp. 568-69, Outlines of Sociology, pp.187-89, Psychic Factors of Civilization, pp. 309-12. Ward, then, essentially adopoted the doctrine of plato and Comte that prefect government could come only when society and government were controlled and directed by sociologists.

33- Dynamic Sociology, II, 243.

34- Outlines of Sociology, pp. 187-89, 268-76, Pure sociology, p. 565, and Psychic Factors of Civilization, p. 297.

35- pp. 309-12.

36- Cf. Wards article on "The Way of Scintific Law-making"(1877), reprinted in Glimpses of Cosmos, II, 168-71. This is one of the earliest and clearest statements of the value of statistics in scientific legislation and antedated by five years Jeovons classic expotion of this subject in his The State in Relation to Labour (London, 1909), pp. 121 ff., 132ff.

37- Dynamic Sociology, II, 632-33, cf. also applied Sociology, passim. Wards best brief statement of the sociological significance of education is to be found in his address , "Education and Progress", in Glimpses of the cosmos , VI, 333-40. See also E.P.Kimball, Sociology and Education(New York, 1932).

38. dynamic Sociology,II, 249-50.

39- For further authoritative material on Wards sigfieance in social scince see J.Q.Dealey,"Lester Frank Ward", in H.W. Odum(ed.), American Masters of Social Scince(New York, 1927), chap.iii.

اخوان الصفا

راگوزەرێکی تویژینەوە بە مێژووی سەرهەڵدان و جۆری ریچکخستنیان و فەلسەفەو پەیامەکەیاندا

هاشم عمر

نێواخنێک:-

ئەمانە کۆمەڵ و گروپێك بوون لە فەیلەسووفەکانی سەدەی چوارەمی کۆچی و لەو زەمەنەدا سەریان هەڵداو ژیانیان بردووەتەسەر، کۆمەڵێکی شاراوەبوون و خۆیان لەژێر پەردەیەکی نهێنیدا شاردبوویەوە، سەرەتا لە شاری بەسرەو پاشان پەرەیان سەند و بڵاوبوونەوە. ئەگەر بگەڕێینەوە سەر مێژووی بەسرە دەبینین لە کۆنەوە شوێنی سەرهەڵدان و دروست بوونی چەندەها قوتابخانەی فیکری و عەقیدەیی و تەسەوف و زمانەوانی و زانستی کەلام بووەو چەندەها زاناو ئاینزان و بیریاری تیادا هەڵکەوتووە- پشتیان بەکاری نهێنی بەستووەو کەسایەتییەکانیان شاراوە بووە چ لە هاوسەردەم و ئەوانەیشی کە لە پاش ئەوانەوە هاتوون.

ئەم لێڵی و نائاشکراییە بووە هۆی گومان و گومانبردن بە مەبەست و ئەرکەکانیان و شڵەژاوی لە راستێتی و دروستی بارودۆخیان و بڵاوبوونەوەیان، ئینتیمایان بووە بۆ کۆمەڵەی فەیلەسووفەکانی پێش خۆیان.(١)

(دی بور) کە زانایەکی رۆژئاواییە لە بارەیانەوە دەڵێت "کۆمەڵێکی نهێنی بوون لە هەموو چینە جیاواز و جوداکان پێك هاتبوون، زۆر لە بنەماکانی فەلسەفەی سروشتیان وەرگرتووەو کاریگەربوون بە قوتابخانەی فیساگۆرسی نویێ، پەنایان بردووە بۆ هیرمۆنتیکیەتی دەقەکانی قورئان بە راڤەیەکی مەجازی نەك حەقیقی)(٢)

-مێژووی سەرهەڵدانی (إخوان الصفا):-

(إخوان الصفا) مێژووی سەرهەڵدان و وەدەرکەوتنیان لەسەردەمی خەلافەتی عەباسییەکاندا بووە، لە سەردەمێکدا کە عەباسییەکان بە هەموو شێوەیەك کۆمەکی و هاوکاری زانایان و فەیلەسووف و ئاینزان و بیریار و ئەدیبەکانی دەکرد و یارمەتی ماڵی و مەعنەوی بۆ دابین دەکردن، بەشێوەیەکی گشتی- ئەو سەردەمە ناو دەبرا بە سەردەمی زێرینی ئیسلام لەبوارەکانی ئەدەب و زانست و فەلسەفەو فیکر و هونەر و وەرگێڕان و هەموو بوارەکانی تری پێشکەوتنی کۆمەڵگەو شارستانیەت و ژیاری ئیسلامی هەربۆیەش لە هەموو روویەکی ئەم جیهانە زاناو فەیلەسوف و شاعیر و کەسانی تر روویان دەکردە خەلافەتی ئیسلامی.

ناسینی سەردەمی کۆمەڵەی (اخوان الصفا):-

ئەگەر لە لێکۆڵینەوەی کەسایەتی و فیکرەکاندا، و دەرخستنی ئەو دیاردەو روو رواڵەتە دیار و بڵاوانەی لە سەردەمی ئەو کەسەدا یان ئەو فیکرەدا هەبووە کە لێکۆڵینەوەکە دەیگرێتەوە بۆ گەشتن و مەبەستی بیینینەوەی ئەو زنجیرە و هەڵقە کاریگەر و کارلێکراوانە لەسەر فیکر و کەسێتی وە بۆ ئەوەی ئەو پاشکۆ و باگراوەندانە

بناسینەوە کە پاڵنەربوون لەسەرهەڵدان و دروست کردنی ئەو کەسێتییە یان ئەو فیکرە گەر ئەمانە کارێکی باش و تەندروست بێت و زەمینە خۆشکەر دەبێت.

ئەوا باشترەو بەڵکو زۆر پێویستە لەم بابەتەدا کە بابەتێکی ئاڵۆز و تێکەڵە هەندێك لایەن و دیاردە و رواڵەت کە لەو سەردەمەدا هەبووە باسی لێوە بکەین، چونکە ئەو دیاردانە کاریگەربوون لەسەر راو بۆچوون و پەیام و فەلسەفەکەیان. (٣)

لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی و کورت دەچینە نێو ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و رۆشنبیری لەو سەردەمەوا کە ئەم رەوشانە کاریگەرییان هەبووە لەسەر فیکری ئەم کۆمەڵەیە.

ژیانی سیاسی لەو سەردەمەدا:-

لەو سەردەمەدا چەندەها بزوتنەوەی سیاسی و ئاینی و مەزهەبی سەریهەڵدا، هەرچەندە عەباسییەکان توانیان ئەو بزووتنەوەو بزاقانە بەشێوەیەکی کاتی لەناوبەرن، بەڵام هەر کاریگەریی ئەو بزووتنەوانە خەلافەتی عەباسیان شلەژاندبوو.

ئەوەبوو کوشتنی خەلیفە (متەوەکیل) لە ساڵی (٢٤٧ك) لەسەردەستی هەندێك لە سەرکردە تورکەکانی سوپا لەو کاتەدا بانگێك بوو بۆ دەسپێکی رەوش و بزاڤێکی نوێ لە دەسەڵاتی سەرکردە سەربازییە تورکەکان بەسەر سیاسەتی دەوڵەتی عەباسیدا.

ئەگەر سەیرێکی رەوشی سیاسی و رەوتی مێژوویی سیاسی بکەین لەو سەردەمەدا دەبینین گۆڕانکاری و لادان و وەرچەرخانێکی زۆر و بێ مانا هاتووە بەسەر خەلیفەکاندا و خەلیفەی وا هەبووە یەك رۆژ دەسەڵاتی گرتووتە دەست و پاشان کوشتوویانە ئەم رەوشە بەردەوام بوو تا سەردەمی بوەیهییەکان و لە ساڵی (٣٣٣ك)دا بوەیهییەکان چوونە ناو بەغداد و ئەو ماوەیەی کە ئەمانە زاڵ بوون بەسەر خەلافەت و دەسەڵاتدا دەکرێت دابنرێت بە خولێکی تر لە خەلافەتی عەباسی خولێك کە رووخانی سوڵتانی حەقیقی بوو لە سەردەستی خەلیفەکان بەوپێیەی خەلیفە بووە سەرکردەیەکی ئایینی رووت کە نە فەرمانی هەبوو نە قەدەغەکردن تەنیا ناو بوو و بەس و داماڵرابوو لە هەموو مەفهومێکی سیاسی ئەمە حاڵەتی خەلافەتی عەباسی بوو. لە رەوشی سیاسیدا. (٤)

-ژیانی کۆمەڵایەتی:

ژیان و گوزەران و دەرامەتی خەڵك بە گشتی و باری کۆمەڵایەتی لەو سەردەمەدا لە ڕەوشە سیاسییەکە باشتر نەبوو لەگەڵ دەرکەوتنی مەسەلەی جیاوازی ڕەگەزی و مەزهەبی و ئایینی و کولتوری...هتد. بۆیە لێرەدا قسە لەسەر ئەو دیاردە و سیمایانە دەکەین کە لەو کاتەدا بڵاوبوونەوەو ئاشکرا بەسەر کۆمەڵگەی ئیسلامیدا زاڵ بوون.

کێشەو گرفتەکان لە دوو تەوەرەدا بە زەقی وەدەردەکەوتن:

١-ململانێ و دوبەرەکی مەزهەبی.

٢-ڕەگەز پەرستی نەتەوەیی و دابەزینی خورەوشت.

١-لەگەڵ فراوانبوونی دەوڵەتی ئیسلامی و بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە وڵاتانی غەیرە عەرەبیدا و هاتنە ناوی چەندەها نەتەوەو گەلی جیاواز بۆ نێو ئەم ئاینە بووە هۆی ئەوەی چەندەها گروپ و تاقم و کۆمەڵەی جیاواز دابمەزرێت کە هەمووشیان بانگەشەی ئاینی ئیسلام و سەرچاوەی قورئان و سونەیان گرتبووە دەست و هەریەك لەو گەل و نەتەوەو تاقم و گروپانە جگە لە جیاوازی لە ئەقڵیەت و دەروون و ژینگە و تێگەشتنی دەقەکان، تایبەتمەندی و کولتوور و فەرهەنگی خۆیان هەبوو ئەم تایبەتمەندییانە بۆ خۆی کاریگەری هەبوو لەسەر ڕێباز و هێرمۆنتیکەیەتی دەقەکان و پیادەکردنی بۆ ناو کۆمەڵگەو جێبەجێ کردنی و هەریەك لەمانە کۆمەڵێك بەرژەوەندی و مەرامی تایبەتی خۆیان هەبوو بۆ ئەوەی بیهێننەدی.

ئەم موسڵمانە تازانە لەگەڵ ئەو باکگراوەندە فیکری و ئایینییەی خۆیاندا کۆمەڵێك بابەت و مەسەلەی هەستیار و کێشەی عەقیدەیی- قەزاو قەدەر، فریشتە- ناوەکانی خوداو سیفانەکانی و بابەتیان ورووژاند بۆ لێکۆڵینەوەو گفتوگۆ لە سەرکردنە، جگە لەمەش تێکەڵکردنی ئەو ڕۆشنبیری و فەرهەنگە کۆنەیان لەگەڵ ئیسلامدا و کردنی بەبەشێك لە داب و نەریتی ئایینی.

لە ئەنجامی جیاوازی ڕاو بۆچوونەکان و جودایی لە تێڕوانین و باکگراوەندی ڕۆشنبیری و هۆشیارییان و لەگەڵ پێکدادان و یەك نەگرتنەوەی بەرژەوەندییەکانیان...

ململانێ دەستی پێ کرد، کە لە ئەنجامی ململانێدا چەوسانەوەی فیکری و مەزهەبی سەری هەڵداو ئەم ململانێ مەزهەبییە تەنیا لەناو توێژی زانایان و بیریارەکاندا نەبوو بەڵکو پەلی کێشایە ناو تێکرای خەڵکەکە چڕتر بۆوە.(٥)

و لەو ماوەیەدا چەندەها بزووتنەوەی مەزهەبی نهێنی و ئاشکرا سەریهەڵدا و سروشت و مۆرکی سیاسییان هەلگرتبوو یاخود لە بنەڕەتدا سیاسی بوون بەڵام خۆی لە مۆرك و سروشتێکی مەزهەبیدا دەردەخست. کە بەهۆیەوە کۆمەڵگەی ئیسلامی تووشی لیك ترازان و دووبەرەکی هات.

٢-رەگەزپەرستی و چەوسانەوەی نەتەوەیی دیاردە و روخسارێکی دیار و روونی ئەو سەردەمە بوو، لێرەدا پێویست دەکات کەمێك بگەڕێینەوە پێش سەردەمی عەباسی واتە سەردەمی خەلافەتی ئەمەوی، ئەمەوییەکان دەسەڵات و خەلافەتیان زیاتر سروشت و مۆرك و پێکهاتەی نەتەوەیی عەرەبی پێوە دیار بوو و زۆربەی دەسەڵاتە باڵاکان لە بۆ کوڕانی ئەمەوی بوو، هەتاکو هەندێك باوەڕیان وابوو کە خوێنی ئەمانە زۆر جیاوازە لە هی خەڵکی ترو هەستیان بە گەورەیی و بڵندی دەکرد. (٦)

بەڵام ئەم رەوشە بۆ عەرەبەکان بەردەوام نەبوو بەڵکو گۆڕانی بەسەرداهات و میللەت و نەتەوەی تر بەشداری دەسەڵاتیان کرد و خەلافەتیش گواسترایەوە و درایە دەست خەڵکی غەیرە عەرەبیش. یەکێك لەو گۆڕانکارییە کاریگەرەکانە بەسەر خەلافەتەوە، سەرکەوتنی (خەلیفە مەئموون)بوو بەسەر خەلیفە (ئەمین)ی برایدا. ئەم سەرکەوتنە دانرا بەسەرکەوتنێکی گەورە بۆ فارسەکان و توانیان بچنەنێو ناوەندی دەسەڵات و پێگەی خۆیان توند بکەن و دەوڵەتیش پشتی پێ دەبەستن لە کاروبارەکاندا. لێرەوە رەگەزێکی تر چووە نێو خەلافەتەوەو لەگەڵ عەرەبدا کاریان دەکرد، بوونە دوو نەتەوەی جیاواز عەرەب و فارس.

و لە سەدەی سێیەم بەدواوە لەگەڵ گۆڕانکاری و وەرچەرخانە یەك لە دوای یەکەکاندا و ئاڵۆزی باری سیاسی و ناجێگیری خەلافەت بووە هۆی هاتنە ناوەوەی

رەگەز و نەتەوەیەکی تر و خۆی خزاندە ناو مەڵبەندی خەلافەتەوەو ئەمانیش چوونە ناو ئەو ململانێ گەرمەوە.

ئەوانیش نەتەوەی تورك بوون کە خۆیان بە پارێزگاری خەلافەت و ئەهلی سوونە دادەنا دژی شیعەکان. (٧)

جێی باسە لەو سەردەمەدا ململانێ و دوو بەرەکی و پێکدادانی نەتەوەگەری لەسەر دەسەڵات بە روونی و ئاشکرایی لەنێوان عەرەب و فارس و تورکەکاندا دیاربوو.

ژیانی ئابووری

لەم سەردەمەدا چالاکی بازرگانی و پیشەسازی و کشتوکاڵ جوڵەو چالاکییەکی بەرچاوی بەخۆوە بینی، بازرگانی نێوان موسڵمانەکان و خەڵکانی تر بەرەوپێشتر دەچوو, وە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان لە پێویستی خەڵك زیاتر بوون بەرەو دەرەوە دەیانناردن و سامان و بەرهەمی سروشتی بەرەو زیاتر دەچوو. چەندەها خەڵکی خاوەن بەهرەی پیشەیی و بەرهەمی پیشەسازی نوێ وە دەرکەوت و بەکار دەهێنرا لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا.

دەتوانین بڵێین ژیان و رەوشی رۆژانەی خەڵك و پێداویستی و شتەکان زۆر جیاوازتر بووە لە سەردەمی پێش خۆیان.

بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە لەو سەردەمەدا لەگەڵ ئەو هەموو پێشکەوتن و گەشەسەندنەدا لە هەموو بوارەکاندا سامانی سروشتی و شت و مەك و سامانی دەوڵەت و پارەو پوولەکان بەشێوەیەکی نادادپەروەری و نایەکسانی جێ بەجێ دەکراو بە شێوازێکی ستەم و زۆر و نادروست دابەش دەکرا، چینێك لەوپەڕی خۆشی و خۆشگوزەرانی ژیانیان دەبردەسەر و – ئەمانە تەنیا چینە ئەرستوکرات و حاکمەکە بوون و بە پەنجەی دەست دەژمێردران– لە بەرامبەریشدا چینێکی ستەملێکراو ژێر دەستەو نەدار و هەژار و کەم دەست بوون، هەرچەندە چینێکی تر هەبوون ژیانێکی مام ناوەندییان هەبوو، بەڵام پەیوەندییان هەبوو بە چینی دەسەڵاتەوە و نزیك بوون لەوان

ئەو کاتەی دەسەڵاتداران بەشێوەیەك دەژیان کە تەنیا بیریان لە کۆکردنەوەی زێڕ و زیوو پارەو کۆشك و تەلاری گەورەو فراوان و خواردنی هەمەجۆر و گران بەها دەکردەو, و دەستیان گرتبوو بەسەر ماڵ و موڵکی خەڵك و سامانی دەوڵەتدا کە تەنیا مانگانەی وەزیرێك حەوت هەزار دینار بوو بەڵام خێزانێکی هەژار و دەست کورت تەنیا سەدو بیست دیناری هەبوو بۆ یەك ساڵ و کاتێك کە هەژارەکان ئەو خراپەکارییەیان بینی هەڵوێستیان وەرگرت و هەوڵیان دا لە ڕێگەی چەند شۆڕش و ململانێ بۆ سڕینەوەی ستەم و زۆرداری و نادادپەروەری. (٨)

خراپی بارودۆخ و گوزەران و ژیانی خەڵك لە هەموو بوارەکاندا چ لە بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازیدا بووە هۆی داتەپین و روخانی ژێرخانی ئابووری، ئەم کارە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی برسێتی و نەخۆشی و پەنا لە ناو خەڵکدا و دەوڵەتیش گرنگی نەدەدا بەو هەموو شتەو تەنیا گرفتیان پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان بوو.

دەکرێ خراپی ئەم ڕەوشەش بگەڕێنینەوە بۆ ئەو بارودۆخە خراپەی کە لەو سەردەمەدا لە بواری سیاسیدا سەریهەڵدابوو، جگە لەو ململانێ و پێکدادانەی نێوان سەرکردەی سوپا و خەلیفەکان لەلایەك مەزهەب و گروپ و نەتەوەکان لەلایەکی ترەوە.

ژیانی رۆشنبیری..

لەگەڵ ئەوەی کە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری خەڵك لەو سەردەمەدا خراپ بوو، بەڵام لەلایەنی ئەقڵی و زانستی و بڵاوبوونەوەی رۆشنبیرییەوە سەردەمێکی پێشکەوتوو زێڕین بوو کە تیایدا هەموو رۆشنبیرییەکان تێکەڵ بوون و فەرهەنگ و کولتوور و رۆشنبیرییەکی نوێیان پێك هێنا و زانست و فێربوون و فەلسەفە گەشتبووە ئەوپەڕی.

دەتوانین بڵێین سەردەمێکی زێڕین بوو بۆ زانست و زانیاری و فەلسەفەی ئیسلامی بۆیەش زۆربەی زانایان ناویان بردووە بە سەدەی زێڕینی ئیسلام.

سەدەیەکی گرنگ بوو بۆ دەرکەوتنی تەسەوفی ئیسلامی و تەسەوفی گەیشتە ئەوپەڕی و چەندەها زاناو پیاوی تەسەوف و دەرکەوتن لەوانە حەلاج و ئەبو تالبی مەکی..هتد. (۹)

هەندێك هۆکار و خەسڵەتی تایبەتی ئەو سەردەمە بووە هۆی بەرەوپێشچوونی رۆشنبیری لە کۆمەڵگەداو کاریگەر بوو لەسەر تێڕوانین و بۆچوونەکانی خەڵك و دەرکەوتنی چەندەها دەستەو تاقم و کۆمەڵەی جیاواز ئەویش:-

۱-کرانەوەی خەلافەتی ئیسلامی بەڕووی جیهانی دەرەوەدا و فراوان بوون و تێکەڵبوونی کۆمەڵگەی ئیسلامی لەگەڵ کۆمەڵگەکانی تر و سوود وەرگرتن لە کولتوور و فەرهەنگی ئەوان.

۲-جوڵەو بزووتنەوەیەکی فراوانی وەرگێڕان لە هەموو بوار و زانستەکاندا دەستی پێ کرد و چەندەها کتێبی زانستی و پزیشکی و ماتماتیکی و فەلسەفی- یۆنانی و گریکی- وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبی و رەواجێکی زۆری پێ دەدرا لەلایەن خەلیفەکانەوە لە پاداشتی کارەکەیاندا دیاری تایبەتی خەلیفە دەدرایە ئەو زاناو وەرگێڕانە لەو سەردەمەدا.

۳-تێکەڵاوی و هاتنە ناوەوەی فیکر و بیروبۆچوونی ئایینی یەهودی و مەسیحی و ئاینەکانی تر بۆ ناو ئاینی ئیسلام و تێکدانی چەمکە گشتی و بنەڕەتییەکانی ئیسلام و سەرهەڵدانی چەندەها گروپ و کۆمەڵەی جوداو جیاواز لەیەکتر لە بنەماو بیروباوەڕ و مەزهەبدا و هەریەکەیان خۆی بەتایفەی سەرکەوتوو ئەهلی بەهەشت دادەنا.

٤-لەم سەدەیەدا فەلسەفەی ئیسلامی تایبەتمەندی خۆی هەبووە و خاوەن پێگەو پێکهاتەیەکی سەربەخۆ بوو، بۆیە، توێژینەوەو خوێندنەوەو خوێندنی فەلسەفە لە قوتابخانەکاندا بو بووە پێویستی ئەو سەردەمە بۆ ئەوەی موسڵمانەکان پارێزگاری لە بیروباوەڕ و بنەماکانی ئاینەکەیان بکەن بەرامبەر بەو لێشاوە فەلسەفی و بیرە نامۆیانەی کە هاتبوونە ناو ئاینی ئیسلامەوەو کۆمەڵگەی ئیسلامیان وروژاندبوو، بۆیە دەبوو

گفتوگۆ و راگۆڕینەوەو بەرپەرچدانەوەی فەلسەفی و فیکری هەبوایە بەرامبەر بە ئەو فەلسەفە و فیکرانە.

لەو سەردەمەدا چەندەها زانا دەرکەوتن کە زیاتر گرنگیان بە فەلسەفە دەدا لەوانە (فارابی) کە بە باوکی فەلسەفەی ئیسلامی دادەنرێت– و کۆمەڵەی (اخوان الصفا) و..هتد. (١٠)

ئەم پێشکەوتنە لەبواری رۆشنبیریدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ململانێ و گفتوگۆ توندەی نێوان زانایان و فەقیهو شاعیر و ئەدیب و فەیلەسوف و موتەکەلیمەکان لە هەموو وڵاتانی ئیسلامیدا، و ئەو ئازادی و سەربەستییە لە قسەکردن و گفتوگۆدا– هەرچەندە ستەم و چەوساندنەوەی فیکری هەبووە، بەڵام پاڵپشت و یارمەتیدەریش لەگەڵ - و گۆڕینەوەی راو بۆچوونەکان و سەرهەڵدانی ئەو هەموو رەوت و بیرە تازانە لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا هەبووە.

ئەمەش بەشێوەیەکی کورت، گرنگترین خەسڵەت و رواڵەتی دیار و ئاشکرای ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و رۆشنبیری سەدەی چوارەمی کۆچی بوو، سەردەمی کۆمەڵەی (إخوان الصفا) و ئەم رەوشە کاریگەری دیارە بە سەر پەیام و کەسەکانیانەوە.

لە پاش ئەو کورتە باسە لەسەر بارودۆخ و مێژووی ئەو سەردەمەی کە ئەم کۆمەڵەیە تیایدا سەریهەڵدا و بوونە سومبولی زانست و مەعریفە و فەلسەفە لەو وەختەدا و توانیان مێژوویەکی پڕ لە جوانی و زانستی بۆ خۆیان تۆمار بکەن.

هەر بۆیە لە بۆ زیاتر ناسین و شارەزابوون لەم کۆمەڵەیە و ئەندامان و پەیامەکانیان پێویست دەکات دوو بابەتی گرنگ بخەینەڕوو و باسی لێوە بکەین:–

یەکەم:– ئەندامان و کەسانی (إخوان الصفا)کێن؟

دووەم:– ناسینی دانەرانی پەیامەکانی (إخوان الصفا).

تەوەرەی یەکەم:

ناسینی ئەندامانی (إخوان الصفا)

قسەکردن لەسەر ئەم تەوەرە زۆر ئاڵۆز و گرنگە، چەندان پسپۆڕ لەم بوارەدا هەوڵیانداوە بۆ ناسینی ئەم کۆمەڵە و ئەندامەکانیان و کارو چالاکیان, هەریەکە گەشتووەتە راو بۆچوونێکی لەوی تر جیاوازتر و جوداتر.

لە بابەت ئەم خاڵەوە خۆمان لە بەرامبەر دەرگایەکی داخراو شوراو سنوورێکی نهێنیدا دەبینینەوە لەبەر ئەوەی کاری کۆمەڵەو چالاکی کەسەکانی نهێنییەو سروشت و ئیشی کۆمەڵە نهێنییەکانیش بە بەردەوام خۆشاردنەوەو کەتمان و نەدرکاندن بووە، و بە تایبەتی ئەگەر ئێمە قسە لەسەر کۆمەڵێك بکەین کە لەنێوان ئێمەو ئەوانەدا چەندەها سەدەی نێوانە.

ئەوەندەی پێی گەشتوین لە بارەی تاکەکانی ئەم کۆمەڵەوە لە رێگەی نامەکانیانەوەیە، ئەوانیش کۆمەڵە کەسانێکن بە جیاوازی جۆری چین و توێژەکانیانەوە بەبێ دیاریکردنی ناوی کەسەکانیان لەم بارەیەوە لە پەیامی جل و هەشتەمینیاندا هاتووە (لە باشترین و چاکترین کەسەکان براو هاوەڵمان هەیە، بڵاوبوونەوەتەوە لە وڵاتاندا، لەوانە دەستەو تایفەیەك لە منداڵانی پاشاو ئەمیر و وەزیر و کرێکاری کۆکردنەوەی (خراج) و نووسەرەکان، و هەرلەوانە تایفەیەك و کۆمەڵێك لەمنداڵانی پیاوە بەرز و سەرۆکی هەرێم و جوتیارەکان و بازرگان و دانیشتوانە بنەڕەتییەکەی و هەروەها منداڵانی زاناو ئەدیب و فەقیهو ئاینزان و خاوەن پیشە و پیاوانی باوەڕپێکراوی تیادا جێگە بووەتەوەو لەخۆی گرتووە..).(١١)

لەگەڵ ئەوەی ئەندامەکانیان ناسراو نین هەروەها ژمارەی ئەندامانی ئەم رێکخراوەیەش دیار نییە بەڵام مێژوونووسی هیندی (خودابخنش) گەشتووەتە ئەو رایەی کە ئەندامانی رێکخراوەکەی بە (٤٠) ئەندام دەستنیشان کردووە و دەڵێت: (لێك چونێکی سەیر هەیە لەنێوان ئەوان و ئەکادیمیەی فەرەنسیدا لە ژمارەی ئەندامیاندا)،

بەڵام زیاتر روونی نەکردۆتەوە ئایا ئەو ژمارەیە هەموو ئەندامانی کۆمەڵەکەیە یان دامەزرێنەری یان دەستەی باڵان؟.

هەرچەندە ئەو سەرچاوەش دیاری ناکات کە پشتی پێ بەستووە لەم رایەیدا. (١٢)

تەنیا سەرچاوەیەك کە دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانەیەی لێوە بناسرێتەوە ئەویش قسەیەکی (ئەبوحەیان)و لە هەردوو کتێبەکەیدا (الإجتماع و المؤانسة) و (المقابسات) کە (القفطي) لێوەی گواستۆتەوە:-

کاتێك وەزیر (صمصام الدولة)- کەسێك بوو گرنگی دەدا بە فەلسەفە و کۆڕ و دانیشتنی فەیلەسووفەکان- پرسیار لە (ئەبوحەیان) دەکات لە بارەی (زەیدی کوڕی رەفاعە) کە هەندێك قسەو گفتاری هەیەو لێی دەبیستم و رێبازێکی هەیە کە پێشتر نەم بیستووە.. لە وەڵامیدا (ئەبو حەیان) دەڵێت:- کە (زەیدی کوڕی رەفاعە) ماوەیەك لە بەرسرادا ماوەتەوە. لەو ماوەیەدا چاوی کەوتووە بە کۆمەڵێك کە هەموو بەشەکانی زانست و جۆرەکانی پیشەسازیان کۆکردووەتەوە لەوانە:-

(أبو سليمان البستي ناسراو بە (القدسي) و ابو الحسن علي الزنجاني و أبو أحمد المهرجاني و العوفي و کەسانێکی تریش) بوون.

ئەم کۆمەڵەیە کۆبوونەتەوە لەسەر پێکەوەژیان و پاکژی راستگۆیی و پاکێتی و ئامۆژگاری..

و لەناو خۆیاندا رێبازێکیان دامەزراند کە پێیان وابوو رێگایان بۆ بەدەست هێنانی رەزامەندی خودا نزیك کردۆتەوە. لە بنەڕەتی رێبازەکەشیاندا هاتووە کە شەریعەتی ئیسلام پیس و تێکەڵ بووە بە نەزانی و گومڕاییەکان و هیچ رێگەیەك نییە بۆ پاکردنەوەو جوان راگرتنی تەنیا فەلسەفە نەبێت، چونکە فەلسەفە هەڵگری حیکمەت و جوانییەو پڕیەتی لە دانایی بیر و باوەڕ و گەشتن بە راستییەکان، هەر بۆیە پەنجا نا .ە (پەیام) یان نووسی لە هەموو بەشەکانی فەلسەفە/زانستی و کردەیی/وە ناویاننا (رسائل إخوان الصفا) ئەمانە ئەو کەسانەن کە مێژوو ناویانی تۆمار کردووەو پاراستوویەتی لەناو کۆمەڵەی (إخوان الصفا)دا وە (ماکدۆناڵد) وای دەبینێ کە لەناو ئەم

کۆمەڵەیەدا کەسێتی دیار و ئاشکراو ناسراو بەشێوەیەکی فراوان و خاوەن کێش و پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز وەدەرنەکەوتووەو کەم بوون.(١٣)

تەوەرەی دووەم

ناسینی دانەرانی پەیامەکان

پەیامەکانی (إخوان الصفا) بووەتە مایەی مشتومڕێکی زۆر و خاڵی گفتوگۆ و سەرچاوەی جیاوازی لەنێوان هەریەك لە زانایانی ئیسلام و رۆژئاوا وەك یەك، هەروەك چۆن مەسەلەی شوناسی دانەرەکان (یان لەوانەیە دانەرێکیش بێت) و شوێن و کاتی نووسینی کارەکانیان و بڵاوکردنەوەی بە شاراوەیی ماوەتەوە جێی باس و دوانگە و پەیڤێکی زۆرە لەنێو زانایاندا لە کۆن و ئێستادا و وەڵامێکی مێژوویی و دیاریکراویش بە تەواوەتی نییە(١٤).

گەر توێژەرە نوێکانی ئەمڕۆ وای ببینن خۆیان لە گێژاوێکدا دەبیننەوە لە بەرامبەر ئەم کارەدا کە هەوڵدەدەن دانەرى پەیامەکان بناسن ئەوا هەر لەم بارەیەوە (القفطي) تێڕامان و سەرسوڕمانی خۆی دەربڕی بەرامبەر بە دانەری پەیامەکان پێش خوێندنەوەی کتێبی (الأمتاع والمؤانسە)ی (ئەبو حەیان).

(القفطي) دەڵێ:- "کاتێ نووسەر و دانەری پەیامەکان ناوەکانیان شاردەوە جیاوازی کەوتە ناو خەڵکەوە لەبارەی ئەوەی کێ ئەم پەیامانەی نووسیوە هەر تاقم و دەستەیەك قسەیەکیان دەکرد لە رێگەی هەڵسەنگاندن و خەملاندنەوە هەندێك دەیان وت ئەم پەیامانە قسەی هەندێك لە ئیمامەکانی نەوەی ئیمام عەلین، و جیاوازیشیان هەبوو لەسەر ناوی ئەو ئیمامەی کە دایناوە، هەندێکی تر پێیان وابوو لە دانانی زانایانی موتەکەلمینی موعتەزیلەن لە سەردەمی یەکەمدا، هەتاکو ئێستاش دەکۆڵمەوەو دەپرسم لە دانەرانی پەیامەکان تاوەکو وەستام لەسەر قسەی (ئەبو حەیان)ی تەوحیدی- لە پێشتر باسمان کرد..." (١٥).

ئەم جیاوازییە لە راو بۆچوونەکاندا لەم بارەوە کە (قفطي)باسی دەکات لە ئێستادا بەشێوەیەکی زیاتر دەبینرێت، ئەوەتا ئیسماعیلییەکان هەموو توانایەکیان خستۆتەگەڕ بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کە ئەم پەیامانە لەدانانی ئیمامەکانیانە ئەمەش بۆ ئەوەی ببێتە کولتور و فەرهەنگی ئیسماعیلییەکان هەربۆیەش عارف تامر- نووسەرێکی ئیسماعیلی هاوچەرخە- کۆمەڵێك لە دەقە ئیسماعیلییەکانی کۆکردۆتەوە بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە پەیامەکان یەکێك لە ئیمامەکانی ئیسماعیلی دایناوە.

ئەمەش لە کتێبەکەیدا بەناوونیشانی (حقيقه إخوان الصفا)، هەروەها لەپاش ئەمیش چەند نووسەرێکی تری ئیسماعیلی هاتوون و هەوڵیانداوە بۆ سەلماندنی ئەم مەسەلەیە.

ئەمانە هەستاون بە بەراورد کردن لەنێوان هەندێك لەو راوبۆچوون و دەقە لێك جوودانەی نێوان (ئیسماعیلییەکان) و (إخوان الصفا)دا. (١٦)

شایانی باسە چەندەها سەرچاوەی ئیسلامی هەیە ناوی کۆمەڵێك لە زانایانی بەسرەی تیادا باسکراوە کە ئەوانە پەیامەکانیان داناوە: وەکو پێشتر باسمان کرد کە (القفطي) لە کتێبەکەیدا (اخبار الحكماء) لە (ئەبو حەیان)ەوە دەیگێڕێتەوە کە دانەرانی پەیامەکان ئەمانەن (أبو سليمان محمد بن معشر، أبوالحسن على بن هارون...).

و زانایەکی تری ئیسلامی بەناوی (شارەزووری) لە کتێبەکەیدا کە ناوی (نزهة الأرواح) لیستێك لەناوی هێناوە بەجۆرێك جیاوازترە لەوانی تر و پێك هاتووە لە (أبى الحسن على بن هارون الصابى و أبى احمد النهرجورى و عوفى البصرى و زيد بن الرفاعى و ابى سليمان محمد بن مسعود).

ئەبو حەیانی تەوحیدی پێی وایە کە وەزیر (أبو عبدالله السعدان)- کە لەساڵی ٣٧٥ك کوژرا-کۆمەڵێك زانای بەکارهێناوەو کاریان دەکرد لەوانە (أبن زرعه-٣٩٨ك، و سكويه الرازى-٤٢١ك) و أبى الوفاو البوزجانى و أبى القاسم الاهوازى و أبى سعيد بهرام و ابن شاهويه و ابن بكر ابن حجاج الشاعر و شوخ الشيعى و ابن عبيد الكاتب)، قسەو وتەکانی ئەمانە کۆکرایەوەو نووسرایەوە تا پەیامەکانیان لێ پێك هات.

هەروەها تەوحیدی لە یەکێك لە نووسەرەکانەوە– زید بن الرفاعی– دەگێڕێتەوە کە وتوویەتی: "هیچ پەیوەندییەکی دیاریکراو کۆی ناکاتەوە لەگەڵ هیچ ڕێبازێکدا، ئەویش دەزانێت کە ڕێبازەکەی پێك بهێنێت لە هەموو (لایەکان)–ڕێبازەکانی تر–و هەرچ کەسێك بتوانێت فەلسەفەی یۆنانی و شەریعەتی ئیسلام کۆبکاتەوە ئەوکات گەشتووە بە تێڕوانینی (إخوان) پلەی کە ماڵی ئیمان –ئەوپەڕی ئیمان.. و بەم شێوەیە توانیان پەنجا پەیام (نامە) بنووسن لە هەموو بەشەکانی فەلسەفەدا". (١٧)

ئەبو حەیان ئەگەر ئینتیمای هەبێت بۆ ئەم کۆمەڵەیە وەکو (احمد أمین) دەڵێت یان ئینتیمای نەبێت، بەڵام قسەو نووسینەکانی نرخ و بەهایەکی مێژوویی و بابەتی و ڕەهەندی تایبەتی هەیە لەبەر ئەوەی ئەو پەیوەندی هەبووە بە کۆمەڵە فەلسەفی و بزووتنەوە نهێنییەکانەوە بەڵگەش بۆ ئەمە کتێبەکانیەتی بەتایبەتی (القابسات) و (الامتاع والمؤانسة)ەوە ئەو بێزاری و تووڕەییەی لەسەر بارودۆخی ئەو سەردەمەو ئەو پەیوەندییە خۆش و چاکەی لەگەڵ (زێد بن الرفاعی) و نووسینەوەی کتێب و پەیامەکان بۆی.

هەروەها کۆمەڵێك زانای ناسراو ناودار لەوانە (البیهقی–٥٦٥ك) و (الخوارزمی–٦١٧ك) (القفطي ٦٤٦ك) و (شارەزوری–٦٨٤ك) و (ابن العبری–٦٨٥ك) و (إبن تیمیة–٧٢٤) ئەمانە هەموویان جەختیان لەسەر قسەکانی تەوحیدی کردووەتەوەو باوەڕیان وابووە کە پەیامەکان لەپاش سەدەی سێیەم و لەلایەن کۆمەڵێك زاناو داناوە نووسراوەتەوە.

– لەبارەی ژمارەی ئەندامانی (إخوان الصفا) و دانەرانەوە:

قسەیەکی زۆر هەیە ئەوەتا تەوحیدی تەنها ناوی پێنجیان ئاشکرا دەکات هەرچەندە لە قسەکانیداوە دەردەکەوێت کە زیاتر بوون و ناسیونی.

بەڵام ماکدۆناڵد بۆ ئەوە دەچێ کە دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانەیە و دانەرانی پەیامەکان (١٠)دە ئەندام بووبن، بەڵام دیاریکردنی بەم ژمارەیە هیچ بەڵگەیەکی نییە.

بەڵام ئەگەر لاپەڕەکانی مێژوو هەڵبەینەوەو بیخوێنینەوە دەبینین ئەم پێنج کەسە چالاکی و کار و کردەیان زیاتر بووەو نوسینیان بڵاوبووەتەوە و مێژوونووس زیاتر باسی لەمانە کردووە لەناو ناوو کەسەکانی تردا. (١٨)

– شوناس و ئینتیمای کۆمەڵەی (إخوان الصفا)

جیاوازی راوبۆچوون و تێڕوانینەکان تەنها لەسەر دانەری پەیامەکان نەبوو هەموو ئەو سوورەشی تێپەڕاندو بەڵکو مەسەلەی ئینتیمابوون و لایەنگیری مەزهەبیشیانی لەناو کۆمەڵی ئیسلامیدا دەگرتەوەو بووە قسەوباس و مشتومڕی زانایان.

ئایا ئەمانە سەر بە چ مەزهەب و گروهێکی سیاسی و قوتابخانەیەکی عەقیدەیین؟

ئەگەر بگەڕێینەوە سەر لێکۆڵینەوەو سەرچاوەکان لەکۆن و نوێدا مشتومڕو قسەوباسێکی زۆر هەیە لەسەر ئینتیمای ئەندامەکان و بیروبۆچوونیان.

– (القفطي) قسە لەسەر ئەم مەسەلە دەکات دەڵێت ئەمانە لەلایەنگران و دواکەوتوانی قوتابخانەی موعتەزیلەن کە خاوەن پەیڕەو بیروڕایەکی ئەقڵانین.

–بەڵام ئیسماعیلییەکان بە هاوڕێزێکی زۆر بۆ پەیامەکان هەندێکیان ناوی دەبەن بە (قورئان لەپاش قورئان)، ئەمانە بەشێوەیەکی فراوان پەیامەکان بەکار دەهێنن و کاری پێ دەکەن بۆیە جێی سەرسوڕمان نییە کاتێك دەبینین زۆربەی زانایانی هاوچەرخ–لە موسڵمان و ناموسڵمانەکان– پێیان وایە کە ئیسماعیلییەکان دانەری پەیامەکان بن.

عارف تامر کە نووسەرێکی هاوچەرخە و ئیسماعیلییە–بۆ نموونە– ریوایەتێك و گێڕانەوەیەکی درێژ و باوەڕپێکراو لەبارەی سروشتی پەیامەکانەوە دەهێنێت و ناوەڕۆکەکەی ناو دەبات بە (الفلسفة الإسماعیلیة).

–(عادل العوا) نووسەرێکی ترە پاڵپشت بە مەنهەج و میتۆدێکی تاڕادەیەك جیاوازە.

کەدامەزراوە لەسەر خوێندنەوەیەکی شیکاری بۆ پەیامەکان و لەجیاتی لکاندن و گرێدانی (إخوان الصفا) بە کۆمەڵێکی دیاریکراو دەبینین ناوزەدیان دەکات بەناوێکی نا ڕۆشن و نائاشکرا کە ئەویش "دوای موعتەزیلەکان یان ئەو دیو موعتەزیلەکان)، یاخود

ئەو هاوڕایە لەم بۆچوونەدا لەگەڵ هەندێ لە قوتابییەکانی (إخوان الصفا) ڕۆژئاواییە تازە پەیدابووەکان، هەرچەندە راکەشی نائاشکرایی پێوە دیارە.

-دێینە سەر زانا ڕۆژئاواییەکان ئەوانەی کە گرنگی و بایەخ دەدەن بە فەلسەفەی ئیسلامی زۆربەی زۆری زانایانی ڕۆژئاوایی پێیان وایە کە (إخوان الصفا) و پەیامەکانیان پەیوەندی هەیە بە بزووتنەوەی ئیسماعیلییەوە لەوانە:

کازانۆڤا کە زانایەکی ئەورووپییە بەرگری لەم هەڵوێستە دەکات لە ساڵانی ١٩١٥ز، تاکو بەدوایدا هەریەك لە (گمولدتسیهر و ماکدۆناڵدولین بول و ماسینیون و إيفانوف) هاتن هەمان هەڵوێستیان دەربڕی، و ئەمانە دیارترین و ناسراوترین توێژەرەکانن لەم مەیدانەدا هەتاوەکو (إيفانوف) باوەڕی نەبووە بە بوونی کۆمەڵێك زانا لە بەسرەوە بە هیچ شێوەیەك، بەڵام ژمارەیەکی کەم لە زانایانی ڕۆژئاوایی- بۆ نموونە شستین و سارتون- رای نووسەرە ئیسلامییە کۆنەکانیان وەرگرتووە لە بارەی دانەرانی پەیامەکانەوەو کارەکانیان گەڕاندووەتەوە بۆ کۆمەڵێك زانا کە لەوانەیە لە بەسرەدابووبن..

لەگەڵ ئەم رایانەشدا زانایەکی تر بەناوی (کوربان)ەوە پێناسەیەکی تری هەیە بۆ (إخوان الصفا) و کە ئەمانە کۆمەڵێکن یاخود ڕێکخراوێکن لە پیاوانی زانست کە لە هەمان کاتیشدا دەنگی بزووتنەوەی ئیسماعیلی بوون. (١٩)

مەسەلەی دانەری پەیامەکان بووەتە بابەتێکی فرەلایەن و کێشەو قسەو باسی توێژەرەکان بۆیە بڕیاردان لەسەر دانەرانی کارێکی سەخت و ژوارەو بەشێوەیەکی تەواوەتی یەکلایی ناکرێتەوە ئەویش بەهۆی ئەو نهێنی و شاراوەییە کە لەم کۆمەڵەیەدایە.

باشتر وایە پێش هیچ بڕیارێك لەم مەسەلەیەدا بگەڕێینەوە سەر پەیامەکان خۆیان و کات و شوێن و مەبەستەکان کە یارمەتیدەرن بۆ ناسینی دانەرەکانی.

کات و شوێنی إخوان الصفا و پەیامەکان

لە بۆ زانینی کاتی ئەم کۆمەڵەیە پێویستە بگەڕێینەوە ئەو سەردەمەی کە ئەم کۆمەڵەیە تیایدا دامەزراو چالاکییەکانی دەست پێ کرد و پەیامەکانیان تیادا نووسی. ئەوەی گرنگە بیزانین ئەوەیە کە پەیامەکان لەگەڵ ئەوەی کە فەرهەنگێکی رۆشنبیرییە، رێباز و پەیڕەو و سیستەمی ناوخۆییە بۆ رێکخراوەکە. و ناکرێت رێکخراوێك کە چالاکی سیاسی و رۆشنبیری و زانستی هەبێت، بەڵام پرۆگرامێکی ناوخۆیی و فیکری و سیستەمی کاری نەبێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دانان و نووسینی پەیامەکان ئەگەر لەگەڵ دروست بوونی رێکخراوەکەدا نەبووبێت ئەوا زۆریش لێی دوانەکەوتووە.

توێژەر و لێکۆڵەرەوەکان لە دیاریکردنی زەمەنی پەیامەکاندا و نوسینیان جیاوازییان هەیە:-

١-ئیسماعیلییەکان دانانی پەیامەکان دەگەڕێننەوە بۆ سەرەتاکانی سەدەی دووەم یان سەرەتاکانی سەدەی سێیەمی کۆچی، لەم کاتەشدا ئەو ئیمامانە ژیاون کە ئیسماعیلییەکان پەیامەکانیان دەخەنە پاڵ.

٢-(محەمەد فەرید) و (شیدر) پێیان وایە کە کۆمەڵەی (إخوان الصفا) لە فەیلەسوفە موسڵمانەکانی سەدەی سێیەمی کۆچین، و (فرید) دەرکەوتنی ئەم کۆمەڵەیە دەگەڕێنێتەوە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی دووەم و سەرەتاکانی سەدەی سێیەم، و لەو سەردەمەوە دەستیان کرد بە نووسینەوەی پەیامەکان، بەڵام لەوانەیە پەیامەکان بەم شێوەو شێوازەی ئەمڕۆ نەبووبێت و ئەم ناوەشی هەڵنەگرتبێت تا ئەم دواییە.

٣-کازانۆفا دەڵێ پەیامەکان لەماوەی نێوان ساڵانی ٤١٨-٤٢٧ك وا دانراوە، و لەم بۆچوونەیدا پشتی بەستووە بە شیکردنەوەی هەندێك دیاردەی گەردوونی کە لە پەیامەکاندا هاتووەو ئاماژەی پێ کراوە.

٤-زۆربەی ئەو توێژەرانەی کە لەسەر ئەم کۆمەڵەیە نووسیویانە دەرکەوتنیان دەگەڕێننەوە بۆ سەدەمی چوارەمی کۆچی و هەر لەوانە دیاریی کردووە بەنیوەی دووەمی سەدەی چوارەم.

بەلاَمن (عمر الدسوقی) بۆ ئەوە دەچێت کە چالاکییەکانی (إخوان الصفا، دەکەوێتە نێوان ساڵانی ٣٣٤ک- ئەو ساڵەی کە بوەیهییەکان چوونە ناو عێراقەوە- و ساڵی ٣٧٣ک. (٢٠)

ئەم بۆچوونانەی سەرەوە کە باسکران پشتیان نەبەستووە بەسەرچاوەیەکی راست و دروست کە جەخت لەسەر ئەو ساڵانە بکاتەوە بەڵکو پشتیان بە هەندێ رای لاواز بەستووە ناگاتە پلەی یەقین و راستی. بۆیە پێویستە لەبۆ دیاریکردنی سەردەمەکەیان و چالاکی و نووسینی پەیامەکان و وەدوور لە راو بۆچوونی هەڵەو لاواز دەبێ بگەڕێنەوە سەر خودی پەیامەکان و ئەو دەقانەی کە لەنێویدا ئاماژەیان بۆ ئەو رووداوە مێژوویانە کردووە کە لەو سەردەمەدا بوون و رایەکی راست و دروستمان دەدەنێ بۆ ناسینی مێژووی کۆمەڵەکەو پەیامەکان لەوانە:-

١-لە دەقەکاندا چەندە بابەتی مێژوویی ئەو سەردەمە باسکراوە لەوانە باسی پیاوێکی زانا دەکات کە راڤەی ژمارەکانی زانیوەو ناسراو بووە بە (أحمد الكيال) لە ساڵی (٣١٣ک) کۆچی دوایی کردووە.

و لە پەیامێکی دیکەدا باس لە (الأنسان و الحيوان) دەکات کە رەخنەی (بەبەغایەکە) بۆ مرۆڤ تیایدا باس لە چاودەرهێنران و کوشتن دەکات، و یەکەم خەلیفەش کە چاوی دەرهێنرابێت خەلیفە (القاهر) بووە لە ساڵی٣٢٢ کۆچیدا.

وە هەروەها لە پەیامێکی تردا باس لە کوشتن و برین و لەعنەت کردنی یەکتر دەکات لەنێوان ئەهلی شەریعەتەکانداو باس لە (رافضي)یەکان و (جبری و قدری) و (ئەشاعیرەکانیش) دەکات ئاشکرایە کە ئیمامی ئەشعەری لە ساڵی ٣٢٤ک یان ٣٣٠کۆچی کردووە. (٢١)

٢-ئیبن تەیمیە نوسینی پەیامەکانمان بۆ دیاری دەکات کە لە "پاش سەدەی سێیەمەوە بووە کاتەکەی نزیك بووە لە دروست کردنی قاهیرەوە". و ئاشکرایە کە (جوهر الصقلی) دەستی کرد بە دروست کردنی شاری قاهیرە ساڵی ٣٥٨ك، بەڵکو (ئیبن تەیمیە) هەوڵدەدات بۆ دیاریکردنی مێژووی نووسینی پەیامەکان بەشێوەیەکی وردتر کە پشت بەخودی پەیامەکان دەبەستێت و دەڵێت:

"هەر لە پەیامەکان خۆیاندا روونکراوەتەوەو نووسراوە کە لە پاش ئەوەی نەصرانییەکان دەستیان گرتووە بەسەر کەنارەکانی شامدا) و رۆمەکان دەستیان گرتووە بەسەر شامدا لە ساڵی ٣٥١ك.

و پێدەچێت (ئیبن تەیمیە) پشتی بەو دەقە بەستبێ کە لە پەیامەکانی (إخوان الصفا)دا هاتووە باس لە ریزبەندی ئیمانداران دەکات "...ریزی پێنجەم ئەوانەن کە لایەنگرانیەتی لە موجاهیدەکان و تێکۆشەرەکانی دژی دوژمنەکانی کە پارێزگاری لە کەلێنی وڵاتانی پەیرەوی شەریعەت بۆ ئەوەی دوژمنەکان سەرنەکەون بەسەریاندا و کاروباری ئاینەکەیان لێ خراپ بکەن.. هەروەکو چۆن رۆمەکان کردیان بەناوچەو شوێنی موسڵمانەکان). (٢٢)

بەو پێیە پەیامەکان- بەگوێرەی رای ئیبن تەبمیە- لەماوەی نێوان ساڵانی ٣٥٣ك-٣٥٧ك دانراو نووسراونەتەوە وە (د.فؤاد معصوم)دەڵێت:

ئەم راوبۆچوونەی (ئیبن تەیمیە)مان پێ قبووڵەو دەقی پەیامەکانیش ئاماژەیان بۆ راستی وردروستی ئەم رایە کردووەو باسیان لەو کاتە کردووە کە لە دەقەکانی پێشوودا بۆ مان دەردەکەوێت.

هەروەها (القفطي) ئەو زەمەنەی دیاریکردووە کە گفتوگۆ لەنێوان (ابن سعدان) و (ئەبو حەیان) رویدا، کە لە ساڵی (٣٧٣ك) بووەو (زەید کوری رەفاعی) زیندوو بووەو تەوحیدی چاوی پێ کەوتووە.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کۆمەڵەی (إخوان الصفا) لە سەدەی چوارەمدا بوون.

دواجار دەکرێت بڵێین کە ئەم ڕێکخراوە لەوانەیە دامەزرابێت لە نیوەی دووەمی سەدەی چوارەمی کۆچی، پاشان دەستکرا بە دانان و نووسینی بابەتەکانی کتێبەکە بەشێوەی پەیامەکان ئەمەش چەند ساڵێکی خایاندووە(٢٣).

-شوێنی کۆمەڵەی (إخوان الصفا):

لە پەیامەکاندا بەشێوەیەکی ئاشکرا و ڕوون نابینین کە بارەگاو شوێنی ئەم کۆمەڵەیە و شوێنی دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوە دیاری کرابێت، ئەوەی کە لە بەردەستدا بە قسەکەی (تەوحیدی) یە کە پێشتر باسکرا کە دەڵێت ئەمانە لە بەسرەدا بوون و دروست بوون لە قسەکەیدا هاتووە لە (زید بن رفاعی) یەوە کە: (لە بەسرەدا ماوەیەکی زۆر ماوەتەوە لەو ماوەیەدا چاوی بە کۆمەڵێك کەوتووە..)

بوونی ئەم کۆمەڵەیە و دامەزراندنی لە بەسرە دا جێی سەرسوڕمان و نامۆیی نییە، چونکە بەسرە بەهۆی شوێنە جوگرافییەکەیەوە، کە شوێنی پێگەشتن و چاوپێکەوتنی پیاوانی ڕۆژهەڵات بووە لە عەرەب و فارس و زەردەشتی و هیندی...هتد. لە ڕۆژانی دروست بوونییەوە لە سەردەمی (عومەری کوڕی خەتاب)ەوە بووەتە شوێنێکی گەورەی پێگەیشتن بۆ هەموو بەشە ڕۆشنبیرییە جیاوازەکان، هەر لەوێدا (حەسەنی بەسری) و (واصلی کوڕی عەطا)ی سەرۆکی موعتەزیلەکان و (نظام) و (الجاحظ) و (أشعري) و چەندەها کەسایەتی و زاناو پسپۆر لە هەموو بوارەکاندا دەرکەوتن و شوێن و پەنجەیان دیارە لە مێژوودا.

و لەپاش ئەوەی کە دڵنیابوون لەوەی کە شاری بەغداد بۆ بانگەشە بڵاوبوونەوەی ڕێبازەکەیان ئامادەیە کردیانە بنکەی سەرەکی خۆیان و چالاکییەکانیان تیادا دەست پێ کرد. (٢٤)

-سیستەمی ڕێکخستنی کۆمەڵەی (إخوان الصفا):

لەڕێگەی خوێندنەوەی ڕێکخستنی ئەم کۆمەڵەوە دەبینین کە تەمەنی تاکەکان ڕۆڵێکی گرنگ و تایبەتی هەیە لە ڕیزبەندی و هاتنەخوارەوەی هەرەمی لە ناو ڕێکخستنەوەیاندا، چونکە تەمەنی مرۆڤ لە چەند قۆناغێك پێکدێت، هەر قۆناغە و

پێداویستی و تایبەتمەندی و قابیلیەتی خۆی هەیە. هەروەها توانای ئەقڵی و هۆشیاری تاکەکان رۆڵی خۆی دەگێرێت، لەبەر ئەوەشە بۆ هەر قۆناغێك ئەو شتانەیان دیاری کردووە کە دەگونجێ لەگەڵ سروشتیدا. ئەم کۆمەڵەیە خۆیان دابەش کردبوو بەسەر چوار پلەدا کە هەر پلەیەك تایبەتی خۆی هەیەو تایبەتە بە کۆمەڵێك کەسەوە کە ئەگەر سەرکەوتوو بوو لەیەکەمدا بەرزدەبێتەوە بۆ پلەی دووەم هەتا پلەی چوارەم.

ئەو چوار پلەیەش ئەمانەن:-

پلەی یەکەم:

ئەم پلەیەش تایبەتە بەو ئەندامە سەرەتاییانەی کە تەمەنیان لەنێوان پانزە ساڵانە بۆ سی ساڵ، ناو دەبرێن بە (الإخوان الإبرار الرحماء) ئەمانە بە پاکێتی جەوهەری دەرونیان و ئامادەیی زهنی و زیرەکیان تایبەتمەندن و خاوەنی ئەو دەروونە پاکژەن. ئەمانە بەچینی خاوەن پیشەکان دادەنرێن و بنەڕەتی رێکخستن پێك دێنن.

پلەی دووەم:

ئەم پلەیەش تایبەتە بەو ئەندامانەی کە لەنێوان تەمەنی سی چل ساڵیدان، ناودەبرێن بە (الإخوان الإخبار الفضلاء)، ئەم پلەیەش پلەی سەرکردە خاوەن سیاسییەکانن کە لەم قۆناغەدا فەلسەفە وەردەگرن و دەیخوێنن، لەگەڵ ئەوەی سەرپەرشتی برایانی پلەی یەکەم دەکەن و سۆز و بەزەیی دەبەخشن پێیان.

پلەی سێیەم:

تایبەتە بەو ئەندامانەی کە تەمەنی چل ساڵیان تەواو کردووەو بەرەو پەنجا دەڕۆن و ناودەبرێن بە (الإخوان الفضلاء الکرام) ئەمانە خاوەن (ئەمرو نەهین) و چارەسەری ئەو کێشەو گرفت و جیاوازیانە دەکەن کە سەرهەڵدەدات لەنێوان برایاندا بەشێوەیەکی جوان و نەرم و لەسەر خۆ وە چاکی وباشی هەڵسوکەوت و بەڕێوەبردن.

لەگەڵ ئەوەی کاری رێکخستن و بانگەواز بەڕێوە دەبەن، هەر لەمانەش بەرپرسی ناوچەو لقەکان هەڵدەبژێرێت بۆ بەڕێوەبردنی ئەو بەش و لقانە.

پلەی چوارەم:

تایبەتە بەو ئەندامانەی کە تەمەنی پەنجا ساڵیان تەواوکردووە ئەوانەن کە (یشاهدون الحق عیانا) (حەق بەچاوی خۆیان و وەك خۆی دەبینن) کە هێزێکی بەدەست هاتووە لەپاش تەمەنی پەنجا ساڵی. ئەمە پلەی حەکیم و داناکانەو هەموو برایەك بانگ دەکرێ و بۆی هەیە بگاتە ئەم پلەیە وە بەرزترین پلەیە لە بۆچوون و تێڕوانینیاندا و هەچ کەسێك بگاتە ئەم پلەیە دەبێت بە (الواصلین) بەگوێرەی گوتەو دەربڕینی سۆفیەت، ئەمەش ئامادەکاری بۆ بەرزبوونەوە بۆ مەلەکوتی ئاسمانەکان و گەشتن بە راستییەکانی زیندووبوونەوەو پاداشت.

خاوەنی ئەم پلەیە ترۆپکی رێکخستن پێك دێنن و دەبنە سەرۆك و گەر تایبەتمەندی و خەسڵەتی پێغەمبەری تیادابوو گەر نا هەموویان پێکەوە دەبنە سەرۆك بە کۆمەڵی و ئەمەش پێی دەڵێن سەرکرایەتی جەماعی.

ماکدۆناڵد ئەم پلانەی ناو بردووە بە:- چینی مودید و خوێندەوارەکان پاشان مامۆستاکان پاشان سەرکردە یان مورشیدەکان پاشان نزیکەکان لە خودا یان (الواصلین).

کۆمەڵەی (إخوان الصفا)- بەپێی بۆچوونی د.فۆاد- لەم دابەشکردنەیاندا کاریگەری میتۆدەکەی ئەفلاتونیان بەسەرەوەبێت لە پەروەردەو زانستدا کە ئەویش پلەکان بە چەند قۆناغێك دیاری دەکات.

ئەم کۆمەڵەیە هەریەك لەو پلانەی باسکران بەڵگەی ئایینی بۆ دەبینێتەوەو پشت ئەستوری دەکات بە دەقێکی قورئانی بەم شێوەیە:-

١-بۆ قۆناغی یەکەم بەڵگەی قورئان دەهێننەوە کە دەفەرموێت "وإذا بلغ الإطفال منکم الحلم" بنورە:٥٩ ئەمەش پانزە ساڵییەوە دەبێت کە تاکەکان هەست بەهێزێکی ئەقلانی جیاکەرەوە دەکەن.

٢-بۆ پلەی دووەم خودا دەفەرموێت "و لما بلغ أشدة أتیناة حکما وعلما" یوسف،٢٢ ئەمەش هێزێکی دانایە لەسەر هێزە ئەقلانییەکە لە پاش تەمەنی سی ساڵی.

٣-بۆ پلەی سێیەم: خودا دەفەرموێت "حتى إذا بلغ أشده وبلغ أربعين سنة قال رب أوزعني أن أشكر نعمتك التي انعمت على وعلى والدي وأن أعمل صالحا ترضاه"الاحقاف: ١٥

ئەمەش دەست پێ دەکات بە ئامادەیی هێزە (ناموسی)- شەرعی، یەکە لە پاش تەمەنی ٤٠ساڵی.

٤-بۆ پلەی چوارەم خودا دەفەرموێت "يا أيتها النفس المطمئنة إرجعي إلى ربك راضية مرضية فادخلي في عبادي وادخلي جنتي" الفجر: ٢٧-٢٨

ئەم پلەیەش دەست پێ دەکات بە ئامادەیی و بوونی هێزی (الملكية) بەهرەیی لە پاش پەنجا ساڵییەوە.

دەکرێ بڵێین ئەم رێکوپێکی و تەدەروجە لە پلەکانی (إخوان الصفا)دا پلەی بەرزبوونەوەیە لە رێکخستندا و نزیکبوونەوەیە لە پلەی باڵاو گەشتن بەراستییەکان(٢٥).

ئەوجا دێینە سەر کارەکانی (إخوان الصفا) و دابەشکردنی رێکخستنەکەیان.

-بانگەواز:

ئەم کۆمەڵەیە بە هەموو توانایەکیان هەوڵدەدەن بۆ جێبەجێ کردنی ئەو چەمکە تایبەتیەیان کە بڵاوکردنەوەی (الحكمة الخالدة) داناییەکی کۆتا نەبوو لەنێو تاکەکاندا یان ئەوەی کە (السهروردی) لەم دواییە دا ناوی دەبرد بە (الحكمة اللدينة) کە مرۆڤەکان ئەم حیکمەیان تێدایە بەشێوەیەکی بەردەوام.

لە پاش ئەو متبوون و شاراوەییەی لە "ئەشکەوتدا" بە درێژایی خولەکانی پێشووی مێژووی مرۆڤایەتی ئەم کۆمەڵەیە هەستان بە بڵاوکردنەوەی ئەو حیکمەیە و رێنمونی قوتابییەکانیان بۆ تەنیا راستییەك کە ئەو راستییە سەرچاوەو بنەڕەتە بۆ هەموو سەرچاوەو ژێدەرە جۆراو جۆرەکان کە زانست و ئیلهامەکانیان لێ وەرگرتووە هەروەکو باوەڕیان وایە کە بەرەکەت و خێری کۆتایی لە هەموو حاڵەتەکاندا لەوەوە سەرچاوە دەگرێت ئەویش ئاینی (ئیسلام)ە کە دابەزێنراوە بۆ حەقیقەت لەم خولەی ئێستای مرۆڤایەتیدا و گەشتنە بە مانا پڕ جوان و تێگەشتنی تەواو و دروستە لە مرۆڤایەتی.

لەو روانگەوە بوو ئەم کۆمەڵەیە سووربن لەسەر ئەوەی بانگەشە بۆ رێبازەکەیان بکەن و بڵاوی بکەنەوە لەنێو گەنجەکاندا نەك پیرەکان، چونکە باوەڕیان وابوو دەروونی گەنجەکان وەکو پەڕەیەکی سپی بێ گەردەو هیچ شتێکی لەسەر نەنووسراوە زووتر رێبازەکە قبوڵ دەکەن و وەریدەگرن، لە پەیامەکاندا هاتووە..

(...لەسەرت پێویستە ئەی برا خۆت سەرقاڵ نەکەیت بە ئیسلاحکردنی پیرە پەککەوتووەکان کە لە منداڵییەوە هەڵگری چەندەها بیروباوەڕی خراپ و دابونەریتی نزم و خووڕەوشتی دڕندانەن. گەر دواتکەون چاك نابن، و ئەگەر کەمێکیش چاك بن سەرکەوتوو نابن، بەڵام دەست بگرە بە گەنجەکانەوە کە سنگ روڵێکی پاك و تەندروستیان هەیە، ئامادەن و حەزیانە لە ئادابەکان و سەرەتان لە تێڕوانینیاندا بۆ زانستەکان) بەم شێوەیەش نەوەیەك دروست دەبێت کە رکەبەرایەتی و جەدەل و ئارەزوبازی نازانێت و دووردەبێت لە توندڕەوی مەزهەبی و بۆ ئەم بۆ چوونەشیان بەڵگەی قورئانی دەهێننەوە کە خودا دەفەرموێت (انهم فتية امنوا بربهم وزدناهم هدى) الكهف:١٣. و دەفەرموێت (قالوا*سمعنا فتي يذكرهم يقال له إبراهيم) الأنبياء: ٦٠ و دقفةرمويَت (واذقال موسى لفتاه) الكهف: ٦٠٠،(٢٦)

ئەم کۆمەڵە کاریان دەکرد بۆ ئەوەی ئەندامی تازە بهێننە ناو ریزی کۆمەڵەکەو ئامادەکردن و رێکخستنیان بە رێکخستنێکی پێویست و دروست بە جیاوازی چینەکانەوە.

شێوازی کارکردن و بانگەوازیان وەستاوە لەسەر باوەڕهێنان و باوەڕبونی بەرامبەر بەم کۆمەڵەیە سەرەتا شێواز و قەناعەتێکی هێمنانە بەکاردەهێنن و پاشانیش بەکارهێنانی هێز لە بۆ بڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەیان لە قۆناغی کۆتاییدا، لەمەشدا پشت بە کاروکردەوەو قسەی پێغەمبەران دەبەستن و دەیانکەنە نموونەی کار بۆ خۆیان. (٢٧)

شانەکان

وادیارە کۆمەڵەی (إخوان الصفا) کاریان بە سیستەمی (شانەی رێکخستن) کردووەو بەکارهێناوە کە ئەمڕۆ ئەم شێوەیە ناسراو و باوە لەلای پارتە هاوچەرخەکان، کە ئەندامانی هەموو شانەکە بەشێوەیەکی خولی بەسەر پەرشتی بەرپرسی شانەکە کۆدەبنەوەو بەیەك دەگەن بۆ گۆڕینیەوەی بارودۆخی گشتی و تاوتوێ کردنی و باسکردنی، و دیراسەکردنی ئەو رێنمونیانەی کە لەسەرەوە دەهاتە خوارەوە بۆیان.

وەکۆبوونەوەی خولی پەیڕەودەکەن ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئیلتیزام و پەیوەستی رێکخستنی لەناو ئەم کۆمەڵەیەدا، بۆیە (برایان) لە هەر کوێیەکبن پێویستە هەستن بەم ئەرکەو جێبەجێی بکەن. و لەپەیامەکاندا هاتووە (پێویستە لەسەر برا کانمان خودا پاڵپشتیان بێت لە هەر شوێنێك بن لەم وڵاتەدا دەبێت شوێنکیان هەبێت بۆ کۆبوونەوە تیایدا لەکاتی دیاریکراوداو, کەسی بێگانە نەیەتە ناویان، و تیایدا باس لە زانستەکان بکەن و نهێنییەکانی تیادا باس بکەن).

(لە یەکەمەوە پەیام بە پەیام بخوێنێتەوە تاکۆتایی..) و روونی بکاتەوەو راڤەی بکات بۆیان و گرنگی بدات بە پتەوکردن و بەهێزکردنی پەیوەندی لەنێوان ئەندامەکاندا. (٢٨)

جفرەی نهێنی

ئەگەر سەیرێکی کاری ئەم کۆمەڵەیە بکەین دەبینین کە زۆر بەنهێنیانە کاریان کردووە هەتاکو ئەوەندە قوڵ بوونەتەوە لە نهێنی کاری رێکخستنیاندا نووسینێکی تایبەتی بەزمانی تایبەتی خۆیان داناوە وەکو هاتووە لە پەیامی (الجامعە)دا- و کاریان پێ کردووە، کە بەهۆیەوە پەیامەکانی نێوانیان دەگۆڕییەوە لەنێوان بانگەوازکەران و بنکەی سەرەکیان وەدەڵێن (وە بەباشمان زانی و بینیمان، کە ئەوەی دەمانەوێ بینوسین..بە پیت و وشەیەك کە خۆمان رێکمان کردووەو ریزمان کردووە).(٢٩)

لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵەی (إخوان الصفا) جفرەی تایبەتی خۆیان هەبوو کە ئاماژە بووە بۆ شتی تر نەك وشەکە وەك خۆی لە نووسینەکانیاندا و تەنیا خۆیان لەو جفرانە

تێدەگەشتن و کەسی تر تێ نەدەگەشت ئەمەش زیاتر رۆچوونە لە پاراستنی نهێنی یەکاندا.

لە رێکخستنەکانیاندا وادەردەکەوێت کە زۆر خۆیان پاراستووە لە هەموو شتێکدا بۆ ئەوەی نهێنییەکانیان ئاشکرا نەبێت لە ئارامی و ئاسایشدابن.

بەڵام دەبێت هەڵوێستیان چۆن بێت ئەگەر ئەندامێك وازی هێنا لەو کۆمەڵە؟

لێرەدا پێویستە بەرپرسی شانەکە پەیوەندی پێوە بکات و هەوڵبدات کاری تێبکات بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە ناوڕیزەوە (قسەی خۆشی لەگەڵ بکەن و بە نەرمونیان لەگەڵیدا بجوڵێنەوە..) ئەگەر سەرکەشی کرد (سزاکەی دەرچوونە لە هاوەڵێتی و پشتی پێ نابەسترێت و مامەڵەی لەگەڵ ناکرێت و قسەی لەگەڵ ناکرێت لە زانستەکانماندا.. و داوا لە براکانمان دەکەین دوورە پەرێزبن لێی..). (٣٠)

لەم قسانەش وا تێدەگەین کە ئەمانە بە سزا ئەدەبییەکە کۆتادێنن لە دەقەکانیشیاندا هیچ ئاماژەیەك نییە بۆ سەپاندنی سزای ماڵی بەسەریدا و پەنانابەن بۆ توندوتیژی..

لە کۆتایی ئەم بابەتەدا دەڵێین:- ئایا کۆمەڵەی (إخوان الصفا) ئەم رێکخستنە فراوانەیان هەبووە کە وەستاوە لەسەر بنەڕەتێکی پتەو و چالاکییەکی کارایان هەبووە، یاخود تەنیا دەرخستن و دەربڕینی وێنایەکی رێکخستنێکی نموونەییەو دەبێت وابێت؟

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە زۆر سەختە، چونکە نەبیستراوە کە ئەندامێکیان تۆمەتی ئەندام بوونی بۆ ئەم کۆمەڵە بەرەو روو کرابێتەوە یاخود دادگایەك دادگایی یەکێك لە ئەندامەکانی کردبێت، وەلەلایەکی ترەوە دەکرێت کە رێکخستنەکەیان بەشێوەیەك پێك هاتبێت کە سیخوڕی دەسەڵات نەیتوانی بێت بچێتە ناوی و رێکخستنەکەیانی بە زاندبێت و بڕیبێتی. لەگەڵ ئەوەی کە ئەندامەکانیان زۆر ئاگاداربوون و هەڵسووکەوت و کاروچالاکیشیان جێی سەرنج و تێبینی نەبووە بەلایانەوە.(٣١)

پەیامەکان

گەورەترین و مەزنترین کار کە ئەم کۆمەڵە کردبێتیان و بەجێیان هێشتبێت پاش خۆیان و بووبێتە کولتوورێکی گرنگ لە مێژووی ئیسلامیدا و کۆکەرەوەی هەموو زانستەکان بێت و گشتگیر و هەمەلایەن بێت و بووبێتە سەرچاوەیەکی گرنگی زانست و مەعریفە و فەلسەفە، وتەنیا بڵندگۆ و نوسینێك بوو کە بتوانێت لەو سەردەمەدا باس لەو بارودۆخە زاڵە بکات بەسەر جیهانی ئیسلامیداو شیکردنەوەو رەخنەی لێ بگرێت و نەخۆشییەکان دیاری بکات و چارەسەری بۆ بدۆزێتەوە. ئەم کارو کردەوەو ئامۆژگاریانە کۆکرانەوەو کرانە فەرهەنگ و مەوسوعەیەکی گەورەو لەچەند کتێبێکی گەورەدا دانران و ناونرا (الرسائل)– (رسائل إخوان الصفا).

ئەم پەیامانە فەرهەنگێکی (مەوسوعە)یەکی، گەورەیە و فراوانە زۆربەی هونەرە رۆشنبیری و زانستییە ناسراو و باوەکانی ئەو سەردەمەو پێش خۆشی دەگرێتەخۆ لە پەنجاو دوو پەیام لە (هونەرەکانی زانست و سەیر و سەمەرەکانی دانایی و نوکتەو خورەوشت، راستێتی ماناکان لە قسەکانی ئەهلی تەسەوف پاکدا... ئەم پەیامانەش دابەشکراون بەسەر چوار بەشدا، لەوانە ماتماتیکی فێرکردن، و جەستەیی سروشتی، و دەروونی ئەقڵانی، و شەرعی ئیلاهی). (٣٢)

بۆ زیاتر شارزابوون و ئاگابوون لە پەیامەکان و دابەشکردنی باشترە بگەڕێینەوە سەر پەیامەکان و تاوتوێکردن و دیراسەکردنی بەتایبەتی(الفهرست) ی پەیامەکان کە باس لەدابەش کردنی پەیامەکان دەکات.

رێکخستنی پەیامەکان:

لەگەڵ ئەوەی سیفەتی دووبارەبوونەوە بوونی هەیە لە هەندێ فیکرەو بۆچوونی پەیامەکاندا، بەڵام شێوازی پێشکەشکردن و دەرخستنی بابەتەکان یەکدەگرێتەوە لەگەڵ فەلسەفەی (أخوان الصفا)دا ئەم کۆمەڵەیە زانستەکان دابەش دەکەن بەسەر سێ جۆردا:–

١–زانستەکانی ماتماتیك.

٢- زانستەکانی شەرع و دانراوەکان.

٣- زانستە فەلسەفییە رەواییەکان.

ئەم زانستانەش بۆ خۆی دابەش دەکرێت بۆ:-

أ-زانستە بنەڕەتییەکان:-

١-خوێندنەوەو نووسین

٢-سنتاکس و فەرهەنگەکان

٣-ژمێریاری و مامەڵە بازرگانییەکان.

٤-زانستی عروض و قیاس.

٥-بیروباوەڕی بەختی چاو بەختی خراپ.

٦-بیروباوەڕی سیحر و ئەستێرەناسی و دوعاو فێڵ و هاوشێوەکانی

٧-ئیش و کارو پیشەکان.

٨-بازرگانی و کشتوکاڵ و هاوشێوەکانی

٩-چیرۆك و ژیاننامەی کەسێتی.

ب-زانستە ئاینییە کان:-

١-زانستی تەنزیل (دابەزاندن).

٢-زانستی تەفسیر.

٣-زانستی فەرمودە.

٤-زانستی یاساو شەریعەت

٥-زانستی زوهد و تەسەوف

٦-راڤەکردنی خەون

ت-زانستەکانی فەلسەفە:-

١-ماتماتیکییەکان پێك هاتووە لە چوارگۆشەییەکان.

٢-زانستی(المنطق) لۆجیك.

٣-زانستەکانی سروشت ئەمیش حەوت بەشە:-

أ–زانستی بنەما جەستەییەکان:– گرنگی دەدات بەو بنەمایانەی کە تەحەکوم بە جەستەوە دەکات.

ب–زانستی ئاسمان:– پێکهاتووە لە زانستی ئەستێرەکان و جوڵەی هەسارەکان.

ت–زانستی گەردوون و خراپەکاری:– پێکدێت لە مەعریفەی هەر چوار بنەماکان و گۆڕانکارییەکانی، (ئاگر و ئاووهەواو زەوی) و کانزاو درەخت و گیانداران لێوەی دێتەبوون.

پ–زانستی رووداوە کەشییەکان:– پێکدێت لە ناسینی گۆڕانکارییەکانی کەشوهەواو کاریگەری ئەستێرەکان و رەشەباو هەورەبروسکە...هتد.

ج–زانستی کانزاکان.

ح–زانستی دارودرەخت (رووەك)

خ–زانستی گیانداران.

٤–زانستە ئیلاهییەکان:–لەمانە پێك هاتووە:–

أ–زانستە رۆحانییەکان.

ب–زانستە دەروونییەکان.

ت–ناسینی خوداو سیفاتەکانی.

ت–زانستی رامیاری:– پێکدێت لە زانستی پێغەمبەرایەتی. (٣٣)

پشت ئەستوری بەم شێوە دانان و رێکخستنە، کۆمەڵەی (إخوان الصفا) بە جۆرێك پەیامەکانیان رێکخستووە کە هەموو پرۆژە مەعریفی و زانستییەکان بگرێـەخۆ: بە زانستەکانی ماتماتیك و لۆجیك دەست پێدەکات و تێدەپەڕێ زانستەکانی سروشت و لاشەییەکان لەوێوە بۆ زانستەکانی دەروونی و کۆتاییدێت بە زانسەکانی لاهوتی.

لەپاش ئەم دابەشکردنە بۆ زانستەکان لەلایەن ئەم کۆمەڵەیەوە دێینە سەر چۆنیەتی دابەشکردنی پەیامەکان، جگە لە (الرساله الجامعه) پەیامەکان لە پەنجاو دوو پەیام پێك دێت و لە پێرستی پەیامەکانیشدا، پەیامەکان کراوە بە چوار کۆمەڵەوە (کتێبەوە) بەم شێوەیەی خوارەوە:–

یەکەم:- پەیامەکانی ماتماتیکی (فێربوونی ماتماتیك) ئەم بابەتانە دەگرێتەخۆ:-

ژمارەیان چواردە پەیامە لە:-

١-ژمارەو تایبەتمەندی و ماهیەت و چەندێتی و چۆنیەتی ژمارە.

٢-لە ئەندازیاریداو روونکردنەوەی ماهیەتی چەندێتی جۆرەکانی و چۆنیەتی بابەتەکانی ئەندازیاری.

٣-لە ئەستێرەکاندا، نێواخنێك بۆ پێناسەی پێك هاتەی گەردوون و سوڕانی ئەستێرەکان...

٤-لە مۆسیقادا، و روونکردنەوەی ئەوەی کە ئاواز و سۆزەکان کاریگەرییان هەیە لە دەروونی گوێگرەکاندا.

٥-لە جوگرافیادا، مانای وێنەی زەوی و هەرێمەکان..

٦-نرخ و بەهای فێربوون بۆ ئەم بابەتانە.

٧-٨-لە پێشەییە زانستییە تیۆری و زانستی و پیشەییەکاندا.

٩-قسەو کرداری پێغەمبەران و حەکیم و داناکان و وتەکانیان.

١٠-١٤- لە لۆجیکدا (المنطق) (ئەمانە لەخۆدەگرێت:-

(لە ئیساگۆجیدا- ئەو شەش وشانەن کە فەیلەسووفەکان بەکاریانهێناوە لە (المنطق)دا.

لە دە وتەکاندا- کە هەریەکەیان رەگەزێکە لە بوونەکان، قاتیغوریاس.

لە باریمانیاسدا:- قسەکردنە لە دەستەواژەکان و دەربڕینی ماناکاندا بەڕاستێتی.

لە ئەنالوتیقای یەکەم و دووەم:- کە قیاس و بەڵگە دەگرێتەوە.

<u>کۆمەڵەی دووەم:- زانستە سروشتییەکان (جەستەییە سروشتییەکان)</u>

ژمارەیان حەڤدە پەیامە لە:-

١-هیولاو وێنەو ماهیەتیاندا، کات و شوێن و جوڵە چییە؟

٢-لە ئاسمان و جیهاندا، روونکردنەوەی چۆنیەتی چینەکانی ئاسمانەکان و چۆنیەتی پێکهاتەی گەردوون.

٣-لە گەردوون و خراپەکاریدا.

٤-لە شوێنەوارە بەرزییەکاندا، مەبەست لێی روونکردنەوەی چۆنیەتی رووداوی کەشوهەواو گۆڕانکاری هەوا لە روناکی و تاریکیدا، گەرمی و ساردی.

٥-لە چۆنیەتی پێکهاتنی کانزاکاندا، چەندێتی جەوهەرە کانزاییەکان، و چۆنیەتی دروستبوونی لە ناو زەویدا.

٦-لە ماهیەتی سروشت و چۆنیەتی کردارەکانی.

٧-لە رەگەزەکانی درەخت و رووەکدا و جۆرەکانی.

٨-لە رەگەزەکانی گیانلەبەر و مەبەست لێی روونکردنەوەی رەگەزەکانی گیانلەبەرانە و چەندێتی جۆرەکانی.

٩-پێکهاتەی جەستەیی و رۆشنکردنەوەی کە مرۆڤ جیهانێکی بچووکە.

١٠-لە هەست و هەست پێکراو، مەبەست لێی رونکردنەوەی چۆنیەتی دەرککردنی هەستەکان و هەست پێکراوەکان.

١١-لە شوێنی چاندنی نوتقە و چۆنیەتی پەیوەندی بە نەفسەوە.

١٢-لەمانای قسەی حەکیمەکانەوە کە (مرۆڤ جیهانێکی بچووکە).

١٣-چۆنیەتی بڵاوبوونەوەی گیانە پارچەییەکان لە جەستە مرۆییەنداو لە لەشە سروشتییەکاندا.

١٤-لە روونکردنەوەی توانستی مرۆڤ لە مەعاریفەکاندا تا چەندێکە.

١٥-لە ماهیەتی مردن و ژیان.

١٦-ماهیەتی چێژ و ئازاری جەستەیی و رۆحی.

١٧-لەهۆیەکانی جیاوازی زمانەکان وێنەی خەتەکان و دەستەواژەکان و چۆنیەتی بنەماکانی مەزهەب و ئاین و راو بیروباوەڕەکان..).

<u>کۆمەڵەی سێیەم:- زانستە دەروونییە ئەقڵانییەکان.</u>

لە کۆمەڵێك پەیام پێکهاتووەو ژمارەیان دە پەیامە لە:-

١-لە بنەما ئەقڵیەکاندا لەسەر رای فیساگۆرسییەکان.

٢-لە بنەما ئەقڵییەکاندا لەسەر رای (إخوان الصفا و خلان الوفا).

٣-لە مانای وتەی حەکیمەکان. کە جیهان مرۆڤێکی گەورەیە.

٤-لە ئەقڵ و مەعقولەکاندا.

٥-لە بازنەیی و سوڕانەوەو خولانەوەدا.

٦-لە ماهیەتی عیشق و خۆشەویستی دەروونییەکان و حەز و شەوقی بۆ یەك بوون (الاتحاد).

٧-لە ماهیەتی زیندووبوونەوەو (صور) و حەشرو قیامەت و حیساب.

٨-لە چەندێتی رەگەزی جوڵەکان و چۆنیەتی جیاوازی و بنەماکان و مەبەستی.

٩-لە هۆ و هۆکارەکان.. مەبەست لێی زانینی بنەماکانی زانستە و هۆکارەکانی.

١٠-لە سنوور و وێناکاندا. مەبەست لێی ناسینی راستی شتەکان و ماهیەت و رەگەز و جۆرەکانی کۆمەڵەی چوارەم:

لە زانستە ناموسییە ئیلاهییەکان و شەرعی ئاینییەکاندا، ژمارەیان یانزە پەیامە لە:-

١-لە بیروڕاو مەزهەبەکاندا، لە ئاینە شەرعییە ناموسی و فەلسەفییەکاندا..

٢-لە ماهیەتی رێگاو بۆ لای خودا، و چۆنیەتی گەشتن پێی.

٣-لە روونکردنەوەی بیروڕای (إخوان الصفا و خلان الوفا).

٤-لە چۆنیەتی پێکەوە ژیانی (إخوان الصفا)و هاریکاری یەکتری بە راستگۆیی و خۆشەویستی تەندروست و پاکێتی شەفەقەو بەزەیی.

٥-لە ماهیەتی باوەڕ و خەسڵەتی ئیماندارانی راستەقینە.

٦-لە ماهیەتی ناموسی ئیلاهی و دانانی شەرعی، مەرجەکانی پێغەمبەرایەتی.

٧-لە چۆنیەتی بانگەواز بۆ خودا.

٨-لە چۆنیەتی کارەکانی رۆحانییەکان و جنۆکەو فریشتە نزیکەکان و شەیتانە دەرکراوەکاندا.

٩-لە چەندێتی جۆرەکانی سیاسەتدا.

١٠-چۆنیەتی رێکخستنەوەی جیهان.

١١-لە ماهیەتی جادو سیحر و تەلاسیمەکان.(٣٤)

پەیرەو ا مەنهەج ای پەیامەکان

هەر فیکرەو قوتابخانەیەکی سیاسی یان فەلسەفی، یا هەر قوتابخانەیەکی تر یاخود هەر دەستەو تاقمێك مەنهەج و پرۆگرامی تایبەتی خۆی هەیە بۆ ئەندامان و لایەنگرانی، و هەلگری چەندەها مانشێت و لائیحە و سیماو خەسڵەت و ناوی تایبەتی خۆیەتی.

پەیامەکانیش خاوەن بەرنامەو پەیرەو و پرۆگرامێکی تایبەتییەو ئامانج و مەبەست و ئاکامی خۆیان هەیە کە جودا دەکرێتەوەو جیاوازە لە نووسینە فەلسەفی و زانستییەکانی تر، پەیامەکان تەنها نوسینێك نین، بەڵکو لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەو رەخنەو خوێندنەوەی رەوشی ئەو سەردەمەیەو، فیکر و زانایی چەندەها زاناو فەیلەسووف و حەکیمی ئەو وەختەیە و کەتەلۆك و رێباز و قوتابخانەیە بۆ ئەندامان و دواکەوتوانی، هەر لەبارەی پەیامەکانەوە تەوحیدی دەڵێت:-

"پەیامەکان هەموو هونەرێکی بەبێ سنوور و تێروتەسەلی لەخۆ گرتووە، هەر لە پەیامەکاندا ئەفسانەو درکەو هەڵبەستراو لکێنراوی تیادایەو راستییەکان لە بەر زۆری هەڵە تیایدا نقوم بوون)(٣٥)

نزیك لەم بۆچوونە وتەیەکی (أبو سلێمان السبحستانی)یە کە دەڵێت: "ماندووبوون و شوێنی نەگرت، دایانناو هیچیان دەست نەکەوت، لە دەورەی سوڕانەوەو نەگەشتنە ئاکام، گۆرانیان وت و سەماو هەڵپەرکێ نەبوو، چنیانەوە، بەڵام بەتەنکی و ناڕێکی، دوورکەوتنەوە لەناوەند و لەچواردەوریدا بوون). (٣٦)

لێرەدا پرسیارێك دێتەگۆڕێ ئایا پەیامەکان تایبەت بوون بە کەسانی پسپۆڕ و شارەزا و یاخود بۆ کەسانی سەرەتایی و گشتی خەڵك بووە؟ یاخود بۆ ئەوکەسانەیە کە رۆچون لە فەلسەفەدا یان رێگای پسپۆڕیان گرتووەتەبەر لەم بوارەدا.. یان بۆ ئەوانەیە

کە تازە ڕێگای زانست و فێربوون دەگرنەبەر؟ کۆمەڵەی (إخوان الصفا)ش لە بارەی ئەم پرسیارانەوە وەلامی خۆیانیان هەیەو لە پەیامی پانزەدا دەڵێن:

"کارەکانمان پەیامەکانە، و نووسین و قسەکانمان کورتکردووەتەوە تیایدا وەکو دەلاقەو دەروازەو سەرەتایەك بۆ ئەوەی فێرخوازەکان تێبگەن لە پەیامەکان و تەماشاکردن و تێڕوانینی ئاسان بێت لای تازە پێگەیشتووەکان".

هەروەکو لە کۆتا پەیامیاندا دەڵێن: "ئێمە چ کارێك چاك و باش بێت بۆ کاروباری براکانمان حەزدەکەین و ئارەزوومەندین لەبەر ئەوەی زۆربەی ئامانجەکانمان لەوانە و بۆ وانە ئەم کتێبەمان بۆ ڕاخستوون و والاکردن، و ناسین و زانینی بنەمای کاروپیشە زانستی و کردەییەکانمان تیادا باس کردووەو ئامادەمان کردووە بەپێی تواناو بەیارمەتی خودا، ئەوەی وای لێکردین لەسەر ئەم کارە ئەوەبوو کە تەنها یەك زانست و پیشەیەکمان باس نەکردووە، بەڵکو ئێمە دەزانین کە سروشت و کرۆکی خەڵکەکە جیاوازەو هەریەکەیان حەز لە کارو و زانستێك دەکات کە بگونجێت لەگەڵ سروشتیدا.. هەربۆیە لە پەیامەکاندا لە بنەمای پیشەو زانست و زانیارییەکانمان تیایدا باس کردووەو ببێتە یارمەتیدەر بۆ سەرەتاییەکان و وەرزشێکیش بۆ فێرخوازەکان.. (٣٧)

کۆمەڵەی (إخوان الصفا) لە پەیامەکانیاندا باسیان لە هەموو هونەر و ڕۆشنبیری و پیشەیەك کردووە و قسەیان لەسەر ئایین و فەلسەفەو میتافیزیك و ماتماتیك و زانستەکانی تر و ڕەوشت و هەڵسوکەوت و پەروەردەو شیعر و ئەدەبی و دەروونی مرۆڤ...هتد. کردووە. بەلام ئەگەر ڕۆشنبیری وەکو وتراوە:- شتێك لە هەموو شتێك بێت ئەوا پەیامەکان بەو شێوەیەن و هەوڵدانە بۆ پراکتیزەکردنی ئەو مەفهومە بۆ ڕۆشنبیری لە قۆناغی یەکەمدا. ئەم کۆمەڵەیە زیاتر بایەخیان دەدا بە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیرییەکی گشتگیری و هەمە بوار و هەمەلایەن.

هەروەکو یەکێك لە توێژەرەکان دەڵێت:-

"کە مادده و موفرەداتی پەیامەکان زیاتر کورتە و پوختە و پراکتیزەکردنەکانە لەنێو پەیامەکاندا نەك تێڕوانینێکی قوڵ و ڕۆچوو لە زانست و فەلسەفەدا".

توێژەرێکی تر دەڵێ:- "پەیامەکان وەکو مەوسوعەو فەرهەنگێك وایە کە مەسەلە فەلسەفییە سەرەتاییەکانی بەشێوازێك والا کردووەو ئاسانی کردووە کە لەگەڵ ئەقڵیەتی گشتیدا بگونجێت و دوور نەکەونەوەو هەڵنەیەن لە فەلسەفە".(٣٨)

ئەم شێوازە لە نووسینەوەی پەیامەکان کەموکورتی نییە بۆ پەیامەکان بەڵکو دەلالەت و بەڵگەیە بۆ تواناییەکی بەرز بۆ وەرگرتنی و جێگیربوونی زانستی تیایدا.

سەرچاوەی پەیامەکان

کۆمەڵەی (إخوان الصفا) و پەیامەکانیان رۆڵێکی کاریگەر و بالا گرنگیان هەبووە لە کۆکردنەوەو یەکخستنەوەو رێکخستنەوەی زۆربەی مەعاریف و زانستە ئیسلامییەکان بەشێوەی مەوسوعەیەکی کۆکراوە.

هەر توێژینەوەو نووسین و بابەتێکی فەلسەفی پشت دەبەستێ بە چەند سەرچاوەو ژێدەرێکی مەعریفی و باوەڕپێکراو سود لەو فیکر و بۆچوون و رایانە وەردەگرێت کە لە پێشخۆیدا هەبووەو هەندێ جاریش کاریگەری دەبێت و یاخود دووبارەبوونەوەی پێش خۆیەتی یان چاکسازی تیادا دەکات پەیامەکانیش وەکو نووسینێك و کاری مرۆڤەکان لەوەتێ ناپەڕێت کە سوود و کەڵکی لە هەندێ سەرچاوەو فیکر و ئایدۆلۆجیای پێشخۆی وەرگرتبێت و کاریگەری هەبێت بەسەر نووسەری پەیامەکانەوە.

لێرەدا باس لە راو بۆچوونی ئەو زاناو توێژەرانە دەکەین کە قسەیان لەسەر ئەم بابەتە کردووە، یاخود پەیامەکان ئاماژەیان بەو سەرچاوانە کردووە یان نەخێر..؟

زانایەکی ئەڵمانی بەناوی (فلوگل) لە نوسینێکیدا لە بارەی کۆمەڵەی (إخوان الصفا) و پەیامەکانەوە جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە سروشت و پێکهاتەی پەیامەکان ئەقلانیەت و موعتەزیلی پێوە دیارە. بەلام ئەگەر سەیرێکی بیروڕا ئەقلانییەکانی موعتەزیلە بکەین لەلایەك، وەبیروبۆچوون و تێڕوانینەکانی ئەم کۆمەڵەیە لەبارەی زانستە گەردوونی و ئەو دیو سروشتییەکانەوە (میتافیزیکیا) لەلایەکی ترەوە، دەبینین

ڕاکەی فلوگل زەحمەتە تێگەشتنی و وەرگرتنی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەندەها زانای هاوچەرخی سەدەی بیستەم ئەم ڕایەیان پێ قبوڵەو پشتگیری دەکەن، لەوانە:—

(براون Browne و نیکلسۆن Nicholson) هەمان بۆچوونیان هەیە.

لەکاتێکدا (میگل ئاتن بلاتیوس) پێیوایە کە پەیامەکان پێکهاتووە و بریتییە لە تێکەڵی نێوان (سروش و ئیلهام)ی هەریەك لە شیعەو موعتەزیلە.

و لەبەر پێویستی ژیان و بیروباوەڕی ئەوانەی کە (بورکلوس) ناویان دەبات بە زنجیرەی زێڕینی فەیلەسوفە فیساگۆرسییەکان، هەروەها "وەکو لەجیهانی ئیسلامیدا ناوزەد دەکرێت بە کۆمەڵەی جابرییەکان بۆ شایتمەندی مێژوویی وادەکات کە کاری بەدواداچوونی سەرچاوەی پەیامەکان وەربگیرێت لە سەرچاوە (فیساگۆرسییەکان و جابرییەکان) لە زۆربەی زانیارییە گەردوونییەکاندا.

ئەم کۆمەڵەیە پێیان وایە و چەند جارێك دووپاتیان کردووەتەوە لە پەیامەکاندا کە ئەوان لە دواکەوتووان و لایەنگرانی (فیساگۆرس و نیقوماخوسن) بەتایبەتی لەو بوارەی کە پەیوەندی هەیە بە خوێندنەوەو لێکۆڵینەوە لەسەر (ژمارەکان) کە دایدەنێن بە کلیلی تێگەشتنی سروشت و شرۆڤە و ڕاڤەی ڕەمزی میتافیزیکی بۆ ژمێریاری و ئەندازیاری. ئەمانە لەگەڵ ئەوەشدا فیساگۆرسییەکان بەراورد دەکەن بە (حەڕانییەکان) کە پەیوەندییان هەیە بە(برایانەوە). ئەوەی پەیوەست بە پەیوەندی (إخوان الصفا) بە (جابری کوڕی حەییانەوە) ڕەنگدانەوەی نووسینەکانیەتی لە پەیامەکانداو سودیان لێوەرگرتووە.

کەواتە بەوپێیە پەیامەکان: "فەرهەنگێکی زانستییە خاوەن سروشتێکی فیساگۆرسییە، دەستی پێکردووە بەشێوازێکی (ئیسماعیلی— باطني).

ئەگەر بگەڕێینەوە سەر (جابری کوڕی حەیان) خۆی پێیوابووە زانیاری و زانستەکانی داناکانی یۆنانی بەتایبەتی زانیاری فیساگۆرس و بالینوس نەبووەتە تەنها سەرچاوەو ژێدەر بۆ فەلسەفەو زانستەکەی بەڵکو ئەو حیکمەت و دانایی یەمەنییە

کۆنەکانی وەرگرتووەو لەگەڵ ئەوەشدا خوێندنە ئاگادار بووە بە زانستەکانی هیندۆسیش.

گرنگی ئەم سەرچاوانە هەرچۆنێك بێت، ئەوەی کە گومانی تێدا نییە ئەوەیە کە کۆمەڵەی جابری ژمارەیەك لە رەگەز و بنەمای خاوەن بنەڕەتی فیساگۆرسی و هەرمەسی دەگرێتەوەو سودی لێوەرگرتووە.

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ فیکرە کە دەدرێتە پاڵ فورس و هیندییەکان و هەندێك لە چینییەکان کە سوودیش لەوانە وەرگیرابێت. (٣٩)

ئەم پەیوەندییە توندەی کە هەیە لەنێوان پەیامەکان و کۆمەڵەی جابریدا وادەکات سەرچاوەکانی جابری، هەروەها بەشێوەیەکی سروشتی ببنە سەرچاوە بۆ (إخوان الصفا)، و پێڕست و ناوەڕۆکی پەیامەکانیش ئەم راستییە لە بارەی سەرچاوە گشتییەکانەوە دووپات دەکاتەوە کە ئەگەر سەیرێکی پەیامەکان بکەین ئەو پەیوەندییە بەتینە دەبینین لە کاریگەری و شوێنەواری فیساگۆرسی– هەرمەسی لەسەر بیروباوەڕی حەرانییەکانەو هەڵسوکەوتیان. هەروەها کاریگەری فەلسەفەی (المشائیە) لە هەندێ بابەتدا، هەروەها هەندێ کاریگەری و شوێنەواری فارسی و هندی بە روونی دەبینرێت لە هەندێ بەشدا کە پەیوەندە بە بابەتە جوگرافی و ژینگە و مۆسیقاو زمانەوانییەکانەوە.

لەگەڵ ئەمانەشدا قورئان کاریگەری هەبووەو زۆربەی تێڕوانینەکانی (إخوان الصفا) دەگرێتەخۆو هەندێ لە بەشی زانستی گەردوونیان بە زاراوە قورئانییەکان راڤەکردووە.

ناکرێت سەرچاوەکانی (إخوان الصفا) دابنێت تەنها بە دەقێکی مێژوویی و بەس، چونکە ئەوان بەخوێنەرانی رادەگەیەنن لە یەکێ لە برگە درێژەکانی پەیامەکەیاندا کە سەرچاوەکانیان هەمەلایەن و گشتگیرە، لە دابەزێنراو و سروشتی و لەپاڵ دەقە نووسراوەکاندا ئەمانە هەمووی دەگرێتەخۆ.

لە پەیامێکیاندا دەڵێن:–

لە پەیامی دووەمدا باسمان کردووە کە زانستەکانمان بە گشتی لە چوار کتێب وەرگرتووە،

یەکەمیان: ئەو کتێبە نووسراوانەیە لەسەر زاری حەکیم و فەیلەسووفەکان دانراوە لە ماتماتیك و زانستە سروشتییەکان، **دووەمیان:** ئەو کتێبە دابەزێنراوانەیە کە پێغەمبەران هێناویانە وەکو (تەورات و ئینجیل و فورقان و قورئان)...هتد.

سێیەم: کتێبە سروشتییەکان، ئەویش وێنەی شێوەی بونەکانە بەو شێوەی کە ئەمڕۆ هەیە لە پێکهاتەی گەردوون و بەشەکانی بورجەکان جوڵەی ئەستێرەکان و هەسارەکان.

چوارەم: لە کتێبە ئیلاهییەکان وەرگیراوە کە کەس ناتوانێت دەستی لێبدات تەنیا فریشتە پاکەکان نەبن.

کەواتە چوار (کتێب) هەیە کە (إخوان الصفا) زانستەکانیان لێوەرگرتبێت ئەویش کتێبی ماتماتیك و زانستەکانی دیکە, کە پێشتر نووسراوەتەوە، و کتێبە پیرۆزەکان، و فیکر و را ئەفلاتونیەکان بۆ شکڵ و شێوەی سروشت، و کتێبی سروشت و نیگا لە فریشتەکانەوە یاخود ناو دەبرێت بە (الکشف العقلی) "ئاشکراکردنی ئەقڵی" لە زاراوەی هاوچەرخدا. (٤٠)

سەرچاوەو پەراوێزەکان:-

١-الفكر التربوي في الاسلام، د.محمد حسن العمايرة. ص١٦٩، و ظهر الإسلام، أحمد أمين ج٢ ص١٤٣.

٢-تاريخ الفلسفة في الإسلام،ص٩٥

٣-إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،ص١٩.

٤-ظهر الإسلام، ج١ ص١٠-١١، إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ص٢٠-٢٣، تاريخ الإسلام السياسي، ج٣، ٤٢٣.

٥-الكامل في التأريخ ج٦/١٦١، تاريخ الإسلام السياسي ج٣ص٤٢٣، إخوان الصفا فلسفتهم و غايتهم، ص٢٦-٢٧.

٦-دراسات في العصور الإسلامية.ص٨٠

٧-ظهر الاسلام ج٢/٢٢٨ تأريخ الاسلام السياسي ج٣ ص٤٢٤ اخوان الصفا فلسفتم وغايتهم ص٢٦-٢٧.

٨–ظهر الإسلام، ج٢/ص٢٤٥–٢٤٦. إخوان الصفافلسفهم وغايتهم ص٣٤–٣٥.

٩– إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ص٣٩.

١٠–سەرچاوەی پێشوو ص٣٩–٤٠. ظهر الإسلام،ص٩٥.

١١–رسائل إخوان الصفا٤/١٦٥.

١٢–ئەكادیمیەی فەرەنسی، دامەزێنەرەكەی (كاردینال ریشیلیو)ی گەورەو وەزیرانی لویسی سیازدەهەم و حاكمی فەرەنسا بوو لەساڵی ١٦٣٥.. إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،ص٦٨.

١٣–ظهر الإسلام ١٤٣/٢، إخوان الصفا،٥٦–٥٨.

١٤–رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

١٥–أخبار العلماء بأخبار الحكماء،٥٨.

١٦–گروهی ئیسماعیلی:– ئەم ناوە وەرگیراوە لەناوی ئیمامەكە یانەوە (إسماعيل بن جعفر الصادق) كە دەكاتە ئیمامی حەوتەمی شیعەكان، و ناوبراون بە (السبعية)، وە بە (التعليمية) لەبەر ئەوەی بنەمای رێبازەكەیان بریتییە لە پوچەڵكردنەوەی راو بۆچوونە ئەقڵییەكان و بانگەشەكردنی خەڵك بۆ فێربوونی زانست لە ئیمامە مەعصومەكانەوە، و تێگەیشتن لە زانستەكان لە رێگەی فێربوون و زانینەوە دەبێت لای ئەمان و (بروكلمان) پێی وایە:– كە بناغەو تەعالیمی ئەم رێبازە بونیاد نراوە لەسەر تێكەڵكردنی مەزهەبە ئاینییە جیاوازەكان و راوبۆچوونە سیاسی و كۆمەڵایەتی و بنەما فەلسەفی و زانستییە جۆراوجۆرەكان.

ئەم گروهە سەرەتا وەكو تاقمێكی میانڕەوی شیعی دەستیان بە بانگەشە كردن و كاركردن كرد، بەڵام ئەم گروهە گۆڕان هات بەسەریدا و گەشتە ئەوەی كە ئەم گروهە كۆكراوەبن لە نێوان ئیلحاد و ئیباحیەتداو داوای ئازادی رەها بكەن لە هەموو كار و هەڵسوكەوتێكدا) ئەم گروهە لە كۆتاییەكانی سەدەی (٣٠٠ك) كۆتایی سەدەی (٤٠٠ك)دابوون. سوود لە (دراسات في الفرق و العقائد الأسلاميه)ی د.عرفان عبدالحميد وەرگیراوە.ل.٦٠.

١٧–رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

١٨– إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم٥٢–٥٤.

١٩–رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

٢٠– إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٥٩–٦٠.

٢١–الرسالة ٢٢–٣٦١/٢، الرسالة ٣١–١٦١/٣.

٢٢–بغية المرتاد، إبن تيميه– مجموعة الفتاوي ٥٩/٥، تأريخ الإمم الإسلامية (الدولة العباسية)٣٨٩.

٢٣– إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٦٤.

٢٤-سەرچاوەی پێشوو.٦٥-٦٦.

٢٥-ظهر الإسلام ٢/١٤٧، تأريخ الإسلام السياسي٣/، إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم٧٣-٧٦، رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٢٦-الرسالة ٤٥-٤/٤١.

٢٧- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٨١.

٢٨-الرسالة٤٥-٤/٤١، الرسالة الجامعة ٢/٣٩٧-٣٩٨.

٢٩-الرسالة الجامعة١/٧٢٥.

٣٠-الرسالة الجامعة٢/٤٠١، الرسالة ٤٧-٤/١٢٧-١٢٨.

٣١- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٨٥.

٣٢-الرسائل-الفهرست-١/٢١.

٣٣-رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٣٤-الرسالة ١/٢١.

٣٥-الإمتاع و المؤانسة،٢/٥.

٣٦-سەرچاوەی پێشوو.٢/٦.

٣٧-الرسالة الأخيرة ٤/٣٩٤.

٣٨- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٩٧-٩٨.

٣٩-رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

٤٠- سەرچاوەی پێشوو.

سەرچاوەکان:-

١-قورئانی پیرۆز

٢-أخبار العلماء بأخبار الحكماء. جمال الدين القفطي، مطبعة السعادة، القاهرة، ١٣٢٦ه.

٣- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، د.فؤاد معصوم، دار المدى،١٩٩٨م.

٤-الإمتاع والمؤانسة، أبو حيان التوحيدي، صححه و ضبطه احمد أمين وأحمد الزين، المكتبة العصرية، بيروت.

٥-بغية المرتاد، ابن تيمية. مجموعة الفتاوي. دار المعارف، مصر١٩٦٧.

٦-تأريخ الإسلام السياسي والديني والثقافي و الإجتماعي، د.حسن ابراهيم حسن، دار أحياء التراث، العربي،ط٧، بيروت، ١٩٦٥م.